

8/2135

N. 2.

BUDAPESTI SZEMLE

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

GYULAI PÁL.

SZÁZTIZENNYOLCZADIK KÖTET.

(328. 329. 330. SZÁM)

BUDAPEST.
FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA.

1904.

A BUDAPESTI
M. KIR. ÁLLAMI ÁLLÁSÓBB LEANYISKOLA
TANÁRI KÖNYVTÁRA

P 49901/959

POST OFFICE
MADRAS

DEPT	MENT
ORD	RE
BOP	
STUM	

18956 61

A BUDAPESTI
M. KIR. ÁLLAMI MÁRIA TERÉZIA LEÁNYGYIMNÁZIUM
TANÁRI KÖNYVTÁRA

TARTALOM.

CCCXXVIII. SZÁM.

	Lap
SHAKSPERE JELLEMALKOTÓ MŰVÉSZETE. — Alexander Bernáttól	1
STAËLNÉ ÉS NAPOLEON. (II.) — Rácz Lajostól	19
EGY FEJEZET A NYELVÚJÍTÁS TÖRTÉNELMÉBŐL. — Váczy Jánostól	40
BÁNK BÁN AZ ANGOL IRODALOMBAN. — Kropf Lajostól	70
AZ IMREFALVI LEÁNY. (III.) — Regény. — Wolfner Páltól	82
KÖLTEMÉNYEK: <i>Kertemben.</i> — Lévy Józseftől. — <i>Olaf lovag.</i> — Heine után, németből — Lehr Alberttől	115
A MAGYAR ZENE ELMÉLETÉRŐL. — Seprődi Jánostól	119
LEDERER BÉLA. — R. F.-től	128
ÉRTESITŐ: <i>B. Eötvös József összes munkái.</i> — d. — Morvay Győző: <i>Galantai gróf Fekete János.</i> — r. fr. — Sir William Wilson Hunter: <i>The India of the Queen and other essays.</i> — f-s. — Nyrop-Vogt: <i>Das Leben der Wörter.</i> — g-gy. — Collins F. Howard: <i>Spencer Herbert syntetikus philosophiájának kivonata.</i> Fordították többen. — L-s. — <i>A sumir nyelv rokonságáról.</i> — Mahler Edétől. — <i>Új magyar könyvek</i>	133

CCCXXIX. SZÁM.

KANT IMMÁNUEL. — Rácz Lajostól	161
A MŰTERMÉK. — Riedl Frigvestől	182
TAKETORI MONOGATARI. — Regényes elbeszélés. — Japán nyelv- ből — Balogh Benedektől	202
AZ IMREFALVI LEÁNY. (IV.) — Regény. — Wolfner Páltól	231
KÖLTEMÉNYEK: <i>Gyermekemlék.</i> — Vargha Gyulától. — <i>Az angyal.</i> — Puskin után, oroszról — Szabó Károlytól	279
A MAGYAR ZENE ELMÉLETÉRŐL. — Molnár Gézától	282
BEÖTHY ÁKOS GRÓF SZÉCHENYI ISTVÁNRÓL. — Kautz Gyulától	288

ÉRTESÍTŐ: Veress Endre: <i>Izabella királyné.</i> — d.-tól. — Szilágyi Géza: <i>Holt vizeken.</i> — H. L.-tól. — Jászi Oszkár: <i>A történelmi materialismus állambölcsélete.</i> — Szántó Menyhértől. — Hanotoux G.: <i>L'Énergie française.</i> — rdr.-tól. — Viebig C.: <i>Müller Hannes.</i> — Balkányi Kálmántól. — <i>Nyílt levelek a szerkesztőhöz.</i> — I. Géresi K.-tól. — II. Haraszti Gyulától. — <i>Új magyar könyvek</i> — — — — — — — — — — — — — — — — 291
--

CCCXXX. SZÁM.

EMLÉKEZÉS DEÁK FERENCZRE. — Gyulai Páltól — — — — — 321
A SOCIOLOGIA ELVEI. — Joób Lajostól — — — — — 336
RIMAY JÁNOS SZERELMES VERSEI. — Báró Radvánszky Bélától 371
COMICO-TRAGOEDIA CZIMŰ MORALITÁSUNK KORÁRÓL. —
Dézsi Lajostól — — — — — 383
EGY ÚJ ASSZONY LEVELEI. — Ifjú Korányi Frigyesztől — — 398
KÖLTEMÉNYEK: <i>Vergődés.</i> — Lévay Józseftől. — <i>Izland.</i> — Hallgrímsson Jónás után, izlandiból — Erdélyi Károlytól — — — — — 428
STATISZTIKA ÉS NYILVÁNOSSÁG. — Kenéz Bélától — — — — — 431
A MAGYAR KÖNYVTÁRAK JÖVŐJÉRŐL. — Gyalui Farkastól — — — — — 437
ÉRTESÍTŐ: Gobineau: <i>A Renaissance.</i> — s.-tól. — Beksics Gusztáv: <i>Ködös problémák.</i> — Fenyő Miksától. — Lazarus: <i>Paedagogische Briefe.</i> — Waldapfel Jánostól. — Fischer: <i>Francis Bacon und seine Schule.</i> — L—s-tól. — Riehl A.: <i>Zur Einführung in die Philosophie der Gegenwart.</i> — tr—y. — Grube W.: <i>Geschichte der chinesischen Literatur.</i> — A. L. — Landay: <i>Les Avariés.</i> — ó—y-tól. — <i>Még egy szó a magyar zene elméletéről.</i> — Seprődi Jánostól. — <i>Nyílt levél a szerkesztőhöz.</i> — Szily Kálmántól. — <i>Új magyar könyvek</i> — — — — — 451

SHAKSPERE JELLEMALKOTÓ MŰVÉSZETE. *)

Tekintetes társaság! Tisztelt hölgyeim és uraim!

1. Mielőtt Shakspere jellemző művészetéről szólnék, némelyeket előre kell bocsátanom a jellemzésről általában. A jellemeket már Aristoteles megkülönböztette a cselekvénytől, mint a dráma külön részét. Ez a megkülönböztetés nyilván mesterkélt, mert hiszen cselekvény nincsen jellem és jellem nincsen valamiféle cselekvény nélkül. A cselekvényt ember végzi és a jellem cselekvényben nyilvánul. Ez a kettő egy és csak a gondolkodás tehet köztök különbséget, a mint vagy az egyikre vagy a másikra figyel nagyobb mértékben. Cselekvény és jellem az egységes drámai mesének nem részei, hanem csak különböző mozzanatai.

Mégis kérdezhetem, melyik az értékesebb a kettő közül? Melyikben jut inkább kifejezésre a dráma mivolta? Melyik az uralkodó mozzanat? A felelet nem lehet kétséges. A drámában a jellemrajz a fő. Ezt a dráma története is bizonyítja. A görög drámaírók a cselekvény vázát, sőt fő részleteit is késszen kapták, a mondák kincses tárából, és mindig ugyanazokat a themákat dolgozták föl. Az *Elektra*-themának például meg is maradt három földolgozása. Shaksperenek sohasem voltak irodalmi lelki furdalásai drámai cselekvények eltulajdonítása dolgában. Vette őket, a hol találta, régibb drámaírók műveiből, krónikákból, novellákból, verses elbeszélésekből. Annyira nem törődött a cselekvény leleményével, hogy ha valamely drámájának régibb forrása és az ő drámája közt igen nagy az eltérés, ebből majdnem biztosan egy közbeeső forrásra következtethetünk, például *Hamlet*ben. Egyes the-

*) A Kisfaludy Társaság 1904 február 7-diki ünnepi közülésén tartott fölolvasás.

mák, cselekvények végig mennek az egész világirodalmon. Sőt ha a mai irodalmat nézzük, melyben már az üzleti érdek is nagyon kifejlesztette a tulajdonjog érzését, itt is azt találjuk, hogy számtalan drámánk cselekvénye néhány főtípusra vezethető vissza, melynek egyes példányai csak mellékdolgokban térnek el egymástól. A francia drámairodalom nagy része a férj, feleség és a harmadik viszonyának kiaknázásából él mind a mai napig.

De mindegyikünk közönséges színházi tapasztalata is ugyanezt tanítja. Vannak igen regényes, meglepő fordulatú, szövésszerű drámák, melyek első látásra szerfölött érdekesek, de mielőtt ismerjük, érdeklődésünk megcsappan. Olyanok, mint a rébuszok, melyeknek igazán tragikus a sorsuk. Mielőtt megfejtettük, magasra emelkednek; mielőtt megfejtettük, egyszerre nagyot buknak. Ki néz rá egy megfejtett rébuszra? Ezt a rébuszok ősenek, a sphinxnek, mondája is jelzi, ki rejtvényének megfejtése után az örvénybe zuhan. Így járnak azok a drámaírók, kik csak ügyes meseszöveők, cselekvénylabyrinthosok furfangos tervezői. Hová lettek a romantikus drámák az ő gazdagon fölszerelt izgató, vérfagyasztó regénykellék-raktárukkal? Ellenben a remekművek cselekvényének minden phasisát ismerjük és mégis mindig mély megindulással nézzük. Nem a cselekvény érdekessége élteti őket.

A dolog természetének megfontolása ugyanehhez az eredményhez vezet. Nem az fontos, a mi egy emberrel történik, hanem hogy a mi történik vele, mily hatással van rá, hogy élményeinek közepette ő mily embernek bizonyul. Csak az embernek a lelke, csak lelkének igaz mivolta, jelleme érdekel bennünket. Csak az egyéniségben van az élet, és nem az egyéniség van a cselekvény végett, hanem a cselekvény az egyéniség végett, hogy ezt lássuk, ezt ismerjük meg. A cselekvényt ki lehet, sőt ki kell gondolni, a jellemet a költőnek meg kell alkotnia. A jellemrajz a költői alkotás legfelső fok. A jellemrajzban a költő legközelebb jut az istenséghez, teremt. A cselekvénynek a részleteit az író emlékeiből szedi össze és több-kevesebb szerencsével kombinálja, a mi becses adományok műve, a hű és gazdag emlékezeté, a jelenítő phantasiáé, a számító értelemé és a szerencsés tapintaté. A jellemalkotás sokkal mélyebb forrásokból fakad, melyeknek titkát később iparkodom majd megközelíteni.

2. Érdekes volna a dráma történetét a jellemrajz művészetének módjai és eszközei szempontjából nézni. Kitünnék, hogy a jellemrajz művészete a görögöknél bontakozik ki először, de nem válik bensővé. Óriás, hatalmas, szörnyű és megindító alakokat teremtenek: Prometheust, Oedipost, Klytaimnestrát, Antigonét, de ezeken van egy nevezetes epikus és egy szobrászati vonás; epikus bennök, hogy nem válnak el egyéniesen a közösségtől, melyben élnek, és szobrászati rajtok, hogy inkább hatalmas typosok, mint magokban és magoknak élő egyéniségek. Valami merevség megmarad rajtok, mely csak Euripidesnél enyhül, de Euripides enyhése inkább gyöngeségből fakad. Nagy szobortár a görög dráma, melynek alakjait nagy indulatok rázták, de ezek az indulatok kövé dermedtek. Az emberalkotás terén az epos és a szobrászat volt a görögök főművészete és a szobrászati meg epikus elem behatol művészi eljárásuk legbelsejébe. A keresztyénség visz új elemet a művészetbe is, mélyíti az egyéniség érzését és ábrázolását, bensővé, drámaivá teszi a művészetet. Maga a keresztyénség megalapítása megrendítő dráma alakjában folyik le és nem véletlen, hogy az új művészet folyton e dráma felé fordul; megszületik az új festészet, mint drámai művészet, mely évszázadokon át küzd, hogy a szent történet drámai mozzanatait kiaknázza és a lélek legbelsejét láthatóvá tegye; megszületik az új dráma, eleinte pusztán mint Krisztus történetének drámája. Nem is véletlen, hogy a legkeresztyénebb országban, Spanyolországban, született meg a modern drámai jellemrajz világi művészete és majdnem egyidejűleg keletkezik az angoloknál, az egyéniség erejét és értékét leghatalmasabban érző népnél, Shakspeare drámája.

Shaksperenél azonban meg kell állanunk. A történeti erők, melyeknek évezredek kellene, hogy műveiket tökéletessítsék, ő benne incommensurabilis nagy tehetséget alkotnak. Nekünk, kik ezeket az erőket rejtett műhelyökben meg nem figyelhetjük, ez a művök, Shakspeare, csodásnak tetszik. A dráma történetében ő nekünk a csoda. Ő a drámaíró. Mellette, előtte, utána minden aránytalanul kicsinynek tetszik. Nagysága pedig első sorban jellemalkotó erejében nyilvánul. Senki az emberek közt ennyi és ily alakot nem teremtett. A nagy cinquecentista festők képein is meglep az egyén arczok sokasága és változatossága. Micsoda fényes gyülekezet

Rafael Atheni iskolája. De még ebben is van valami antiki-záló, typizáló, szobrászati elem. Arczok, színek! Nagy körülön át keres magának utat a lélek. Shaksperében a lelkek legbelseje tárul föl előttünk. Az élet hatalmas áradata, szinte közvetlenül, ijesztő és fölemelő erővel, zúg föl hozzánk műveiből.

Nincs érdekesebb és izgatóbb föladat, mint ennek a művészetnek utána járni. Nekünk, szegény epigonoknak, kik sóvárogva várjuk az új művészet kialakulását és egyéni életünk szükségossége mellett szomorúan elgondoljuk, hogy a történeti erőknek mindig évezredek kellene a nagynak létesítésére, ez jutott föladatul. Vigasztalásunkra szolgál, hogy ebben a munkában is nagy örömeink rejtőznek és hogy ennek a munkának a végzésére némileg alkalmasaknak látszunk. Shakspere kora az alkotás kora volt, a mienk az elemzésé, a megértésé.

A következőkben csak néhány megjegyzéssel akarok hozzájárulni ehhez a munkához. Csak egy fővonást akarok megvilágítani Shakspere jellemalkotó művészetén. A föladatot ma senki sem merítheti ki, én legkevésbé. Példáimban is szűk körre akarok szorítkozni és főleg *Lear királyra*, *Othellora* és *Macbethre* hivatkozni, melyeket mindenki ismer. Ezeket akarom bemutatni Shakspere jellemző művészetének néhány sajátosságát.

3. Shakspere jellemeinek összetételében első sorban mély-séges logika nyilvánul. De logikán itt azt a belső szükségességet értem, melynek következtében Shakspere fölrühazza jellemeit mindazokkal a tulajdonságokkal, melyekre nekik helyzetökben, föladataiknál fogva, az elérendő hatás tekintetében szükségök van. A természet élő lényeiben bámuljuk, hogy alkalmazkodnak környezetökhöz, életkörülményökhöz és ezt az alkalmazkodást az életért folytatott harcából, az átöröklésből sat magyarázzuk. Ennek a belső czélszerűségnek a logikája van meg Shakspere alakjaiban. Ha ismerjük a czélt, mintegy előre megeonstruálhatjuk őket. Belső szükségességből olyanok, a milyenek. Mintha nem is halandó ember ötlete, hanem a teremtés logikai ereje hozta volna őket létre.

Ez a logika minden igazi műalkotásban megtalálható, de Shaksperenél egy sajátos körülmény bonyolítja. Mint em-

litettük, Shakspere drámáinak anyagát, meséjét, cselekvényét többé-kevésbé kész állapotban másoktól veszi. *Lear* és *Macbeth* anyagát például a krónikából meríti, *Othello*ét Cinthio, egy olasz novellairó, gyűjteményéből, a Hekatommithiból, *Hamlet*ét valószínűleg egy régiebb *Hamlet*-drámából. Nem kényelemből teszi, vagy tehetetlenségből, ebben is helyes művészi ösztöne vezérli. Már tudjuk, hogy a mese ismeretes volta nem csökkenti az alkotás érdekességét, most hozzátehetjük, hogy fokozza. Fokozza két okból. Az első az, hogy azok a régi mondák, mesék átmentek évszázadok képzeletén, mely lassan-lassan csiszolta, fényesítette, formálta őket, hozzáalkalmazta az emberek lelkéhez, kívánságaihoz, érzelmeihez. Az igazi lelemény nem egy ember, hanem csak népek és századok szüleménye. A művész így már formált anyagot formálhat, tehát a formát finomíthatja. A második ebből folyik. Ezek a régi mondák, történetek mélyen eresztik gyökereik szárait az emberek képzeletébe; a költőt, midőn dalát énekli, egész zenekar kíséri a hallgatók lelkében, a régi mondák keltette érzelmek zenéje. A költő tehát a mondában rejlő erélylyel fokozza a maga művét. Ebből azonban korlátok támadnak. Tisztelnie kell bizonyos fokig a régi hagyományt. Nem eresztethet féket phantasiájának. Éreznie kell, mit kell megtartania a hagyományból, hogy a monda varázsát meg ne rontsa. A jellemeket, melyeket alkot, bele kell illeszteni tudnia a hagyomány adta keretbe. Úgy kell eljárnia, mint a festőnek, a kinek föladatává tétetik, hogy adott térbe belecomponálja képét. Mily csodákat vitt véghez Rafael a *Camera della Segnatura*ban; hogy tudta fölhasználni azokat a szabálytalan, ablaktól áttört falakat, melyeket ott rendelkezésére bocsátottak!

A monda pedig szeszélyes. Idők folyamán, néptől néphez vándorolva sok minden változáson megy keresztül, némelykor még eredeti értelme is elvész, de bizonyos, hogy hol kusza, hol furcsa sajátosságaihoz makacsul ragaszkodik, ezzel élkelődik be a phantasiába. A Hamlet-mondának ily állandó vonása kezdettől végig, minden változatában és elfajulásában, hogy Hamlet örültnek tettei magát. Az Othello-mondának ily apró, de makacs vonása, a zsebkendő, mely tragikus szerepre van hivatva. Shylock mondájának ily ríktő jele: a font hús története. Macbethé a három boszorkány megjelenése. Lear

királyt jellemzi, hogy három leánya közül az hálás és jó, a ki iránt ő igazságtalan és elvakult. Romeo és Julia mondatát az altatóital vészes hatása jellemzi. Az ilyen kis vonás nagyon megragadja a nép phantasiáját, ez teszi a mesét mintegy messziről fölismerhetővé, ez a jelvénye, symboluma, ismertető jele, melyet hadd nevezsek signumnak. A signum gyakran olyan, mint a kis szemölcs az arczon, semmi jelentősége nincsen, de előtérbe tolaikodó ismertető jel.

Shakspere, a hol csak lehet, hiven ragaszkodik a hagyományhoz, de főleg nem hagyná el a világért sem a monda signumát. Belecomponálja alakját a hagyomány keretébe és nem felejt el soha a signumot, a melyhez hallgatóinak képzelete ragaszkodik, vagy a mely a themát, hogy úgy mondjam, festőivé teszi. Más szóval nagy tragédiáit úgy alkotja meg, hogy minden szükségesnek látszik, a dologhoz belsőleg tartozónak, a hagyomány is, a signum is. Azt a jellemet adja személyeinek, hogy úgy kell cselekedniök, a mint a monda megkívánja, olyanoknak kell lenniök, hogy a signum hozzáilljék characterökhöz, a nélkül, hogy tragédiájának felsőbb célja kárt szenvedne. A monda esetlegességeit beleolvasztja tragédiáinak felsőbb értelmébe és belső szükségességébe. Minden tragédiája majdnem matematikai föladathoz hasonlít e tekintetben. Adva lévén ez a hagyomány, ez a signum, ez a felső cél, milyeneknek kell lenniök a jellemeknek, hogy belőlök ez a cselekvény következék? És ezt nevezem én jellemalkotása logikájának. De lássunk példákat.

4. Othello cselekvényét Cinthio körülbelül úgy mondja el, mint a drámában találjuk. A mór megszerette Disdemonát (sic!), nőül vette és boldogul élt vele. De kiséretében volt egy zászlótartó, ki beleszeretett a szép Disdemonába és midőn látta, hogy célta nem érhet, meggyűlölte a nőt és mert azt hitte, hogy egy kapitányt szeret, boszút forralt a kapitány és Disdemona ellen, feltékenynyé tette a mórt, ellopta Disdemonának szép moreszk módon himzett zsebkendőjét és ezzel ügyes módon végkép meggyőzte a mórt neje bűnösségéről. Együtt forralnak most tervet Disdemona megölésére és gyáva alattomos módon végrehajtják a gyilkosságot. Az eredeti elbeszélésnek legszebb vonása az, hogy a tett után a mór örült hévvel vágyódik neje után, meggyűlöli zászlótartóját,

elkergeti a hadseregből, mire ez boszúból bevádolja a mórt a velencei signoria előtt. A mórt elfogják, kínpadra feszítik, de ő nem vall. Ezért száműzik és a száműzetésben Desdemona rokonai megölik. A zászlótartó más alkalommal került kínpadra és a kínzás következtében halt meg. Így boszulta meg isten, mondja Cinthio, Desdemona ártatlanságát. Ez volt Shakspere anyaga.

Mi vonzotta itt Shaksperet? Kettő: a féltékenység indulatának romboló hatalma, a miről e helyen nem szólok (az indulatok rajzát máskor fogom vizsgálni) és Othello jelleme. De a jellemrajzra nézve a mondában alig van utasítás, a mi van, többnyire hasznavehetetlen, kivéve például Othello nagy szerelmét, mely főleg Desdemona halála után megindító módon nyilvánul. Az elbeszélés Cinthio egyik legjobb elbeszélése, de Othello jelleme mégis kuszált és érthetetlen. Othello könnyenhívó, alattomos, kegyetlen, korlátolt eszű. Mit akart Shakspere belőle csinálni? Tragikus hőst, a kit számunk, sajnálunk, tisztelünk, a kivel rokonszenvezünk. Mégis megöli Desdemonát, lépre megy Jágónak, és a zsebkendőnek döntő hatásúnak kell lennie. Lehetséges-e ez? A priori képtelen vállalkozásnak tetszik, de Shaksperenek sikerült és a posteriori megértjük, hogyan sikerült.

Mindenekelőtt Othellót nemes, nagy tiszteletreméltó jellemnek kellett föltüntetni. Hatalmas katona, ki a velencei köztársaságnak oly fontos szolgálatokat tett, hogy mihelyt baj van, ő hozzá folyamodnak. Oly hű embere Velencének, hogy ha Velence parancsol, még a nászéjszakán is kész elhagyni nejét, hogy kötelességét teljesítse. Egész élete háború, fáradság, sanyarúság volt. Viszontagságos életének egy szünetében ismerkedik meg Desdemonával. Szerelemre gondolni sem mer. Nem fiatal többé, ereiben a vér már lassan csörgedez, és bár fejedelmi származású, még sem emeli föl szemét a ragyogó szépségű velencei nőre, a kinek életkorében ő oly idegennek érzi magát. Nem bízik magában. Nem is kéri meg Desdemonát, ha megkérné, szemrehányásokat tehetne később magának. De Desdemona megszereti őt és ő kéri meg Othellót. Kétkelkedhetik, bizalmatlankodhatnak még? Hiszen egymásnak a lelkét szerették meg! A vér vad láza ki van zárva ebből a házasságból. Mily hallatlanul rosszul játszották némely olasz színészek Othellót, midőn vad, szerelmi kéjtől reszketőnek

tüntették föl! Itt már Cinthio helyes nyomra vezette Shaksperet. Azt mondja Desdemonáról, hogy nem női vágy vonzotta a mórhoz, hanem ennek vitézsége és a mórt is Desdemona szépsége és nemes lelke igézte meg. Ha a mór féktelensége a vérből származnék, akkor az a modern zoologus regényíróknak való tárgy volna, de nem Shaksperenek. Akkor Othello szörnyü, de nem tragikus volna. Ha most is néha a színpadon amannak tetszik, a színészeknek rovandó föl. Othello királyi természet, becsületes, nyílt, igaz, naiv. Nem ismeri az élet gonoszságait, többnyire táborokban élt, nem képzelheti el az emberek gonoszságát. Bizik az emberekben, legkivált Desdemonában. «Éltem hűségeért», mondja, midőn Desdemona apja azt mondja neki: «Megesalhat téged is, mint engemet». Némely színész itt nagy szünetet tartat a mórral, mintha az apa szavai máris gyászos előérzetet keltettek volna benne; azután erőt vesz magán és mint a ki egy szörnyü gondolatot elűz, mondja: «Éltem hűségeért.» Mennyire nem értik ezek Othello jellemét!

De hogyan válhatik féltékenynyé és hogyan lehet a féltékenység tragikus? Hiszen a féltékenység inkább komikus, mint Molièrenél, mindenesetre gyarlóság, fogyatkozás. De Othello nem is féltékeny. Ellenkezőleg, soha nyiltabb, bizóbb ember nem élt. Mindenki bízta, csak magában nem bízott, mielőtt Desdemonát nem ismerte. Épen nagy bizalma rontja meg. Desdemona szerelme oly magasra emelte, hogy ott könnyen elszédülhet. Desdemona szerelme reá nézve a nagy csoda, melyet meg nem ért, de boldogan elfogad. De a mit meg nem értünk, a mit nem természetesnek tarthatunk, azt könnyen elvesztjük. Othello nem féltékeny, de egy sebezhető pontja van, az a maga iránt való bizalmatlanság, melyet boldogsága elszunynyasztott lelkében, de a mely ha fölébred, boldogtalanná tehetné. Ha kézzel fogható bizonyítéka volna, hogy ez a nő megesalja, akkor oly vihar támadna lelkében, mely egy egész világot elpusztítana. Mert ő mór származású, kiben tigrisindulatok laknak. Megfékezte magát, uralkodik magán, de fél magától, ha arra gondol, hogy az indulat hatalmába kerithetné. A féltékenység első fölcillanása után mondja a távozó Desdemona után nézve: «Kedves teremtés! Kárhozat reám, Ha nem szeretlek! S majd ha nem szeretlek: A régi khaos visszatér.» Ilyen Othello lehet tragikus

hős. De minden azon fordul meg, miért válik féltékenynyé és mily alakot ölt féltékenysége.

Nem magától lesz féltékenynyé, valósággal megmérgezik lelkét. A féltékenység kívülről jő vérebe és pusztítja. Jago mérgezi meg. Itt van egy vészes szirt, melyen a dráma hajótörést szenvedhet. Igaz, hogy Othello naiv, hiszékeny, járatlan a világ gonoszságaiban, és ezt nem róhatjuk föl neki bűnül, élte körülményeiből folyik. De szabad-e annyira hiszékenynek lennie? Itt minden azon fordul meg, milyen ez a Jago, a kinek ő hisz. Meg kell alkotni Jagó jellemét. Shakspeare nem minden drámájában alkot meg több jellemet, ez lehetetlen és a költői ökonomia ellen való vétség volna. A tragédia *egy* cselekvény, mely *egy* főember, a hős, jelleméből és körülményeiből folyik. A többi alakok közép- és háttéri alakok, itt be kell érni silhouette-rajzzal, kifejező, de nem részletezett vázlattal. *Hamletben* csak Hamlet előtéri, teljesen kivitt és részletezett alak, *Learban* csak Lear. De *Othelloban* Jago fontos, Jagót részletezni kellett. Jago nélkül nem értjük meg Othello balsorsát. Jagót oda kell állítani Othello mellé. Jagónak olyannak kell lennie, hogy adva lévén Othello egyénisége, ez nem menekülhet meg előle. Jago tényleg ilyen. Sokat vitatkoztak rajta, vajon Jago milyen gonosz, olyan-e, a ki ördögi képpel a gonoszságot a gonoszság végett teszi, minden érdek nélkül, vagy sértett becsvágy, utólagos féltékenység sarkalja-e? Cinthio motivumát egészen elvetette Shakspeare, Shakspeare Jagója nem szerelmes Desdemonába. Ez némi árnyékot vetett volna Desdemonára, kinek egészen érintetlennek, légies tisztaságúnak kellett maradnia. Jago alattomos, aljas gazember, a ki nem hisz a becsületességben, tisztaságban, illetőleg úgy hisz benne, hogy gyűlöli. Ritka dolog ez? A gonosz emberek sok bajt csinálnak a világon, de nem boldogok; némileg érzik gazságaikat és megvetik magokat, viszont gyűlölik a jókat és ez is fájdalmas érzés. Jago dühös, mert nem őt tette Othello hadnagygyá, keresi a maga hasznát és gyűlöli a becsületes, tiszta embereket, tehát Cassiót, Desdemonát és Othellót. Főleg Othellót, kinek naiv hite a leggyűlöletesebb előtte. Jago továbbá kegyetlen. Jól esik neki, ha mások szenvednek; főleg ha ő szenvedtetni őket. Végül pedig Jago igen eszes, furfangos. Könnyű neki. A becsületes embereknek megtiltja termé-

szetők, lelkiismeretők, hogy furfangosak legyenek, mint az okos embereknek józan eszök, hogy elmés bolondságokat vagy bolondos elmésségeket mondjanak. De azért a furfang és a bolondozás néha nagyszerű látvány és Jago gyönyörködik a maga ravaszságában. Az egész körülötte lévő világot ő tártja bolonddá, ő mozgatja, mind az ő füttyszavára tánczolnak.

De mindez még nem magyarázza eléggé Jago jellemét. Ily embernek hisz Othello? Még egy vonás van Jagóban, mely a képet teljessé teszi. Ő a jovialis gazemberek közül való. Hogyan ismerte őt és fajtáját Shakspeare! Mert ezek a legveszedelmesebb gonoszok, a jóképűek, a kedélyesek, a látszólag szokimondók, a gorombák, az érdesek. Ez nagyszerű álarcz! Mert az érdes, goromba, jóképű ember bizonyára jószívű is, ez álarcz mögé legbiztosabban elbújthatja gonoszságait. Hogy miért hisz Othello Jagóban? Hiszen mindenki hisz benne! Rodrigo ő reá bizza magát, Cassio tőle kér tanácsot, Desdemona rendületlenül bizik benne, még neje sem tudja gazságait. Becsületes képű gazember. Jago ezt persze tudja és erősíti és kiaknázza. Mindig játszsza az egyenes, durva, becsületes katonát. Othelloról mondja az első fölvonásban: «Bizik bennem, annál könnyebben éri őt utól kezem». Tovább: «A mór egyenes, nyílt természetű, könnyen hisz a becsületes látszatnak s orránál fogva úgy vezethető, mint a szamar». Cassio mondja róla: «Nyersen beszél. Jobb katona, mint tudós». Desdemonának mondja Jago, hogy ő csak gyalázní tud. Monologban: «Ha undok bűnét ránk akarja kötni az ördög, ily kegyes pofát mutat, mint én.» Othellót megejti ezzel: «Kiki a minék látszatik, olyannak kéne lennie». Midőn Othello már lobog, azt mondja Jagóról: «Ez a fiú talpig becsületes, És telve józan emberismerettel». Mindenki a darabban Jagót becsületes Jagónak nevezi, ez az állandó jelzője. Ha olyan ember, mint Othello, olyan emberrel kerül össze, minő Jago, el kell vesznie. Ez teszi Othellót tragikussá. Jago Shaksperenek egyik legnagyobb alakítása és minden, a mit azóta e nyomon írtak, csak halvány másolata Jagónak, beleértve Goethe Mephistoját, a kiben az, a mi varázsos, kivéve elmés beszédeit, Jagótól származik. A színpad elhomályosítja Jago alakját. Természetesen a cselszövő játszsza, a ki savanyú arcczal, ravasz mosolylyal, mephistói tánczlépéssel

ágálja Jagót, úgy hogy minden gyerek a nézőtéren tudja: Ez az ördögi gazember, ez a világsaió. Ha azután Othello fölül ennek a czégéres gonosztevőnek, mindenki hajlandó egy kicsit lenézni Othellót, a ki mégis csak korlátolt, ha Jago ellen nem védekezik gyanakvással. Holott senki sem gyanakszik reá, legkevésbé Othello, kinek valója nemes bizalom.

Most már megérthetjük a zsebkendő dolgát is, hogyan illeszti be Shakspere e signumot darabjába. Hogy ne váljék a dolog komikussá, a zsebkendő jelentőségét emelni kell. Megtudjuk Emiliától, hogy ez volt a mór első ajándéka, melyet Desdemona babonás hittel őrizett és csókolgatott. Megtudjuk Othellótól, hogy a kendőt atyjától örökölte és hogy egy cigány jósnő, ki anyjának adta, a hűség varázsát kötötte a kendőhöz. De ez a zsebkendő itt nem döntő, vagy csak annyira döntő, mint az az utolsó csöpp víz, mely az edényből kicsordul. Jago mérgének hatását eléggé előkészítette Othello jelleme, most még csak egy bizonyítékra van szükség, bármily látszatos legyen is, hogy Othello egészen eszét veszze. Ez a szerepe a zsebkendőnek, ez teszi a mondat oly pittoreskké, ez a kis véletlen körülmény, melyet Shakspere, kinek oly nagy festői érzéke volt, a világért sem hányt volna el.

De nem értenők meg Othello jellemét, ha a katasztrófát nem nézzük. Othello nem vadállatként gyilkol, nem az őrzöngés perczében. Az ősi khaos még sem tért vissza. Őrzöngéséből magára eszmél és ismét emberré lesz; mindenéből, hitéből, bizalmából, boldogságából kifosztott emberré; de mégis emberré, a ki szörnyű végromlásában kétségbeesetten küzd, hogy emberiesen viselkedjék. Lelke nemességéből megmaradt valami. Csak így érinthet bennünket tragikusan. Egyike a legmegindítóbb jeleneteknek az, midőn alvó neje ágyához közeledik. «Van rá okod, van rá okod, szívem!» így kezdi beszédét. Angolul: «It is the cause, it is the cause (my soule) Let me not name it to you, you chaste starres, It is the cause.» A mondat így homályosabb, mint a magyarban, de annál hatásosabb. A mondat nincsen befejezve, de nyilván annyit jelent: «Meg kell hogy öljelek, az ügy követeli». Birónak érzi magát, a ki ítéletet mond és végrehajtani is kénytelen azt. Midőn megcsókolja az alvót, ez a csók majdnem arra csábítja az Igazságot, hogy kardját eltörje. Ő tovább él, mint bús ítéletének szörnyű, de igazságos végrehajtója. Ez nem Cinthio gyáva

és alattomos mórjának a tette, a ki szeret, miután ölt; ez szeret, midőn, mialatt öl. Mi nézők utáljuk Othello tettét, de nem utálhatjuk azt, a ki elkövette. Azt sajnálnunk, számnunk kell, sőt lelke romjának szépségét csodálnunk. Mihelyt pedig megtudja Othello a szörnyű valót, azonnal igazságot szolgáltat magának is. Hol van most Cinthio? Othello halálával megpecsételte élte igazságát, lelke nagyságát.

5. Hosszasabban időztem Othellónál, mert talán egyik darabja sem mutatja oly világosan, hogy mivé válik egy cselekvény, ha teremtő lángész jellemet tud alkotni hozzá, melyből a cselekvény folyik. A jellem a darab lelke; maga a cselekvény holttest e lélek nélkül. Cinthio novellájának cselekvénye semmi. Shakspeare kezében a leghatalmasabb dráma testévé lön.

Hasonló módon tárgyalhatnám többi nagy tragédiáit, de ma a dolog jelzésével kell beérnem. Macbeth Holinshed krónikájában igen kegyetlen szívű, ki főleg neje unszolására megöli a királyt, elfoglalja a trónt, tíz évig igen bölcsen és igazságosan uralkodik, azután egyszerre leveti az álarczot, melyet eddig viselt, ismét kegyetlenkedni kezd, megöleti Banquhót és végre oly módon vész el, mint a dráma elmondja. A három boszorkány jóslata előfordul a krónikában is, hasonlókép a dunsinani erdő vándorlása és hogy Macbethet nőtől született ember meg nem öli. Ez a Macbeth sem tragikus hős, még epikusnak sem elég rokonszenves, csak a boszorkányok jóslatai adnak a történetnek némi regényes színt. Shakspeare Macbethet is nagy lélekké teszi, hogy tragikus módon veszítesse el. Macbeth királyi becsvágyú és királyi képességű, uralkodásra termett ember. Ő menti meg a királyt föllázadt alattvalóitól, ő az ország legerősebb oszlopa. Nagy hadvezér, törhetetlen bátorságú katona. És ő neki kell a második helyre kerülnie, alattvalónak, mindenkorra, mert a király, ki gazdagon megjutalmazza, a legnagyobb jutalmat megvonja tőle, saját, még kiskorú fiát nevezi ki trónja örökösévé. De idáig Macbeth esete nem rendkívüli, becsvágya nem olyan, mely iránt rokonszenvvel viseltethetnénk. Csakhogy Macbeth lelkében szörnyű *dæmonok* laknak, égő phantasia, mely szinte visionariussá teszi. Őt a megcsalatkozott becsvágy százszor kínosabban marja és égeti, mint más halandót. Ő látja azt,

szinte testi szemével, a mit veszít, a trónt, a hatalmat, a lényének megfelelő méltóságot. Hallucinatorikus erővel törnek rá gondolatai. Lát mindent. Midőn a király meggyilkolására készül, látja a tettet és a tett következményeit. Lobogó phantasiája a legmagasabb csúcs elérésére hajszolja és ugyanaz a phantasiája ingadozóvá teszi a tett pillanatában. Látja a tört, a mint előtte lebeg a levegőben és látja Banquót, a mint a terített asztalnál az ő, Macbeth székén ül. Itt szövi be a költő a monda signumát. Macbeth ezért ilyen, mert csak ilyen embernek jelenhetnek meg a boszorkányok, a sors nővérei. Ezek a természetben képviselői azoknak a sötét hatalmoknak, melyek Macbeth lelkében is lakoznak. A három sorsnővér nem hallucinatio, phantasmagoria, ezek valósággal vannak, de csak azt csábítják, kinek ilyen a phantasiája, olyan a szíve, mint Macbethié. Banquónak is megjelennek, de nem verik föl lelke nyugalmából. De valamint Othello teljes megértéséhez szükség van Jago ismeretére, úgy Macbethet is lady Macbeth magyarázza. Ez a nő nem gonosz, nem vérengző, nem szörnyű, ez szerető nő, szereti Macbethet. Macbeth szeretve van, mint embert csak szerethetnek. Ez tetézi be Macbeth tragikumát. Ez a nő annyira szereti Macbethet, hogy álmait is szereti, becsvágyát szereti, jövődő nagyságát szereti, bűnét is szereti. Ezt a dæmon lakta Macbethet még a szerelem is megrontja, vagy megfordítva, ő rontja meg még a szerelmet is. Ez a nő annyira azonosítja magát Macbethtel, hogy becsvágyát és phantasiáját is magáévá teszi és nőietlen elszántsággal előre hajtja Macbethet a bűn útján, és nőies kegyetlenséggel kész volna maga is ölni, csak hogy urának ne kelljen ölnie. Egy vad, hatalmas, grandiosus pár, mely öllelkezve öl, mintha az ős természet ölen élne, mikor még nem bontakozott ki a lelkekben az isteni erkölcs. De ugyanazok a dæmonikus erők, melyek fölemelték őket, le is taszítják magaslatukról. Először a nő lelke törik össze. Ő, ki előbb erősebbnek látszott, mint férje, mégis sokkal gyöngébbnek bizonyul. Lelke megtörik, ő maga elpusztul. És ugyanaz az erő, mely eddig eltette Macbethet, most ölni kezdi. Vérben kell gázolnia és csak az a phantastikus hit tartja fönn, az a kétértelmű jóslat a dunsinani erdőről és az anya nem szülte ellenfélről. De az utolsó pillanatig megmarad vad férfiasága és hatalmas vitézsége. Midőn megtudja, hogy a jóslat csalta, akkor látja,

hogy el kell vesznie, de küzdve esik el. A nagyságnak marad romja, mint Othellóban. Rettenet és megindulás fogja el szívünket ez emberfölötti egyéniség láttára. Értjük, miért gyilkolt, miért hallgatott a sors-nővérekre, miért vészett el. A cselekvény adva volt, a jellemet Shakspere alkotta és ezzel a rideg krónikai adatot megrázó tragédiává tette.

6. Lear eredete rejtelmes, két forrásból merítette Shakspere alkotó részeit. Holmshedből Lear történetét, Sidney *Arca-diajából* a vele akkor semmi kapcsolatban nem állott Gloucester-történetét. Learre nézve semmit se kapott Shakspere a krónikából. Lear ott egyszerűen országa felét átadja a rossz leányoknak, a jó nem kap semmit. A rosszak azután megfosztják mindenétől, úgy hogy országából menekülni kénytelen. Cordeilla jó leányként fogadja, hadsereggel indul rossz nővérei ellen, legyőzi őket, visszahelyezi atyját trónjára és két évvel később apjának bekövetkezett halála után, ő követi az uralkodásban, de csak öt évig uralkodik; ekkor meghal férje, unokatestvérei föllázadnak ellene, elfogják, börtönbe vetik, a hol ez a férfias lelkű nő maga vet véget életének. Az egész krónika részlet négy kis lap, ebből alkotta Shakspere leghatalmasabb, legmegrázóbb tragédiáját. Mit kellett tennie, hogy Lear tragikus legyen? Hogyan érthető meg a dráma első fölvonása Learjének különös, oktalan magaviselete? Az elmeorvosok, kik mindjárt kéznél vannak, és Shaksperet dicsőíteni vélik, ha minden hősére rámondják, hogy kezdettől fogva örült, Learra is kimondják, hogy bolond. Ennek nyomán azután Rossi Lear első megjelenését úgy játszsza, hogy apró, majdnem tánczó lépésekkel jó le egy lépcsőn, kissé hülyén mosolyog az udvari emberekre és nyomban rá fölosztja birodalmát, a mi így persze nagyon érthető, de drámai e? Egyike a legfurcsább tévedéseknek a Shakspere-magyarázatok furcsaságokban bővelkedő irodalmában. Azt hiszik, hogy Shakspere a modern írókhoz hasonlít, kik a pathologiai esetet a pathologia kedvéért rajzolják, mint Zola és mások. Bölcs eljárás ez a modern írók részéről, mert ha már költők nem tudnak lenni, legalább pathologiai tudósokként akarnak szerepelni, a mi különös is, ijesztő is, és az író öntudatát is emeli. Lear nem örült, csak megőrül, a miről a forrásban szó sincs, tehát nagy oka lehet, ha Shakspere belevitte da-

rabjába. Lear jelleme pedig oly világos és egyszerű, hogy nem teszi szükségessé azokat a nyakatekert magyarázatokat, a mikre annyi Shakspere-tudós vetemedett. Lear: király, tetőtől talpig, minden ízében az. Királyi méltóságának tudata annyira eltölti a lelkét, hogy nem tud oly helyzetet elképzelni, a melyben nem volna király. Mindent mint király néz, még gyermekeit is, kiknek ő inkább királya, mint apja. Mint alattvalókat ismeri őket, nem mint egyéniségeket, mint gyermekeit.

A többi emberekkel szemben ő magát csak egy helyzetben tudja elképzelni, melyben királyi bőkezűséggel megajándékozta őket. A többi embereket magával szemben szintén csak egy helyzetben tudja elképzelni, mint olyanokat, kik földig hajolnak és hódolnak előtte. Senki soha az igazságot nem mondotta neki, egyesegyedül a bolondja, no de az bolond. És ez ennek a szinte emberfölötti munkának tragikus humora, hogy az igazság csak a bolondsapkával jelenhetik meg az udvarnál, a hol senki komolyan nem veszi, legkevésbé a király, a hol az egyedüli hatás, melyet el tud érni, hogy mulatnak rajta. Miért ne ajándékozná el ez a király a maga birodalmát? Mit árthat az neki? Kevésbé lesz-e aztán király? Az lehetetlen. Száz lovag fogja ezután is szolgálni, ez elég. Többnek úgy sem lehet könnyen parancsolni. Végre is öreg és az uralkodás terheit megunta. Ezentúl csak örömeit fogja élvezni. Mert hiszen alattvalói fognak helyette uralkodni, alattvalói, kik egyszersmind gyermekei, a mi kétszeres ok, hogy híven teljesítsék minden kívánságát. Midőn pedig Cordelia, ki igaz szívével megundorodik nővérei hazug hízeltől, épen ezért nem tud hízeltől és egyszerűen beszél: a király kiátkozza és megfosztja hozományától, nem mert Cordelia ezt vagy amazt mondta, mert hiszen mondta, hogy szereti apját, hanem mert úgy mondta, hogy ez a király előtt tiszteletlenségnek tetszett. Lear nem örült, hanem az abszolút királyi méltóság minden egyebet kizáró tudatának képviselője. Lear, igaz, abstractio, de a leghatalmasabb, melyet valaha irtak, magyarázatául annak a régi mondának, mesének: Egyszer volt egy király, ki így meg így járt leányaival. Csak ilyen király járhatott így és végezhette mégis tragikusan életét.

Hol van azután a dráma? A dráma: Lear kiábrándítása.

Mihelyt országát oda adta, ez azonnal kezdődik. És a kiábrándulás szörnyüése mutatja, milyen volt ennek a királynak a lelke. Shakspere itt azt merete tenni, a mi oly kevésnek sikerült: a dráma folytatása magyarázza kezdetét. Másképen nem lehetett, mert ezt a lelket csak akkor érthetjük meg, midőn megtanul szenvedni. Meg kell ismerkednie az emberekkel, az elemekkel, az élet mindennapi szükségleteivel, szegényebbé kell válnia az útszéli koldúsnál. A legborzasztóbb módon kell kiábrándulnia: leányainak, kiknek mindenét oda adta, ocsmány hálátlansága miatt. Ezért van az a rettenetes viharos éjtszaka, melyben a világirodalom leghatalmasabb jelenete lejátszódik. Shakspere nem hasonlít azokhoz a modern drámairókhöz, kik, ha nem jut semmi sem eszökbe, az égzengés olcsó multságát produkálják. Így nem zengett az ég és a lélek soha, mióta irodalom van, mint *Lear királyban*. Mily szörnyű symphonia, a megőrülő király, az örültség látzatával játszó udvari bolond, és az örültséget tettető szegény Tom! Itt örül meg Lear, itt kell megőrülnie, ezt nem bírja ki emberi értelem; mihelyt kiábrándult, már nem veszi hasznát eszének, mert elveszti. Nem tudja elviselni lelki világa régi tartalmának összeomlását. Gloster is szörnyen jár, ő is a fiúi hálátlanság szerencsétlen áldozata, de ő nem örül meg. Ezért kellett Gloster története, mint ellenképe Learének, hogy Lear drámájának világra szóló jelentőségét lássuk. Így állítja a pyramis mellé a festő az emberi alakot, hogy ennek kicsinysege magyarázza amannak gigantikus voltát. Lear királyi alakja összetört és a pokol fajzatai örülten tobzódnak a földön. Fiú lázad föl apja, nővér nővére, nő férje ellen. Szörnyű vétkek undokitják a föld színét. A gyilkolás isteni ítélete tisztítja meg a földet bűneitől. A fürgeteg elmulta után a béke jele mutatkozik az égen. Lear magához tér örültségéből, hogy még egyszer, józan észszel gyönyörködhessek az igaz szeretetben és lássa a valóságot. Erre való Cordelia jósága és Lear gyógyulása. A természet és a művészet gyógyítja meg, az álom és a zene. Halála boldogság életéhez képest. *Macbeth* nagy dráma, *Othello* nagy dráma, és a kinek kedve van, vitatkozzék rajta, melyik a nagyobb. De valamennyinél nagyobb *Lear*. Itt minden emberfölötti, Lear öntudata és szenvedése, bűnhődése és ébredése. Az udvari bolond meghalt, az igazság meztelenül jár a földön. Csak még három ember

élt a földön, kiknek művészetében a nagynak ily megrendítő kifejezését találjuk: Aischylos, Michel Angelo és Beethoven.

7. És most végezetül, szinte félve közeledem ahhoz a kérdéshez, miben van Shakspere jellemalkotó ereje e sajátosságának titka. Mondtam, hogy mélységes logika hatja át, igazítja jellemeit és iparkodtam megmutatni, hogy ha jellemeit megértettük, szinte matematikai pontossággal megconstruálhatjuk őket. A jellemnek ilyennek kellett lennie, hogy a darab cselekvénye és annak tragikus hatása ilyen lehessen. Adva lévén a cél és adva a cselekvény, ebből önkényt következik, hogy ilyenekké alakultak a characterek. De egészen eltévesztettem föladatomat, ha azt a benyomást kel tettem, hogy Shakspere tudatos logikával construálta meg alakjait. Idáig nem ér föl a logika. A költészet nem analitikai példa. *Mi* construálhatjuk meg így a jellemet, miután Shakspere megalkotta. Valamint mi értjük meg a világnak ezt vagy azt a részét, miután az meglett. De valamint a természettudós nem tud világot csinálni, a tudomány alapján, azonkép a logika nem tud egyéniséget teremteni analitikai műveleteinek segítségével.

Mit mondjunk tehát? Értjük-e be azzal, hogy azt mondjuk, a költő lelke úgy alkot, mint a természet, tudattalan erővel és bölcseséggel? Vagy más szóval: vonuljunk-e félre a költői alkotás szentélye mellől, melynek kapuján föl van írva: «Távozzatok, itt Isten lakozik?»

Itt valóban Isten lakozik és nekünk kevés mondani valónk marad. De egy szavunk mégis van.

A művészi alkotásnak vannak technikai mozzanatai, melyek körülbelül világosak előttünk. Az érzelem és a phantasia működése is érthetővé válik, ha józan lélektannal közeledünk feléjük. A jellemalkotást mindezzel nem érthetjük meg. A költészet birodalmában az a maga tökéletességében a legritkább adomány. Shaksperéhez fogható e téren egyáltalán nincs. Cselekvény fölépítésében, mese szövésében, a nyelv tartalmasságában és zenéjében vannak kiválók, talán még nagyobbak is, de charactereket így senki sem tudott rajzolni. Miért? Mi járult még ő benne hozzá általános írói és költői nagy tulajdonságaihoz, hogy így kimagaslik?

Azt hiszem, mert nemcsak művész és költő volt, hanem nagy lélek is. Az artistikus megfér a lélekben sok egyéb fogvat-

kozással, de az artistikusnak, a művészi nagyságnak betetőzése az emberi nagyság. Nagyon tökéletlen emberek írhatnak igen szép verseket és novellákat, de a nagy művészetben a művészi és emberi nagyság egybeolvad.

A művészi ábrázolás mindig, mindenütt egyformán egyet tételéz föl: hogy azonosítani birjam magamat azzal, a mit ábrázolok. A művészet éltető, életadó, életalkotó tevékenység és azért át kell élnem, a mit meg akarok alkotni.

Mennél intensívebben élem át, a mit alkotni akarok, annál jobban tudom megécsinálni, ámbár a csináláshoz még külön dispositio és munkás gyakorlat szükséges.

Mennél többet tudok intensiv módon átélni, annál gazdagabb, szélesebb körű lesz művészi tevékenységem.

Mennél nagyobbat, hatalmasabbat, jelentősebbet tudok átélni, annál magasabbra emelkedem művészetemben.

Shakspere az emberi élet legnagyobb dolgait tudta átélni, annak minden mélységét és magasságát, legnagyobb gyönyörűségeit, melyek oly csekély számban vannak, legnagyobb fájdalmait, melyek oly bőven teremnek a földön. Ő *Leart*, *Macbethet*, *Othellot*, *Hamletet* és még néhány nagy darabját nem kigondolta, hanem átélte. Ilyet nem lehet kigondolni, ilyen látni és tapasztalni kell. És minthogy ezeketsehol a külvilágban nem láthatta, a maga lelkében látta, tapasztalta, átélte és azután egyszerűen leírta őket. És mert átélte, azért oly igazak, azért van meg bennök az élet mélységes logikája.

Ezek a nagy darabok nem egyszerű irodalmi alkotásai voltak, hanem belső életének nagy eseményei. Azért érdemes velök foglalkozni, azért lehet őket mint valódi eseményeket bonczolni.

Ő maga átkozta a hálátlanságot, mint Lear, ő maga érezte a lélek sötét hatalmának dæmoni varázsát, mint Macbeth, őt magát kinozta a bizó lélek rettenetes eltévelyedése, mint Othellót. ő maga undorodott meg a világ gonoszságától, mint Hamlet.

És miután így mindent átélt, a minél nagyobb soha sem történhetett, nagyon értem, hogy nem sokára nagy drámáinak megírása után, abban hagyta az írást. Mit lehetett volna még írni? Kigondolni lehet sokat, de ha annyit átéltünk, kimerítve látjuk magunk előtt az élet tartalmát. Ez volt a legnagyobb tragikus költőnek tragikus sorsa.

STAËLNÉ ÉS NAPOLEON.

Második és utolsó közlemény.*)

IV.

Németország felé veszi útját, oda vonzza tudványa. Megy keresni az emberi szellemet, s megy, hogy az első consul-tól ráért szégyenből az ottani szives fogadtatás által emelkedjék föl. E pillanattól fogva egész Európa szemei előtt nyíltan úgy lép föl, mint Bonaparte ellenfele; az egész világot fölszólítja ellene a keresztes háborúra, a szabadság őszinte szeretetével és a bosszú lángoló hevével, a mely olykor elvakulttá is teszi. S széleskörű ismeretségét, bámulatos tevékenységét, nagyszámú és előkelő állású barátait, pártfogóit tekintve, ez nem kis dolgot jelent. Esztendőkön át a szabadságszeretetet fogja képviselni a despotizmussal szemben.

Október 26-án ér Metzbe idősebb fia, öt éves leánya és Constant kíséretében. Lelke össze volt zúzva, rémképek fenyegették. A Mosel préfetje, Colchen gróf, előzékenyen fogadja, ünnepélyeket rendez tiszteletére. Itt találkozik Villers Károlylyal, kinek *Kant philosophiája* czimű művét pár év előtt nagy érdekléssel olvasta s kivel azóta állandó levelezésben állott; kedvéért két hétig marad Metzben. Metzben Frankfurtra utazott, még mindig nem adva föl teljesen a reményt, hátha visszahívhatja az első consul. Forbachban ő maga, Frankfurtban leánya betegedett meg s okozott neki nagy aggodalmakat. Németországban minden szomorúnak, egyhangúnak, csöndesnek tünt föl előtte; szive összeszorúlt,

*) Az első közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 1904. évi 327. számában.

képzelete elborúlt. A németek kíváncsian, nem minden zavar nélkül nézték a franczia philosophusnőt.

Deczember 13-án Weimarba ért s itt hosszabb időre, harmadfél hónapra megtelepedett, élvezve a német irodalom legnagyobb szellemeinek — Goethe, Schiller, Wieland — társaságát, és jelentékenyen gyarapodva szellemi mélységben és tartalomban. Alaposan megismerkedett Weimar erkölcsi, társadalmi és irodalmi életével, fölszívta magába a német szellemből mindazt, a mit át tudott hasonítani; szinte újjáalakította, megnemesítette saját erkölcsi lényét. Itt tanulta meg, hogy a boldogság keresésénél, önző vágyaink kielégítésénél van egy magasabb eszme: a kötelesség. Fölfedezi Kanttal az erkölcsi törvény föntségét. Itt támad lelkében a szegény, költői és nemes Németország képe, a melyet mint az erőszaktól elnyomott gondolat élő symbolumát fog műveiben lefesteni; itt lép szívében Anglia mellé Németország. De ha ő tanul tőlök, ő is tanítja őket; megismerteti őket eszméivel, elveivel s uralkodik rajtuk.

Midőn márczius elején Berlinbe megy, úgy fogadják, mint egy királynét. Lujza királyné egy udvari estélyen hangosan örömét fejezi ki Berlinbe jöttén, hozzátéve, hogy már türelmetlenül várta. Berlinben ez időtájt, az angoloktól is izgatva, erősen mozgolódott a francziaellenes párt, s maga a király is aggódva nézte a francziák lépéseit. Ekkor jön híre d'Enghien herczeg kivégeztetésének: e kegyetlenség óriás izgalmat keltett. Az egész udvar és a nemesség szilaj haragban égett miatta, annyival inkább, mert őt Napoleon német földön, a népjog megvetésével fogatta el. Minél magasabbra hágott az elkeseredés, annál jobban nőtt a Staëlné becsülete, tekintélye; szavainak, a melyekkel a zsarnokot lefestette, páratlan hatása volt a fölizgatott kedélyekre. Ekkor fogamzott meg Lujza királyné szívében a Napoleon elleni harag, a mely oly jelentékenyen hozzájárult Poroszország szomorú sorsának előidézéséhez. Staëlné diadalmaskodott, érezte hatalmát Napoleonnal. Megismerkedik Schlegel Ágostonnal, a ki nagyon megtetszett neki s fiai mellé nevelőnek fogadja. Schlegel avatja őt be végleg a német gondolkodás mélységeibe; ő volt a kötelék, a mely Staëlnét összekapcsolta Németország kiváló szellemeivel; ő igazította helyre tévedéseit, pótolta ismerete hiányait. Schlegel engesztelhetet-

len ellensége volt nemcsak Napoleonnak, hanem mindannak, a mi francia: szellemnek, irodalomnak egyaránt. Schlegel nagy buzgalommal segítette Staëlnét abban, hogy a francia imperator iránt mindenütt bizalmatlanságot és gyűlöletet gerjeszsen.

1804 április 10-én Necker 72 éves korában meghalt. Képzeltük, mily nagy lehetett Staëlné fájdalma, ha tudjuk, mennyire szerette atyját! Weimaron és Zürichen keresztül sietett haza Constant és Schlegel kíséretében. Halála, a Bonaparteval való viszony szempontjából, nagy veszteséget jelentett, mert bár az első consul nem sokat adott szavára, de hasznos tanácsadója, mérséklője volt leányának. Atyja halála fölébreszti lelkének komoly oldalát; a XVIII. század sensualista philosophiája nem elégíti ki többé, szilárdan ragaszkodik a jövő élet hitéhez. E közben nem felejtí a Franciaországba való visszatérést; ír Józsefnek, hogy sürgesse meg testvérénél az engedélyt. Ez hűségesen el is jár a megbízatásban, de hasztalan. Látva, hogy reménye hiábavaló, s a császárrá koronázás is elmúlik (1804 november 15), a nélkül, hogy kegyelmet kapna, — Napoleon félt csipős nyelvéből, a mely barátaihoz intézett leveleiben a régi maradt, félt ármánykodásaitól; bántotta, hogy a régi főnemességet igyekezett trónjától elidegeníteni, — Itáliára veti tekintetét, oda készül utazni. Megtört szívvel kél útra, hogy ott fájdalmára enyhületet keressen, új benyomásokat szerezzen s hajszolja — a dicsőséget.

1805-iki olaszországi útazása, a Napoleonnal való viszony szempontjából, fegyverszünetet jelent. Miután a császárnak nem volt kifogása itáliai tartózkodása ellen, sőt oltalmáról biztosította őt: mindenütt szives fogadtatás várt reá. Ő élvezte a hírnevet, sőt mintha feledné Napoleon elleni panaszait. Talán az olasz föld hatott reá, a mely Napoleonban szabadítóját üdvözli? talán az a körülmény, hogy újra mozgatja a Necker-féle két millió kölcsönnek a francia államkincstár részéről való visszatérítését? Ám a császár bizalmatlankodik s nem akar addig döntení, míg őszinte megtérése és jóviselete felől biztosítékot nem kap. Politikai szempontból Olaszország nem gyakorolt kedvező benyomást Staëlnére; semmi olyast nem talált ott, a mi őt a despotismus elleni küzdelmében bátorítaná. Művészi érzéke hiányzik s így min-

denütt csak babonát, szegénységet, barátsuhát lát. Az olaszok nem ismerik a szabadságot, hiányzik belőlök a méltóság érzete; semmi élet, hanem csak álmodozás, s Rómában lép-ten-nyomon a halál képe! Olaszország untatta őt s 1805 június végén visszatért Coppetba. Ott újra erőt vesz rajta a melancholia; barátai sietnek ugyan látogatására, de ő Párisba szeretne menni, hogy a kölcsönügyletet elrendezze, de hiába, Napoleon nem ad erre engedélyt. A boulognei táborból írja Fouchénak, hogy 40 mérföldnél közelebb ne engedje Staëlnét Párishoz, s Fouché viszont meghagyja a genfi préfetnek, hogy ne adjon neki Franciaországba útlevelet s fogassa el, ha oda akarna utazni.

Maga nem mehetvén, idősb fiát, Ágostont küldi Párisba, hogy ott tanuljon s képezze magát a műegyetemre. Száműzetése roppant akadályozta őt gyermekei neveltetésében; szeretné őket francziáknak neveltetni, s csak kényszerűségből adja később Albertet egy osztrák katonai iskolába. A császár nem engedte Ágostont a műegyetemre fölvenni, bár jó fölveteli vizsgálatot tett. Hasztalan fordul anyja ide-oda, senki sem akar vele törődni, mindenki a hatalom fényében akar sütkérezni; az eszmék hitelüket veszítették, a siker mindent kimentett, a szabadság nem érdekelt többé senkit.

1805 végét és 1806 első hónapjait Coppetban és Genfben tölti; a préfet, Barante, kiváló figyelmet tanúsít iránta. Coppetba sokan járnak s ott eléggé vig élet foly. De neki nincs nyugta, minden áron Franciaországba kell utaznia: gyermekei neveltetése, millióinak visszaszerzése, *Corinne* kiadása, minden ösztönzi őt erre. 1806 április 19-én Schlegelgel és két gyermekével útra kél, de 40 mérföldnél tovább nem szabad közelednie Párishoz. Előbb Auxerreben állapodik meg, de itt csakhamar unni kezdi magát. Hasztalan mozgosítja összes párisi barátait, mit sem tudnak elérni. Szeptember 14-én elhagyja Auxerret s Rouenba megy barátaival. Itt nyugodtan viseli magát s jutalmul 1807 január 23-án engedélyt kap arra, hogy 12 mérföldnyire közeledhessék Párishoz, s a d'acostai kastélyban lakhassék. Fouché szívesen engedné közelebb is, de a császár személyesen ügyel a dologra és Európa legtúlsó részeiből is egyre küldi neki erre vonatkozó rendeleteit. Április 1-én már visszavonták az engedélyt, s ismét 40 mérföldnyire utalták Páristól. A császár,

a legkomolyabb hadi elfoglaltatásai közepett, minden lépése iránt érdeklődik s egyre küldi parancsait embereinek, hogy küldjék haza Staëlnét Genfbe. Napoleon nem engedi magát félrevezettetni Fouchétól, a ki azt írja neki április 27-én, hogy Staëlné már 21-én elutazott Genfbe; világosan megírja Fouchénak, hogy rosszul van informálva, mert Staëlné április 24—28. napjain Párisban járt s talán még most is ott van! Öt hó alatt, tíz levelében foglalkozik — 500 mérföldnyire Páristól — a legrettenetesebb izgalmak, bajok, küzdelmek közepett, Staëlnével. Teszi azért, mert tudja, hogyha távol van Páristól, ott a forradalom szelleme mindjárt lengedezni kezd, s e párt élén Staëlné áll, a ki sűrög-forog, ír, értekezik régi barátaival, s csak egy nagy vereségre lesnek, hogy actióba lépjenek. Napoleont csak sikerei tarthatják fönn. Tudja, hogy hatalma egy szálon függ; ezért nem akar ellenségeinek szabad tért engedni, ezért akarja őket, köztök Staëlnét, Párisból eltávolítani, mert ismeri ennek nagy befolyását a közvéleményre.

V.

1807 április végén jelent meg *Corinne*. Staëlné sokat várt e regényétől; azt hitte, hogy le fogja fegyverezni ellenségeit, könnyíteni fog szomorú helyzetén. Csalódott: Napoleon végkép nem volt megelégedve művével! Staëlné azt állította, hogy ő csak egyszerű regényt írt, s mellőzött minden politikát. «Bah, mondá Napoleon, hát nem politisálás-e az, midőn az erkölcsről, irodalomról és egyebekről beszélnek!» S igaza volt, *Corinne* több oldalról is érinti a politikát. Mik voltak ellene a kifogások? Először, hogy nem akart benne a hatalom előtt meghajolni; egy sor sincs benne, a mely ünnepelné ellensége lángeszét vagy diadalait, s e mellőzést nem bocsátják meg neki. A hivatalos kifogás a mű ellen annak franciaellenes jelleme; egy kissé sok szó esik benne a francziák frivolitásáról, komolysághiányáról. Míg a regény francia szereplőjét nevetséges alaknak rajzolja, az angolokat magasztalja, a mi megbocsáthatatlan bűn Napoleon szemében. Akkor, a mikor ő nyílt harcban állott az angolokkal e magasztalás politikai tüntetésszámba ment. Franciaelle-

nes, angolimádó — ilyen *Corinne*, és Corinne nem más, mint maga Staëlné; ime, ezért nem tűrhette Napoleon e könyvet! Még jobban visszatetszett neki abban Staëlné ismert eszméinek hangoztatása, hogy tudniillik a jellem fenköltése, a szabadság, a lelkesedés a nemzetek életének szükséges elemei. Fölszólítja az olaszokat, hogy eszméljenek föl; az olaszok nagy szerencsétlensége abban áll, hogy nincs hazájok, Napoleon fővétke Staëlné szemében az, hogy kiapasztja a lelkesedés forrását a szabadság kiirtásával, hogy nevetségessé teszi a legszentebb érzelmeket, csak az erőben, a számitásban, a személyes érdekekben hisz, és kihasználja az emberek vétkeit, gyarlóságait. S miközben olasz dolgokról beszél, nyilait szüntelen Napoleon ellen irányozza.

Fáradtan, csalódottan, de azért el nem csüggedve tért vissza Coppetba; *Corinne* dicsősége sok bajáért megvigasztalta őt. Nagy társaságot gyűjt maga körül; kiválóbb idegen nem fordulhat meg azon a vidéken, hogy ne siessen nála tiszteletét tenni. Egyes napokon kastélya alig képes befogadni a sok vendéget; a könyvtár-terem, a hol a műkedvelői előadásokat tartják, zsúfolásig telve van. Szíve csak úgy repes örömeiben, midőn a *Mercure* július 4-iki számában Chateaubriand cikkét olvassa Neróról és Tacitusról, a mely a hallgatag Európában mindenfelé nagy viszhangot keltett. A költőt ugyan a régi monarchikus Franciaország, a hűség és becsület hagyományai lelkesítették, míg ő a szabadság apostola volt — de mind az egyik, mind a másik egy erkölcsi elv nevében szállott szembe Napoleonnal. Napoleon Chateaubriandtól nem nagyon félt; tudta, hogy nincs semmi befolyása, nem szó cselszövényt. Staëlné nagy vagyon, nagy befolyás birtokában fél Európát képes fölizgatni ellene, szalonja egész Európa találkozó-helye volt.

Szeptember havában, Itáliába utazásakor, betért hozzá Ágoston porosz herczeg, a saalfeldi csatatéren elesett Lajos herczeg fivére. Micsoda ünneplés tárgya volt! A herczeg beleszeretett Mme Récamierbe s azon gondolkozott, hogy nőül vegye. Staëlné teljes erővel támogatta szándékát. Napoleon, a ki a cabinet noir útján mindenről értesült, szörnyen haragudott Staëlnéra e fondorkodása miatt. De nemcsak a porosz herczegnek, hanem Napoleon egyik tábornagyának s egyik leghívebb emberének, Berthiernek is elforgatta a fejét Staëlné,

illetőleg a *Corinne* olvasása, úgy hogy azon gondolkozott, hogy nőül veszi Staëlnét, de aztán a császár óhajtására a bajor király unokahugát vette el.

Nem térhetvén vissza Párisba s nem akarván a telet Coppetban tölteni, Németországba indul, hogy tovább ismerkedjék a német viszonyokkal s főkép Dél-Németországgal, hogy ott tanulmányozza az erkölcsöket és a társas életet. Együttal kisebb fiát, Albertet, valami osztrák nevelő-intézetbe akarja adni, de szándékát eltitkolja, mert különben a császár aligha támogatná oly jó indulattal úti tervét. Kevéssel karácsony előtt ér Münchenbe, itt egy hetet tölt; innen Bécsbe indul, hová 1808 január 14-én érkezik. A bécsi társaságot ekkor a legellenségesebb hangulat töltötte el Franciaország iránt, úgy hogy a francia követ kénytelen volt Bécsset elhagyni. Staëlné épen jókor jött: nemcsak a *Corinne* szerzőjét ünnepelték benne, hanem főkép Napoleon engesztelhetetlen ellenségét, Anglia és Németország szenvedélyes imádját. Mindenféle kitüntetésekkel elhalmozzák, az udvar a legelőzékenyebben fogadja, minden multságban, ünnepélyben részes. Mind e hercegek és főhercegek, oroszok és osztrákok utálják Franciaországot; Staëlné előtt hallgatnak, csak a korz zsarnokot szidják, de alapjában véve gyűlöletök Franciaország ellen irányul, ennek köztársasági szelleme, egyenlőségszeretete ellen; utálják dicsőségét, felsőbbtségét s nincs forróbb vágyok, mint hogy visszatorlást vegyenek rajta. Rájok nézve nem létezik az a különbség, a mit Staëlné tesz Napoleon és Franciaország közt. Az előkelő társaság csak úgy özönlik Schlegel előadásaira, a melyekben ez szenvedélyes hadat üzen a francia befolyásnak, irodalomnak, művészetnek s tiltakozik Németország leigázása ellen. XIV. Lajosról beszél, de hallgatósága Napoleonra gondol; emlékezteti hallgatóit Németország régi dicsőségére, hirdeti fölébredését, egységét és nagyságát. Staëlné helyeslé eszméit, Németországról szóló művének lényegét és alapját is ezek teszik. Ők értették és kiegészítették egymást.

Németországi tartózkodása, bár értelmi fejlődése szempontjából hasznos volt, végleges szakítást hozott létre közte és Napoleon közt. Napoleon öt eddig csak esztelennek tekintette, most a köznyugalom ellenségei közé kezdi sorolni. Fő kifogása ellene Gentzcel, Stadion és az angol politika ügy-

nökével, Napoleon legelkeseredettebb ellenségével való levelezése. Napoleon meghagyja (1808 június 28) németországi követeknek és ügynökeinek, főként a weimarinak, hogy ha Staëlné odaérkezik, tartsák tőle távol magokat és kísérik figyelemmel minden lépését; hasonlóképen elrendeli, hogy Coppetban helyezték felügyelet alá. Eddig Napoleon csak a párisi tartózkodást tiltotta^{el} neki, egyebüvé szabadon mehetett, sőt a francia követek támogatásában is részesült; mostantól kezdve eltiltja tőle a követeket s rendőri felügyelet alá helyezi otthon, valamint külföldön egyaránt. S tagadhatatlan, hogy Staëlnét egész Európában mindenütt lelkesedéssel üdvözlik azok, a kik Franciaország és Napoleon ellenségei; hasztalan akarja ő e két fogalmat különválasztani, senki nem hallgat rá. Egész Németország lázban, tűzben van a francia uralom ellen, s Staëlnének nem kis része van e tűz fölkelésében.

Július elején visszatért Coppetba. Bécsből még betért Weimarba, de a régi békés, kedves Weimar helyett a háborútól és haláltól földült Weimart találta. Mély melancholia szállta meg lelkét! Constant elhagyta s megházasodott, Bécs már untatta, a despotismus egyre növekedett Európában, arról végkép le kellett tennie, hogy Párisba mehessen, Napoleon kereken kijelentette ezt idősebb fia, a 17 éves Ágoston előtt, a ki 1807 december 30-án kihallgatáson volt nála Chambéryben. Coppetban szigorúan vigyáznak reá; november 24-én megtiltják neki, hogy 50 mérföldnél közelebb mehessen Párishoz. A szigorú rendszabály oka, hogy a császár meg akarja ijeszteni ellenségeit, mert egész Európa szörnyen zúg ellene, a közvélemény nyugtalankodik. Kastélyába száműzve, szigorú felügyelet alá helyezve, Staëlné érzi, hogy ő egész Európa szemében a zsarnoki uralom ellen való tiltakozást képviseli, hogy mindenki szeme rajta csüng. Látogatói lassanként el-elmaradoznak, mert nem akarják magokat zaklatásnak kitenni. Mme Récamier, a ki közvetítő közte és barátai közt, a császár haragját vonja ezért magára, a ki kijelentette a Jozefin szalonjában, hogy személyes ellenségének fog tekinteni minden idegent, a ki Mme Récamier szalonját látogatja, a bajor herczeggel tudatja, hogy nem helyesli Staëlné és Récamierné iránti rokonszenvét; haragszik, midőn hallja, hogy egyszerre három minisztere járt ez utóbbinál.

Az elhagyatottság kínosan sújtja Staëlnét; szíven van találva, hogy nélkülöznie kell a társaságot, az izgalmat, a zajt. Helyzete kezd tűrhetetlenné válni; vagy meg kell hódolnia, vagy megszöknie! Ki akar vándorolni az Egyesült-Államokba; 1810 január havában útlevelet is vált fia számára. De még se akarja elhagyni Európát, míg Németországról irt nagy művét (*De l'Allemagne*), a melyhez annyi reményt fűzött, közre nem bocsátja. Némi oka lévén a császári rendőrségtől tartani, egy pillanatig azon jártatja eszét, hogy művét külföldön nyomassa ki, de a francia nő felülkerekedik benne s nem engedi; nem, nem hátrál meg ellensége előtt, Párisban fogja művét kinyomatni! S aztán meg, ki tudja: hátha még lefegyverzi vele a császárt!

Megengedik neki, hogy Páristól 40 mérföld távolságban tartózkodhassék s 1810 április közepe táján Chaumontba utazik, hogy ott könyve nyomtatására felügyeljen. A chaumonti kastélyban sok jó barát, tisztelő, látogató van körülötte, s ő mindenkit hív, a ki nem fél a magánytól, a száműzetéstől. Lázás tevékenységet fejt ki: beszél, ír, próbaívet igazít, bejár Bloisba az operai előadásokra s az egész város bámulja a híres asszonyt. Látogatói közé tartozik a bloisi préfet, Corbigny is. A császár esküvője alkalmával füt-fát megmozgat, hogy Párisba mehessen; nem kap engedélyt reá. Chaumontból, minthogy időközben a kastély tulajdonosa visszatért Amerikából, a fosséi kastélyba teszi át szállását s itt javítja a *de l'Allemagne* utolsó íveit s boldogan látja elkészülten hat évi fáradozásának gyümölcsét. Az évszak már jól előre haladt, szeptember közepe elmúlt s Staëlné végleg lemondott arról, hogy ez évben Amerikába menjen. Kiadója, Nicole, azt írja neki, hogy a censorok véleménye kedvező művére s a két első kötet már megkapta a nyomtatási engedélyt s Récamièrené azzal a megbizással siet Párisba, hogy a 3-ik kötet approbatióját is sürgesse. Szeptember 25-én Staëlné Godinièrebe utazik egy barátjához; ám a préfet ugyane nap kapja a rendőrminiszter parancsát, hogy szólítsa föl Staëlnét, hogy 48 óra alatt hagyja el Franciaországot; egy másik rendelet pedig azt hagyta meg neki, hogy foglalja le a *de l'Allemagne* kéziratát és próbaiveit. S ugyancsak e napon a rendőrminiszter, a nélkül, hogy a censorok véleményét kikérné, zárlat alá helyezi a mű kinyomott íveit. A kiadó panaszt tesz a könyv-

kereskedés igazgatójánál, ez tiltakozik ez eljárás ellen, de hasztalan. Másnap Staël Ágost anyja után siet, értesíti a történekekről, aztán visszaszáguuld Fosséba, hogy a kéziratot még idején biztonságba helyezze. Staëlné könnyekben tör ki a hír hallatára. A kéziratnak csak a másolatát nyújtotta át a préfetnek s a próbaivekből is tartott meg magának, az elutazást pedig mindenféle ürügyekkel húzta-halasztotta. Mind a miniszter, mind a császár rendkívül elégedetlen volt Corbigny szelid, udvarias eljárás módjával, a melyet Staëlnéval szemben tanúsított; szemére vetették, hogy nem helyezte rendőri felügyelet alá, hogy nem küldött részletes tudósítást azon személyekről, a kik őt látogatták. A császár a következő széljegyzettel látta el a miniszter előterjesztését: «A miniszter ki fogja neki fejezni elégedetlenségemet s azt, hogy több buzgalmat vártam tőle szolgálatomban». Corbigny nem sokkal ezután megbetegedett s meghalt.

Staëlné azonban még nem mondott le minden reményről. Hátha kieszközölhet még magának némi haladéket! Hátha csak hátráltatják műve megjelenését! Egyenesen magához a császárhoz akart fordulni, hogy további franciaországi tartózkodásra és pedig lehetőleg csak néhány mérföldnyi távolságban Páristól, engedélyt kérjen. De sem fiait, sem őt magát nem akarja a császár fogadni. Levélben kéri hát erre a császárt; soha még nem szólt méltóságosabban, őszintébb fájdalom hangján a császárhoz. De Napoleon nem hitt meghódolásában. Nemrég jelentette ki Metternich előtt: «Nem akarom Staëlnét Párisban látni s erre komoly okaim vannak. Ha csak egyszerűen royalista vagy köztársasági volna, semmi szavam nem volna ellene; de ő egy mozgó gép, a ki forrongásba hozza a szalónokat», — s ehhez képest járt el. Hatásának korlátozása, megtörése céljából tiltatta el a *de l'Allemagne* kiadását is, bár a censorok ezt a rendszabályt szükségtelennek, sőt veszedelmesnek nyilvánították. Előbb csak egyes passusokat kívánt belőle törölnetni, de aztán egyszerűbbnek és kényelmesebbnek találta, hogy az egész művet eltiltsák. S ebben a maga szempontjából igaza is volt, mert nem ez vagy az a részlet volt veszedelmes benne, hanem az egésznek szelleme. 1810 október 2-án Rovigo herczeg értesítette Staëlnét, — e levelet Staëlné lenyomatta a *de l'Allemagne* előszavában, — hogy száműzetése csak több év óta

tanúsított viselkedésének természetes következménye, továbbá műve «nem francia», s így azt nem engedheti megjelenni; végül fölszólította, hogy nyolcz nap alatt utazzék el Amerikába.

Képzeltetik Staëlné kétségbeesését! Művét eltiltják, őt magát számüzik! Október 6-án már elutazott Fosséból s haza, Coppetba ment. A rendőrség műve összes formáit, lapjait, példányait (10.000 példányban nyomták) megsemmisítette; keresik, üldözik, a merre csak egy példányát szimatolják. Staëlné, minthogy kiadója a mű megsemmisítése által ügyis rengeteget vesztett s a bukás szélére sodortatott, az előre kifizetett 13,000 franc írói tiszteletdíjat neki visszafizette.

«A politikától igyekeztem magamat teljesen távoltartani», — mondja Staëlné előszavában. Vajon sikerült-e ez neki? Épen nem. Műve egyfelől nem volt ment az actualis eseményekre való vonatkozástól s másfelől alkalmas volt arra, hogy a német nemzetben a császári Franciaország iránt gyűlöletet keltsen s föltámaszsza a fölszabadulás után való vágyat. Staëlné a Weimarban megismert, álmadozó, békés Németországot festi; de ennek helyét 1808—09-ben egy harczvágytól lángoló, szilaj nemzeti érzéstől áthatott Németország foglalta el. Műve úgy hatott, mint a szikra a lőporos hordóra: ékes fölszólítás volt az a fölkelésre és a függetlenség kivívására. Minden fejtegetése egy czélra irányúl: eszméljenek föl a németek, meg kell alapítani a német hazát! A gondolat függetlenségének kell megelőznie és biztosítania a haza függetlenségét, Németország egységét! A németeknek le kell mondaniok a francziák utánzásáról; nekik épen oly nagy költőik és gondolkodóik vannak, mint a francziáknak, sőt nagyobbak, a kor legnagyobb erkölcstana egy némettől: Kanttól való!

Staëlné nemcsak a francziákkal ismertette meg Németországot; épen oly mértékben megismertette a németeket önmagokkal. Föltárta előttök jellemök vonásait, erényeiket, gyöngeségeiket; összehasonlította őket lépérsről-lépésre a francziákkal, közben szenvedélyes, olykor igazságtalan kritikával sújtva a francziákat s főként Napoleont. A három utolsó fejezet ékes tiltakozás a méltóság, a kötelesség, a lelkesedés nevében a császári uralom szelleme ellen; itt Németország már

csak czégér: igazi czélja a skepticismus, egoismus, számítás megbélyegzése, a melyek leigázták a lelkeket. Kétségtelen, hogy túloz; kétségtelen, hogy Napoleon nem egyedül volt felelős mindezekért. Midőn magasztalja a németek lelkesedését, midőn kijelenti, hogy se nagy gondolat, se nagy tett nincs lelkesedés nélkül, bizonyynyal Németország fölszabadítására gondolt. Szemök elé tartotta Angolország példáját, sürgette őket, hogy utánozzák a büszke angolokat, a kevély spanyolokat; az erkölcsi erő, a mely bennök lakozik, diadalmaskodni fog az anyagi erő fölött s fölemeli őket vereségeikből. Az egyének tartoznak meghajolni a végzet előtt, de a nemzetek soha!

Nyilvánvaló, hogy a császár iránti gyűlölet volt a könyv lelke s ez a gyűlölet hatásos volt, ez a könyv fölért egy hadsereggel! Napoleon, miként magának Staëlnének, könyvének is azt vetette szemére, hogy nem francia, könyvét is azzal a váddal illette, hogy az nem a francia faj hagyományában, szellemében van írva. Staëlné származására nézve nem volt francia: atyja genfi, anyja vaud-cantonbeli, férje svéd volt. Csak a születés és a barátság fűzte őt Franciaországhoz, mert lelke Angliáért rajongott, gondolatait a németek foglalták el. Igazában ő kosmopolita volt; ezzé tette őt a XVIII. század philosophusaival való szellemi rokonsága is; ez volt életmódjánál, egész Európával való összeköttetéseinél, végre coppeti birtokánál fogva, a mely Genf, e nemzetközi találkozópontra mellett feküdt. E kosmopolita jellemet találta föl Napoleon a *de l'Allemagne*ban is; nem értette az ő ellenségei, a németek és angolok iránt abban megnyilatkozó rokonszenvet, magasztalást, s a francia erkölcsök rendszeres leghalázását, azt a törekvését, hogy kiragadja a külföldet Franciaország befolyása alól. Ismerve azt a nagy befolyást, a melyet Franciaország nyelve és irodalma által gyakorol külföldre, megbocsáthatatlan, hazafiatlan dolognak tartotta Staëlné eljárását. S tényleg a műnek nem egy vonásán meg lehetett érezni, hogy azt egy idegen, egy kosmopolita írta! Staëlnét származása, vallása, jelleme inkább germánna, mint francziává tette. De nemcsak a politikában, hanem az irodalomban is más volt a Napoleon izlése és fölfogása. Ő szereti a józan észet, a rendet, a mértéket, a módszert, ellensége az érzékenységeknek, a képzelet féktelen szárnyalásának; az

individualismust, a mely az újabb irodalomban oly feltűnően előtérbe lép, egyenesen veszedelmesnek itéli. Az irodalmat úgy tekintí, mint az állami rend egyik elemét. Esménye Corneille. Ám neki nem akadt Corneilleje!

VI.

Staëlné Coppetban, a hova 1810 október végén érkezett, két vallásos rajongó: Werner Zakariás és Krüdenerné befolyása alatt vallásos szemlélődésekbe merült s szorgalmasan olvasta a *Krisztus Követését*. Ezek hatása alatt lelke lecsillapult, megnyugodott, az életet komolyabban, helyesebben fogta föl. Napoleon ismeri Staëlné gyöngye oldalát, a magánytól való félelmét s ezen az oldalán akarja őt sújtani. Mindenkit száműznek köréből, őt magát pedig fogolyként őrzik kastélyában. 1810 deczember havában Barante préfet-t, a ki figyelmes és udvarias volt Staëlné iránt, elmozdítják állásából s 1811 márczius havában új préfet, Capelle jön. Ez először meg akarja őt téríteni; biztatgatja, hogy írjon egy üdvözlő verset a római király születésére. Május havában Staëlné, a préfet tudta nélkül, az aixi fürdőbe utazik, a melyet az orvosok fiának, Albertnek tanácsoltak; a préfet tiz nap mulva meghagyja neki, hogy haladéktalanul térjen vissza Coppetba, egyúttal intézkedik, hogy ezentúl egy embere legyen a faluban, a ki őt Staëlné minden mozdulatáról értesítse; ezzel kapcsolatban megtiltotta neki a franczia földre való lépést s azt a tanácsot adta, hogy ne nagyon utazgasson Svájcban se, s két mérföldnél messzebbre ne hagyja el Coppet-t, Schlegelt pedig fölszólította, hogy hagyja el a kastélyt.

E rendszabályokra Staëlné elhatározta, hogy kastélyából, melyet a préfet valóságos börtönné változtatott, megszökik. Közli tervét barátaival: Récamiernéval és Montmorencyval; ez utóbbi eljön őt meglátogatni, de pár nap mulva egy rendelet Franciaország belsejébe internálja. Azután Récamierné jön, csak 24 óráig marad, de azért a rendőség, büntetésül, 40 mérföldnyire eltávolítja Páristól. Staëlnét a földig leverték a barátaira szabott büntetések. A ki csak feléje közeledik, keményen sújtják; leveleit fölbontogatják, Sabránt, a ki Staëlnének írni merészelt, becsukják. A helyzet türhe-

tetlenné vált. Staëlné már el is utazott volna, ha egy körülmény vissza nem tartja. Jean Rocca, egy megsebesült fiatal huszártiszt, a ki családjánál üdült Genfben, meghódította Staëlnét, s vele titokban egybekelt. Helyzetét e viszony kényessé tette, mindenféle mende-mondák szállongtak fölé s ezek épen úgy ösztönözték őt, mint az üldözések, hogy Coppetből elmeneküljön. 1812 április 17-én fiat szült, a kit egy orvos gondjaira bíznak. Az esemény híre kiszivárgott s egész Genf róla pletykált. 1812 május 23-án délután 2 órakor egy legyezővel kezében, minden előkészület és mátha nélkül, kocsira száll, mintha csak sétakocsizást akarna tenni; leánya, idős fia és Rocca kísérik, Albert ott-hon maradt. Ejjel-nappal utazik; Bernben csatlakozik hozzá Schlegel; fia az osztrák követtől útlevelet eszközöl ki számára Ausztriába, s június 6-án Bécsben vannak. Genfben csak egy hét múlva tudták meg szökését.

Bécsben nagy rokonszenvvel fogadták. A társaság most is gyűlölte Napoleont, csak a hivatalos világ mutatott iránta jó képet. Staëlné az orosz követtől útlevelet kért Oroszországba; miután útlevele sokáig késik, a bécsi rendőrség pedig a kormány utasítására, a mely nem szívesen látta őt most Bécsben, egyre nyomában volt és zaklatta, Schlegelt és Roccát hátrahagyva, június végső napjain útra kél Galiczián keresztül Oroszország felé. Július 14-én átkelt az orosz határon, de nem mehetett egyenesen Szentpétervárra, mert a francia hadsereg, a mely már orosz területre hatolt, elvágta útját. E miatt nagy kerülőt kellett Kiev és Moszkva felé tennie. Hosszú útjában bő alkalma volt az országot és népét megfigyelnie. Mindenütt szíves, sőt fényes fogadtatás vár reá, a mi nagyon kellemesen érinti. Augusztus 1-én Moszkvába ért, a hol lázas hévvel foly a szent háborúra való előkészület. Oroszország és az oroszok, ezek szellemének eredetisége, jellemének erélye elbájolja őt; az ilyen emberektől mindent lehet várni! Csak a jobbagyság és az alkotmány hiánya bántja egy kissé. Augusztus 10-én Szent-Pétervárra utazott. Szíve örömtől dobogott, midőn a Néva vizén az angol lobogót, a szabadság e jelképét megpillantja. Ime, megnyílt előtte a tenger, a mely eddig egyedül állott ellent ellensége fegyvereinek!

Sándor czár nagy előkészületeket tesz a döntő háborúra,

a mely nem csupán Oroszország, hanem egész Európa szabadsága fölött van hivatva dönten. Körülte vannak mindazok, a kik gyűlölik a korz zsarnokot. Staëlnét valósággal ünneplik, mindenki udvarol neki, ő az összekötő kapocs a különböző nemzetiségű idegenek közt. Míg őt a humanitas, az elnyomott népek felszabadítása, hallgatóit a gyűlölet vezérli. Ő, ha nem született francia is, őszintén szereti Franciaországot, — körülte mindenki egyformán utálja Napoleont és Franciaországot, nevetségesnek találják, ha valaki a kettőt külön akarja egymástól választani, vagy, ha elfogadják is ezt, csak a Staëlné kedvéért és az ő jelenlétében teszik. Az orosz társaság őt első sorban mint Napoleon ellenségét ünnepli, irodalmi érdemeit kevéssé tudják méltányolni. A császárnék is óhajtják látni, a czár két izben is értekezik vele. Sándor látta, mily kitünő szövetségesre talál Staëlnében és semmit nem mulasztott el, a mivel őt magához bilincselheti. A mire Staëlné örökké vágyott, itt politikai szerepet játszhatott; a czár tanácskozott vele Európa sorsáról. Igen valószínűnek kell tartanunk, bár Staëlné hallgat róla *Dix années d'exil* (Tíz évi száműzetésem) című művében, hogy a czár, ismerve Bernadotte-tal, a svéd trónörökösrel való barátságát, arra is fölkérte, hogy igyekezzék Svédország jóakarató magatartását Oroszország számára megnyerni. A czárnak 20.000 embere volt Finnországban; ezeket jól fölhasználhatta volna, ha nem kellett volna Svédország támadásától tartania, s másfelől azt is óhajtotta, hogy a svéd király támadja meg a francia utóhadat. Staëlné elragadtatva a czár előzékenységétől, lovagias, nemes jellemétől, készséggel vállalkozott arra, hogy Svédországot Oroszország részére megnyerje.

1812 szeptember 24-én Staëlné Stockholmba érkezett. Bernadotte, mint tudjuk, sohasem volt nagy híve Napoleonnak, irigyelte szerencsáját; mint svéd trónörökösöt bántotta az a lenézés, a melyet Napoleon iránta tanusított, a ki most sem vette őt jobban számba, mint addig, ehhez járult az új hazáját, Svédországot a francziák részéről ért sok kár és méltatlan bánásmód. Sándor czár az aboi találkozásnál kihasználta Bernadottenak ezt a lelki állapotát s előzékenységével rávette őt arra, hogy elvben hozzájáruljon az Oroszországgal való véd- és daczszövetséghez. A czár Staëlnére számított, hogy a szavakról a tettekre való átmenetelnél

segítségére lesz s Bernadotte-ot elhatározásában szilárdítani, buzgalmát szítani fogja.

Bernadotte a régi szívességgel fogadta barátnőjét, megköszönte neki a közvetítést közte és a csár közt, ifjabb fiát kinevezte hadsegédévé, Ágostonnak pedig följajánlotta az amerikai nagykövetségnél a titkári állást. Staëlné gyönyörben úszott; elhalmozzák figyelemmel, kitüntetésekkel, a politikában előkelő szerepet játszhatott, visszatorlást vehetett a császáron. Fölszítja Bernadotte hiúságát, elébe tárja, hogy ő Európa minden reménye, egyedül ő tartóztathatja föl Napoleon szekerét. Úgy beszél Napoleonról, mint a közbéke megzavarójáról és a világ ostoráról. Nagy házat visz, ünnepeket rendez, a melyekre az egész diplomatiái testület hivatalos, a francia követ kivételével, s itt ő nála szövik a politika szálait. Az udvarnál nagyon kegyelik, a trónörökös minden órában fogadja. Izgat a francia és az osztrák követ ellen; nem kevesebbet kíván, mint hogy tiltsák ki őket a svéd területről. Valóságos hatalmasság; kimélik és félnek tőle. Fáradhatatlanul dolgozik azon, hogy Poroszországot és Ausztriát elszakítsa a francia szövetségtől.

Bernadotte, mielőtt végleg szakítana Napoleonnal, megdondolja kissé a dolgot; keservesen panaszkodik Orosz- és Angolország ellen, melyek az ígért segítséget megtagadják, Moszkva elfoglalása nagy benyomást tesz reá, egyre határozatlanabbá válik. Minthogy őt nem tudja döntésre bírni, Staëlné a közvéleményhez fordul, azt akarja fölvilágosítani s általa nyomást gyakorolni az udvarra. 1813 február havában egy ily című névtelen röpirat jelent meg Hamburgban : *Sur le système continental et sur ses rapports avec la Suède* (A continentalis rendszerről s annak Svédországról való vonatkozásairól). Roppant heves pamphlet ez Napoleon és politikája ellen, egyenes fölhívás Svédországhoz, hogy csatlakozzék Orosz- és Angolorzághoz, hogy megszabadítsák Európát a zsarnokságtól. A mű stílusának ékesszólása, Napoleon elleni gyűlölete, Bernadotte iránti rajongása mind Staëlnéra vallott s egész Európa nyíltan őt tartotta a röpirat szerzőjének. Staëlné Schlegelre utalt, a ki tényleg magára vállalta a szerzőséget. De e tiltakozás ellenére, a melyet az okosság sugallt neki, habár Schlegelnek is lehetett része a műben, annak főszerzője Staëlné volt; egész bizonyosan ő írta az

előszót és a II. részt, s a többiben is ő vezette a Schlegel tollát. Mindenütt az ő eszméivel, szónoki hangsúlyával, stílusával, sőt kifejezéseivel találkozunk. Ugyanez időtájban (1813 április) jelent meg *Essai sur le suicide* (Értekezés az öngyilkosságról) című műve; még 1811-ben Coppetban írta szomorú lelki állapotban, azon vallásos eszmék hatása alatt, a melyek egyre nagyobb erőt vettek rajta. A mű előszava Bernadotte magasztalása; maga az egész mű tele van célzásokkal az Európára nehezedő járom ellen. A mű uralkodó eszméje az önfeláldozás, törekvése a szabadság kivívása.

E közben Bernadotte végre is elhatározta, hogy a coalitíóhoz csatlakozik; Károly-János király is engedett, midőn látta, hogy a szerencse Napoleon ellen fordul; remélte, hogy Finnországért kárpótlásul megkaphatják Norvégiát. Bernadottenak titkos gondolatai közt még az is megfordult, vajon Napoleon legyőzése után nem ülhetne-e ő az üresen maradt trónra? Becsvágya semmit se tartott lehetetlennek. Április 20-án Stralsundba utazott az északi sereg főhadiszállására; vele ment hadsegéde Staël Albert és titkára Schlegel.

Júniusban Staëlné Londonba utazott. Itt valósággal ünneplik, az előkelő társaság csak úgy özönlik szalonjába, mindenki látni akarja a híres nőt, Napoleon kiváló ellenségét; ismerik nagy befolyását, mindenki elmegy hozzá tisztelegni. Valóságos hatalom. Fáradhatatlanul beszél, társalog, értekezik; élvezi az angol alkotmányt. Közbe-közbe itt is meglepi a melancholia, a hontalanság fájó, bús érzelme; sehogy se tud Angliához szokni. 1813 október havában, a mikor a lipesei csatatéren megdördültek az ágyúk, jelent meg *de l'Allemagne* című műve; első kiadása három nap alatt elfogyott. E pillanatban a mű prófétaí jelentőséggel bírt; a felszabadítás művét csakugyan azok az eszközök létesítették, a melyeket ő megjósolt: a honfiúi érzés, a rajongó önfeláldozás, a lelkesedés. Magát a művet annyiban kissé túlszárnyalták az események, a mennyiben Staëlné abban a békés, legyőzött Németországot festette, most pedig egész Németország, fölemelkedve vereségeiből, fegyverben állott s lángolt a harczy hévtől. De túlhaladott álláspontja, valamint egyes tévedései mellett is e mű nagy, örök igazságok hangos hirdetője; hirdeti, hogy az ember önmagában egy szent, sértetlen asyllumot hord, hirdeti a gondolat, az igazság min-

denhatóságában való föltétlen bizalmat, az emberi lélek önzetlen érzelmeinek magasztos voltát, végül azt a szilárd hitet, hogy a politikai szabadságnak alapja az erkölesi szabadság, s a lélek függetlenségén épül föl az állami függetlenség.

Londonban abban a mértékben emelkedett a Staëlné csillaga, a mint a Napoleoné hanyatlott. Az angol újságok a világ első asszonyának nyilvánítják, a miniszterek lábai előtt hevernek, XVIII. Lajos követeket küld hozzá, hogy támogatását megnyerje. Mindaddig, míg a szövetségesek csak Bonaparte ellen küzdöttek, Staëlné tapsolt sikereiknek, de midőn Franciaországot támadják meg, hogy abban a forradalmi és hódító szellemet elfojtsák, tiltakozik ellenök. Szemei végre kinyíltak, látja a dühös reactiót, a mely Európát fenyegeti, látja, hogy a forradalmi szellemet akarják kiirtani, a szabadságot lebilincselni. Gyűlöli Bonapartét, de szeretné, ha diadalmasan tünnék le a színtérről, miután megmentette Franciaországot. Azt hitte, hogyha Napoleon meghalna, a szövetségesek sietve hagynák el Franciaországot! Gyűlöli Bonapartét, de gyűlöletében nincs semmi alacsony, semmit sértő, szívében mindenkor megőrzi a szabadság és Franciaország szeretetét. Az idegen invasio óta reszket a szabadságért; rémülve látja a fosztogató, gyűjtogató, öldöklő kozákokat, baszkirokat, a szabadság e védőit; bálványképe, Sándor czár is inkább azért látszott Franciaországba jönni, hogy Moszkva fölgyújtásáért bosszút álljon, semmint, hogy a szabadságot diadalra segítse. Szereti és védelmezi Franciaországot, az értelem szülőföldjét, a szellemek székvárosát, a melynek művelődés tekintetében egész Európa gyarmata. Szegény, távolról se sejtette a Napoleon ellen szított hadjáratnak ezt az eredményét, az invasiót; ez szívét tépi szét. A szövetségesek bevonulása Párisba kétségbe ejti. Midőn valaki gratulál neki, hogy száműzetése véget ér, így felel: «Miért gratulál nekem? talán azért, mert a kétségbeesés szélén állok? Constantnak, a ki fékevesztetten dühöng hazája ellen, ezt írja: «Én mit sem fogok tenni Franciaország ellen; nem fogom szerencsétlenségében ellene fordítani sem hírnevemet, a melyet neki köszönhetek, sem atyám nevét, kít a francziák mindig szerettek. Legyen, Constant, hű Franciaországhoz és a szabadsághoz!»

Staëlné tévedett, midőn eleinte azt hitte, hogy az idegének csak Napoleon és nem Franciaország ellen harcolnak, s másfelől, midőn azt gondolta, hogy egy nemzeti fölkelés Franciaországot mind az idegen invasiótól, mind a belső despotismustól megszabadítaná. 1814-ben, a sok évi háborútól kimerült, a despotismustól elgyöngített ország ily erőfeszítésre képtelen volt.

1814 május 8-án hagyja el Londont, hogy Párisba utazzék. Útközben mindenütt idegen katonák állanak őrt, hasonlóképen Párisban is együtt van Európa egész soldateskája. Az operába megy; sehol egy ismerős arcz, ellenben mindenütt idegen egyenruhák. «Megalázva éreztem magam, úgymond, hogy a francia szellemet e kardok és bajszok számára pazarolták, mintha kötelessége lenne a legyőzöttnek, hogy mulattassa győzőjét». De legalább vigasztalhatta nagy tekintélye, a melynél nő nagyobbat nem igen élvezett e században. Szalonja ragyogott, mindenki megfordult nála, mindenki meghajolt előtte; XVIII. Lajos, bár nem szereti, elfogadja az udvarnál s kiméli; ő viszont egész Európát fogadja magánál, élükön az orosz czárral. A szabadsághoz ekkor is hű maradt s teljes erejével védelmezte azt a monarchista és külföldi reactio ellen. Napoleont nem bántotta, holott annyi hű embere kifogyhatatlan volt a gúnyban.

1815 márczius 6-án reggel hallotta meg az első hirt arról, hogy Napoleon elhagyta Elba szigetét; a hír lesújtotta. Sajnálta a szabadságot, sajnálta Franciaországot. Aztán magára gondol, újra kezdődő száműzetésére, elhagyatottságára; nem ringatja magát illusiókban, tudja, hogy Napoleon nem ismer akadályokat s pár nap múlva itt lesz. Egy perczi; sem habozik, hanem azonnal kész útrakélni, s 10-én elutazik Coppetba. A legyőzöttek, száműzöttek iránti részvéténél fogva Staëlné nemcsak Józsefet és Murat-t vette védelmébe, hanem nagy ellenségét, Napoleont is; midőn híret vette, hogy két bérgyilkos akar Elba szigetére menni, sietve intézkedett, hogy Napoleonnak a hír tudomására jusson. Nem csodálkozhatunk tehát, hogy Napoleon, Elba szigetéről való visszatérte után, azt üzente neki, hogy értesült róla, mily nemeslelkűen viselkedett iránta szerencsétlensége alatt. Napoleon nem valami gyöngédségből közeledett Staëlnéhez, hanem kényszerűségből; meg akarta őt saját személye és a szabadság felől nyug-

tatni, mert érezte, hogy neki az alkotmányos és szabadelvű pártra kell támaszkodnia, legalább addig, a míg újra legyőzi Európát, s másfelől ismerte a Staëlné nagy befolyását, összeköttetéseit s föl akarta őt a maga javára használni. Nem mulasztott el tehát semmi eszközt, hogy őt magának megnyerje, s ez tényleg sikerült is neki. Staëlné XVIII. Lajosnál is sürgette a két millió kölcsön megfizetését s a király azt meg is ígérte neki; Napoleon erről értesülve, szintén biztosította őt a két millió megfizetéséről. József, a ki bátyja despotismusát többször igyekezett szelidíteni s a ki Staëlnének mindig jó barátja volt, szerepelt ezúttal is közöttök mint közvetítő.

Napoleon mérséklete, a szabadság és alkotmány visszaállítására tett intézkedései lassanként Staëlné szívét is megéjtették, s a felelem, majd bizalmatlanság helyét a jobb jövő reménye kezdte elfoglalni s ő késznek nyilatkozott Napoleon kardját Franciaország és a szabadság védelmére elfogadni. Látva Európa dühét, a melylyel a visszatért császár ellen támadt, kétségbe kellett esnie Franciaországért és a szabadság ügyéért; Napoleon neve most a szabadságot és függetlenséget jelentette; Napoleon a szövetségesek előtt nemcsak Európa elnyomóját, hanem egyúttal a forradalom szellemét és a francia nemzetet is képviselte. Staëlné köszönetet mondott a császárnak a szabadságnak nyújtott biztosítékokért s hozzájárult az új alkotmányhoz. Hízelt neki, hogy megkérdezték, mint hatalmassággal tárgyaltak vele; teljesen meghódolt, tehát Napoleon érdekében levelet irt lord Castlereaghnak, a melyben pontosan számot ad Franciaország jelenlegi állapotáról, kimutatja, hogy ott most béke és szabadság uralkodik, ha pedig háború törne ki, az egész nemzet sorakoznék Napoleon körül; a császár különben a békét akarja. E levél fényes bizonyítéka a Staëlné nemes szívének!

Waterloo véget vetett a reményeknek. Staëlné az európai concertben újra visszanyerte szerepét mint harmadik hatalmasság. Legkedvesebb álma megvalósult: leánya férjhez ment. XVIII. Lajos jól bánik vele, levelezést folytat Sándor czárral s erélyesen védi a megszállott Franciaország s a fenyegetett szabadság ügyét.

Ha végigtekintünk a két hős küzdelmeinek hosszú során, joggal kérdezzük: ki volt hát a győztes? A felelet nem lehet kétséges: Staëlné volt, s vele a közvélemény, az arczúl csapott erkölcs hatalma diadalmaskodott. 1815-ben már Napoleon is átlátta, hogy Staëlné külföldön, hol mindenütt a keresztes háborút hirdette ellene, több bajt okozott neki, mintha nyugodtan Párisban hagyja. S kétségtelen, hogy ha Napoleon kezdetben kissé előzékenyebben bánik vele, ha kissé legyezgeti hiúságát, megnyerheti vala őt magának!

Staëlné elenyészhetetlen dicsősége, hogy rendíthetetlenül hitt az eszményben és küzdött érte, s Napoleont inkább a Staëlné hirdette erkölcsi erők és tényezők, mint a szövetségesek ágyúi győzték le. Az önzetlenség, az erkölcsi erély és a lelkesedés hatalmasabbak voltak, mint a szuronyok. Napoleon elleni harczában Staëlné is többször tévedett, de nagy szívét, nagy és nemes lelkét soha nem hazudtolta meg.

RÁCZ LAJOS.

EGY FEJEZET A NYELVÚJÍTÁS TÖRTÉNELMÉBŐL.

E sorokban a magyar nyelvújító harc történelmének azzal a szakaszával foglalkozom, a mely a küzdő feleket éle-
sebben elkülönítvén egymástól, az ellenvéleményeket bőve-
ben kifejtette, a rokon fölfogásúakat tömörítette, Kazinczyt
és követőit, valamint ellenfeleit elszántabb küzdelemre báto-
ritotta. A *Vitkovics Mihály*hoz intézett epistola s a *Tövisék
és Virágok* megjelenésével (1811) ugyan már a közönség
előtt is megvonta nagyjából a barázdákat Kazinczy a hala-
dás és maradás, a kellő készütség alapján való bírálat s a
mindenhez érteni akaró nyegleség, a nemzeti élet kifejtésére
ézelző újítás és a tompa közönynek kedvező orthologia kö-
zött: mind a mellett pár évig csak lassan, szinte titokban
érelődtek az eszmék. Íróink csak leveleikben cserélték ki
véleményeiket, s a két fél határozottabban nem körvonalazta
fölfogását. A Tiszán túlról, Szatmár megyéből megérkezett a
Hőgyész Máté válasza, mely a nyelv tisztasága mellett szállt
sikra s a következő szavakban fejezte ki alap gondolatát:

Magyarnak én azt esmerem, csak azt,
Nem senkit — senkit, mint azt, a kinek
Szép nyelve még nincs elkeverve mással;
Ki nem szorúl a vendég maszlagára,
Kenőcsöt utál s gondolatjait
Tisztán s tekervény nélkül mondja ki;
Magát a nyelv urának nem hiszi;
Szükségtelen törvényt s új szót nem farag,
Horáztot jól értvén, *tiszteli a szokást*.*)

Azonban e kúszált eszméjü és zavaros nyelvü verses vá-
laszt kevesen olvasták, s még kevesebben értették, eredetét

*) *Kazinczy Ferencz levelezése*, X. köt. 545—552. l.

is homályosnak találták s általában nagyobb figyelmet nem keltett.

A *Mondolat* megjelenését (1813) tekinthetjük az orthologia első hatásosabb védelmének; ekkor kezd a nyelvújítás harcza erősebb hullámokat vetni. Ekkor jelenik meg a Dayka Gábor s a következő évben a *Báróczy Sándor életrajza*; ekkor hagyják el a sajtót Kazinczy fordításai kilencz kötetben (1814—1815); szervezkedik a két tábor, általánosabb érdeklődés támad a nyelv ügye iránt, minden valamire való író hallatja véleményét Kazinczy mellett és ellen, s a széphalmi vezér döntő csatára készül.

E néhány év történetét vázolom e fejezetben addig a pontig, a míg Kazinczy ellenfelei közül Verseghy Ferencz és Horváth Endre a küzdőterre nem lépnek, mikor már a szenvedélyes küzdelem — legalább elméletben — utolsó csatáit vívja.

I.

Kazinczy erős meggyőződése a nyelvújítás fontosságáról. — A Dayka Gábor életrajzában fejtegetett eszméi. — A *Mondolat* megjelenése és hatása. — Részletezés. — Mit ítélnék erről a Kazinczy hívei és ellenégei. — Készülődés a *Mondolat* ellen. — Kazinczy nem felel, hanem a Báróczy Sándor életrajzában világosabban körvonalazza fölfogását. — Összes fordításai s azok bírálata.

Mióta Barczafalvi Szabó Dávid erőszakos újításaira Ráday Gedeon fontos észrevételeit megtette: Kazinczy huzamosan érlelte nyelvünk és irodalmunk átalakítására czélzó eszméit. Hetedfél évi fogsága alatt szoros vizsgálat alá vette a latin és az újabb európai nyelvek fejlődésének folyamatát s kivált a német nyelv kiművelésének eszközeit tanulmányozta. Sokat és behatóan elmélkedett arról a kérdésről: mily tényezők idézték elő a francia és német irodalom fölvirágzását, s az irodalmi élet föllendülése mily hatással volt a különböző nemzetek közállapotának kifejlődésére. A folytonos elmélkedés és tanulmány erős meggyőződést érlelt benne. Nemcsak a régebbi magyar írók műveivel hasonlítottá össze a budai fogságban készült fordításait, hanem a saját kísérleteivel is és úgy látta, hogy az idegen irodalmak stilbeli szépségeinek átültetése észrevehető hatással van a magyar nyelv

bővítésére s nemcsak szókincsének gazdagítására, hanem a műveltség eszméinek gyarapítására is. A haladás útjának kijelölésére a német irodalom fejlődésének iránya vezette. Láttá, hogy a XVIII. század nagy írói, Lessing, Klopstock, Wieland, Schiller és Goethe hová fejlesztették a Hans Sachs nyelvét; s hogy a neo- és xenologismusokkal bővített német nyelv mikép teremtett új stílt a különféle műfajokban.

A súlyos évek szenvedései közben nemcsak a szabadulás reménye táplálta, hanem a jövő irodalmi vezetésének dicsősége is; ez könnyített nehéz bilincsein s tette elviselhetővé a börtön romlott levegőjét. S mikor Munkácson 1801. június 28-dikán ütött a szabadulás órája, azon erős meggyőződéssel hagyta el a börtön falait, hogy a német nyelv átalakító munkájához hasonlót indít meg a mi nyelvünkben is, mivel csak ettől várható a politikai jogaitól megfosztott nemzet fönmaradása: az újításokra való fogékonyság fölébredése, irodalmi közvélemény teremtése, az egymással ellentétes nézetek súrlódása, a nemzeti élet föllendülése s a közállapotok gyökeres javulása.

Mielőtt azonban a nyilvánosság előtt megjelenik, leveleiben már részletesen ismerteti a nyelvújítás szükségét s lehetőségét, a mi hova-tovább maga után vonja az egész magyar szellemi élet kiművelését. Elméleti magyarázatait a Marmontel regéinek fordításával igazolja a gyakorlatban, s e fordításról legjobb barátja, gróf Dessewffy József azt itéli, hogy ha még egy-két ilyen művet ad a közönség kezébe, megalkotja irodalmi nyelvünket. Ide járultak a herczeg Rochefoucauld maximáinak fordítása, a *Vitkovics Mihály*hoz írt epistola, a *Tövisök és Virágok*, valamint a *Himfy Szerelmek*nek s a Pápay Sámuel művének bírálata, a melyek egyre élesztették a hamu alatt lappangó tüzet, s mind hangosabb kívánság nyilvánult, hogy a széphalmi vezér részletesebben s a nyilvánosság előtt is kifejtse a nyelv művelésére vonatkozó fölfogását, új szavainak és kifejezéseinek alapját.

A Dayka Gábor életrajzát használta föl erre a czélra. Senkire sem hatott a Kazinczy előtt tekintélyben álló írók közül a német lyra erősebben, mint épen Daykára, és egy magyar író műveiben sem látta saját irányát annyira igazolva, mint a Daykáéiban. Ezért próbálkozott meg a róla írott életrajzban először a nyelvújítás apologiájával, a mely-

től nem csekélyebb eredményt várt, mint hogy ellenségeit végkép elhallgattatja. Horatius és egyik híres magyarzója, Torrentius, tekintélyére, valamint az említett német írók példájára hivatkozva száll sikra az új, az idegen, a szokatlan szók és kifejezések védelmére, hogy lecsöndesítse azoknak a félelmét, a kik nyelvünk tisztaságát s ősi természetét semmiféle stílbeli szépségért sem voltak hajlandók föláldozni. Az újítást a haladás föltételének hirdeti. A haladást pedig nemcsak az irodalom, hanem az egész nemzeti élet főczéljának tekinti; de ha helyünkben kimozdulni is rettegünk: hogyan tehessünk előre csak egy-egy bátrabb lépést is? Ha minden újítás veszedelmes: mikép indítsunk forrongást a szunnyadó nemzetben? S vajon van-e a nemzeti életnek egyetlen fontos tényezője is, a mely alkalmasabb lehetne fogékonyság ébresztésére, mint a magyar nyelv, a melynek politikai jogait szintén betemették a szerencsétlen idők? A mi a nyelvben és a nyelv által történik: annak érdeklődést kell gerjesztenie mindenfelé, a hol még magyar szellem él. E ponton kell tehát az izgatás, az ébresztés munkáját megindítani. Sajnos, még a «jobb fejek» sem veszik észre, mily veszedelem fenyegeti nemzetünket. «Megalacsonyítottak bennünket, hogy velünk mindazt tehessék, a mit akarnak. Illő, hogy a ki erőt érez magában: ellene szegezze magát a reánk törő szörnyű veszedelemnek» — írja Vida Lászlónak. Az általános súlyedtség és szellemi pangás közepett csak Széphalomról repült bátorító szó a közélet irányítói felé. Kétségbeesés és tompa közöny ülte meg a magyar lelket, a mely egy-egy keserves sóhajban enyhített önmagán: csak Kazinczyt élesztette a remény. Egyedül ő tudott kiemelkedni a csapások nyúgeiből. Szilárd hittől pályája s nagy czéljai iránt egyre kereste a nemzet jövődjének minden parányi szálát, hogy összpontosítsa. Meggyőződésének ereje izgatásainak hatásán nőtt. S egy-egy bátrabb lépése újabb fokot jelzett az irodalmi közvélemény fejlődésében. Látnoki lélekkel sejté, mily gyümölcsöt terem lankadatlan buzgalma s elszánt törekvése. «Én láttam — írja Dessewffy Józsefnek 1814. november 26-ikán — hogy a *felköltés, megrázás* által kell életre hozni az alvókat, s költöttem, ráztam . . . A vetett mag bizonyosan teremni fog, s akkor nevem áldásban leszen. Üldözzenek, bántsanak, az mind semmi.»

E törhetetlen hittel védte Dayka Gábor életrajzában a nyelvújítást. Nem bocsátkozott részletekbe. Még csak a kérdés elvi oldalát erősítette. Még csak általános jelszavakat hangoztatott, alapozó munkát végzett. «Még — írja — egy nemzet sem vitte elő literaturáját a nélkül, hogy azon nemzetektől, melyeknél a tudomány és mesterség már virágzott, ízlést, szólást ne kölcsönezett volna.»¹⁾ Ízlés nélkül ne fogjon senki az írói munkához; a kiben ízlés van: ösztönszerűleg látja a szépet; a kiben nincs, az irtózik az előre menettől, kielégíti a köznapi beszéd laposságát. Legfőbb bálványá Goethe, s az ő példája elveinek legerősebb támasza; csudálja «hogyan ő a görög, a római, az olasz, a spanyol, az angol, de leginkább a francia nyelvek virágait mint egyesítette a német nyelv virágaival és hogy ezek a sokféle virágok az ő írásaiban mely gyönyörű játékot tesznek».²⁾ Még a debreczeni *Magyar Grammatikára* is hivatkozik a kérdés elvi oldalának támogatásában, noha ennek elfogadható tanításait is gáncsolni szokta; itt azonban az ő fölfogása nyer igazolást: «egyik nyelv a másikkal tulajdonságait tette magáévá és annál fogva pallérozódott». Fölhossa Pázmányt, Zrinyit, Gyöngyösit, Beniczkyt s példákat idéz, a melyekben föltűnő a latinismus.³⁾ Egy szóval sem mondja, mily egészen más a német nyelvbe oltott latinismus vagy gallicismus, és mily egészen más a magyar nyelvbe ültetett idegen szólás. Sőt az ellentétes véleménynek e fontos különbségre mutató részéből szinte tréfát űz, vagy legalább könnyedén kibúvik a súlyos érvek alól, noha nyelvünk törvényeinek ismeretét föltétlenül megkívánja s a nyelvszokás tanításaira is figyelni kész. Azonban a stíl szépsége még fontosabb törvényt ír elébe, s ennek a nevében védi az idegenszerű kifejezésekkel elért rövidséget, szabatoságot, festőiséget, stb.⁴⁾

Most még csak a következő módot ajánlja nyelvünk gazdagítására: a stíl szépsége többször megköveteli, hogy a köznép szokásától eltérjünk s az idegen szólásokat átültes-

¹⁾ L. az életrajz XXIV—XXV. lapjait.

²⁾ U. o.

³⁾ Zrinyinél: Német, mely *tégedet* a föld alatt kíván *lenni*; Gyöngyösinél: *Gondolnád azt lenni* Didó siralmának, stb.

⁴⁾ Jónak letem elvenni; szerencsését csinálta nála; láttam jönni, stb.

sük, szókat rövidítsünk, változtassunk s új szerkezetben használjuk a közönséges szókat és ha kell, egészen új szókat is alkossunk. Ez utóbbi tekintetben még bizonyos tartózkodással nyilatkozik, mert — szerinte — erre csak a kiválasztottnak van szabadsága, nem Szaklányi Zsigmondnak*) vagy Pethe Ferencznek. Önmagának legfőbb tekintélyt követel a sorok között, s férfias önérzete minden szavából kitetszik. De íróbarátait többször fölszólítja, hogy ha Dayka műveit bírálják: gondolkozzanak kivált a nyelvújításnak imént érintett módjairól, legfőképen pedig arról, hogy a halaszthatatlan szükség igazolja-e a merőben új szó készítését. Szerinte a nyelvművelésben addig semmire sem boldogulunk, míg e kérdést az ő fölfogása értelmében el nem döntjük, mert — úgymond — «nem lehet ott ideákat tisztongatni, hol a nyelv az ideákat öszvezarja».

Mennyit árt a neologismus ügyének a kellő tanultság és ízlés nélkül való újítás: például hozza föl Pethe Ferenczet, a kit hol száználmas mosolylyal, hol haragra lobbanva említ és számtalanszor idézi kárhóztatott szavait: *képzelmész* (költő), *sugorgatott sereg* (tartalék-sereg), *ürögforgás* (hadgyakorlat).

Kazinczy apologiája élénk eszmecserét idézett elő. Döbrentei Gábor, Sipos Pál, Vályi Nagy Ferencz, Zabolai Kiss Sámuel, Szemere Pál és Helmeczy Mihály újjongva emlegetik a diadalt, sőt Szentgyörgyi József is sokban egyetért Kazinczyval: az elavult szók életrehozásában, a helyes analogia szerint képzett szók használatában (*jövedelem* formájára: *gerjedelem*, *szenvedelem*). «Nem ellenzem — írja 1813. július 5-iki levelében — a szomszéd nyelvekből általhozandó új szólások módjait is, csak azok anyánk geniusával ellenkezvén, rajta erőszakot ne tegyenek, vagy már otthon is idélenek ne légyenek, mint a melyeket még az anyanyelvből is ki kellene irtani, s ki is irtottak a pallérozott nemzetek. Így a töled fölhozott példák között, *jól néz ki* mindörökké idélen marad: maga néz-e ki és honnan? vagy az egészség néz-e ki jól belőle? vagy a lelke néz-e úgy ki a szemén, hogy láttatik jelteni egészségit? A magyarnak ezt a helyes és igen tökéletes kifejezést: *jó szímben van*, miért vessük meg

*) L. Szily Kálmán közleményét az *Irodalomtörténeti Közlemények* 1901. évf. 182—188. l.

amaz idétlen korcsért?... Ellenben azt, hogy ez vagy amaz *jól áll neki*, vagy *jól áll rajta*, örömeztőbb elfogadhatjuk nyelvünk természetinek megerőltetése nélkül; noha annál csakugyan helyesebb ez a régi szólás formája: *illik néki*.» A mire Kazinczy Kis Jánosnak válaszolva (1813. július 20.), a következő megjegyzést teszi: «Mintha a *jól néz ki* csak ezt tenné, *jó színben van!* Az a homály, a mely e phrasisban ül, épen szükséges oda, mert azt teszi, hogy valami van a képben, a mely mutatja, hogy úgy kell lenni, mint látjuk, de nem tudjuk tisztán, mi az a valami».

Ellenben Kulcsár István, Márton József és Virág Benedek más véleményben vannak a Kazinczy apologiájára nézve. Kulcsár a *rény* szóval nincs megelégedve s nem ért egyet a német írók példájával sem, mert azok nem philologusok, hanem költők. «Ha Kulcsár ellenkezik — írja erre vonatkozólag Kazinczy a Helmeczyhez 1813. július 18-ikán intézett levelében — az a jele, hogy nem ére el oda, hogy újításainknak okaikat megértse, vagy ha érti s vádol, gyenge követni.» Az ellenkező vélemények egy pillanatra sem tántorítják meg Kazinczyt: a jobb fejek lassanként fontolóra veszik, melyik részen van az igazság, s a győzelem bizonyos. «Szerencsénkre — úgymond — a két hazának minden részeiben fogy a vénséget szerető s ujságot gyűlölő embereknek számok, s Moldvának szélén is fújni kezd az igazság szelleme». Elismeri, hogy az új mindig okoz valami kedvetlenséget: de nem szabad figyelmen kívül hagyni azt a kérdést, vajjon nyer-e valamit az új szó által a nyelv, bővül-e, gazdagszik-e vele, tisztúlnak-e eszméink, ha a szók árnyalati különbségeit élesebben meghatározzuk? E kérdés eldöntésére legmeggyőzőbb bizonyosságot nyerünk, ha az orthologus és neologus írók műveit összehasonlítjuk: amott a régihez, a megszokotthoz való makacs ragaszkodás szárnyát szegi a stíl fejlődésének; itt az új szók és kifejezések újabb eszmék ismeretére vezetnek s a haladás tényezőit csoportosan vegyítik a nemzeti életbe. Herder igazat mondott, midőn azt hirdette, hogy «Ein Volk, das das Wort nicht hat, hat auch die Idee und die Sache nicht.» Gyökér nélkül új szót alkotni «több, mint valakinek szabad volna»; de ha a nemzeti haladás nyer valamit, e szabadságtól sem riad vissza a rátermett író.*)

*) Kazinczynak Szentgyörgyi Józsefhez 1813. július 28. írt levele.

E fölfogás hitté erősödik a széphalmi vezérben, s összes műveit is e fölfogás igazolására óhajtja közzétenni. Helme-czy szólítja föl a nemzetet a munkák megrendelésére, szertelenül magasztalván Kazinczyt, a kinek merészsége új világosság sugarait szórta szét a nemzetben. Azonban a kiadás sok bajjal járt, többször megakadt, író és kiadó új megállapodást kerestek s új tervet szöttek. Nemcsak a nemzet áldozó készsége merült ki, midőn az európai népek döntő csatára készültek Napoleon ellen; nemcsak a haladás iránti közöny fenyegette Kazinczy törekvéseit hajótöréssel: a *Mondolat**) megjelenése is egyik akadálya volt a remélt sikernek.

A *Mondolat* először sorakoztatta az újítás ellenségeit egy táborba. Határozottabban kiváltak az újítók és orthologusok. Világosan lehetett látni, mily heves ellenzői támadnak a Kazinczy reformjának, s hogy az ország mely részén szervezkedik az ellentábor. Kitünt, hogy Kazinczy bírálatai szintén élesztették a harcz tüzét, s Kisfaludy Sándor magasztalói legalább is örültek azoknak a kemény vágásoknak, a melyeket a *Mondolat* satirája okozott a nyelvújítóknak. Kazinczy épen ez időben vitatkozott Tóth Ferenczcel a protestáns és katólikus vallás dogmái különbségeiről, s úgy látszott, hogy a vallási fanatismustól teljesen ment Kazinczy szabadelvű fölfogása neheztelést gerjesztett a Dunán túl, Debreczenben és Sárospatakon, mert a «kálvinista magyarságot» akárhányszor keményen megróttá s világosan kimondá, hogy eszeágában sincs «martyr lenni a hely. confessióért, s hogy ezt a confessiót tehessék hazánkban uralkodó vallássá.» Az ellen is többször kikelt Kazinczy, hogy csak a Kálvin hívei tudnak helyesen magyarul. A vallási fölfogásban nyilvánuló különbségnek is része volt tehát a *Mondolat* támadásában, vagy legalább a támadás alapjában, küzdő fegyvereinek élesztésében s a satíra csapásaiban, sőt a további küzdelemben is.

Somogyi Gedeon és barátai előre kinyomatták a munka 47—50. lapjait, a *Híresztelést* s ezt mutogatták a tehetősebb magánházaknál s a vármegyék gyűlésein. Azt rebesgették, hogy Somogyi «a magyar literaturának gyarapítására fog igen

*) A *Mondolat* eredetére nézve l. a *Kazinczy Ferencz Levelezése*, XI. köt. bevezetése 20—22. lapjait és a *Régi Magyar Könyvtár* (szerkeszti Heinrich G.) X. füzetét.

szép munkát a *Mondolat* alatt» közzétenni. De a nyomtatott példány sokak szemeit fölnyitotta. Szentmártoni Radó Sándor, a kitől Kazinczy először kapta a *Mondolat* példányát 1814 januárjában, meg is írta Somogyinak, hogy még sohasem pazarolta el pénzét oly gyalázatosan, mint a *Mondolatra* «álorczásan kicsalt tíz forintot.» Pápay Sámuel az ismeretes czimkép czélnézetét fordította vissza a szerzőre, midőn így kiáltott föl az alispán házában tartott értekezleten a czimkép láttára: «Helyesen! itt is a könyv előtt áll az author képe!» Mire a jelen voltak mind a kép nézésére tódultak s «nagy kacaját ütöttek, látván en galop a derék szamarat, s esküdt uram elpirúlva lopá ki magát a sokaság közül.» Pápay Sámuel azért neheztelt kivált Somogyira, hogy a *Mondolat* tal elhomályosította Veszprém-megyének azt a becsületét, a melyet ő és íróbarátai szereztek. Kérte is Vitkovics Mihályt és a pesti triászszal érintkező írókat, hogy e «bolond mívet» rejtsék el a közönség elől. «Valahol a munkát találjátok, ti, fölkentjei a jó ízlésnek — írta Vitkovicshez — pusztítsátok ezen szörnyfajzatját a mi érdemes Veszprémünknek.» De Sárközy István, Kazinczynak a Dunán túl legőszintébb barátja, azt ítélte a *Mondolatról*, hogy ha Somogyi a czimképet elhagyta volna: a túlzóknak bizony «nem ártott volna efféle castigatio.»

A mint Kazinczy a példányt megkapta: legott arra a gondolatra jutott, hogy Somogyi a Takács József, Kisfaludy Sándor, Tóth Ferencz és Ruszek József segédkezése s anyagi gyámolítása mellett adta ki a *Mondolatot*. Takács maga bevallotta, hogy nemcsak tudott a mű készültéről, hanem hogy Somogyi föl is szólította őt előszó írására; Ruszek pedig egy pár ív correcturáját végezte. Titkos fondorkodást s «iszonyú bántást» látott Kazinczy az egész támadásban. «Ez a nyavalyás esküdt — írta — inmissus mihi percussor est.» Mindig haragra lobbanva emlegeti a támadást s Kisfaludy Sándort gyanúsítja. «Kisfaludy és a Kisfaludy emberei a gyilkosok — írja Berzsényinek — ez a boldogtalan csak eszköze azoknak és annak». S hiába tiltakozott e gyanú ellen Kisfaludy Sándor, Kazinczy nem tudott attól megszabadulni. Ingerültsége csak évek múlva csillapodott, de a támadást soha sem feledte. Kisfaludy Sándor csakugyan tudott valamit a készülő munkáról, de egyáltalában nem találta olyan komoly

megfontolásra érdemesnek, mint a Kazinczy táborában. Inkább egy pár órai jóízű tréfa szerzőjének hitte, a mely némi boszúságot is okoz, de alapjában nem sért. Nem is csupán Kazinczy ellen irányúl, hanem általában az újítók ellen.

De bármikép ítélték akkor s bármikép ítélnék újabban a *Mondolat*ról: azt nem tagadhatni, hogy a satíra ostorcsapása első sorban Kazinczyt éri, épen a címképben, a mely a széphalmi vezér boszúságának legfőbb okozója volt. Azt sem tagadhatni, hogy dunántúli íróink közül többen sőt mindazok, a kik ellen Kazinczy akár bírálataiban, akár epigrammaiban kikelt, némi titkos gyönyörűséget találtak a *Mondolat* támadásában s czélzatát, hogy a minden mérték nélkül való újítás valóban képtelenségekre vezet, jól megértették. Így fogta föl ezt Berzsenyi is, a kinek legköltőibb kifejezéseit szintén nevetségesekké igyekezett tenni a *Mondolat*; de attól Berzsenyi őrizkedett, hogy oly epés kifakadásokat tegyen ellene, mint Kazinczy.

A széphalmi vezér is helyes szempontból ítél eleinte. Becsüli a szabadságot, tehát el kell tűrnie a féktelenséget is, a meddig lehet. Szerinte Somogyi voltaképen nem tett mást, mint egy szamarat festett s a rajta ülőnek nevet adott; az ő és Berzsenyi műveiből kiszemelte az új vagy csak újaknak tetsző szokat és kifejezéseket «minden ész és értelem, minden elérhető czélzás nélkül» s ezeket összekeverte a Barczafalvi Szabó Dávid, Pethe Ferencz, Folnesics Lajos, Vandza Mihály s mások izléstelen szavaival, nem tudván megkülönböztetni a jót a rossztól, az újat a régítől, a helyes analogia szerint képzettet a helytelentől, a költői kifejezést a durva prózától. De midőn az ő legfőbb törekvését, írói pályája legszentebb czélját gúny tárgyává teszik: nem érhetjük-e mély fölháborodását, a melyet «az ostoba nevetés» okoz? Lehet-e a nemzeti életnek egyetlen szabad terén, az irodalmin, a gúny fegyverét mint döntő eszközt használni komoly érvek ellen? S mindenek fölött lehet-e olyannak, a ki a közügy érdekében még mit sem tett? S nem a vezér tekintélye s dicsősége ellen támad-e a *Mondolat* épen akkor, midőn Kazinczy a neologismus elveit összes műveinek kiadásával mintegy igazolni törekszik a gyakorlatban?

E kérdések forogtak Kazinczy elméjében, minél többször gondolkodott Somogyi pasquilljáról. De attól távol volt, hogy

irányát megváltoztassa. Arra azonban alkalmasnak hitte a támadást, hogy az ízléstelen újítók, a «Folnesicsok, Vandzák, Pethe Ferenczek megszeppennek s nem fogják üzni bolondságaikat.» Mert, hogy idéltlen újítások is történnek: ebből nem következik, hogy minden újítás szerencsétlen és tilalmas. Az ízléstelen újítók megérdemlik sorsukat, de ő és követői, a kiket «nem megszorulás és viszketegség ragad a szó és szólás természetére, nyugodt elmével haladnak elébb.» Igazában tehát a *Mondolat* — szerinte — a neologismus ügyének használt. Épen azért ő maga küldözgeti és mutogatja a munkát mindazoknak, a kik arról előtte szót tesznek. Ép ellenkezően gondolkodik tehát arról, mint Pápay. Nem akarja a világerért sem elpusztíttatni, hadd legyen Somogyi «mocska a maradéknak s a mostaniaknak útálatja.»

Ez a fölfogás nemcsak Kazinczyé, hanem egész köréé. Általában «igen hitvány» munkának, «malitiosus Büberei»-nak, selejtesnek s «bolond pasquillus»-nak nevezgették Kis János, Dessewffy József, Virág Benedek, Sipos Pál s a pesti triász tagjai. Horváth Ádám szintén megütközött rajta, mivel kiadója a régi és új nyelvnek s a nép nyelvének minden alaposabb ismerete nélkül állított pellengérré jó és rossz, táj- és népnyelvi, régi és új szót, tősgyökeres magyar kifejezést és szembetünő idegenszerűséget egyaránt. Szemere Pál, a *Mondolat* kiadása körülményeinek legszorgalmasabb kutatója, szokatlanul nyers kifakadást tett Ruszek előtt s épen olyan gazembernek mondta a *Mondolat* terjesztőit, mint kiadóját.

De abban nagy eltérés volt észrevehető Kazinczy és íróbarátai között: érdemes-e a *Mondolat* a feleletre. Kazinczy nem tartotta magához méltónak, hogy Somogyival harezra szálljon, mert csak magát alacsonyítaná le, ha «ennek a gyerkőczének vadságát túrni nem tudná.» Vályi Nagy Ferencznek, a ki egyre tüzelte, hogy válaszoljon Somogyinak, még pedig «Rájnisosan, Szabó Dávidosan, Bacsányisan», így felel: «Nem én, mert én *kevély* vagyok; nem szeretném magamat a Somogyi Gedeonkákkal egy lineába állítva látni». Sárközy István ellenben óvja Kazinczyt, hogy Somogyival pennacsatára ne keljen, mert a nagy közönség inkább Somogyi pártján van, semmint Kazinczyén, féltvén ősi nyelvének romlását a mértéktelen újításoktól. Kazinczy

a vita lényegére nézve egészen másként volt meggyőződve, mint barátja. A rebesgetett veszedelemtől nem volt oka félnie. Nem is akarta az ellenkezést elnyomni; inkább élesztette, tüzelte, hogy utoljára az ellentétes nézetek harcából győzelmesen süssön ki az igazság napja. «A ki valaminek helyes volta felől meg van győződve — írja Sárközynek 1814. szeptember 21-ikén — annak nem kell sem a publicum kaczagásával, sem a Sárközy István forró hálát érdemlő tanácsával gondolni, hanem azzal, a mit a *haza s a nyelv java* kíván.» De azért Somogyinak nem válaszol, mert az hozzá nem méltó ellenfél; hanem a neologismus apologiáját újabb érvekkel gyarapítja a Báróczy Sándor életrajzában.

Kazinczy barátai közül azonban többen foglalkoztak azzal a gondolattal, hogy a *Mondolatra* feleljenek. Helmecey már a Kazinczy összes műveinek kiadásáról írt jelentésében érzelt rá, midőn így szól: «A pulyaság s myopismus baglyai hunyorogtak s huhongtak» Kazinczy merészségein. Horvát István és Szemere Pál satirájok élére kívánták venni Somogyit, emez «Somogyi Gedeon és a szamar» czímmel próbált a *Mondolatra* válaszolni. Dessewffy József szintén azt ígérte, hogy ha jó kedve lesz, megtréfálja Somogyit, Ungvárnémeti Tóth László pedig «valami bohó, irigy és alacsony lelkű ember» munkájának nézvéen a *Mondolatot*, a melyet «sok alattomban s kuttogva ólalkodó hitvány lelkek a legnagyobb örömmel s gúnyoló vigyorgással fogadtak», komoly érvekkel akart a vezér mellett sikra szállani, hogy a nagy Révai és Kazinczy törekvéseinek a nemzeti életre tett hatását kimutassa. De mindezen készülődés csak terv maradt. Tudvalevő, hogy Szemere és Kölcsy írtak választ reá. Míg ők a tervvel foglalkoztak: Kazinczy a Báróczy Sándor életrajzát írta, hogy a közfigyelemnek újabb táplálékot adjon s a fölkellett érdeklődést fokozza.

A megindult reform grammatikai oldalát részletesebben kezdték fejtegetni: az új vagy idegen nyelvből átvett s magyarossá tett szókat, az idegen kifejezések fordítását, a régi és tájnyelv virágait nagy gonddal gyűjtötték, kivált Szemere, a ki a nyelvújításnak egész szótárát állította össze, és Helmecey, a ki Berzsényi műveinek második kiadásában nagy hévvel szállt sikra a neologismus mellett. Kazinczy maga is úgy vélte, hogy még egyszer föl kell szólalnia elmélete erő-

sítésére, mert a kérdést ő sem tartotta véglegesen tisztázottnak a Dayka életrajzában elmondott észrevételeivel. Alkalmat vett tehát magának, hogy a Báróczy Sándor életrajzában újabb okokkal támogassa elméletét s részletezze az újítás módjait, a melyeket leveleiben már régebben kifejtett. Nemcsak grammatikai s első sorban nem is grammatikai oldalról nézi az újítás kérdését, hanem a stíl æsthetikai szempontjából, hogy egyszersmind a maga fordításainak stílbeli fontossága iránt keltsen fogékonyságot. Egészen világosan teszi föl a kérdést: mit nyerünk, ha a szokástól el nem merünk távozni s csupán arra törekszünk, hogy nyelvünket a «nép sepreje» is értse; ha nyelvünk eredeti tisztaságát őrizve, csupán arra ügyelünk, hogy a magyar nyelv az legyen továbbra is, a mi *volt*? S mit nyerünk, ha az ó-világ és újabb külföldi nagy írók példáján indulván, megtisztítjuk nyelvünket az idők következtében reátapadt szennytől; ha «fertelmes hosszaságú» szavainkat megrövidítjük, a csúf alakúakat szebb hangzásúakkal cseréljük föl; ha a szókárnyalatai közt különbséget téve bizonyos fogalmak jelölésére lekötjük az árnyalati különbségeket? A felelet egyszerű és természetes, ha e kérdésnek æsthetikai oldalát tekintjük; de annál nehezebb és bonyolultabb, ha a nyelv, mint élő organismus, fejlődésének szempontjából s grammatikai oldaláról vizsgáljuk. Hogy az irodalmi nyelv soha és sehol sem az, a mi a népnyelv: mindenki tudja; de hogy a természetesen fejlett irodalmi nyelv sem hághatja át a népnyelvnek sem képzésbeli, sem szerkezetbeli szabályait: szintén kétségbevonhatatlan. Csakhogy ezt az a priori megállapított igazságot a különböző nyelvek fejlődése folyamában nem egyszer megezáfolják a tények, legalább látszólag. Mert ha a latinba Horatius, Tibullus és Propertius græcismust ültetnek, a németbe Klopstock, Wieland és mások akár latinismust, akár gallicismust: ez az illető nyelvek természeti sajátágaival nem ellenkezik, mivel az egy töről hajtott nyelvben és népben egyazon vagy hasonló formában nyilatkozik a gondolatalkotás majd minden tényezője. A magyar nyelv azonban mindazon nyelvektől idegen, a melyeknek sajátos kifejezéseivel erőszakos úton gazdagítani törekedtek újítóink. E különbséget számtalanszor fölhozták Kazinczynak és követőinek, de ők igazában figyelembe soha sem vették és pedig

azért nem, mert a kérdést grammatikai szempontból nem is akarták szorosabban vizsgálni. Ők pusztán stilbeli szempontból kívánták eldönteni a kérdést, a mit Kazinczy nem is tagadott. Erős meggyőződéssel hirdette, hogy a neologismusok által gazdagított nyelv «a beszédnek könnyűséget, fentebb poétai dísz ad»; ez teszi lehetővé, hogy eszméinket, a melyeket vagy idegen szóval, vagy hosszas körülírással tudunk csak kifejezni, lassanként sajátos nevökkel fejezhetjük ki (*szellem, egyetem*, stb.); a melyeket pedig még eddig nem sikerült új szóval kifejeznünk, «nevet kapni bizonyosan fognak s így propter egestatem linguæ nem maradunk tudományos munkák nélkül.» Igaz, hogy nyelvünk eltávozik a népnyelvtől, de «nemesbbé lesz, energiát, præcisiót, kellemet, zengést nyer» s e mellett *többszínűséget*, hogy a különböző stilbeli szépségeket a nekik megfelelő hangon ültethetjük át nyelvünkbe. A legfőbb haszon kétségtelenül az, hogy bővülnek és tisztúlnak eszméink s így lehetővé válik a haladás, mely minden élő organismusnak legfőbb célja. S vajjon hol veszi az erőt és szabadságot erre az író? Kazinczy Epaminondas példájára utal. «Csak nyerjük meg a diadalt — mondja — mint Epaminondas, s nem fogunk rettegetni a kárhoztatástól, mint ő nem rettegett, mert tudta, hogy a vad sokaság és azok, a kik abban a legszemtelenebbek, legkajánabbak, megtévedhetnek ugyan s üzhetik dőreségöket, de az irigység fenesége utoljára is magasztalássá s gyakorta még hálává is vál.»*) Tudja Kazinczy, hogy új nyelvet csak a nép alkot, de a már kész nyelvet, mint Wieland hirdette Adlung ellen, «nem a nép, nem a szokás, hanem a jobb írók viszik azon tökélet felé, a hová az fölhághat; s az újonnan teremtett vagy származott szónak elfogadására mindig hajlandónak fogja magát mutatni a nép, ha az *múlhatatlanul szükséges és széphanyszúsú* léssen, és ha az író azzal gyakrabban nem él, mint illik s stíljével a füleket elbájolni tudja». A neologismus ellenségei Kazinczy újításaiban csak az idegenszerűségeket vették észre s üldözték; hogy a magyar nyelv szerkezetbeli sajátosságait is tekintetbe kell vennie az írónak s azok mintájára újakat is alkothat: erről mélyen hallgattak, noha Kazinczy ezt is világosan tanítja.

*) L. az életrajz 19—26. lapjait.

Azonban Kazinczy elveinek czáfolatába egy író sem bocsátkozott. Ellenfelei nem is elveivel, hanem gyakorlatával foglalkoztak. Komoly vitát nem tudtak indítani s a kérdés általános művelődési fontosságára ügyet sem vetettek. Hogy a megkezdett harcz a nyelvművelés teréről előbb-utóbb átschap a nemzeti élet más terére is és egyetemes változásokat fog előidézni: csak a széphalmi mester hitte. A küzdelem általános vívmányai a nagy közönség előtt homályban maradtak. Ez az «elaljasodott és elaljasított világ» — panaszolja Kazinczy — képtelen a nemzet jövődjére függeszteni tekintetét, képtelen a kipattant szikra következeit számba venni s a küzdők alapgondolatát helyesen fölfogni. De a közöny nem hűti lelkesedését, az ellenkezés nem riasztja vissza a megkezdett útról. Műveinek első pár kötete újabb táplálékot ad a küzdelemnek, az eszmék mozgalmának. Íróbarátai még a sajtó alatt levő munkákról hirdetik, hogy nagy zajt fognak ütni a neologismus ellenségeinél. Mire Kazinczy azzal vigasztalódik, hogy csak azok fognak a nyelv rontása ellen panaszkodni, a kik félnek a haladástól, idővel majd elnémúlnak. «Képzeltetetlen örömmel és nem minden kevélység nélkül nézem én — írja Wesselényi Miklós bárónak 1815. január 21-ikéről — mint hangzanak mindenfelé a neologismus ellenségei». «Mit gondolsz, édes barátom, -- kérdi — mit mond őreájok majd a később idő? Én örömet élek a *nem-mostban.*»

E gondolat terére senki sem követte a mestert ellenségei közül. Barátai közül is csak Szemere és Kölcsey. Amazok szoros vizsgálat alá vették Kazinczy összes műveit, nem hogy elveit czáfolják, hanem hogy botlásait a gyakorlatban megbélyegezzék. Barátai hibáit is magasztalták, kivált Szemere, a ki egyenesen kimondá, hogy «nyelvünk most is Kazinczynak míve, s az lesz jövődben, az örökre.» Desseffy József is lelkesedve kiált föl a hozzá írott levélben: «Te a magyar literaturának Atlassa vagy . . . Mi könnyen, be sokat és be szépen dolgozol, Zrínyi—Enniusunk!» Nincs azon semmi csodálni való, mondja Kenderessy Mihály, ha nem tudja mindenki fölfogni Kazinczy érdemeit, ha a derékséget épen úgy követi az irigység, mint a fényt az árnyék. «Ne is képzeljük — írja hozzá 1814. augusztus 26-ikáról — hogy míg élünk, rólunk mindenek impartialiter ítélhesse-

nek; de örvendjünk, hogy akárhogy s mint, már itélni kezdenek».

E helyes fölfogásban kevesen osztoztak Kazinczy ellenfelei közül. Mi azonban ez úttal — mint föntebb kijelöltük — épen a legerősebb ellenfeleket, Horváth Endrét és Verseghy Ferenczet figyelmen kívül hagyjuk, mivel az ő támadásuk az elméletben vívott harc utolsó hullámveréséhez tartozván, jelenlegi vizsgálódásunk körébe nem vonható. Ezúttal csak Gyarmathy Sámuel és Szentgyörgyi József észrevételeivel*) kívánunk röviden foglalkozni, a melyek időrendben Kazinczy fordításainak első bírálatai. Sem Gyarmathy, sem Szentgyörgyi nem veszik fontolóra a Báróczy életrajzában hangoztatott elveket, hanem mindkettő csak a *Bácsmegyei* és *Sterne Yorick és Eliza levelei* s a *Marmontel* regéinek fordításában található idegenszerű, vagy szokatlan kifejezések bírálatát nyújtja. Legfeljölőbbek a germanismusok, a melyeket mind a két bíráló kedvtelve jegyez ki, de a melyeknek jó része mai nyelvünkben is él, például: «A legbátoritobb följejtödzetek készteték szeretőjét, magát elfeledni (*Marm.* 5. l.); Alcibiád fellép (u. o. 10. l.) úgy néznék ki, mintha barátom belőlem játékot akarna üzni (u. o. 19. l.); hogy megette fogjon ülést (u. o. 20. l.); kicsinált dolog (u. o. 32. l.); magamat szorítom által (*Bácsm.* 5. l.); öszvejövrök (u. o. 39. l.); tánczot nyitni (u. o. 120. l.); nem türöm ki (u. o. 129. l.); mint leve neki e h. mit gondola (u. o. 249. l.); néked fájni találhat vele (*Yorick és Eliza levelei* 19. l.); lábat enged egyszer a háznál (u. o. 37. l.); lenni hagyott (u. o. 76. l.) stb.

Gyarmathy a *Marmontel* és *Bácsmegyei* fordításából kivegyezvén az idegenszerű vagy szokatlan kifejezéseket, mindenütt megpróbálja a helyes magyar kifejezést tenni helyökbe, de mily lapossá, szétfolyóvá, színtelenné teszi a Kazinczy stíljét. Mennyire nincs érzéke a Kazinczy rövidsége, szabatosága s árnyalati különbségei iránt. Nem csoda, ha Kazinczy bizonyos jóakarató mosolylyal fogadja ez észrevételeket, épen mert csak a rideg grammatikai szempontot tartják figyelemmel és a kifejezések æsthetikai szépségét szem elől tévesztik.

*) Az első a *Glottomachusok* 230—247. lapjain: a másodiknak eredetije a M. Tud. Akad. könyvtárában: *M. Irod. Lev.* 4-r. 35. sz.

Szentgyörgyi az újonnan képzett és rövidített szókon akad föl kivált, például: *lény* (ens), *tökélmény* e h. tökéletesség, *ábráz* e h. ábrázat, stb. Elismeri, hogy a «felettlébb hosszú szók megrövidítésének van helye és ez nem is egészen új dolog»; de — kérdi — miért kell az *árnyék*nek is megrövidülnie, holott csak kétszótagú? Akkor, úgy mond, a *reményt* is mondhatnánk *remnek*, és egy magyar sem értené. Tagadja s igen helyesen, hogy a sok rövid szó ékessége volna a nyelvnek, sőt «sokszor a hosszú és a mellett hangos (!) szók a nyelvnek felségit, numerusát, erejét teszik».

Kazinczy a Szentgyörgyi észrevételeire érdemleges választ nem ad. Kicsinyeskedésnek, a kákán is csomó keresésnek itéli azokat. Nem hitte volna — úgymond — hogy oly csekély hibával tudjon dolgozni.*) De van a Szentgyörgyi észrevételei között egy, a mely Kazinczyt mint író és nyelvújítót, első sorban érdekelte, s a melyet mindig az éles gúny hangján emleget. Tudvalevő, hogy Kazinczy újításaiban főként Horatius szavaira és tekintélyére hivatkozik. Erre Szentgyörgyi a következő megjegyzést teszi: «Horátnak előhozni szokott szabadságai poétai szabadságok és ki tudja, *nem poétai vajúdó fájdalmai között vetemedett-é elsőben azokra?* s akkor ezen salto mortálékba belé szeretvén, vagy az elébbenieknek szorúltságból tett véghez vitelit maskirozni akarván, nem azért ereszkedett-e mind többekre?» Vessük össze ez észrevétellel Kazinczynak azt a fölfogását, hogy az *író ura a nyelvnek*, stb. s könnyen átláthatjuk, mennyire nem tartotta egyik leghivebb barátját sem önmagához méltó ellenfélnek.

Ezért hitte mindig mély meggyőződéssel, hogy a győzelem az ő részére hajlik. De még ha ellenfelei győznének: akkor is «a nyelv nyer.» Mert igaza van Helmecezynek, hogy «forrani kell, hogy a dolog kiörlődjék.» A Kazinczy összes fordításai s elméleti fejtegetései hatalmas erővel táplálták e forrongást s irodalmi közvéleményt alkottak, a mely mind hangosabban és egyetemesebben nyilatkozott.

*) Lásd a Döbrentei Gáborhoz 1815. szeptember 25. írott levelét.

II.

A nyelvújítás iránti nagy érdeklődés. — A kérdéshez hozzászólanak Kis János, gróf Dessewffy József, gróf Teleki László, Zsombory József, Beregszászi Nagy Pál. — Felelet a *Monológ*ra. — Kazinczy felelete. — Döntő csatára készülés.

Kazinczy jól számított, midőn izgatásaitól, elméleti fejtegetéseitől és gyakorlati példáitól a nyelv ügye iránti érdeklődés fokozását várta. Nemcsak ezt érte el; szinte lázassá tette ez érdeklődést. Írók és dilettánsok egyaránt törekedtek a fölvetett kérdések körül tájékozódni. Magánlevelekben s a nyilvánosság elé szánt értekezésekben, társas összejöveteleken, megyegyűléseken s az iskolákban ez volt az eszmecserék legszokottabb tárgya. Védték vagy támadták Kazinczy elveit, javalták vagy kárhoztatták fordításaiban mutatott példáit. Mind hangosabban nyilvánult a közvélemény, a melyet a széphalmi vezér, a pesti triász és Döbrentei folyóirata tápláltak legjobban.

Kazinczy célját érte. Nem hiába égett a vágytól, hogy mennél inkább élesítse az ellenkezést. Merészségei és túlzásai egyrészt épen ebből a szempontból magyarázhatók. Önként tette önmagát a támadások célpontjává s örvendve hirdette, mily sok ellenséget szerez majd neki az Ossian fordítása, a melylyel bizonyára a stilbeli szépségek meghonosítása szempontjából is edzette erejét, de még inkább mint izgató, hogy merész újításaival újabb erőt öntsön a fölgerjedt fogékonyságba. Szemben találván magát a nyelv romlását féltők nagy táborával, fokozott hévvel s elszánt bátorsággal haladt a megkezdett irányban, mert soha egy pillanatra sem kételkedett a sikerben. Fáradhatatlanul magyarázta leveleiben, hogy a neologismusokat mikép kedveltetni meg a velők élés, az újságot a megszokás. A gáncsolt rövidítések, összevonások (levegő ég = lég), a fölújított elavult szók, az irodalmivá tett tájnyelvi kifejezések mind elfogadottakká lesznek, ha a művelt ízlésű író nem fél szembeszállani a grammatika rideg törvényeivel. Nem ezekre, hanem az æsthetikai szép törvényére kell hallgatnia. «Az írónak — hirdeti — a ki *nem követni* akarja a maga olvasóit, hanem *vezetni*, kötelessége, hogy *menjen*, ha azok néha zúgnak is. Követni

fogják ők azt, ha látják, hogy ő a maga vétkeiért őket teljesen dedommagirozza. Mert neologisálni csak annak volna szabad, a ki igen nagy gonddal ír és szerencsével». Jól mondja, hogy a kecsesen lépő gratia sokszor nemcsak a szűk hely miatt, hanem kényes csintalanságból is hibásan lép, de mindig bájosan. Épen ezért irtózik Pethe Ferenczet és Folnesics Lajost a neologus írók számába sorozni. Legyenek ők az ellenfél táborában, mert hitelök vesztetté teszik az ő és társai törekvéseit. Gúnymosoly kél arczán, midőn azt hallja, hogy Pethe Ferencz akar az újítóknak határt szabni, vagy midőn Takács József azzal kívánja őt mérsékletre bírni, hogy az újításból is megárt a sok. «Igen is — írja büszke önérzettel a széphalmi vezér — Pethe Ferencz és Kazinczy Ferencz *egy nyelven* írnak, de a mit Pethe is, Kazinczy is magokhoz bízva fognak vitatni, *nem egyformán.*» Attól szenved az újítás ügye legtöbbit, hogy oly írók is helyeslik elvben a neologusok fölfogását, a kikre «nem hunyorogtak a múzsák és gratiák»; mert «annak, a mi új és így bántja a tudatlant és kevélyet, *szükségesnek és szépnek* kell lennie, különben mindent elriaszt és elkerget magától.»

A mozgalom egyre nagyobb hullámgyűrűket vetett; Kazinczy hívei és ellenségei egyre szaporodtak, magasztalói és gáncsolói mind hangosabban nyilatkoztak. Helmecezy és Szemere folyvást gyűjtötték a régebbi írók szokatlan szavait és kifejezéseit; Kölcsey kivált a latin írók neologismusait jegyezte, s Ungvárnémeti Tóth László Czinke ellen készülődött. Az ellenfelek a Dunán túl, Debreczenben, Sárospatakon és Erdélyben szintén támadásra indultak. A pesti triász körében s Kulcsár asztalánál tartották az első fontos szóbeli vitát, a mely sokban emlékeztetett a reformatio-korabeli heves vitákra. Kazinczy 1815. április havában Bécsbe indulván, néhány napra megállapodott Pesten is, hogy fiatal barátait személyesen is megismerje. Kulcsár házánál többen összegyülekeztek a széphalmi vezér ünneplésére: ott volt a házigazdán és Kazinczyn kívül a triász, Beregszászi Nagy Pál és Fejér György. Kulcsár és Fejér György azt remélték e találkozástól, hogy meggyőzhetik Kazinczyt újításainak mérséklése felől. Fejér György mintegy pontokba foglalta a kívánalmakat, a melyekre Kazinczy választát kérték. Fölszólította őt, hogy ügyekezék módját találni az ypsilonisták és

jöttisták egyesülésének, s egyik fél mondjon le a maga orthographiájáról. Kazinczy méltán kérdezhetette, hogy ő mondjon-e le a mások kedvéért, vagy az ellenfél mondjon-e le a magáéért? Miért követelnek *ő tőle* lemondást, s mi jupon tartásuk meg az ypsilonisták a magok orthographiáját? Különben is az ellenkezés nem árt a nyelv ügyének; idővel majd létrejő a kívánt megegyezés.

Fejér György átlátta a kívánság alaptalanságát s másra fordította a szót. Megrótta Kazinczy híveit, hogy csak a versek érdeklők s a tudomány mezeit parlagon hagyják. Végre arra kérte Kazinczyt, hogy egyesült erővel indítsanak meg egy új folyóiratot,* a melyben «ne bántsák egymást», hanem oly hangon írjanak, hogy «más nemzetek is becsüljenek bennünket.» Kazinczy elértette a czélzást. Már Ruszek apát is megrótta őt, bár meg nem nevezve, philosophiai munkája előszavában,** midőn hazafiatlansággal vádolja azokat, a kik «a magyar munkákat a vidékiek (értsd: a külföldiek) előtt s azok nyelvén is széltében leszólják». Kazinczy-nak a *Himfy Szerelmeiről* és a Pápay Sámuel munkájáról a bécsi *Annalen der Literatur und Kunst* czimű folyóiratban közlött bírálatai forogtak szóban. Fejér György ki is monda világosan, hogy Kazinczy «Himfyt bántotta». Nem lett volna szabad bírálatát addig kinyomatnia, míg Pestre küldve, az ottani írók beleegyezését meg nem nyeri. Ez alaptalan követelődzés, bitorlott tekintély elve sértette ugyan Kazinczyt, de megőrizvén lelki nyugalmát, azt vitatta s igen helyesen, hogy itt csak az lehet a kérdés: kellő szempontból indúlt-e ki s alapos volt-e kritikája?

Vitkovics és Szemere Kazinczy pártjára állottak, Kulcsár ellenben «fülelt s alig mutatta magát». A vitának semmi fontosabb eredménye nem lett azon kívül, hogy Kazinczy meggyőződött, mily félszeg és tarthatatlan azok fölfogása, a kik vezetőszererepre vállalkoznak megfelelő körültekintés, mélyebb belátás és tehetség nélkül. Különösen Kulcsárra gyanakodott, hogy nyíltan ugyan nem meri őt támadni, de

*) Itt jelentkezett először a *Tudományos Gyűjtemény* megalapításának eszméje.

***) *A philosophiának előljáró értekezései*, Veszprém, 1812 V—VII. l.

alattomban annál jobban szítja ellene a tüzet. Többször emlegeti, hogy Kulesár e szavakkal fakadt volna ki ellene távollétében: «Ebadta kalvinistája, ő akar dictator lenni!» Annyi haszna mégis volt ez összejövételnek, hogy Kazinczy szóval is kifejthette alapfölfogását, czélozhatott a stil szépségeinek kívánatos átültetésére s meggyőződhetett Beregszászi elmaradottságáról, a ki a Baróti Szabó Dávid és Pápay Sámuel nevét tőle hallotta először.

Mikor aztán Kazinczy Bécsből visszaérkezett, alkalmat vett magának, hogy mind Kulesárt, mind Takácsot részletebben fölvilágosítsa reformjának lényegéről, kifejtván, hogy bárminő stilbeli szépséget fődöz fel az idegen irodalmakban: azt egyszersmind törekedjék minden valamire való író magyarrá tenni, mint a hogy áldja annak hamvait, a ki a szőlőtövet Tokajnak hegyeire s a rózsát kertjeinkbe általhozta. Nem sérti az őt, a ki nyíltan támadja: csak az, a ki — mint Somogyi és Sággy — titokban fondorkodik ellene, árt a jó ügynek. A kritikai szabadsággal még azok ellen is jogosan élhetünk, a kikkel «bennünket a szívnek legszentebb érzései foglaltanak együvé, mert a haza szeretete, hova bizonyosan a nyelv és literatura ügye is tartozik, szentebb kötelesség, mint a mit a barátság érzései sugallanak».*)

Sággy Ferencz támadása annál inkább érdekelte Kazinczyt, mert gyanította, hogy ő is egyike az alattomos cselszövőknek, a kik erőszakkal óhajtják a mozgalmat elnyomni s az újítókat elnémítani. Sággy a Döbrentei Gáborhoz 1815. február 28-án írt levelében kel ki epésen Kazinczy és Helmezy ellen, elmondván, hogy sok megrendelő azért vonúl vissza az *Erdélyi Muzeum*tól, mert azon a Kazinczy és Helmezy hatása lépten-nyomon megérzik; már pedig ők «nemcsak nem építik nyelvünket, hanem úgy elrontják, hogy végre minden jó írónak és hazafinak le kell tenni tollát és önnönmagának a magyarnak megútálnia tulajdon nyelvét». Szemére hányja Kazinczynak, hogy kiadásaival megrontotta Daykát és Báróczyt, meggyalázta önmagát és a magyar nyelvet, miért is a haza őt «közönségesen megútálta». Végül fölhatalmazza Döbrenteit, hogy levelét mind Kazinczyval,

*) L. A Takács Józsefhez 1815. jul. 10. írt levelét. a M. Tud. Akad. könyvtárban. M. Irod. Lev. 4r. 117. sz.

mind a két magyar hazával közölheti, mert — úgy mond — «nem irtózom az igazságot és közönséges ítéletet megmondani, midőn nem magamtól, hanem a közönség szájából szólok.»*)

Sághy erős kifakadásánál azonban sokkal inkább fölzavarta Kazinczy nyugalmát a Kis Jánosnak 1814. október 7-én írott levele, a melyben, bár nagyjából helyesli Kazinczy elveit: az újítás módjairól és eszközeiről bizonyos józan mérséklettel szól. Helyesnek tartja, ha az író a régi és népnyelv rejtett szépségeit fölkatatja; ha a rokon értelmű szók árnyalati különbségeit lefoglalja; ha képzés és rövidítés útján alkot új szót s végre, ha az idegen szót megmagyarosítja. Hogy mikor használja egyik vagy másik módot: azt az író izlésétől teszi függővé. De kárhoztatja a gyökér nélkül alkotott új szókat, a melyeket már csak azért is bajos megkedveltetni, mert a közönség mindig fél az újítástól: nem ismervén tudniillik a kifejezendő eszmét, az azt jelentő szót érthetetlennek s így «nyelvfertőzésnek» tartja. Kazinczy, alap gondolatának ily nagy félreértését sok álmatlan éjjelen forgatta elméjében; hisz szerinte épen az új szó bővítheti a nemzet eszme körét, mert a szó révén megismerni törekszik oly eszmét is, a melyről addig sejtelve sem volt.

De nem kevésbé bántotta Kazinczyt a Kis János fölfogásának az a része is, a melyben a nyelv eszményét, a mire a széphalmi vezér mindig büszkén hivatkozott, nagyon bizonytalannak s kétes értékűnek mondá. Mert egyik író egyik szót nem tartja szépnek, a másik író a másik szót. Erőszaktól pedig e téren jót nem várhat. Megengedi, hogy a széphangzás is ösztönözheti az író új szó alkotására, vagy rövidítésére; ámde sokszor a hosszú alakú szót kifejezőbbnek és jellemzetesebbnek találván az író, inkább ilyennel él, mint esonkitott formájával: *remény* — *reménység*, *béke* — *békeség*.

E mellett azonban a rohamos újítástól is félti nyelvünket, sőt az egész erőszakos forrongást is elítéli, mivel — írja — «a nyelv hibáinak nincs az a természetek, a mi az ország alkotmányai hibáinak van, hogy tudniillik naponként rosszabbak lennének. Attól sem lehet tartani, hogy az újítások és jobbitások ideje a mi időnkkel egészen elmúlnék».

*) L. a *Kazinczy Ferencz Levelezése*. XII. k. 448 l.

E ponton újra éles ellentét mutatkozik a Kazinczy és Kis János fölfogása között, a mit Szemere világosan is kifejezett, midőn azt hirdette, hogy épen addig kell sietni az új szók forgalombahozásával, míg nyelvünk meg nem állapodik, később már minden fáradság kárba vész. Most még nyelvünk közkincesi lesznek az új szók, később már nem találnak vendégjogot.

Végül Kis János egyenesen barátja kiengesztelésére, illetőleg mentségére ezeket írja: «Azok, a kik elmével, tudománnyal, izléssel fölfegyverkezve a nyelv szépítése végett minden balvélekedésekkel harcolnak, az egész nemzet hálijára méltók s még akkor is tiszteletet kívánhatnak, ha szent buzgóságok minden vigyázat mellett is a lincén túlme gy. A kik ezeket k ipasquillizálják, azok többet érdemelnek, mint megvetést.» Kis János eddig még sem a Somogyi, sem a Lácza i Szabó támadása ellen nem szólalt föl; az észrevételekben akart régi barátja védelmére kelni, ha tudniillik elmékedése napvilágot láthat. Ez azonban ilyen formában, tudtunkkal, sohasem jutott nyilvánosságra. S mégis Kazinczy «elrémült» ez elmékedés olvastára. Láttuk föntebb, melyek a leginkább összeütköző pontok a két író fölfogásában. Kazinczy ingerültségének első hevében azt ítélte Kis Jánosnak imént érintett észrevételeiről, hogy ezeknek az írója is kevés elmélyedéssel olvasta a Dayka és Báróczy életrajzát, s csak a purismus védője akart lenni. A miből önkénytelenül arra a következtetésre kellett jutnia Kazinczynak, hogy még mindig nem sikerült az újítás elveit tisztáznia. Ime, nemcsak ellenfelei, leghívebb barátai is más-más értelemben vannak, ha nem is az elvekre, de azok alkalmazására nézve.

Gróf Dessewffy József nagyjából ugyan egyetért Kazinczyval az újítás elvének elfogadásában, de az újítás módjait részletesebben nem fejtegeti. Szerinte meg kell a határvonalat szorosan húzni, meddig terjedhet az írói szabadság: mert valamely nyelv gazdagsága nem egyértelmű szókincsének bőségével; számba kell venni a kifejezés módoknak, a különböző mondat szerkezeteknek a nyelv természetével egyező voltát is. Tehát az idegen szólások csak okkal-móddal ültethetők át nyelvünkbe, s itt ő is az író művelt izlését teszi bíróvá; «e nélkül ne merjen valaki új szavakat koholni.»

Minél többször elmékedik — úgy mond — e fontos kér-

désről, egyre jobban-jobban meggyőződik az újítás szükségéről és lehetőségéről. «Hogy szükségünk van — írja — sok új szóra, azt nem tagadhatja senki is, a ki gyakran beszél vagy ír, vagy e tárgyról valaha akármilyen keveset is gondolkozta»; de mivel a megindult mozgalom hullámai sok salakot is fölszínre vetnek, határpontot kellene kitűzni, hogy azon sem túl ne menjünk, sem rajta innen ne maradjunk.*)

Kazinczy e határpont kitűzését sem célravezetőnek, sem fontosnak nem tartotta. Szerinte a tanúlt és művészi ízlésű író önmaga szab határt újításainak a nélkül, hogy azt mások szorosabban körülírnák. A szükség, a hely és a szónak szép alakja, kellemes hangzása szabhatják meg a határt, mindenkéfélt pedíg a stilérezék.

Beleszólt a kérdés fejtegetésébe gróf Teleki László is, a ki már *Esdekléseiben* is elítélte a neologismus túlzásait és fattyúhajtásait. Kazinczy egyik hatalmas ellenfelének tartotta őt már régóta, s csak a mit Berzsenyivel tett Somogy-megyében, midőn őt táblabírónak nevezte ki, tudta valamennyire kiengesztelni. Úgy látszik, ez volt egyik oka, hogy Kazinczy 1815 végén őt is fölkeresi levelével s kéri, hogy mondja el véleményét a nyelvújításra nézve.

Gróf Teleki László részletesen nyilatkozik a kérdés minden oldaláról. Sok helyes ítélet, a tárggyal való komoly és beható foglalkozás és forró hazaszeretet szól minden sorából. Nem barátja, de nem is ellensége az újításnak. Szerinte nincs is purista és neologus, mert mindegyik gazdagítani törekszik a nyelvet «a maga gondolatja szerint». Lehet, sőt kell is bővíteni a nyelvet, hogy a műveltebb népek eszmekörét kifejezhesse; de jól meg kell válogatni az eszközöket, hogy a Barczafalvi Szabó Dávid merészségei s mosolyt keltő furesaságai meg ne gyökerezzenek.

Legelsőben is a tájszavakat kell tekintetbe vennünk, mert nincs olyan író, a ki a népnyelv tájszavait is mind ismerhetné. «Alkalmatos ősi szót» ott kell keresnünk, s csak azután kutatnunk régi nyelvellekeink s régi íróink művei között. Sok elavult szó és kifejezés nyerhet így polgárjogot, a melyekről eddig nem is volt sejtelve a közönségnek. Ha e két fő eszközzel nem boldogulunk: lehet új szót képezni,

*) 1815. márcz. 28. kelt levelében.

de mindig a nyelv természete s törvénye szerint, nehogy «a nyelv geniusán erőszakot tegyünk.» Gróf Teleki László helyesebbnek tartaná, hogy az idegen szókat megmagyarosítsuk, mint a hogy az angol tette a franczia szókkal, «egy kis anglus hangzást vetvén utánok». A mester-szavak minden kár nélkül megtarthatók, s ezeknek a helyét fölösleges merő új szókkal pótolni. Különösen kikel az idegen kifejezések szóhű átültetése ellen, ezt valódi nyelvrontásnak tekinti. Még inkább elítéli azt a törekvést, a mely az idegen kifejezések árnyalati különbségeinek, bizonyos színezetének s hangbeli finomságának lefordításával csigázza nyelvünket.

Ez észrevétel bizonyára Kazinczy fordításainak olvasása közben jutott Teleki tollára. A rohamos újítás nem lehet a nyelv építése, s a magyar közönséget oktalanság arra kényszeríteni, hogy magyar munkát is csak szótár segítségével olvasson.

«Ezeket egyben vévén — írja — az a vélekedésem, hogy ne legyünk ott szóteremtők, a hol nem kell; s ha mégis azok akarunk lenni, *kevésel* teremtsünk egyszerre, ne tarkítsuk azzal nyelvünket s azonban mégis úgy teremtsünk, hogy a nyelv geniusa, a nyelv tisztasága általa ne romoljon. Így czélunkat elérjük, nyelvünket bővítjük s nem rontunk azért, hogy építhessünk». El nem fogadhatja Kazinczynak azt az elvét, hogy a szépiro ura a nyelvnek, ő csak bővítője, művelője lehet. Ha úgy volna, mint Kazinczy hirdeti: az író «nem a maga írása módját alkalmaztatná a nyelv geniusához, hanem a magától megállapított regulák kaptájára ütné a nyelvet, és így akármely nyelv is annyiféle volna, a mennyiféle különböző szépiro találkozhatnék benne; vagyis a nyelv maga tökéletesen elenyészne, s helyette sok különböző-oldal-as nyelvek támadnának». A nyelv ura tehát nem az író, hanem a művelt közönség, más szóval a nemzeti szellem, a mely mindig a *szokás* zsinórmértéke szerint igazodik.

Íme, Teleki is a Kis János fölfogása alapján áll, mint általában mindazok, a kik a reform eszközeit kárhoztatták. S honnan e közönség? Nemcsak onnan, mert az æsthetikai szempont e fölfogásokban háttérbe szorúl, hanem mert az általános művelődési szempont is homályban marad. Az ellenfelek egyike sem érti, mi hatása lehet az új szók terjedésének az új eszmék meghonosítására; holott Kazinczynál e

számítás a harez alapeleme. Azonban ha Teleki ellenkezik is sokban Kazinczyval: elismeri nagy érdemeit, a melyeknek polczán annál méltóságosabban kívánja őt látni a magyar írók között, minél jobban meg van győződve, hogy az eddigi nyilvános támadások semmikép sem voltak alkalmasak arra, hogy a széphalmi vezér dicsőségének koszorúit megtépdessék. Ne is szálljon le ő e magaslatról s ne kezdjen tollharczba, mert azzal magát alacsonyítaná le. Erre kéri Teleki ifjúkori barátsága emléke nevében Kazinczyt. «Anyai nyelvünk java azt kívánja — írja — hogy az Úr ezután is annak gyarapítása s pallérozása körül való fáradozásában meg ne landadjon . . . Azt tartom, hogy sem a puristák, sem az új szócsinálók nem győznek, hanem győzni fog a magyar publicumnak az a részre nem hajló többsége, a mely közönségesen a nyelv gyarapodását megítéli, és a melynek, hogy az Úr egyik *vezére* legyen, minden jussal megérdemli.»*)

Telekinek e becses észrevételei a Kazinczy ellenfeleitől kifejezett vélemények javarészét mind magokban foglalják. Bár nem voltak a nyilvánosságnak szánva: valódi értékek meghaladja mindazon ellenvéleményeket, a melyek e tájban napvilágot láttak, s a melyekkel most már röviden végezhetünk.

Mind Zsombory József az *Erdélyi Múzeum* III. füzetében közölt, mind Sipos József szentesi tanító *Ó és új magyar* című, mind Beregszászi Nagy Pál a *Dissertatio philologica de vocabulorum derivatime ac formatione in lingua Magyrica* című értekezésében elítéli az újításnak oly módjait, a melyek a grammatikai törvényekkel ellenkeznek. Mind a három a *nyelvszokást* tekinti oly alapnak, a melyről távozni sohasem szabad; mind a három borzad attól a gondolattól, hogy az író a nyelv urául tekintse magát, mert a nyelvet a stilista szempontjából egyik sem vizsgálja. Így tehát Kazinczy és e három ellenfél álláspontja merőben különböző.

Legkülönbözőbb mégis az *Ó és új magyar* írójáé, a ki még a helyes képzésű új szokat is üldözi, ha azok az idegen nyelvekből meghonosított régi szokat akarják kiküszöbölni (mappa-földabrosz-térkép). Üldözi a rövidített szokat is: *szor-*

*) L. e. hosszú és fontos levelet a M. Tud. Akad. könyvtárában. M. Irod. Lev. 4-r. 29. sz.

galom, diadal stb. Számos példával magyarázza a képzések és összetételek grammatikai alakjait, figyelmen kívül hagyva a helyes analogia szerinti képzéseket és összetételeket. Az írónak — mondja — «nem sok szüksége van az új szavakra, ha különözni nem kíván». Azért, hogy a nép szokásától a nyelvben eltérjen, nem szabad sem új szót, sem idegen szólast használni. Különösen Pethe Ferencz izléstelen és Helmeccy erőszakos újításai és affectált művésziessége ellen fordul; amannál megrója a közönséges értelemről elütő, sokszor azzal homlokegyenest ellenkező új jelentést, a melyet tudniillik a *Nemzeti Gazda* írója a régi összetételű szónak tulajdonít, például *föladott végtárgy*: kitűzött cél (Sipos a *fölad* igének sokféle jelentését ismeri, de a *kitűzni* értelemben sohasem használják); emennél kivált a ritkább idegen szók (*indiges, ckypon, entheos*) finnyáskodó használata ellen kel ki.

Zsombori értekezésében néhány nevetségesen értelmezett szón (*álmétkodik*, annyi, mint állva mélyen gondolkodik), kívül főleg a tudós társaság eszméje, illetőleg az alapítandó társaságnak a legfőbb irodalmi areopag tekintélyével való fölruházása ellenkezett Kazinczy fölfogásával. Mert attól félt, hogy a társaságba nagyrészt olyan férfiak jutnak, a kik bár kitüntették magokat a közélet terén, a fölvetett eszmékkel épen nem foglalkoztak, vagy ha foglalkoztak is, inkább az ellenfélhez hajlanak, mint hozzá, például gróf Teleki László, gróf Festetics György, báró Prónay Sándor stb.

Beregszászi Nagy Pál nyelvtudományi működéséről szükségtelen itt bővebben szólnunk. Imre Sándor alapos értekezésében igazságot szolgáltat a Kazinczytól és körétől méltatlanul lenézett tudósna. Bennünket most nem az etymologiai magyarázatok, hanem a nyelvújítás irodalomtörténeti fejlődése érdekelnek; amazok csak annyiban, a mennyiben e fejlődést újabb oldalról tüntetik föl s a mozgalom általános jellegéhez nyujthatnak adatokat. Kazinczy Beregszászit is azzal gyanúsítja, hogy a titkos fondorkodók és alattomos cselszövők malmára hajtja a vizet, midőn az újonnan képzett szókat a grammatika ítélőszéke elé idézi s a szokás hatalmát hangsúlyozza. «Az Úr ártatlan lelkét — írja hozzá Kazinczy 1815. július 15-iki levelében — reá szedték a csin-talanok, ravaszok, együgyűek. Becsületesemre mondom, hogy

egyike nekem ezt megsúgta.» Valószínűen Kulcsárra vagy Takácsra célozhatott itt Kazinczy, de Beregszászi visszatartatja a vádat 1815. szeptember 9-én írott levelében: «Én ezt — feleli — ha sűgás nem volna, helytelen *gyanúságnak* mondanám, így pedig rút *hazugságnak* mondom. Mert az olyas csintalanokról én nem tudok semmit; hanem a mit írtam, tulajdon meggyőződésemből írtam. És így nem engem szedtek rá azok, hanem a Tekintetes Urat az, a ki azon hazugságot sűgta.» Kazinczy huzamos ideig készült a Beregszászi elleni feleletre. Írói méltóságához képest nagy önérzettel, de éles hangon kívánta a hibásoknak tartott etymologiai magyarázatokat megezáfolni, miközben maga is többször tévedésbe esett, például midőn a *fajtalan* és *esztelen* származását úgy fogta föl, hogy e szók a *fajas-talan* és *eszés-telen* összevonásaiból keletkeztek. Szemere észre is vette itt a mester tévedését s óvta, hogy e példákat hagyja el a czáfolatból.

Míg Kazinczy Beregszászival készült mérközni: megjelent a *Felelet a Mondolatra*, a mely a durva gűny hangján verte vissza Somogyi támadását. Kazinczy előtt nyilvánvalóvá lett, hogy leghűségesebb fegyverhordozói Szemere és Kölcsey, a kiknek ítélete legtöbbet nyomott előtte. A *Felelet* Kazinczy elveinek gűnyos paraphrasisa. Az újítás eszméjének elfogadásához a tanultság és izlés föltételeit köti s ettől várja az irodalmi haladást. De személyeskedő hangja akkor is visszavetést keltett, ma is elítélendő. A tanítványok nemcsak a mester iránti baráti szeretetöknek, hanem meggyőződésök bátorságának is erős bizonyítékát adják benne. Így az egész munka hozzájárult ugyan a két párt küzdelmének hevéhez, az ellentétek kiélesítéséhez: de a főbb elvek elfogadására keveset hatott. Íróink alig vették számba, csak a széphalmi vezér örűlt lelkes tanítványainak elszánt küzdelmén. Sokan magát Kazinczyt is részesnek hitték a mű irásában, úgy hogy Szemere és Kölcsey tanácsára föl kellett szólalnia a nyilvánosság előtt is, hogy neki abban semmi része sincs.

Egyébiránt maga a széphalmi vezér is elsietett munkának tartván a *Feleletet*, nagyobb hatást nem várhatott tőle, már csak azért sem, mert megértése az újabb irodalomban való fölötte nagy jártasságot kívánt. De egyben tagadhatatlanul érezhető volt hatása, s általános irodalomtörténeti szempontból ez a legfontosabb. Fokozta az érdeklődést a

nyelv ügye, az újítás elvei, az eszmék súrlódása, az ellenvélemények kialakulása iránt. Mindjobban látszott, hogy az a vegyi folyamat, a melyet Kazinczy megindított, újabb elemeket olvaszt magába, az irodalmi közvéleményt hatalmasan táplálja, a közönség műveltebb részét is foglalkoztatja, s a forrongás egyre magasabb hullámokat vet. «Forrunk — írja Kölcsey 1815. október 16-iki levelében — tagadhatatlan, hogy szertelenen forrunk, s ez azt teszi, hogy bizonyosan nem fogunk ott maradni, a hol most állunk».

Ime, már sikerült a nyelvújító harcznak ezt a gondolatot megeremtenie. Nemcsak Kazinczy, a ki folyvást a jövőben és a jövőnek él, hanem tanítványai is meggyőződnek a haladás felől. A mesternek tehát újabb eszközökről kellett gondoskodnia, hogy a küzdelem hevét lankadni ne engedje. Míg a Dunán túl összes fordításai ellen újabb, erősebb, részletesebb támadásra készülnek a *Tudományos Gyűjtemény*-ben: ő a Beregszászi és Sipos említett műveinek bírálatát írja, hogy a Báróczy életrajzában hangoztatott elveit ismételve, erősítse, terjeszsze. Voltaképen újabb érveket nem mond, de egyik-másik alapgondolatot világosabban s erélyesebben fejezi ki, nemcsak egyre szilárduló meggyőződésből, hanem azért is, hogy ellenfeleit határozottabb támadásra ingerelje. Midőn azt mondja, hogy «a szépíró nem ismer főbb törvényt, mint azt, hogy írása szép legyen; valami ez igyekezetét segíheti, az neki mind szabad, akár engedi a grammatika és a szokás, akár nem:» tudja, hogy Beregszászi, Sipos, Zsombory, Takács, Horváth Endre, Döbrentei Gábor, gróf Teleki László, Szentgyörgyi József és Kis János borzadva hallják e mindig nagy ellenmondással találkozó véleményét; de azt is tudja, hogyha csak látszólag is visszavon valamit eddigi tanításaiból, kockáztatja a már-már sikerrel kecsegtető forrongás legfőbb czélját. Senkisem látja oly tisztán a küzdelem végczélját, mint ő. Hogy a bátor megindulás és haladás gyorsasága «szerencsétlen próbákat» is a fölszínre vetett, az természetes. Ő maga is követett el hibákat, s ha fordításait újra kiadná, mennyit kellene javítania. De *merni tanulás* nélkül sohasem mozdultunk volna ki régi helyünkből, sohasem tettünk volna előre egyetlen bátor lépést sem.

Mielőtt a végső küzdelemre indulna: mint az ügyes

vezér, az ellenfélnek minden gyöngye oldalát kikémli s a maga erejét újra számba veszi. Már a néhány év óta folyó csatározással is mennyit haladt a nyelv, mennyit bővültek eszméink, mennyit erősbült irodalmi közvéleményünk. E tagadhatatlan nyereség újabb érvet, újabb ösztönt ad kitartásának, a mire annál nagyobb szüksége van, mert ellenfelei is egyre szaporodnak, s a *Tudományos Gyűjtemény*, megalapításakor, a harcz legfőbb organuma lesz. Ezzel kezdődik a nyelvújítás újabb fejezete, a mely a végső küzdelemről s a kivívott győzelemről szól.

VÁCZY JÁNOS.

BÁNK-BÁN AZ ANGOL IRODALOMBAN.

A Bánk-bán meséje — mert Pauler Gyula és Huber Alfonz kutatásai óta nem nevezhetjük többé történetnek — Bonfinius, illetőleg a francia Vertot abbé nyomán, mint tudjuk, belekerült Nyugot-Európa több nemzetének irodalmába. Így például Heinrich Gusztáv még 1879-ben számot adott azon különféle földolgozásokról, melyeket a német irodalomban fölkiutatnia sikerült.*) Katona Lajos azonfölül föl-födözött egy olasz Bánk-bán novellát *Il palatino d'Ungheria* czímen, melyet Gargallo állítólag egy régi codexben talált és a múlt század elején, mint Boccaccio egy ismeretlen munkáját akarta az irodalomba csempészni, de sikertelenül.**) A fran-

*) V. ö. *Bánk-bán a német költészetben* 1879 és Gyulai Pál: *Katona József és Bánk-bánja* 1883. Az ismert változatok a következők: Hans Sachs, 1561; «Müller», 1782; Nicolay, 1795 körül; Albrecht 1797; Grillparzer 1830. Katona munkájának német fordítása 1856-ban jelent meg. V. ö. azonkívül Heinrich Gusztáv cikkeit a *Budapesti Szemle* 1901 május és 1902 januárius havi számaiban. Az előbbiben az író kimutatta, hogy Csery Péter eredetijének nem Müller, hanem J. L. Klein volt a szerzője, illetőleg, hogy ez utóbbi is tulajdonképen nem volt eredeti munka, hanem csak átdolgozása egy francia regénynek, mely utóbbi *Berthold, Prince de Moravie* czímen M. d'Ussieux *Le décaméron françois*-jában jelent meg. Ezt pedig Gombocz Zoltán födözte föl és a *Budapesti Szemle* 99. kötetében (1899) ismertette. A. Farinelli: *Grillparzer und Lope de Vega* című munkájában olyképen ír, (1894) mintha az osztrák költő a Bánk-bán egész meséjét a spanyol irodalomból merítette volna; de ez tévedés, mert Grillparzer csak egyes jellemző jeleneteket vett át Lope de Vegának azon darabjából, mely Demetrius moszkvai nagyfejedelem históriájának van szentelve. Lásd *Obras* (a spanyol akadémia kiadásában) 6. kötet.

***) V. ö. *Irodalomtörténeti Közlemények* XI. köt. 3. füzet. Katona Lajos olasz honi kutatásai közben a mese egy másik változatának is akadt nyomára, de se szerzőjét, se címét nem említi.

czia irodalomban Vertot munkájának megjelenése óta ismerik ¹⁾ a magyar nádor históriáját. Újabb időben X. Boyer közölte azt ismét egy rendkívül gyöngé kis munkában. ²⁾ Végre az angol irodalomban Lillo György dolgozta föl a mesét *Elmerick* című «tragédiá»-jában, melyet néhai Csiky Gergely ismertetett meg nálunk. ³⁾

Lillo munkája csak szerzőjének halála után, 1740-ben jelent meg, *Elmerick vagy az igazság győzelme* címen, barátjának Gray Jánosnak, a könyvkiadónak ajánlásával a walesi herczegnek. Sajnálatusunkra a Bánk-bán mesének Lillo angol földolgozásában nem volt oly sikere, mint például ugyanazon szerző *Londoni kalmárjának*, melyet csakhamar német, francia és hollandi nyelvre fordítottak le ⁴⁾ és mely egy teljes évszázadig tartotta fenn magát az angol színpadon s számos kiadást ért. Gyöngébb volt *Elmerick* fogadtatása még a *Fatal Curiosityénál* is, mert ez is magára vonta a német írók figyelmét. ⁵⁾

Több jel arra vall, hogy Lillo a mesének Vertot-féle változatát használta föl drámájának megírásakor, melynek angol fordítása már 1728-ban jelent meg Londonban. Mint már Katona Lajos kimutatta, Bonfiniusnál még nem, hanem csak később Vertotnál fordul elő az a jellemző passus, melyben II. András király, midőn-a szent-földre készül, távollétében Bánk-bánra bizza az ország kormányzatát és az igazság kiszolgáltatását, személy- és rangkülönség nélkül (sans égard pour la naissance ou la dignité de qui que ce fût.) Bonfiniusnál ellenben egyszerűen csak az áll, hogy «ut juste regnum administraret, nulli injuriam fieri pateretur.»

¹⁾ *Histoire de l'ordre des Hospitaliers de St. Jean* 1726. Tehát régibb M. d'Ussieux *Décameron-jánál*, mely csak 1775-ben jelent meg.

²⁾ *Gertrude de Hongrie. Chronique madgyare du XIII-e Siècle.* (Extrait de *La voix du Peuple* 1849.) Colmar 1861. Ebben Bánk-bán egy híres cseh család ivadéka.

³⁾ A *Kisfaludy Társaság Évtárájában* XV. 213.

⁴⁾ Az eredetinek címe: *The London Merchant or the History of George Barnwell.* Tragedy in 5 acts. 1731. Németül: *Der Kaufmann von London*, francziául *Le marchand de Londres*, hollandi nyelven pedig *De Koopman von Londen* címen jelent meg. V. ö. *Egyetemes Philolog. Közlöny* 1895. X. füzet.

⁵⁾ *Végzetes kíváncsiság* az eredeti címe. Németül *Stolz und Verzeiflung* címen dolgozták föl.

A Gargallo-féle olasz novellában is kidomborúl ez a vezér-elv, mely mintegy sarkkövét, alap gondolatát alkotja az egész drámai bonyodalomnak. Az útra készülő király meg- hagyja a nádornak «di amministrare à sudditi, non avuto riguardo a condizione, nè a dignità, esatta et intera giustizia.»

Lillónál is előfordul ugyanez a passus, mely Csiky Ger- gely szabad fordításában így hangzik: «A király a nádorhoz e szavakat intézi:

... Vedd e kardot
S ne hordd hiában. Bárki merje
Rangban vagy születésben bizakodva
Polgárain nyugalmát megzavarni,
Ne tartsa semmi vissza kezedet;
Felelni fogsz az égnek és nekem.

Midőn azután Elmerick, ki nem más, mint Bánk-bán, a feleségén elkövetett merénylet után halálra ítéli a királynét, még pedig nem mint az áldozat férje, hanem mint igazságos bíró, Gertrud büszkén figyelmezteti a nádort, hogy ő neki, mint királynénak alattvalója s mint ilyennek nincs hatalma fölötte bírászkodni.

Dost thou presume, a subject of our throne,
To menace me with justice?

Mire a nádor azt viszonzozza, hogy nem Gertrudra, ha- nem ő reá van ruházva a királyi hatalom, tudniillik András távollétében,

Jou're no Sov'reign
Jour king's authority resides in me,

és kivégezteti a királynét a közönséges bakókkal.

Közbevetőleg legyen szabad arra figyelmeztetnem ol- vasóimat, hogy nem szabad sok jelentőséget tulajdonítani annak a körülménynek, hogy a nyugati írók merániai Gertrud fivéréből morva hercezet csinálnak, mert például Dlugoss is ugyanazt a hibát követi el, midőn ír «de consorte sua (Regis Andreæ) Gertrudi, filia Bartholdi, Moraviæ et Carinthiæ ducis sorore germana», Merania, Meran, Mähren mind rokon hang- zású nevek és a botlás könnyen megmagyarázható. Azért nem is kell fönnakadnunk, ha egyik-másik író Olmützből származtatja a magyar királynét. Ha jól emlékszem, a mi Kézai Simon mesterünk is, vagy talán másolója összetéveszti egy ízben Merániát Moraviával.

Csiky Gergely az ő Lilloról írt dolgozatának *Az* (így!) *angol Bánk-bán*-t adta címül, tehát nem gyanította azt, hogy a mese egy másik angol földolgozása is létezik Stephens György tollából, melyet magam is csak véletlenül fűdöztem föl nemrég. Ennek címe: *Gertrude and Beatrice or the Queen of Hungary. A historical tragedy in five acts*», és Londonban 1839-ben jelent meg. Szinpadra sohasem került; hogy miért nem, azt majd alább fogom megmagyarázni.

Magáról a szerzőről elég lesz a jelen alkalommal csak annyit fölemlíteni, hogy több magyar történelmi vonatkozású munkát írt. Ilyen volt például *The Manuscripts of Erdély*, egy háromkötetes regény-féle (2. kiadása 1839), mely Izabella királyné és György barát korával foglalkozik és komoly történelmi bevezetéssel jelent meg, mely csak úgy duzzad forrásidézetektől. Ugyanazzal a korról foglalkozik egy drámája is, mely *The Hungarian Daughter a dramatic poem* címen 1841-ben jelent meg Londonban és szinpadra is került és némi sikert aratott, ámbár a kritikusok nem fogadták kedvezően.

Ennek a Bánk-bán mesének egy-két főbb mozzanatain alapuló darabnak személyei: Waradin, másképen András herceg, néhai László király fia; gróf Bánk-bán, egy nyolczvan éves aggastyán; gróf Rodna, a tragédia gonosz szelleme; gróf Ragotski, Waradin párthíve; gróf Nadastis; Balassi, gróf Rodna követője; Hassan, egy szerezsen; Gertrud, Magyarország és Morvaország királynéja; Beatrice, a királyné nővére és gróf Bánk-bán neje. Már a személy-lastromból is azt láthatjuk, hogy az író meglehetősen összekuszálta az eredeti mesét, ámbár a bevezetés egy jegyzetéből azt volna szabad következtetnünk szigorúan, hogy Bonfinius, Révay Péter és Dlugoss történelmi munkáinak alapján írta meg szomorújátékát s csak annyiban tér el az eredeti mesétől, hogy Rodna tetteleg nem követ el erőszakot Bánk-bán feleségén, mert a kiszemelt áldozat férje a válságos pillanatban megjelenik a szinpadon és meggátolja a merénylet elkövetését.

Furcsa még a névlajstromban az is, hogy András herceg — mert a darab elején még nem király, s különben ő nem is a Gertrud férje — a Waradin álnév alatt szerepel első föllépése alkalmával. Mint tudjuk, a történelmileg hű Bánk-bánban a királyné gyilkosa valóban Péter ispán, Wa-

radin (tudniillik Pétervárad) ura volt. Ő volt az, ki a halálos csapást mérte Gertrudra. Katona József is az ő tragédiájában Pétert egy helyen Várdánnak szólítja, a mi — mint Gyulai Pál helyesen megjegyzi — nem a német Wardein, hanem a Petrus Vardanus vagy Varadinus magyarosítása akar lenni. Stephens valószínűleg véletlenül és teljesen öntudatlanul szerepelteti András királyt neje gyilkosának neve mint ál-név alatt.

Az eredeti mese, mint már előre gyaníthattuk, annyira össze van kúszálva Stephens művében s az egész darab szövevénye annyira bonyolult, hogy egyszerűbb lesz, ha röviden elmondjuk a darab menetét úgy, a mint azt a mi angolunk megírta.

A cselekvény színhelye Buda; ideje a XIII. század eleje. A jó «László» király már nem él. Mielőtt meghalt, arra bírta rá az ország rendeit, hogy fiát, András herceget csak oly föltétellel fogadják el örököséül a magyar trónon, ha ez nőül veszi unokahugát Getrudot, a morva herceg özvegyét s ily módon ennek hozományát, Morvaországot egyesíti a magyar királysággal. Ellenkező esetben Szent-István koronáját Gertrud viselje. Tehát Andrással együtt uralkodjék, ha ennek a házasság tetszik; és nélküle is, ha nem.

Már pedig András elment volt a szent-földre hadakozni a keresztyén hit ellenségei ellen s a hazaérkezett hírt szerrint elvérzett. Ezt az álhírt haláláról a gonosz gróf Rodna terjesztette el az országban, egy alacsony származású, de teljhatalomra törekedő főúr és demagog, ki folyvást az elnyomott köznép sérelmeiről szájaskodik és a lázadó csöcselék segítségével igyekszik a legmagasabb polczra az országban eljutni. A darab folyamában megtudjuk, hogy ő Hasszánt, a szerecsent orgyilkosul bérelte volt föl s ez arra vállalkozott volt, hogy illő díj fejében elteszi András herceget láb alól.

Gróf Rodna a halottnak hitt András herceg mátkájába, Beatriceba, Gertrud nővérébe szerelmes s ez utóbbtól megkéri a leány kezét. De a leány kikoszarazza őt és Gertrud rendeletére nőül kell mennie a közel nyolczvanéves Bánk-bánhoz, kinek már harmadnapja felesége, midőn a függöny felgördül. Rodna országgyűlést hívott egybe Buda falain kívül, de Gertrud eleinte vonakodik hallgatni erre és nádort

kinevezni és fölöszlatja a gyűlést. Elvégre azonban Bánkbánt teszi meg az ország nádorává, de nem ruházza reá a hadsereg főparancsnokságát, a mint ezt az elfogadott szokás követelné.

Az első jelenetben Bánkbán és Nadastis vannak a színpadon s párbeszédjök tárgyát Rodna gonosz üzelvei és fondorkodásai teszik. A nádor szerint a demagog hatalmas napról-napra nő és ő fokozatosan szűkebbre szorítja hálóját a korona körül. Buda vára csak úgy hemzseg párthiveitől, kik csak parancs-szóra várnak, hogy elszeljék nyakukat. A nép bizik Rodna becsületében és imádja őt, mint sérelmeik szószólóját. Őt éltetik e pillanatban is a színpad mögött, éltetik a hazát és a szabadságot, midőn a polgárság élén a színpadra nyomódnak Rodna és Balassi. Az előbbi csitítja a népséget és fölshólitja a nádort, hogy intézzen beszédet a polgárokhoz, de Bánkbán nem fogadja el az ajánlatot s meghajtva magát, elhagyja a színpadot. Balassi gúnyos megjegyzést kiált a távozó «völegény» után és Rodna nagyon természetesnek találja, hogy az öreg úr a csinos, fiatal menyecske társaságát keresi inkább. A népség hangos meghívásának engedve Rodna most maga lép föl a szószékre s kezd perorálni az arany bulláról, melyet sikerült nemrég kicsikarniok László királytól, a Syriában kora ifjúságában elvérzett András herczeg apjától. Az összecsođult népség, továbbá Nadastis és Balassi közbeszólvá, magasztalják a fiatal hős erényeit. «Az ellenség sűrű tömegeinek súlya alatt roskadt ő össze!» kiáltja a nép. «De fölkerelkedett megint, úgy beszél!» vágja erre közbe jelentőségteljesen az időközben besompolygott Hasszán. «Némülj el!» förmed reá Rodna, «a herczeget megölték és édes apja békében nyugszik sirjában! A szónok ezután röviden elbeszéli a közel mult eseményeket és fölshólitja hallgatóit, hogy nevezék meg a férfit, kinek erős karja irányozta a baza sorsát e válságos pillanatban; hogy ki volt az, ki a dúló vihar közepett biztos kikötőbe vezette a tornyosuló hullámokon himbáló bárkát? «Gróf Rodna volt az!» ordítja erre a nép, «Éljen sokáig Rodna, a mi fölshóladitónk! Le a zsarnokokkal.» A szónok ezután figyelmezteti hallgatóit, hogy sűrű érdemei daczára az udvar az ő vesztére tör. Rendeletére már gyülekezik «Waradin»-nál a hadsereg, melynek rendeltetése, mint érte-

sül, Buda ellen vonulni. E perczen egy hirnök jelenik meg és tudtára adja a sokaságnak, hogy a hős gróf Ragotski megindult Waradintról csapatai élén, de egy ördögi tatár horda rajta csapott és lekaszabolták őt; ő, a hirnök pedig elmene-kült. Hasszán erre megszólal, megpirongatja a hirnököt gyáva-sága miatt és tovább folytatja az elbeszélést. A mint Ragotski elesett, egy ismeretlen lovag jelent meg a csatatéren s a harc megújítására lelkesítette a már meghátráló csapatokat. Elszántsága bátorságot gerjesztett ismét a magyarokban, kik vezérlete alatt megtámadták és megszalasztották a tatárokat. Senki sem tudja, hogy ki a lovag s azért a kivívott győzelem tiszteletére elkeresztelték őt Waradinnak. A lovag már Budának tart harczoisaival, mely hír megfélemlíti a Rodna követőit. Következik ezután egy kis lázadás, harc a katonasággal, kiket a népség megszalaszt és a szinpad megürül, midőn Rodna és Hasszán visszaérkeznek s ez utóbbi egy hosszú bizalmas beszélgetésben tudtára adja a grófnak, hogy rangot és hivatalt remél eddigi hasznos szolgálataiért. Rodna sok habozás után végre kinevezi őt budai várnagynak és el-siet Gertrud királynéhoz, hogy bárói rangot eszközöljön ki számára. A szerecsen még egy ideig monologisál, melyből megtudjuk, hogy ő nem ölte meg András királyfit.

Az első fölvonás második jelenete a királyi lak egy ter-mében játszik. Gertrud nagy izgatottsággal jön be és lép-del föl és alá, de csakhamar visszanyeri nyugodtságát, midőn arról értesül, hogy hű hadserege megérkezett Buda alá s nincs oka többé rettegni Rodnától. Belép nemsokára Beatrice is, sápadtan és elpanaszolja, hogy nem szereti férjét, Bánk-bánt, hanem még folyvást eped régi mátkája, András királyfi után. Alig hogy Beatrice elhagyja ismét a szinpadot, belép Waradin, ki hosszú párbeszédet tart a királynéval, de egye-lőre eltitkolja kilétét, s csak akkor hőkken meg és sápad el, midőn megtudja, hogy Rodna megkérte Beatrice kezét. Ger-trud észreveszi elfogultságát és azt is, hogy «András lovag» újra fölcsoúdik, midőn értésére adja, hogy nővére kosarat adott a demagognak. A királyné tovább enyeleg a lovaggal, sőt szerelmes pillantásokat is vet reá, oda ajándékozza neki gyűrűjét s miután András megfogadja neki, hogy a halott-nak hitt, de megmenekült Ragotskival meg fogja védeni őt ellenségei ellen, Gertrud kezét nyújt neki és eltávozik. A ma-

gára maradt királyfi most tovább töprenkedik; ő teljesen megértette, hogy a királynénak mi furdalta agyát. A magyar korona íme rendelkezésére áll, de ő sehogy sem tud lemondani az ő imádott Beatrice-ának szerelméről és keresésére indul.

Kissé bővebben ismertettem a darab elejének menetét, hogy megmutassam, mennyire eltér Stephens Bánk-bánja az orthodox mesétől. A «történelmi tragédia» — mint szerzője nevezi — további lefolyásával már most rövidebben végezhettünk.

A második fölvonás egy újabb zendüléssel kezdődik. Rodna párthivei felülkerekedtek és a színpalacson kívül éktelel lármaival követelik, hogy Bánk-bánt meg kell fosztani a nádori méltóságtól és Rodnát kell nádorrá és a hadsereg fővezérévé tenni. A csöcselék földülja Bánk-bán házát s foglyul ejti az aggastyánt, kit Hasszán a Rodna parancsára tömlöczbe vet. A nép s az új nádor halált követelnek nemcsak Bánk-bán, hanem Waradin fejére is, mivel ez utóbbi avval van vádolva, hogy a halottnak hitt Ragotskit ő ölte meg. De Gertrud hallani sem akar minderről és mint királynő követeli mindkét főúr szabadságra való helyezését. Ezalatt Hasszán mind erélyesebben kezdi sürgetni Rodnánál, hogy ez adott ígéretéhez képest bírja reá a királynőt, hogy őt bárói rangra emelje, s miután mindinkább tolakodóvá lesz, Rodna őt két izben durván félrelöki, a miért most a szerecsen ellenségévé lesz és boszút esküszik ellene. A nép is kezd lassanként kiábrándulni s átlátja, hogy Rodna nádorsága alatt sincs több szabadságuk, mint volt nekik ezelőtt. Hasszán fölhasználja a kedvező alkalmat, az elégületlenkedő nép közé lép s tudtokra adja, hogy András herczeg, az elhalt László király fia még életben van, saját szemével látta őt itt Budán; s azért föl szólítja őket, hogy fölfegyverkezve jelenjenek meg a vár piacznán, hova el fogja hozni András herczeget, ha hajlandók őt királyukká kikiáltani.

Időközben Rodna is megállapította terveit. Bánk-bánnak meg kell hálnia és Hasszánt is okvetlenül el kell tennie láb alól. Waradin életének megkegyelmez — egyelőre — mert azt az ígéretet csikarta ki Gertrudtól, hogy ha a lovagot életben hagyja, megengedi neki, Rodnának a királynő, hogy nővérét, Bánk-bán nejét nőül veheti. A lakodalom után majd

a lovagra is rákerül a sor és még kilátás van arra is, hogy személyváltozás áll be nemsokára a trónon is.

Bánk-bánné, ki férjének meglátogatására a börtönbe indul, az előtornácban véletlenül találkozik András herczeggel. Ők megismerik egymást és Beatrice igyekszik tudtára adni régi mátkájának, hogy ő már másnak a neje, de a királyfi nem érti meg czélzásait. Beszélgetésüket meglesik Rodna és Hasszán és a mint az előbbi megtudja, hogy Waradin nem más, mint András herczeg, rögtön meghagyja Hasszánnak, hogy végeztesse őt ki s az erről szóló királyi rendeletet ott a helyszínén adja át neki, mert van nála több üres lap a királynő aláírásával és pecsétjével. A szerencsen a rendeletet zsebébe gyűri, Rodnát fortélylyal egy czellába csalja és rázárja az ajtót. Erre a halottnak hitt Ragotski is megjelenik a színpadon; Hasszán pedig térdre borul és kegyelemért könyörög Andrásról azért, hogy midőn ez «Eceron»-nál megsebesülve a földön hevert, a szerencsen megkötözve átadta őt az ellenségnek. Miután Ragotski is közbenjár a bűnös érdekében, András megkegyelmez neki. E pillanatban megjelenik a bakó és a fegyveres kíséret, hogy Bánk-bánt a vérpadra vezessék, Beatrice fölsikolt rémületében és a sors kockája egyet fordul. A nép örömujongással kikiáltja Andrást királynak s ez kezénél fogva kíséri ki a fölszabadult Bánk-bánt a tömlöczből.

A harmadik fölvonásban Gertrud följánlja kezét s ezzel együtt, az elhalt László király akaratának értelmében, trónjának felét András herczegnek, de ez visszautasítja mindkettőt, mert más nőt szeret és tudtára adja a királynőnek, hogy Beatrice kezéért lemond a koronáról. Erre persze a jelenlevő Bánk-bán fölszólal s fölvilágosítja Andrást, hogy a királynő nővére már házas és az ő neje. A herczeg nem akarja ezt eleinte elhinni és kérdőre vonja régi mátkáját, mire ez heves lelki küzdelem után ájtultan összerogy. A visszautasított királynő pedig mérgében Andrást az országból száműzi és megfosztja összes birtokaitól. Bánk-bán elbuesúzik Andrástól, de e pillanatban futár érkezik azzal a hírrel, hogy jön a tatár! Rodna, a fővezér erre meghökken és nem akarja elhinni a hírt. András följánlja neki szolgálatait, melyeket amaz örömmel elfogad, mert reméli, hogy a királyfi majd el fog pusztulni a tatárok elleni harcban. Rodnának

ugyanis sokkal fontosabb teendője van, mint háborút viselni. Ő már megvesztegette Beatrice komornáját és elsiet kalandjára.

A negyedik fölvonásban a bűnös cseléd bevezeti Rodnát Beatrice szobájába. Ez nemsokára megjelenik és Rodna azonnal ostromolni kezdi őt szerelmi vallomásaival s miután a nő nem hallgat csábításaira, sőt hevesen visszautasítja őt, Rodna erőszakot készül elkövetni rajta, de a válságos pillanatban megjelen maga Bánk-bán s némi szóváltás után kardot ránt és párbajra hívja a merénylőt; ez azonban gúnyos hahotával fogadja a kihívást, mire az öreg úr megkardlapozza őt. Rodna most kénytelennek érezi magát kardot vonni saját védelmére; Bánk-bánné rémületében kifut és segélyért sikolt, mire az örök berohannak és Rodna parancsára lefegyverezik Bánk-bánt. Rövid párbeszéd után az örök elhurcolják magokkal az öreg főurat, Rodna a vezérlő tiszt fülébe súg valamit s az első jelenet végén ugyanaz a tiszt visszatér és a hallgatóság megtudja, hogy Bánk-bánné özvegy.

A második jelenetben Gertrud, hogy megboszulja magát Andrásan, kit a Rodnától költött hír szerint a népség királynak kiáltott ki, megígéri, hogy kész nőül menni magához az ördöghöz s fölajánlja kezét s vele a koronát — Rodnának. Miután pedig Bánk-bán meghalt és Gertrud attól tart, hogy András most el fogja venni nővérét, Beatricenak is meg kell halnia még az nap este. Maga a királynő akarja megmérgezni őt, saját kezével.

Midőn az ötödik fölvonással a függöny felgördül, Rodna, az új király és neje Gertrud lakomát ülnek fényes vendégsereggel. Vigan folyik a menyegző, midőn egyszerre mennydörgéshez hasonló moraj hallatszik kívül. Az örömittas nép nem Gertrudot és vőlegényét, hanem Andrást élteti a tatárok fölött kivívott fényes győzelméért. Gertrudot ez lehangolja. Beatrice még él s azért el kell őt takarítani láb alól, mielőtt András megmenthetné életét. A királynő visszavonul, a vőlegény elbocsátja a társaságot s most azon kezdi törni a fejét, hogy mint rázhatná le nyakáról Gertrudot és mint keríthetné hatalmába Beatricet.

A második jelenetben Rodna titokban találkozik két elpalástolt egyénnel, kiket állítólag az ő hive, Balassi küldött el hozzá. Ezeket fölbérelí, hogy öljék meg Gertrudot. A mint

azonban Rodna a kiszemelt áldozat nevét kiejti, az egyik «bérgyilkos» elárulja kilétét, ő nem más, mint András és társa, Hasszán, a szerecsen. A herczeg Rodnát a szerecsen őrizetére bízva és elsiet. Rodna erre régi szokása szerint megint alkudozni kezd Hasszánnal; eget-földet ígér neki megint és ígéretének megerősítésére aláír egy okiratot, melynek szövegét a szerecsen eltakarva tartja keztyűjével. Hasszán erre zsebre gyűri az okiratot és szabadon bocsátja Rodnát, ki most András elvesztésén töri gonosz fejét, s ezzel megszegi a szerecsennek adott ígéretét s azért, midőn ő a harmadik jelenetben újra Hasszán kelepczéjébe kerül, ez megmutatja neki a halálos ítéletet Gertrude aláírásával, mely Andrásnak volt szánva, de a melybe a herczeg neve helyett Rodna a maga nevét írta be saját kezével a megelőző jelenetben. Rodna most kegyelemért rimáncodik, de Hasszán hajthatatlan marad s megparancsolja embereinek, hogy ugyanabba a vízbe öljék őt, melyben ő Gertrudot akarta elveszteni. Mielőtt azonban elérnék a partot, a gyáva Rodnát megöli a félelem.

Vége az utolsó jelenetben Gertrud az alvó Beatricehoz lopózik s épen át akarja döfni törével, midőn András a helyszínén terem s megmenti régi matkájának életét. Együtt átadja Gertrudnak, ennek édes atyjának levelét, melyet ez halála órájában írt s melyben meghagyja, hogy András Beatricet vegye nőül, nem pedig Gertrudot. Ez utóbbi most elkeseredésében, hogy András és Beatrice egybekelését többé meg nem gátolhatja és kétségbeesésében, hogy Rodnával, kinek haláláról még nem értesült, kénytelen lesz tovább élni mint felesége, megmérgezi magát. Egy pillanatra még fölvidül, midőn András értésére adja, hogy férje már nem él, de a méreg csakhamar erőt vesz rajta és meghal.

Rövid, ünnepélyes szünet után Ragotski, Hasszán és a népség betódulnak a szinpadra és András királyuk gyanánt üdvözlik. A zajra fölébred Beatrice is. András biztatja őt, hogy feledje el a gyászos multat és egy rövid beszédben elmélkedik a szerencse forgandóságáról; mire a függöny legörődül utoljára.

Erről elmondhatjuk, hogy «C'est magnifique!» — de nem a Bánk-bán meséje.

A darab némi ügyességgel van ugyan kidolgozva, de a

cselekvény nem folyik le mindig simán, hanem sokszor dőcög. A nyelvezet is nagyobbára fellengős, duzzadó. Az irály olyan, a mit az angol találóan «fa-mankón járó»-nak nevez.

A szerző elmondja előbeszédében, hogy darabját meg-bírálásra barátjának, Macreadynek, a híres angol színésznek és akkoriban a Covent Garden Theatre igazgatójának adta át, kinek azonban az volt a véleménye róla, hogy a negyedik fölvonásban a Rodna és Beatrice közötti jelenet miatt lehetetlen volna a darabot nyilvánosan előadni. Különben maga a szerző is beismeri, hogy az irálynak egyszerűbbnek kellene lennie s hogy túlságos sok az incidens a darabban. Azért nincs is reménye, hogy munkája valaha színpadra fog kerülni. Ha jól tudom, nem is adták elő, ámbár az egykorú sajtó egy része égisz magasztalta a darabot és annak szerző-jét, kit Beaumont és Fletcher méltó utódjának nyilvánított egy bíráló és maga Sir Walter Scott is igen hízeltgően nyilatkozott művéről egy a szerzőhöz intézett magán levélben.

KROFF LAJOS.

AZ IMREFALVI LEÁNY.

Regény.

Harmadik közlemény.*)

VII.

A főispán úr ő méltóságának jelentették, hogy az imrebányai polgármester a fogadóteremben vár és sürgős előterjesztéseket óhajt tenni. A főispán épen a titkárával piquetezett és egy csöppet sem örült meg ennek a látogatásnak.

— Majd meglátod — mondotta a titkárnak, — ismét vádaskodni fog. Imrefalvára most új főszolgabíró került, fogadni mernék, hogy már azzal is van valami baja.

A titkár egy borotvált arcú fiatal ember volt, a kit azért küldöttek Pestről főispáni titkárnak, hogy a jövő választáson föllépjen képviselőnek. Nagyon megvetetette az egész megyét, ritkán mozdult ki a vármegyeházból és az összes urak irigységét fölkellette azzal a hihetetlen biztonsággal, a melylyel a monoklit zsinór nélkül is tudta viselni. A főispánnal szemben azonban mégis érzett valami tisztelet féjét. A főispán egy ősrégi főúri nemzetségből származott, és ámbár az örökös főispánságokat már eltörölték, a megyében azért még sohasem volt más családból való főispán. Valami feudális jogot formáltak ehhez az álláshoz, a mely jogot a kormány és a közönség is hallgatagon elismert. Különbösen csendes és békés emberek voltak, a kik nem avatkoztak bele semmibe.

*) Az előbbeni közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 1904. évi 326. és 327. számában.

A titkár most be akarta bizonyítani, hogy ő is tudja, miről van szó.

— Igen, az új imrefalvi főszolgabíró — mondotta. — Hiszen az Keresztúry. Sokat találkoztam vele Pesten. Nagyon derék, úri fiú.

— Persze, hogy az. Hiszen tudom, hogy mit fog az a Czelder mondani. Hogy nem ért a közigazgatáshoz. Nem volna csoda, éppen öt esztendeje, hogy elkerült a vármegyétől, hát bizonyosan sokat felejtett. De nem baj; majd belesjön ismét a gyakorlatba. Elvégre nem lehet valami idegen embert beleültetni a főbírószágba, a mikor egy Keresztúry is pályázik. Azután szegénynek már nem is volt más választása, egészen tönkrement. Hát mit csináljak? Ugyis az a baj a megyében, hogy alig van úri familiánk. Elköltöznek vagy elpusztulnak. Ugyan ki segítsen rajtok, ha nem mi.

A titkár teljesen igazat adott a főispánnak. És a méltóságos úr végre mégis csak rászánta magát, hogy átmenjen a polgármestert meghallgatni.

— No hát, mi a baj, polgármester úr? Ne vegye rossz néven, ha arra kérem, hogy rövid legyen. Fontos tanácskozásom van odaát.

— Rövid leszek, méltóságos uram. A mit jelentenem kell, azt hivatalos kötelességemnek tartom.

A főispán az ujaival dobolt az asztalon.

— Méltóztassék!

— Az imrefalvi kovandbánya ugyan most még bérletben van, de mégis a város tulajdona, — folytatta a polgármester. — A városra nézve tehát nem közönyös, a mi odakünn történik. Biztos adataim vannak, hogy a bányamunkások, valamint a bányával kapcsolatos kénsavgyár munkásai között nagy a forrongás. Nem lehetetlen, hogy ez a forrongás erőszakos módon fog kitörni, és ebben az esetben a város tulajdona is veszélyben van. A bánya berendezésének egy része a miénk, és ha a munkások, a mint az az ilyen esetekben gyakran megtörténik, rombolnának, a mi kárunk volna. Arra kell kérnem tehát méltóságodat, hogy ilyen irányban intézkedni méltóztassék.

A főispán még mindig az asztalon dobolt. Most abbahagyta.

— Ez mind nagyon érdekes — mondá — de tulajdon-

képen nem tartozik reám. Az imrefalvi főszolgabíró majd intézkedik, tessék hozzá fordulni.

A polgármester gondolkozott. Azután mégis kimondotta:

... Ne méltóztassék félre magyarázni; de én nem tudom, hogy a főszolgabíró úr teljesen tisztán látja-e a helyzetet?

— Hát világosítsa föl.

— Félek, hogy nem lenne eredménye. A főszolgabíró úr egyoldalúan van informálva Révész úrtól, a ki persze mindezeket a dolgokat a maga szája ize szerint adja elő.

A főispán főlegyenesegett.

— Nekem azt kell föltennem a vármegye minden tisztviselőjéről, hogy kötelességét nem egyoldalúan, hanem legjobb meggyőződése szerint végzi el. És a míg polgármester úr az ellenkezőjét nem tudja bebizonyítani, arra kell kérem, hogy hasonló megjegyzésektől megkíméljen.

A főispán ezzel bölintott és távozni akart. De a polgármester még egyszer útját állotta.

— Kegyeskedjék még egy szót meghallgatni, méltóságos uram. Egy szóval sem akartam a főszolgabíró urat gyanúsítani. Tudom, hogy úri ember. De az a baj, hogy nem ismeri ki magát. Nem tudja, hogy a bányamunkások ötven krajczár napi bérért dolgoznak lenn a kovandbányában, ötven fokos hőségben. Nem tudja, hogy a kénsavgyárban napi tizenöt óra a munkaidő. Nem tudja, hogy a bért a hét végén levonják a rossz szalonna és pálinka fejében, a mit a munkás a hét közben megevett. Vagy ha tudja, azt hiszi, hogy ennek így kell lennie. És ha tudomása van is a forrongásról, azt hiszi, hogy a munkások hibásak, és nem Révész úr.

A főispán most már igazán unta a dolgot.

— Nézze csak, polgármester úr, a mit most elmondott, az megint nem tartozik reám. Nem értem, hogy ön, mint jogvégzett ember, hogy zavarja mindig össze a hatóságokat. Minderről az iparfelügyelővel kell beszélnie. Keresse csak föl és tájékoztassa ezekről a kérdésekről. Őt bizonyosan nagyon fogja érdekelni mindaz, a mit elmondott. A viszontlátásra.

Barátságosan kezet nyujtott, azután gyorsan visszament a szobájába. A mikor belépett, a titkár kérdőleg pillantott reá. A főispán egy ideges kézmozdulattal válaszolt.

— A szokott nóta — mondotta később. — Nem értem, hogy egy különben értelmes ember mit törődik mindig olyan dolgokkal, a mikhez tulajdonképen semmi köze.

Azután folytatták a piquet-játszmát.

A sziklába egy keskeny, hosszú alagút van belevágva. Még térdelve sem lehet járni benne a nélkül, hogy a fejét le ne hajtsa az ember. Legtöbben csúszva mennek végig rajta. Az alagút egyik vége a nyers sziklafal. A másik vége egy valamivel szélesebb sikátorba nyílik, a mely elvész a sötétségben.

A sziklafalnak egyik kampós, kiálló kövén csüng egy bányalámpa. Sárga, serczegő lángja halványan megvilágítja a közvetlen környezetet. Kissé távolabb már minden nehéz gőzben tűnik el. A lámpa fényében látni lehet, hogy a kő köröskörül nem száraz. Valami piszkos nedvesség szivárog rajta keresztül, néha egy-egy csepp lehull a magasból és reácsattan a köre.

A lámpa alatt egy ember ül. Állni nem lehet, mert az alagút nem eléggé magas. Az ülő ember majdnem egészen mezitelen. Ebben a levegőben nem lehet ruhában kitartani, a hőség olyan borzasztó, hogy csak az bírja el, a ki éveken át megszokta. Szemét valamilyen kezdetleges pápaszem védi a lehulló törmeléktől. Kezében egy csákányt tart, azzal üti a sziklafalat. A kövek hullanak körülötte, egyik-másik megüti; de ő már nem is veszi ezt föl. Hozzá van szokva. A falról néha egy leváló csepp őt is éri, ilyenkor mégis összerázkodik. A vitriol égeti a bőrt. Mindegy, tovább üti a falat. Lassan egész körakás gyűl össze körülötte. Most végre elég van, összeszedi egy zsákba és azután visszacsúszik az alagúton. Valahol, az egyik sikátorban van a gyűjtőhely. Kiönti, a mit hozott, azután az üres zsákkal ismét visszatér előbbi helyére.

Ez az imrefalvi kovandbánya.

A munkavezetőnek igaza volt, az emberek között valami forrongást lehet észrevenni. A mint elcsúsznak egymás mellett, halk üzenet jár egyiktől a másikhoz. Csak néhány szó, de ők már értik.

— Vasárnap délután. — A korcsmában.

A messze távolból csengetyűszó hallatszik. Este hét óra.

A napi munkának vége. A munkások leakasztják a lámpást, összeszedik a szerszámot és lassan, fáradtan bandukolnak kifelé.

A mint kijönnek a bányából, mindenfelé már koromsötétség van. Csak a kénsavgyár ablakai világítanak bele az éjtszakába. A kénsavgyárban éjtszaka is dolgoznak.

— Vasárnap délután! — sügják egymásnak az emberek. — Vasárnap délután!

— Tessék meghinni, az a nagy bajunk, hogy nem vagyunk elegendé erélyesek. Régi állomásomon eleget sírtam e miatt. Keztyűs kézzel akarunk oda nyulni, a hova — kérem én ki merem mondani — a hova bottal kellene ütni. A büntetést persze a bölcsek törvények eltörölték, azért olyan szemtelen a paraszt. Én tudom azt a legjobban, mert régi állomásomon is folytonos háborúságban éltem az egész socialista bandával. De a hatóságok gyöngék, azért nőnek a nyakunkra. A főszolgabíró mindig azon nyámogott, hogy ő nem veheti magára a felelősséget. És tessék elolvasni ma régi megyémből a hivatalos jelentést, az alispán úr húsz ívet írt össze, hogy milyen szörnyen terjed a socialismus. Hát persze, majd bolondok lesznek és nem fognak lázítani, ha látják, hogy a csendőrnök csak azért van szuronyos puskája, hogy a fogát piszkálja vele.

A csendőrfőhadnagy mindezt rettenetes elkeseredéssel mondotta. Elkeseredésének erősen egyéni indokai is voltak, mert a socialismus sok egyéb bűne közé tartozott az is, hogy a csendőrfőhadnagy úrnak Imrebányán és környékén kellett fiatal éveit eltöltenie. Büntetésből helyezték át, mert egy csanádmegyei népgyűlésen olyan erélyesen viselkedett, hogy a kormányt másnap három véres-szájú, ellenzéki képviselő sürgősen meginterpellálta. A főhadnagy urat irgalmatlanul leszidták, azután áthelyezték Imrebányára. A városban különben igen ritkán volt, rendesen ide künn ült Imrefalván és hosszú politikai és socialis előadásokkal mulattatta Tóth Gerő szolgabíró urat, a kinek különben is lelkes tisztelői közé tartozott.

Tóth Gerő a divánon ült és egy össze-visszaragasztott virginia-szivart szívott. Ebéd után nem tudott virginia-szivar nélkül ellenni, és, a mint mondotta, ez pótolta nála a

feketekávét is. Csak úgy a foga között válaszolt a főhadnagynak.

— Hát iszen itt majd elbánunk velök.

— De el ám, a hétszentségit! Itt nincsen függetlenségi képviselő, a ki minden föloszlatott gyűlésért úgy visít, mint a fába szorult féreg. Csak itt kezdjek el. Jó emberre találnak bennem, az már szent igaz. Csak a főbíró ne bakafantokodjék.

— Azt el se viszzük a gyűlésre — mondotta a szolgabíró. — Minek is? Aláírja a végzést és a többi a mi dolgunk Révészszel is úgy beszéltem meg.

A főhadnagy elgondolkozott.

— Fura ember az a Keresztúry. Most még kevésbbé nyitja ki a száját, mint a mult héten. Fogadni mernék, hogy még egyetlen egy ügydarabot sem intézett el. Most is, ebéd után, azonnal kiszaladt az udvarra. Azt mondja, hogy a feje fáj. Az előbb meg, hogy kinéztem, hát ott áll a kútnál és úgy bámul bele, mintha csudát látna.

A szolgabíró kurtán nevetett.

— Az onnan van, mert szerelmes ő kegyelme. Alighanem az imrefalvi leányba háborodott ismét bele egy kicsinyt. Különbén sem veszedelmes nála az ilyesmi. Négy hét előtt még valami pesti leányon járt az esze, azután fogadok, hogy ma már arra esküszik, hogy Révész kisasszony nélkül nem tud élni. Ismertem már egy pár e fajta embert életemben. Nem boldog, ha nincsen valami nagy baja mindig, a miatt sóhajtozhat.

A csendőrfőhadnagy ezt nem értette.

— Én is voltam már egyszer szerelmes életemben — mondotta azután. — Tanítónő volt a makói iskolában és mindig piros ruhában járt. Mindenképen nagyon helyre leány volt, az már szent igaz. De azután férjhez ment az iskolaigazgatóhoz, engem pedig elhelyeztek vidékre, hát kivertem a fejemből.

— No, én sohasem voltam szerelmes — jelentette ki Tóth Gerő. Hangja önérzetesen csengett. — Nem való az okos embernek.

A főszolgabíró jött be. A másik kettő először csipkedni akarta, azután látták, hogy rosszkedvű, hát békében hagyták.

— Ma szombat van, úgy-e? — kérdezte Keresztúry.

— Éjtszaka tizenkét óráig egyfolytában — válaszolt Tóth Gerő.

Keresztúry különben maga is igen jól tudta, hogy szombat van. Mióta a multkor hazajött Révészéktől, egyre csak a vasárnapot várta. A főhadnagynak igaza volt, aktáihoz nem is nyult hozzá. Odabent ült szobájában és a könyvet olvasta, a melyet Olgától kapott. A könyvnek két lapja között egy olvasójegyet talált, egy közönségesen himzett, megfakult olvasójegyet; azt nézegette, ha éppen nem olvasott.

— Bizonyosan ő himezte — gondolta ilyenkor. Azután boszúsán elnevette magát.

— Olyan leszek, mint egy gimnasia. Még csak az hiányzik, hogy verset is írjak «Hozzá». Tulajdonképen mi is tetszik nekem azon a leányon? Hiszen nincsen rajta semmi.

— Mégis csak különb, mint a többi — határozta el a következő pillanatban. — Olyan tisztán tud az emberre nézni. Vajon volt-e már szerelmes? Nem hiszem. Különben majd megkérdem tőle vasárnap. Meg fogja mondani, hiszen mindent megmond.

A hajdu egy levelet hozott be, mely a főszolgabíróhoz volt címelve. Keresztúry elolvasta, azután nagyon megcsóválta a fejét. Láthatólag nem igen tudta, hogy mit kezdjen vele.

— Hivatalos ügy? — kérdezte a szolgabíró.

— Igen. Különben az urakra is tartozik. Majd fölolvassom. Révészről jön és ezeket írja.

Igen tisztelt főszolgabíró úr!

Tudomásomra jutott, hogy munkásaim egy része holnap, vasárnap délután az imrefalvi kocsmá különszobájában gyűlést tart. Alapos okom van hinni, hogy ennek a gyűlésnek egyedüli tárgya az, hogy a munkások között elégtelenséget keltsen s őket olyan követelésekre biztassa, a melyek teljesen jogtalanok. A gyűlés összehívói — a mennyire tudom — a bányának két elcsapott munkása: Valasek János, puchói illetőségű és Placzinka Márton varranói illetőségű napszámosok. Ezen adatokat azon kérelemmel bocsátom a mélyen tisztelt főszolgabíró úrnak rendelkezésére, hogy multkori

megbeszélésünkhöz képest intézkedni és a környéket e lelkiismeretlen izgatóktól megszabadítani méltóztassék. Maradok mélyen tisztelt főszolgabíró úrnak tisztelő híve

Révész Gyula.

U. I. Ne méltóztassék elfelejteni, hogy holnap ebédre szerencsénk lesz.

Keresztúry fölolvasta a levelet. Azután kérdőleg nézett a másik kettőre.

— Már most csak azt szeretném tudni, hogy én mit csináljak?

— Már hogy érted ezt?

— Hát hogyan menjek én át Révészhez ebédre, a mikor ez a história is nyakunkon van.

— Aha — gondolá Tóth Gerő. — Félsz, hogy elmulasztod a kisasszonyt. No hát majd segítek rajtad.

— Eredj te csak egész nyugodtan át az ebédedre — mondotta azután hangosan. — Elvégezzük mi az egész dolgot nélküled is. Nem kell ahhoz olyan sok. Épen az imént már meg is beszéltük a főhadnagy úrral, hogy mi a teendő. Ezt a két bitangot eltolonczoltatjuk, a többi tótnak pedig megmondjuk, hogy tartsa a száját, mert baj lesz. Mihelyest meglátják a csendőrt, majd az inukba száll nagy bátorságuk.

Keresztúry mégsem volt olyan egész biztos a dologban.

— De nem kell-e attól félnünk, hogy valami nagy erőszakosság is előfordulhat. Tegyük föl, hogy az emberek nem engedelmessé válnak.

— Azt csak méltóztassék reám bizni — szólalt most meg a főhadnagy is. — Tudok én a néppel tapintatosan bánni. Az ember fölvilágosítja őket, hogy örüljenek, ha az izgatóktól megszabadulnak.

A főbíró még mindig nem volt egészen meggyőzve.

— Ez mind nagyon szép és igaz, de tulajdonképen mégis csak én vagyok felelős azért, a mi történik. Ha valami baj lesz, engem vesznek elő.

Tóth Gerő intett szemével a főhadnagynak.

— Hát akkor eredj magad — mondotta azután. — Hiszen nem mulasztasz mást, csak egy ebédet, az pedig nem olyan nagy dolog.

Keresztúry a bajuszát rágta.

— Nem lehetne a gyűlésre ebéd után is elmenni? — kérdezte lehetőleg közönyös arcczal.

Tóth Gerő elnevette magát.

— Már, barátom, az nem megy. Az élvezetekben is mértéket kell tartani. Gyűlés és ebéd — az sok volna egy napra. Csak nem gondolod, hogy az imrefalvi tótok majd megvárják, a míg kegyesen meg méltóztattál inni a feketekávédat, udvaroltál a házikisasszonynak és azután szépen, kényelmesen átsétálsz hozzájuk. Ha délutánra van hirdetve a gyűlés — neked már tizenkettő után a helyszínen kell lenned, hogy a kellő pillanatban közbeléphess. Az ebédedről csak mondj le szépen, ha olyan nagyon elővett a hivatalos buzgalom.

A főszolgabíró még mindig nem tudta magát elhatározni.

— Hiszen igaz, tulajdonképen az egész csak formáság — mondotta egy pár percznyi gondolkozás után, mintha önönmagát akarná meggyőzni. — A gyűlést föloszlatjátok, ezt a két embert pedig haza külditek. Ehhez csakugyan nincsen szükség reám.

— Hát hiszen én is csak ezt mondom. De a hogy akarod, én egy szóval sem erőltetek.

Keresztúrynak most valami még eszébe jutott.

— Mondd csak, nem lehetne ezt az egész kiutasítást elkerülni. Hiszen meg lehetne mondani szépen, csendesesen azoknak az embereknek, hogy menjenek a pokolba, mert baj lesz. Talán csak eszökre térnek.

A csendőrfőhadnagy közbe akart szólni valamit. De Tóth Gerő újra intett neki a szemével.

— Azt is meg lehet próbálni, — mondá. — Minden eshetőségre azonban kiállítjuk a kiutasító végzéseket. Ha nem hallgatnak a jó szóra, úgy kell beszélni velök, hogy megértsék.

Keresztúry megnyugodott.

— Hát menjetek át és végezzétek el a dolgot. Ha korán vége lesz az ebédnek, magam is átjövök.

— Sohse zavartasd magadat. Nem lesz semmi baj. Hanem a végzéseket mindjárt megírom a szobámban.

Tóth Gerő kiment, a csendőrfőhadnagy pedig elkísérte. Künn a folyosón azután megkérdezte tőle :

— Hiszen mi azt ígértük Révésznek, hogy mindenképen kiutasítjuk ezt a két izgága frátert?

— Ki is utasítjuk. De meg kell hagyni a főbíró kedvét, a ki azt hiszi, hogy limonádéval is boldogul. Gyenge ember. Az a baja, hogy túlságosan gyenge ember. Az a szerencséje, hogy itt vagyok mellette én.

— Az már szent igaz — hagyta reá a főhadnagy.

VIII.

Az ebédnek vége volt. Az imrefalvi szakácsné ki akart tenni magáért és olyan hosszú étlapot étetett végig Keresztúryval, hogy beillett volna bankettnek is. Keresztúry hetek óta először evett ismét szépen fölterített asztalnál, ragyogó ezüst készlettel, először kóstolt ismét finom borokat és ült ismét egy fehér ruhás fiatal leány mellett. Minden végtelenül jól esett neki. Az ebédlőben finom parfüm illat terjedt szét, a szobaleány pedig nesz nélkül készítette el egy kis asztalkán a feketekávé. Révész most asztalt bontott.

— A fekete kávé majd a dohányzóban iszszuk meg.

A dohányzó egyúttal Révész dolgozószobája is volt. A mai látogatás tiszteletére a szanaszét heverő könyvek és irások rendbe voltak szedve és az egész derült, kellemes benyomást tett. A hölgyek is bejöttek.

— Csak méltóztassék egészen bátran rágyujtani. Leányom már régen megszokta — mondotta a háziúr.

Olga az ebédnél egy pár csepp aszubbort szintén megkóstolt, és arca a szokatlan szeszélvezettől kigyulva égett. Keresztúry észre vette ezt.

— Olga nagysám talán túlságos áldozatot hoz, hogy itt ül velünk. A dohányfüst mégis kellemetlen.

— Hát akkor eredj egy kicsit a szobádba, Olga — mondotta Révész. — Elszívok egy szivart a főbíró úrral, azután megmutathatom neki kertedet. Ma délután úgy is szép, napfényes idő van.

A leányok fölkeltek és engedelmesen kimentek. Olga úgy érezte, hogy arca csakugyan ég. Fölment szobájába és erősen megmosta hideg vízzel. Azután oda lépett az ablakhoz és kitekintett a kertre. Márczius eleje — a sok csunya idő

után — szokatlan meleg, verőfényes napokkal köszöntött be. Az égbolt, a korai tavasz ellenére is, sötétké volt és a nap olyan erősen tűzött, hogy már a fölöttő is lekiváncozott az emberről. Olga kinyitotta az egyik ablakot, azután hosszasan szívta magába a langyos levegőt.

— Tavasz — gondolá. — Milyen jó, hogy ismét meleg van.

A szemközt lévő hegycsúcs körül egy fekete madár kóválygott. Le-lecsapott, azután ismét magasra emelkedett a tiszta levegőbe. Most lassú, méltóságos szárnycsapásokkal elrepült a hegy fölött és egyenes irányban a láthatár szélének tartott. Olga elkísérte a szemeivel, a míg láthatta.

— — — — —
 Odalenn a dohányzóban az urak nem beszéltek valami sokat. Mind a kettő szórakozott volt. Keresztúry Olgával szeretett volna együtt lenni, Révész pedig az izgatta, hogy mi történik a kocsmában. Az illem kedvéért azért mindkettő úgy tett, mintha nagyon jól érezné magát egymás társaságában.

— Hát bizony nehéz dolog a magam fajta magányos embernek, ha leánya van. Hiszen Olga szerény, jó gyermek, szó sincs róla. Nincsenek igényei. De mégis — tessék elhinni — néha nagyon aggódom, hogy mi lesz vele. A fővárosba nem akar menni, nem is erőltetem nagyon, mert hiszen ott nem lehetnék vele. Imrebányán pedig lenni méltóztatott lenni az estélyen, hát ott bizony nem igen akad ember. Nehéz dolog, mindenképen nehéz dolog. — Revész vagy öt percz óta mulattatta már a főszolgabíróval ezzel a tárggyal. Könnyedén beszélt, mintha épen csak úgy odavetőleg mondaná mindezt, de hideg, aczélkék szemeivel néha fürké-zően nézett végig a fiatal emberen, a ki elfogódva szívta a vörösöves szivart.

— Nehéz dolog, — hagyta rá ő is.

— Pedig — Isten látja a lelkemet — nincsenek nagy igényeim. Ha tudnám, hogy a leányom szereti és az illető tisztességes ember, hát nem volnék egy csöppet sem válogatós. De bocsánatot kérek, hogy így a magunk dolgairól beszéllek egyre. Ne vegye rossz néven, főbíró úr, de olyan ritkán van az embernek alkalmá arra, hogy egy kicsit kibeszélje magát, hogy önkénytelenül is kipakkol mindenfélével. No de

látom, hogy szivarjával már készen van. Nem kínálom meg egy másodikkal, kár volna ezt a szép napfényes délutánt a szobában tölteni. Olga majd megmutatja kertünket, én pedig — ha megengedi — még egy kis dolgomat fogom elintézni.

A kis dolog, a mit Révész említett, az imrefalvi gyűlés volt. Személyesen kívánt meggyőződni arról, hogy tulajdonképen mi történik a kocsmában.

— Méltóztassék csak egy pillanatig várni, mindjárt előhívom Olgát. Bizonyosan fönn lesz szobájában.

Mialatt Keresztúry most egyedül volt, elhatározta, hogy logikusan fog gondolkozni. Tiszta dolog, az öreg azért beszélt, mert neki akarja adni a leányt. A leány pedig tetszik, nagyon tetszik, tehát el fogja venni. Úgy van, el fogja venni. Ebben a gondolatban azután teljesen megnyugodott.

Az öreg visszajött Olgával. A fiatal ember kalapot vett, azután mind a hárman lementek a kertbe.

Az imrefalvi kert tulajdonképen az erdőnek egy elkerített része volt, melyből néhány nagyobb fát kivágtak és helyökbe utakat csináltak. A ház előtt rózságyak állottak, a rózsafák szorgosan körül voltak kötözve szalmával a hideg ellen. A rózsakarókra nagy, izléstelen, színes üveggolyók voltak reá tűzve, a melyekre azonban Révész úr láthatólag büszke volt, mert néha szerető pillantásokat vetett feléjük. Most megemelte a kalapját.

— Hát csak mutass meg mindent a főbiró úrnak, Olga. Én mindjárt haza jövök ismét.

A fiatalok elindultak a kertbe. Az idő ugyan szép és meleg volt, de a tavasznak azért még semmi nyoma sem volt. A havat már elhordták a kertből és alatta még az elmult ős elkorhadt levelei feküdtek. Csak a fenyők voltak frissek és zöldek.

— Nagy kertjök van — mondotta a fiatal ember.

— Ó, még jóval nagyobb, mint a hogy gondolja. A merre most megyünk, még egy negyedóra alatt sem érjük a végét.

— És persze sokat sétál a kertben?

— Nagyon sokat. Nyáron egész nap ideleenn ülök és olvasok. Most persze a padok és székek még a raktárban vannak. De ha ilyen marad az idő, a jövő héten kihozatom őket.

Az olvasásról Keresztúrynak is eszébe jutott valami.

— Igazság. Könyvét már ma akartam nagy köszönettel visszahozni. De azután — Isten tudja — az utolsó pillanatban elfelejtettem.

Olga rápillantott.

— Elolvasta?

— Természetesen. Nagyon tetszett.

— Örülök, hogy tetszett, mert nekem ez a kedvencz könyvem.

Keresztúry egy galyat háritott félre, a mely elzárta előlük az utat.

— Tulajdonképen mégis kissé szomorú könyv — mondotta azután. Mintha az ember eltévedne a nagy szürkeségben és kétségbeesetten keresné a kijárást. — Imrefalvi főszolgabírók számára különben igen stilszerű olvasmány.

— Imrefalvi leányok számára is.

— No . . . de talán mégsem annyira.

Olga fejét rázta.

— Miért? Mert kellemesen berendezett szobám van, jól főznek nálunk és kedvem szerint fűtethetek? Önnek mégis alkalmá van, hogy dolgozzék, hogy előre törjön, hogy akarjon valamit. De én . . .

Nem folytatta. Egy kis tisztásra értek ki épen, a mely köröskörül hatalmas fenyőtörzsekkel volt elzárva. Megálltak.

— Nem tudom, lehetséges-e tovább mennünk. A kertész csak tegnap fogott hozzá a munkához, valószínű, hogy az út még nem tiszta.

— Hiszen nem is kell tovább mennünk. Itt olyan szép.

— Igen, itt nyáron két nagy kerti szék szokott állani.

— És itt olvasgat?

— Itt. Ez talán a legesendesebb hely az egész kertben.

Szótlanul állottak egymás mellett egy pár percig. Keresztúry egyszerre a leány keze után nyúlt.

— Olga, — mondotta halkan.

A leány arcán ebben a pillanatban ismét az a merev kifejezés volt, a melyet első találkozásukkor is megfigyelt. De azért szó nélkül engedte, hogy a fiatal ember megfogja a kezét. A kéz hideg volt és ernyedt. Keresztúry egy párszor végigsimította, azután hirtelen, erősen megcsókolta a leányt.

Most eltűnt a merev kifejezés Olga arczáról. Lángvörös lett, és egy pillanatig úgy látszott, hogy mindjárt sírva fakad.

De azután mégsem sírt. Egy darabig farkas-szemet nézett Keresztúryval, azután zavart mosolylyal dadogta.

— Mit csinált? . . . Mit csinált?

Keresztúry nem tudta, mit válaszoljon. Legjobb válasznak végre is azt tartotta, hogy még egyszer megcsókolta Olgát.

— Nem tudok élni nélküled — mondotta. Valami sokkal szebbet akart mondani, de hamarjában semmi más nem jutott eszébe.

Olga nem felelt. Egy darabig még mozdulatlanul állott a fiatal emberrel szemben, azután hirtelen megfordult és a ház felé ment. Keresztúry nyomon követte. A leány nagyon sietett, úgy hogy a főszolgabíró alig tudott lépést tartani vele.

Mikor a rózságyakhoz értek, Olga megállt és megfordult. Ajkai körül az előbbi zavart mosoly volt még, azután kissé félénken nyujtotta oda kezét Keresztúrynak.

— Mindíg fog szeretni? — kérdezte.

A fiatal ember nagy izgatottsága mellett is majdnem elmosolyodott ezen a naiv kérdésen. Kezével végigsimította Olga kezét.

— Gyermek — mondotta. Egyszerre csudálatos fölényt érzett a leánynyal szemben.

Mariska lépett ki az ajtón. A mikor a kettőt így együtt látta, elpirult, mintha öt kapták volna rajta. Azután határozatlanul állt meg a küszöbön, nem tudta, hogy közelebb jöjön-e vagy sem. Olga intett neki.

— Gyere csak ide, Mariska.

Ebben a pillanatban a tulsó oldalról kocsizörgés hallatszott.

— A papa jön — mondotta Olga.

Keresztúry kissé elsápadt. Hátha mégis nehezebb dolga lesz, mint a hogy képzeleli.

— Rőgtön beszélek vele.

Csakugyan Révész jött meg a kocsin. De a mikor most kilépett a házból, mind a hárman ijedten bámultak reá. Halálsápadt volt, és bármennyire nyugalmat erőltetett is, néha-néha mégis idegesen rázkodott össze. Olga eléje futott.

— Az Istenért, papa, csak nem történt valami bajod.

— Semmi. Semmi, ha mondom. Csak a főszolgabíró úrral

lesz egy kis beszélni valóm. Hagyjatok magunkra, leányok. No menjetek már. Mondom, hogy nem történt semmi.

Olga még mindig nem mozdult. Fölváltva nézte apját és Keresztúryt. A főszolgabíró arcza is ónszinű volt. Abban a pillanatban, a mikor Révész megpillantotta, azonnal az imrefalvi gyűlés jutott eszébe. Révész bizonyosan onnan jön vagy valami hirt kapott. Olga látta, hogy nem maradhat tovább. Megfordult és lassú léptekkel ment be a házba.

Mikor a két férfiú magára maradt, Keresztúry szinte magánkívül kérdezte.

— A gyűlésről jön?

Révész nehézkesen bólintott.

— Onnan. Nagy baj történt. A tótok, a czudar gazemberek, ellenszegültek. A szolgabírónak egy palaczkot vágtak a fejéhez . . .

— Az Istenért. És . . . és hogy van.

Révész csak a kezével intett. Az is elég világos válasz volt.

— A csendőröket is megtámadták — folytatta azután. — A főhadnagy kénytelen volt lövetni. Egy párnak, úgy látszik, hogy vége. Mikor én jöttem, már mindennel készen voltak. Most csend van, a főhadnagy hamarjában elmondott mindent. Épen sürgönyözött Imrebányára erősítésért, mert a tótok föl vannak izgatva és nem lehet tudni . . .

Nem tudott tovább beszélni. A főszolgabíró tanácstalanul nézett körül, azután eszébe jutott, hogy azonnal a kocsmába kell sietnie. Annyira meg volt zavarodva, hogy egészen elfelejtkezett Révészről. Átment a másik udvarra és kocsisát szólította. A legény jelentette, hogy a kocsi már be is van fogva. Keresztúry felült és elhajtatott.

A mikor a patak hidján robogott keresztül a kocsijával, eszébe jutott, hogy Olgától sem búcsúzott. A következő pillanatban ismét az járt a fejében, hogy a munkások talán Révészéket is meg fogják támadni. Nem volna-e a legokosabb, ha visszatérne. Azután rettenetes elkeseredés fogta el.

— Még az volna a legjobb, ha valamelyik tót az én fejemhez is hozzávágná egy palaczkot. Akkor legalább vége volna.

A kocsis megkérdezte, hova hajtson. Ez magához térítette egy kicsit.

— Hajts a kocsmához — parancsolá.

IX.

Az imrefalvi kocsmának külön szobája fenekestül föl volt forgatva. A külön szoba egy alacsony, hosszú helyiség volt, a melyet egész hosszában egy durván összetákoltsz asztal foglalt el. Körülötte padok állottak rendesen, de a padok most fölfordítva heverték a földön. Mikor Keresztúry belépett a szobába, már alkonyodott. Először is a két gyertya ötlött szemébe, a melyek az asztalfön állottak. Azután észrevette, hogy a gyertyák egy hanyatt fekvő férfinak feje mellé vannak két oldalt állítva. Legyőzte az irtózást és közelebb lépett. Az asztalon fekvő férfiú csakugyan Tóth Gerő volt. Feje le volt takarva egy kendővel, a kendőn keresztül pedig lassan szivárgott a vér.

A főszolgabíró jó darabig mozdulatlanul állott a halott előtt. Mikor megfordult, észrevette a főhadnagyot, a ki épen akkor jött be a szobába. A főhadnagy is nagyot változott tegnap óta. Arcza megnyúlt, és folytonos nyugtalansággal pillantott maga körül. Szó nélkül nyújtott kezét a főszolgabírónak, azután mind a ketten kiléptek ismét a szabadba.

Egyik szélső parasztházból panaszos hangok hallatszóttak át. Inkább hasonlítottak siralmas vonításhoz, mint emberi hanghoz. Keresztúry összerázkodott, azután kérdő pillantást vetett a főhadnagra.

— Alighanem ismét vége van egynek — mondotta a főhadnagy. Ajkai krétafehérek voltak. — A csendőröknek kétszer is kellett a puskájokat használniok. Csak már erősítést kapnék.

A szürkületből ebben a pillanatban bontakozott ki két csendőr alakja, a mint jobbra-balra tekintgetve merev tartással mentek végig az utcán. A föltűzött szuronyok néha megcsillantak, ha valamelyik ablakból lámpafény verődött reájok.

— Hogyan történt az egész — kérdezte a főszolgabíró.
— A jó Isten tudja, hogy mi ütött ezekbe az emberekbe. Mikor átjöttünk, a nagy szoba már egészen tele volt. A kocsmároszt lefüleltük, nehogy hírt adjon, azután egy darabig hallgattuk az ajtón keresztül, hogy mi történik odabenn. Az a Valasek beszélt. Mindenféle sületlenséget hordott össze,

hogy kiszipolyozzák a népet, hogy kevés a napszám, hogy komisz a bánásmód, na, a mit már ilyenkor el szoktak mondani. Mikor már meguntuk a hallgatást, beléptünk. Elöl a szolgabíró, azután én és a csendőrök. Két csendőr bejött velem, kettő odakünn maradt. A tótok mind fölugráltak, persze erre nem voltak elkészülve. Szegény Gerő bácsi egyenesen az asztalhoz ment, rácsapott és leszidta őket, hogy hogyan merészelnék engedelem nélkül gyűlést tartani. Erre az a Valasek olyan formát mondott, hogy talán csak szabad beszélni a bajaikról. Akkor a szolgabíró egyenesen hozzá fordult, kihúzta a végzést, fölolvasta és megparancsolta a csendőröknek, hogy egyelőre tartóztassák le.

Keresztúry a homlokát törölgette.

— Ez hiba volt.

A főhadnagy vállat vont.

— Hát ki tudhatta volna előre. A csendőrök hozzá akartak férközni, de nem igen lehetett, mert egy pár subancz elejébe állott. A szolgabíró unta a várakozást, egyiket megragadta a mellén és elrántotta. Ebben a pillanatban Valasek fölkapott az asztalról egy nehéz, telt pálinkás üveget és teljes erejéből odavágta a szolgabíró fejéhez.

A főhadnagy elhallgatott egy pillanatra. Azután nagyon gyorsan mondotta el a többit.

— Szegény Gerő bácsi összeesett, a tótok pedig egyszerre nekivadultak. Tudja az ördög, a vér látása megvadítja az ilyen népséget. A csendőrök az első meglepetésben hátráltak egy pár lépést, arra az egyiknek megragadták a puskáját és ki akarták csavarni a kezéből. Nem maradt más hátra, mint hogy lövtem. De még az első két lövés sem volt elég, újra nekünk jöttek. Csak a mikor még egyszer tüzeltek és még a másik két csendőr is bejött, akkor hagyták abba.

— És hányan estek el?

— Vagy négyen. Valasek is közöttök van. Azok ott fekusznak az egyik félszerben. Egy pár, úgy hiszem, még azonkívül is súlyosan megsebesült, de azokat haza vitték a faluba. Épen az imént jött meg a körorvos is, most náluk van.

Keresztúry agyában össze-vissza jártak a gondolatok. Képtelen volt arra, hogy valami intézkedést tegyen. Csak bámult maga elé. A főhadnagyot elszólították, és ő egye-

dül maradt a kocsmajtóban. Egyszerre eszébe jutott, hogy odabenn fekszik a halott szolgabíró és ösztönszerűleg tovább ment egy pár lépést.

A főhadnagy visszajött.

— Megkaptam Imrebányáról az erősítést — mondotta. — Most jöttek ki három kocsin. A polgármester is velök jött. Annak persze ma jó napja van.

Már egészen sötét volt. A csendőrök szurokfáklyákat gyújtottak és azok világánál járták sorra a házakat. A fáklyafényben Keresztúry egyszerre megpillantotta a polgármester magas alakját, a mint előre hajolva figyelt néhány öreg tót előadására. A főszolgabíró először hozzá akart menni, azután mégis meggondolta magát és a helyén maradt. A csoport most feléje tartott, úgy látszik, a kocsmát akarták megtekinteni. Az egyik fáklyás elkísérte őket. Mikor az ajtóhoz értek, a világosság épen Keresztúryra esett. A polgármester oda fordult és egy pillanatig úgy nézett a főszolgabíróra, mintha valamit mondani akarna. De azután mégsem mondott semmit, sarkon fordult és köszönés nélkül ment be a házba.

A főispáni titkár úr, minden úri önmérséklete ellenére is kissé ideges volt, a mikor most bement a méltóságos úrhoz. Kellemetlen ujdonságokat sohasem kellemes előadni.

A méltóságos úr különben sejtette, hogy mit fog hallani. Az ablaknál állott és nagy, fekete szakállát kelletlenül simogatta. A hogy most a titkár benyitott, eléje ment.

— Na hát igaz? Csakugyan itt van?

A titkár nem titkolhatta az igazságot.

— Igen. Ma reggel érkezett meg a gyorsvonattal. Azt hallom, hogy délután megy ki Imrebányára.

A főispán szomorúan intett a kezével.

Na hát ebből szép bál lesz majd.

A valaki, a kinek a főispán úr olyan kevéssé örült meg, Mazur Zoltán országgyűlési képviselő és elismert botrányszakteknitély volt. Mazur Zoltán nem volt közönséges ember. Ő a botrányt a botrány kedvéért szerette, önzetlenül, minden mellékcél nélkül. Ha éles hangjával belevisíthatott a képviselőház lármájába, boldognak érezte magát. Ha az ország területén bárhol olyan valami történt, a miben Mazur Zoltán képviselő úr alkalmas anyagot talált egy napirend

előtti fölszólalásra, interpellációra vagy határozati javaslatra, önzetlenül és saját költségén azonnal leutazott, hogy a következő napon azután a képviselőház békés tanácskozásába bombát dobjon. A tárgy teljesen mindegy volt neki. Interpellált már üldözött zsidók érdekében, vérvád gyanúja miatt, socialista üzemek meggátolása tárgyában, most pedig, hogy az imrefalvi összeütközés hírét hozta a táviró, mint az elnyomott tót munkások védelmezője jelent meg.

— Semmi kétség — mondotta a főispán. — Az a nagyszájú ember kimegy Imrebányára és ott a polgármesterrel összeszűri a levét. Az a polgármester ügyis mindig panaszkodik, és most majd talál valakit, a ki végighallgatja.

A főispán egy pár pillanatig elkeseredve gondolkozott és azután ismét csak az előbbi eredményre jutott.

— Na hát ebből szép bál lesz.

A titkár tanácstalanul forgatta monokliját.

— Nem értem, hogy Keresztúry hogy tehetett ilyet.

— Hiszen az a baj, hogy nem is ő tette. Tessék, itt a hivatalos jelentés. Ő maga küldte, mondhatom, nagyon őszinte benne. Ebédre volt meghiva és azért rábízta a gyűlést a szolgabíróra. Azt hitte, hogy nem lesz semmi baj. Azzal az utasítással küldte őt, hogy ne forduljon erőszakhoz, csak a legvégső esetben. Mindez nagyon szép. A főszolgabíró azután elmegy ebédelni, a szolgabírót pedig agyonütik. Már szinte hallom az ellenzék ordítását. Persze, a megyei közigazgatás! A főispán basáskodással megválasztatja a főszolgabírót. A gentry bűnei miatt pedig szegény meghalt szolgabíró és a szegény meghalt tótok mint a rendszer áldozatai szerepelnek. A rendszer megtestesítője pedig természetesen a főispán. Azután majd előáll Czelder István polgármester úr, hogy ő ezt mind előre megmondotta. De persze őt elnyomták, nem hittek neki. Igazán még szerencse, hogy azt a városi határozatot abban a bánya-históriában még nem változtatták meg. Majd küldje át nekem a referenst, mert igazán nem szabad semmit sem tenni, a mi a . . . a közvéleményt még jobban fölingerli. Révész elvégre átláthatja, hogy a mi lehetetlen, az lehetetlen. Különben ő is eléggé benne van a csávéban. Olvasta azt a cikket a *Felvidéki uzsorásról*? Abban szép színekkel van iefestve. És azok az izléstelen célzások a meggyével való összeköttetésekre. Az a . . . na mindegy, nem jut

eszembe a neve, az az ujságíró zsidó idéző jel közé tette az összeköttetést. A szemtelen. Mintha valami különöset akarna mondani.

A hajdu jelentette, hogy Keresztúry Miklós óhajtja a méltóságos úrnál tiszteletét tenni.

— A főszolgabíró nagybátyja? Vajon mit akar? Bocásd be.

Az öreg úr belépett. A főispán eleje ment és kezét nyújtott neki.

— Mivel szolgálhatok?

— Bocsanatot jöttem kérni, méltóságos uram, azért a kellemetlenségért, a mit öcsém szerzett neked... Kétszeresen rosszul esik a dolog, mert hiszen én ajánlottam. Persze nem sejthettem, hogy mi fog történni. Az eset szörnyen felizgatott, azt elképzelheted. Méltóztattál már határozni az ügyében?

A főispán vállat vont.

— Még nem. Hiszen tulajdonképen nem is ő követte el a hibát. Vagy legalább is nem ő a főhibás. Ha lehet, szeretném megmenteni. Persze a lapok szörnyen támadják és félek, hogy a minisztérium is...

— Tudom, méltóságos uram, épen azért jöttem. Nem beszéltem ugyan még öcsémmel, de elvégre is én szereztem neki ezt az állást, személyével némileg én rendelkezhettem. Még ma délután kimegyek hozzá és beküldetem a lemondását.

A főispán fejét csóválta.

— Félek, hogy mindezek után tényleg nem tehet egyebet öcsém. Kár, nagy kár. Ilyen ostoba véletlennek áldozatul esni, mégis csak szörnyűség. De hát kérlek ma, a mikor az ujságok mindent fölfujnak, az ember már maga sem tudja, hogy hányadán van. Hallottad, hogy az a Mazur egyenesen ezért jött meg ma reggel?

Az öreg Keresztúry nagyon röstellte a dolgot.

— Igazán nem tudom, méltóságos uram, hogyan mentsem magamat ezért a sok kellemetlenségért.

A főispán intett kezével. Kissé fölegyenesedett, ebben a pillanatban igazán nagy úr volt.

— Hagyd el, édes barátom. Össze kell tartanunk és helyt állnunk egymásért. És én most sem ejteném el öcsédet, de félek, hogy nemcsak tőlem függ.

Az öreg úr meghajtotta magát. Kissé meg is volt hatva.

— Köszönöm jószágodat, méltóságos uram. Kár, hogy olyan kevesen vannak a fajtádból. Azért pusztulunk el.

A főispán egy pillanatig hallgatott. Azután vontatott hangon szólalt meg újra.

— Na és mit fogsz most öcséddel csinálni?

— Magam sem tudom még. De alighanem magamhoz veszem majd a gazdaságba. Megmaradt birtokom ugyan alig egy pár száz hold, ennek is nagy része erdő, úgy hogy sok hasznát nem tudom venni, de azért majd csak elgazdálkodunk rajta ketten. Ha pedig meghalok, úgyis reá marad.

A titkár jött jelenteni, hogy várakoznak odakünn. Keresztúry elbúcsúzott. Mikor kiment, a főispán szomorúan nézett utána.

— Kár, — mondá a titkárnak, — igazán nagy kár.

X.

— Beszédem van veled, édes apám.

Révész Gyula föltekintett irataiból. Szemei zavarosak voltak, látszott rajta, hogy már régen nem aludta ki magát. Most egy szórakozott pillantást vetett leányára.

— Igen, majd máskor. Most nagyon el vagyok foglalva.

Olga egy pillanatig habozott. Azután még egyszer ismételte.

— Bocsásd meg, tudom, hogy sok kellemetlenségem van. De a mit közölni szeretnék veled, az már nem tűr halasztást. Úgyis eleget halogattam.

Révész lecsapta a levelet, a melyet kezében tartott.

— Hát nem bánom, beszélj, — mondotta. — De légy rövid.

Olga gondolkozott.

— Legjobb ha egyenesen megmondom a dolgot, úgy, a mint van. Eljegyeztem magamat Keresztúryval.

Révész egy percig Olgára bámult. Láthatólag nem értette meg mindjárt, hogy mit mond. Azután lassan fölkel az asztal mellől.

— Hogy mondod? Mit csináltál?

Olga nagyon sápadt volt, de azért mégis ismételte.

— Eljegyeztem magamat Keresztúryval.

— Eljegyezted magadat Keresztúryval? — ismétlé most az öreg is. — És szabad tudnom, hogy kinek a beleegyezésével?

Olga hallgatott.

— Hát mondok neked valamit, édes leányom. Sem időm, sem kedvem sincsen arra, hogy családi jelenetekkel izgassam magamat. Nem is volna semmi értelme, ha most dühöngeni kezdenék. Azonkívül épen elég bajom van máskülönben is. Ezért legjobb lesz, ha most ismét kimégy a szobából és odakünn kezdesz el sírni, ha szükségét éreznéd. A mi pedig az eljegyzést illeti, azt szives leszel ismét kiverni a fejedből. Igen?

Száraz hangon beszélt, de nyugtalanul csillogó szemei elárulták a belső izgatottságot. Olga azonban nem ment ki. Keményen belenézett apja szemébe, úgy válaszolt.

— Megengeded, hogy megkérdeszem tőled, mi az oka, hogy a véleményed ilyen hamar megváltozott?

— Véleményem megváltozott? Micsoda bolond beszéd ez?

Most már kiabált. De Olga nyugodt maradt, csak ajkait szorította össze.

— Igenis, véleményednek kellett hirtelenül megváltoznia, ha most egyszerre nem akarsz hallani Keresztúryról. Tudom, hogy egy hét előtt még nagyon kedvedre lett volna ez az eljegyzés.

Révész megszokta, hogy leányával hadi lábon él. De ma volt Olga egész föllépésében valami, a mi a szokottnál is jobban bosszantotta. És épen, mielőtt Olga bejött, kezdte meg Vanczák egy levelének olvasását, a melyben igen kellemetlen dolgok állottak. Ebben az ingerült hangulatban nem válogatta a szavakat. Egyenesen oda állt Olga elé és most már nem erőltette a nyugalmat, tele torokkal kiabált.

— Én pedig azt mondom neked, hogy torkig vagyok ostobaságaiddal. Magam vagyok oka, mert minden hóbor-tod előtt szemet hunytam. Hagytam, hogy fejemre nőjj. De még nem késő. Majd megtanítlak, hogy egy leány hogyan beszél az apjával. Azt mondod, hogy egy hét előtt más véleményen voltam? Ez először is nem igaz, eszem ágában sem

volt soha, hogy annak az éhenkórász főszolgabirónak oda adjalak. Talán azért, mert egyszer meghívtam ebédre? De tegyük föl, hogy igazad van. Akkor is az én dolgom, mit tartok helyesnek. Azt teszem, a mit jónak látok. És ha ma valamit másképen látok jónak, mint egy héttel ezelőtt, kötelességed, hogy tiszteld apád akaratát. És ha nem tisztelnéd a magad jó szántából, majd gondom lesz rá, hogy végre megtanuld, miképen kell egy leánynak apjával szemben viselkedni.

Az utolsó szavaknál megragadta Olga csuklóját és erősen megszorította. Azután az ajtóra mutatott.

— Így, most hallottad a véleményemet. Már ideje volt, hogy egyszer megmondjam. Most pedig dolgozni akarok.

Olga szó nélkül hallgatta végig apja kitörését. Most mégis közbe akart vetni valamit.

— Engedd meg, — kezdé.

Révész a szavába vágott.

— Semmit sem engedek meg. Nem tűröm a feleselést. És mondtam, hogy magamra akarok maradni.

Még egyszer az ajtóra mutatott. Olga még egy pillanatig habozott, azután lehajtott fővel ment ki a szobából.

Révész egyedül maradt. De az előbbi izgatottságot még nem tudta legyőzni, kétszer-háromszor is végigsétált a szobán, mielőtt leült volna újra íróasztalához.

— Magam vagyok az oka — dörmögé. -- Nem lett volna szabad, hogy mindig engedjek neki. Azután tessék, ez sul ki belőle. Egyszerűen bejelenti, hogy jegyet váltott Keresztúryval. Mintha ez volna a legtermészetesebb dolog a világon. Hihetetlen.

Ismét elővette a levelet, a melyet előbb elkezdett. Mialatt olvasta, arcza egyre sötétebb lett. Azután letette az írást és nagy léptekkel kezdett föl és alá járni.

Vanczák levelében csakugyan nem voltak mulatságos dolgok. Rendes körülmények között igen kiváló stilista volt és levelei híresek voltak kitünő ötleteikről és humoros fordulataikról. Ötletek és humoros fordulatok azonban mai leveléből teljesen hiányoztak, sőt határozottan össze-vissza kúsálva mondotta el mondanivalóját. Tudatta mindenekelőtt Révész úrral, hogy az imrefalvi események még nagyobb port vertek föl, mint a hogy várni lehetett volna. Nemcsak a megyei,

hanem a fővárosi lapok is vezércikkekben foglalkoznak velök. Néhány példányt szives megtekintés végett mellékelve küld. A polgármester állása hirtelenül megszilárdult. Őt — Vanczákot — a kaszinóból is majdnem kinézték, az iparosok pedig jobban szidják a megyét, mint valaha. De a megyénél is baj van. Már utolsó levelében említette, hogy a főszolgabíró el van ejtve. Be is küldötte lemondását. És alighanem a méltóságos főispán úrral is valami kellemetlenség fog történni. Mazur Zoltán képviselő úr két napig adatokat gyűjtött s azután azzal búcsúzott, hogy majd be fog fűteni a tekintetes vármegyének. És alighanem megteszi. Arra már persze gondolni sem lehet, hogy a törvényhatóság megváltoztassa a város határozatát a kovandbánya tárgyában. A főispán meg nem próbálja, de még ha megpróbálná is, a megye gyűlésen nem lehetne keresztül erőszakolni a megváltoztatást. A gentry is haragszik, szidják a főispánt, hogy járatlan, tapasztalatlan fiatal embert választatott meg főszolgabírónak. Suttognak arról is, hogy Révész és a főispán túlságosan jó barátságban voltak. Szóval minden oldalon baj van és ő, Vanczák nem tud semmi tanácsot adni. Egyébként pedig megmarad továbbra is Révész úrnak alázatos, hűséges szolgálója.

Révész kezébe vett egyet a beküldött ujságok közül. Nem is lett volna szükség Vanczák piros czeruzájára, azonnal megtalálta a maga nevét. A cikknek ez volt a czime: *A hegyvidék hiénája*, és a szerző igen rosszul bánt el vele. A bérek, a melyeket a kénsavgyárban és a bányában fizetett, valamint az alkalmazottak munkaideje, ritkított betűkkel voltak szedve, hogy azonnal szembe tűnjenek. Révész letette ezt a lapot, ebből elég volt. Azután ismét folytatta sétáját a szobában. Annyira izgatott volt, hogy hangosan beszélgetett önmagával.

— Hát így volnánk — mondotta. — A főszolgabíró fucses, a főispán fucses, mi marad még hátra? Semmi. El kell adnom a gyárat a városnak, vagy bárkinek, azután elég volt Imrefalvából. Megyünk máshova. Elveszíték egy csomó pénzt, ennyi az egész. Azért még marad elég. De az imrefalvai gazdálkodásnak vége. Itt nincsen többé semmi keresni való.

Megállt egy pillanatra.

— Csak annak a leánynak ne volnának meg a bogarai. Eljegyzí magát Keresztúryval. Egy emberrel, a kinek teljesen vége van. Hiszen nem mondom, ha nem jön ez az ostobaság közbe, akkor lehetett volna róla szó. Jó nevű család, előmenetele is lett volna, nem bántam volna a dolgot. De így! Egy rossz hírbe hozott, lemondott ember állás nélkül, vagyon nélkül, befolyás nélkül, ostobaság még csak gondolni is erre.

Ismét folytatta sétáját.

— Olgának kemény feje van, de én sem vagyok viaszból. Egy pár hétig nem fog beszélni az asztalnál, de azután majd belenyugszik. Különben ez a Keresztúry is hihetően belátta, hogy mai helyzetében nem gondolhat eljegyzésre. Hiszen azóta nem is volt nálunk. Tiszta dolog, hogy visszalépett. Ejh! különben, mit törődöm annyit ezzel az ostobasággal. Más dolgom is van.

Leült ismét íróasztalához és egy nagy keménykötésű füzetből mindenféle számadásokat szedett össze. Egy pillanatig még maga elé bámult, azután hozzáfogott és dolgozni kezdett.

Mariska éjjeli pongyolában lépett be Olga szobájába.

— Világosságot láttam nálad az ajtórésen keresztül. Még mindig nem feküdtél le?

Olga az ablaknál ült és a párás üvegtáblán mindenféle ákombákomot rajzolt. Most, hogy Mariska lejött, fölkelt a helyéről.

— Még nem vagyok álmos. Különben tizenegy óra is alig mult.

Mariska lopva Olga arcát vizsgálta. Ugyan sírt-e? Mariska természetesnek találta, hogy ha valakinek baja van, akkor sir. Nem is tudott semmiféle kellemetlenséget könnyek nélkül elképzelni.

De Olga arcán a könnyeknek nyoma sem volt. Ez nagyon megnyugtatta Mariskát. Még sem lesz a dolog olyan komoly, a milyennek ő tartotta.

— De nemsokára lefekszel, úgy-e?

— Igen, Mariska. Azonnal lefekszem.

Mariska becsukta az ajtót, Olga pedig ismét visszaült az ablakhoz s letörölte a párát az üvegről. Most már jó

messzire elláthatott a csillagok fényében. Tiszta, hideg tavaszi éjtszaka volt holdvilág nélkül. De azért, mikor szemei megszokták a világítást, az egyes tárgyak körvonalai lassan kibontakoztak. Egy nagy, fekete, tömör épület ötlött szemébe; először nem ismerte meg, azután eszébe jutott, hogy hiszen ez a kénsavgyár. Máskor, ha ilyen időben nézte, az ablakok ki voltak világítva, a kéményből pedig sziporkaeső hullott a sötétbe. De a gyár most elhagyott volt és néma, a munkások még mindig nem tértek vissza. Olga jó darabig nézte, gondolatai pedig majdnem a megpattanásig feszítették agyát. Jól tudta, hogy a gyár miért nem dolgozik. Azt is tudta, hogy azon a szerencsétlen vasárnap délutánon mi történt. Apja ugyan nem mondott el semmit, de tegnap véletlenül kezébe került az egyik hírlap, abban mindent apróra elolvashatott. A hírlapban kiméletlen támadások voltak Keresztúry ellen. A főszolgabíró, a ki ebédre megy és közben parancsára halomra lövik az embereket, mint közönséges gonosztévő volt odaállítva. Olga megtudta a hírlapból azt is, hogy a közvélemény miként gondolkozik apjáról. A cikkben az imrefalvi bánya és gyár munkásviszonyai tüzetesen le voltak írva. Olga jóval eszesebb volt, mint hogy a cikk banalis phrasisai és túlzásai mellett is meg ne érezze az igazságot. Mindig tudta, hogy apja kiméletlen és ha érdekeiről van szó, nem ismer semmi gyöngeséget. Mindig tudta, hogy azok a sápadt tót munkások, a kik bizonytalan lépésekkel haladnak el mellette és mélyen lekapják a süvegöket, szomorú és nyomorúságos életet élnek. De ilyen szörnyűnek mégsem képzelte.

Olga ismét kihúzta zsebéből a hírlapot. A függőlámpa fénye egészen az ablakig világított, tudott olvasni ott is. Újra átfutotta a cikket. Tehát Keresztúry azért nem ment a gyűlésre, mert hozzájuk készült. Olga megértette, hogy a főszolgabíró hibát követett el. De ezt a hibát érette követte el. Meg volt győződve arról, hogy Keresztúry nem azért küldte a szolgabírót a gyűlés föloszlatására, mert ő maga félt volna, hanem mert vele akart találkozni, mert őt szereti.

— Érettem szenved, gondolá. És úgy érezte, hogy Keresztúrynak, a ki miatta vesztette el állását, kárpozlással tartozik.

Olga igen jól látta, hogy apja azelőtt kedvezett a főszolgabíró udvarlásának. Sohasem beszéltek erről a tárgyról,

de Révész egész viselkedésével megerősítette leányának ezt a hitét. És ma mégis mereven visszautasította Keresztúryt. Tisztában volt azzal is, hogy ez a visszautasítás a megváltozott körülményekben találja okát. A befolyásos főszolgabíró tetszett apjának, az állás nélküli, vagyontalan fiatal ember nem kell neki. Pedig a főszolgabíró miattok vesztette el állását. Nemesak ő miatta, apja miatt is. A hírlapban világosan meg volt írva, hogy a munkások apja ellen tartották a gyűlést. Révésznek akart kedvezni a főszolgabíró, a mikor a kiutasító végzéseket meghozta. Olga tudta, hogy apjának komoly kellemetlenségei vannak. De tudta azt is, hogy ezek a kellemetlenségek nem életbe vágók. Ő rövid idő alatt ki fogja heverni a veszteségeket, míg Keresztúry egész pályájának vége van. Az újság, a melyet kezében tartott, egyenesen azt követelte, hogy bűnvádi vizsgálatot indítsanak ellene.

Olga odaszorította fejét a hideg ablaküveghez. Halántékán az ér sebesen lüktetett, ösztönszerűen is egy ideig számolta a saját érverését. Azután hirtelen eszébe jutott valami. Beszélnie kell Keresztúryval. Az elmúlt vasárnap óta nem látta. Az egész héten át várta, hogy majd átjön, akkor még nem tudta, hogy mi jött közbe, csak apjának szokatlan rossz kedve tűnt föl neki. És ezalatt a hét alatt tisztába jött azzal is, hogy igazán szereti a fiatal embert. Mindig türelmetlenebbül várta a főszolgabíró látogatását. Néha azután megpróbált nyugodtan gondolkozni. Rettenetesen szégyelte magát gyöngesége miatt. A következő pillanatban már ismét arra gondolt, hogy Keresztúry miért nem jön még mindig. Mariska néhányszor megpróbálta, hogy résztvevő kérdésekkel kivegye belőle, mi bántja. Annyit sejtett, hogy a főszolgabírónak valami köze van a dologhoz, de Olga zárkozottabb volt most, mint valaha.

Tegnap azután kezébe került az újság és abból mindent megértett. Egyszerre világos lett előtte, hogy Keresztúry miért nem jön. Bizonyosan nem mer. Mindegy. Az ő szemében az imrefalvi kocsmában történtek mitsem változtattak viszonyukon. Ellenkezőleg, szorosabban egymáshoz kapcsolták őket. És most már elhatározta, hogy beszélni fog apjával.

A mikor azután kijött apja szobájából, biztosra vette, hogy az sohasem fog beleegyezni az eljegyzésébe. Ismerte

őt és tudott különbséget tenni abban, a mit mondott. Lárma és kiabálás nem ijesztette volna meg, de volt ma Révész hangjában valami hideg határozottság, a mit jól ismert, és a melyről tudta, hogy megmásíthatatlan.

Beszélnie kell Keresztúryval, ez a gondolat tisztán, világosan bontakozott ki a nagy szürkéségből, a mely agyát ellepte. Minél előbb beszélnie kell vele. Meg fogja mondani neki, hogy az ő szemében semmi sem változott. Ő ma is azt érzi, a mit egy héttel azelőtt, a mikor türte, hogy megcsókolja. A csók visszavonhatatlanul eljegyezte. A fiatal ember majd csak talál valamit, a miből megélhetnek. Mert azzal is tisztában volt, hogy apjára nem számíthat majd.

— Beszélnem kell Keresztúryval — ismételte, ki tudja hányadszor, önmagának. — De hogyan? Ide nem jön, mert különben már eljött volna. Én nem mehetek át hozzá. Tehát írnom kell neki, hogy mondani valóm van, keressen föl. Irni fogok neki.

Az asztalhoz ment és előkereste levélpapirosát. De a mikor már a toll is kezében volt, ismét letette.

— Nem — gondolta. — Ezt mégsem teszem. Irni éjtszaka az apám háta mögött, a mint az a rossz regényekben történik. Erre nincsen szükségem. Holnap még egyszer beszélek apámmal. Talán nyugodtabb kedélyhangulatban lesz és meghallgat; én mindenesetre megmondom neki, hogy beszélnem kell Keresztúryval és ezért írni fogok neki. Talán átlátja, hogy nem tehetek másképp.

Ez az utolsó gondolat neki sem tetszett valószínűnek. Megrázta a fejét.

— Talán? Én ugyan nem merem remélni. De azért mégis így kell tennem.

És ha Révész Gyula most így látta volna leányát, a mint összeszorított ajkakkal ült az asztal mellett és maga elé bámult, lemondott volna arról a reményről, hogy Olga az «ostobaságokat» olyan hamar ki tudja majd a fejéből verni.

XI.

— De csak folytatd, édes fiam. Sohse törődjél azzal, ha az arczomat elfintorítom néha. Nálam ez már olyan szokás, de te csak beszélj azért.

Keresztúry Dénes azonban nagybátyja biztatása ellenére is hallgatva szívta azt a szivart, a melylyel az öreg úr imént megkinálta. Az öreg Keresztúry már két nap óta künn volt nála Imrefalván és becsületesen segített öcscsének, hogy a dolgokat valahogy rendbehozza. Hogy Tóth Gerő nem volt többé, Keresztúrynak mindent magának kellett elintéznie, ő pedig nem igen értett a sokféle miniszteri rendelethez, aktákhoz és egybekhez, a melyeket egy csomóban húztak ki a meghalt szolgabíró asztaliókjából. A megboldogult azt találta tudniillik az elintézés legbiztosabb módjának, ha mindent gondosan betett fiókjába. Ott legalább nem veszhethet el.

Keresztúry a nagybátyja fölszólítására szó nélkül megírta lemondását. Természetesnek találta, hogy ennek így kell történnie. Sőt tulajdonképen örült is, hogy itt hagyhatja azt az állást, a melyet kedv nélkül foglalt el s a melyet, érezte, nem tud betölteni. Az imrefalvi kocsmában történtek pedig végképen elvették kedvét hivatalától. De ha ellenmondás nélkül teljesítette is nagybátyja akaratát, nem tudott attól a gondolattól szabadulni, hogy tulajdonképen mi lesz most vele. És mi lesz Olgával? Nem tekintette ugyan azt, a mi közöttük történt, olyan föltétlen eljegyzésnek, mint Olga, de nem is gondolt arra, hogy ne legyen folytatása. És úgy érezte, hogy őszintén, tisztán szereti a leányt. Az első izgalmas napokban nem mehetett át Révészékhez, azután pedig kijött a nagybátyja és folyvást vele volt. Neki még nem szólt semmit a leányról, ámbár már néhányszor elhatározta magát arra, hogy közli vele a dolgot. De ez nem volt könnyű föladat, mert az öreg úr állandóan rettenetes kedvében volt. Hol patogott, hol gúnyolódott, közben pedig a miniszteren kezdve mindenkiben talált valami hibát. Különösen az hangolta rossz kedvre, hogy ő épen olyan kevéssé tudta magát a sok rendelet között kiismerni, mint unokaöcsce.

— Ezzel a sok irkafirkával teszik tönkre a közigazgatást — mondotta. — Csakugyan látom már, hogy ma a fő-

biró nem más, mint amolyan jobb fajta skribler, a kinek mindig tintás a keze. Persze, hogy azután oda lesz a tekintélye. Az újságok pedig, azok a rongy, komisz újságok elvégzik a többit.

Az újságokra nagyon haragudott. Ő is olvasott néhány cikket az imrefalvi esetről és ilyenkor éktelen dühbe jött. Micsoda komisz kiszinezése ez a valóságnak. Csodálatosképen magáért az esetért nem neheztelt túlságosan unokaöcsésére. Inkább az bántotta, hogy öcscsének neve a Révészével összerült. Révészt illetőleg ugyanis igazat adott az újságoknak. Komisz uzsorásnak tartotta és élénken sajnálta, hogy nem ő volt itt a főszolgabíró, mert majd megtanította volna.

Az ilyen emberek még többet ártnak, mint a miniszteri rendeletek, — mondotta. — A paraszt csak azt látja, hogy Révész úr is bejár a közgyűlésre, hogy kezet fognak vele, hogy a tekintetes főszolgabíró úr ebédre jár át hozzá és azután nem tud különbséget tenni a megyei urak és a Révész fajtája közt. Régebben ez a nép barátját, védelmezőjét, gondviselését látta bennünk, de az ilyen dolgok persze, hogy elveszik a bizalmát.

Az ebédet nem tudta sehogysem megbocsátani. Mindig visszatért rá valamilyen formában. Keresztúry ilyenkor elpirult, de nem mert beszélni. Halogatta a kimagyarázást, a míg lehetett, de végre átlátta, hogy valamiképen tisztáznia kell a helyzetet nagybátyjával, és ezért, mikor Révész ebédje most ismét szóba került, hirtelen kijelentette, hogy ennek az ebédnek megvan a magyarázata.

Az öreg Keresztúry azonnal kapott a szaván.

— Igen? Van magyarázata? No hát halljuk. Add elő.

De a fiatal embernek már elment a kedve a magyarázgatásoktól. Hallgatott. Az öreg úr azonban nem hagyta ennyiben.

— De hát miért nem beszélsz? Mondhatom, nagyon érdekel ez a . . . ez a magyarázat. Talán a szivarfüst bánt? Eltehetem a szivart, ha parancsolod.

Keresztúry látta, hogy most már nem bújhat ki. Azért nagy határozottsággal elkezdte.

— Hát tudod, kedves bátyám, ennek a Révésznek tudniillik van egy leánya.

— Egy micsodája van?

— Egy leánya. Olga.

— Úgy, egy leánya van? — Az öreg Keresztúry minden egyes szót külön megnyomott.

— Egy leánya van? És Olgának hívják? Nagyon szép név különben. És szabad tudnom, hogy neked mi közöd van ehhez?

A fiatal ember a bajuszát rágtá. De azért csak mégis megmondotta.

— Szeretem.

— Szereted? Milyen gyengéden hangzik ez. Szereted? Hiszen ez roppant poétikus. És mert szereted, azért mentél át hozzájuk, úgy-e? Értem. Nagyon értem. Tehát te szereted Révész Olga kisasszonyt, a gazdag Révész leányát. Van talán Révész úrnak még több gyermeke is?

— Nincsen.

— Még jobb. Egyetlen leány. A dúsgazdag Révésznek tehát Olga kisasszony az egyetlen leánya. És te szereted. Hiszen te nagyon okos, elmés fiatal ember vagy.

Keresztúry sötétpirosan hallgatta a nagybátyja gúnyolódását. Most mégis közbeszólt.

— Ne beszélj így.

— Ne beszéljek így? Hát ugyan hogyan beszéljek? Hiszen nem mondtam egy kellemetlen szót sem. Nem tiltakoztam. Ellenkezőleg, megdicsértelek. Hát mit akarsz még?

Keresztúry ajkait harapta.

— Te most azt hiszed, hogy ez is csak olyan érzelem, mint . . .

— Mint a milyen Pesten az iránt az izé — már nem tudom hogyhivják kisasszony iránt éreztél. De már hogy hinnék ilyent. Hiszen első pillanatra világos, hogy óriási különbség van a két eset között. Pesten egy gazdag leányt akartál elvenni a pénzéért. Itt pedig megismerkedtél Révész kisasszonynyal, egy-kettőre beleszerettél és most el akarod venni a pénze ellenére is. Hát hogyne látnám át, hogy a két dolog egészen különböző.

— Igenis különböző. Elismerem, hogy Pesten léha voltam és érzelmeim sem voltak komolyak. De mostani szerelmem . . .

— Mostani szerelmed tiszta, légies, no csak mondd ki bátran. Jól van, édes fiam. Most rajtam a sor, én is megmondom a magamét. Nem gúnyolódom többé. Ne félj, nem is fogok nagy szavakat használni. De annyi szent igaz, hogy

ha te megteszed velem azt a rettenetes csúfságot, hogy Révésznek leányát elveszed, akkor a megyei hirlapba beiktatok egy rövidke, kis nyilatkozatot, hogy az én számomra meghaltál. Eddig van.

A fiatal ember halásápadtan bámult az öregre. Az hallgatott egy pár pillanatig, azután újra kezdte.

— Csodálkozol? Nem érted, hogy mi bánt olyan különösen most egyszerre. Hiszen a mikor Pesten voltam, egy szóval sem mondtam, hogy ne vedd el azt a másik kiasasszonyt, ha tudniillik megkapod. Pedig hát talán annak a pénze sem valami tiszta. És én mégsem kiabáltam veled. Hát majd megmagyarázom a különbséget. Pestre a magad jó szántából mentél, a mit ott csináltál, az a te dolgod volt. Nem volt semmi-jogom beleavatkozni dolgaiddba. De ide én hoztalak. Itt a megyében azért választottak meg, mert a Keresztúry nevet viseled, és ez a név még a mai napig tiszta. Elvették tőlünk már a vagyont, elveszik a hatalmat is, de a nevünket nem vehetik el. Ne hidd, hogy én majd most hosszú előadásokat tartok neked a gentry pusztulásáról. Elpusztulunk; eddig van. Ellenségeink azt mondják, hogy nagy hibáink vannak. Nem vitatkozom. Elismerem. Azt mondják, hogy a vármegyei hivatal sem nekünk való többé. Meglehet; a tévedésed is azt bizonyítja. Le kellett mondanod, ez is igazság, mert hibát követtél el. Támadnak, szidnak, el kell viselned. De mostanáig még semmit sem követtél el, a miért szégyenkezned kellene. Rossz tisztviselő voltál, megbűnhődöttél miatta. De te Révész kiasasszonyt akarod elvenni. A vármegye legkomiszabb uzsorásának a leányát. Olvastad, hogy az újságok mit írnak Révészről? Igen? És neked mégis kedved van a világ elé odaállani azzal, hogy Révész kedvéért hanyagoltam el az állásomat, Révész kedvéért halt meg öt ember, és most, hogy mennem kell, föl sem veszem a dolgot, mert hiszen urasan tudok megélni Révész pénzéből.

A fiatal ember daczosan emelte föl fejét.

— Tévedsz, bátyám. Révész pénze nem kell. Nem is fogadom el. Én a leányt szeretem.

— Úgy? A pénze nem kell. És szabad tudnom, hogy miből akarsz majd megélni. Állásod nincs. Neved most anynyira népszerű, hogy bajosan kaphatnál még sokkal jobb képesítéssel, mint a milyen van, valamilyen állást. Vagyonod

sincs. A leány pénze sem kell. Hát ugyan mihez kezdesz majd hozzá?

Keresztúry ismét lehorgasztotta fejét. Erre nem tudott válaszolni.

Az öreg pedig kiméletlenül folytatta.

— Elhiszem, hogy Révész úrnak egészen megfelelne, ha a maga mocsokját a Keresztúry névvel tudná kitisztítani. Talán nem is sajnálná ezért a pénzt. Lehet. De hiszen te nem akarsz tőle pénzt elfogadni, úgy-e? Akkor igazán nem tudom, hogy mi marad a számodra. Én úgy képzeltem, hogy eljössz hozzám. Birtokom kicsi, de kettőnknek elég lesz. Más jövőt szerettem volna ugyan számodra, azt reméltem, hogy a megyénél emelkedel majd, vagy bekerülsz a képviselőházba; de hát ennek vége. Marad a falusi elvonultság. Szomorú kilátás egy fiatal ember számára, de legalább biztos. Ennek is vége van, ha elveszed Révész kisasszonyt. Esküvőd után az én küszöbömet nem léped át többé.

Keresztúry megpróbálta nagybátyját meggyőzni.

— Igazságtalan vagy a leány iránt, bátyám. Nem ismered és azt hiszed, hogy olyan, mint az apja. Pedig épen ellentéte. És azért, a mit apja tett, ő nem felelős.

Az öreg úr vállat vont.

— Felelős, nem felelős, mindegy. A világ ezt épen olyan kevésbé tudja, mint én. A világ csak azt látja, hogy Révész Gyula leányát veszed el. Más körülmények között talán meg tudtam volna alkudni magammal. De így, a hogy most áll a dolog, ez lehetetlen.

A fiatal ember nem válaszolt. Jó idő múlva azután föl-kelt és kiment a szobából. Az öreg úr még utána akart szólni valamit, azután mégis meggondolta magát és ismét az iratokat próbálta rendbeszedni.

WOLFNER PÁL.

KERTEMBEN.

1903.

Köszöntelek, parányi kertem!
Az ég áldása szállt reád,
Több, mint a mit remélni mertem
Jóságodról sok éven át;
Hiába' kérlelém a földet,
Hogy költse fel termő erődet . . .
De többé azt ne érje vád.

Volt, volt a fáknak dús virága,
Jó illattól hevült a lég,
Tavaszszal itt a színpompára
Gyönyörködve nézett az ég;
Sűrű lombok közt híves árnyban
Járdaltam itt rekkenő nyárban;
De több jutalmat nem lelék.

Most minden ágat im' alá von
A dúsgazdag édes teher,
Nem is fér már el mind az ágon,
A kert pázsitján is hever,
Egy-egy fa oly bőséggel ontja,
Hogy életét áldozza, rontja,
Magát derékon törve el.

Tündöklő fényben szinte büszkén
Ragyognak a zöld levelek,
Nyári szellő játékot üzven,
Enyelegve susog velek;
S titkos hangon nekem is súgja:
Túrj, várj! ez a sikernek útja,
Bizzál, fiam; segítelek.

Ne érjen többé, jó szívű fák!
 Kárhoztató tekintetem;
 Meddő évek hadd ostromolják,
 Nem rendül meg az én hitem;
 Én nektek a jelen kegyéért
 Mult és jövő megcsalt reményét
 Panasza nélkül elengedem.

LÉVAY JÓZSEF.

OLAF LOVAG.

I.

Áll a dóm előtt két férfi,
 Vörös ruha mindakettőn,
 Egyik a király közlök,
 A másik pedig a hóhér.

S a hóhérhoz a király szól:
 «Papok énekébül értem,
 Vége már az esküvőnek —
 Jó pallosod' készen tartsad.»

Harangkongás, orgonaszó,
 S a templomból tódul a nép;
 Czifra ünneplő menet közt
 A felékesített új pár.

Halálsápadt — szomorúan
 Néz a szép királyleánya:
 Derült-bátran néz Olaf úr,
 És mosolyog piros ajka.

És mosolygó piros ajkkal
 Ekkép szól a mord királyhoz:
 «Jó reggelt, ipam, ma néked
 Adós vagyok a fejemmel.»

«Meg kell halmom márma. — Oh, hagyj
Élnem még csupán éjfélig,
Hogy megüljem lakodalmam'
Áldomás- és fáklyatánczczal.»

«Engedj élnem, engedj élnem,
Mig kifogy a végső serleg,
Mig a végső táncz eljárva —
Engedj élnem éj feléig!»

S a hóhérhoz a király szól:
«Légyen a vönk életének
Haladék az éj feléig —
Jó pallosod' készen tartsad.»

II.

Olaf úr lakja a nászszakomát,
Kiüríti utolsó poharát.
Fejét vállára hajtja
Nejét sohajtva —
Ajtóba' vár a hóhér.

Kezdődik a táncz és Olaf úr
Ifjú nejét átkapja vadúl,
És fáklyák fénye mellett
Vég tánczra kelnek —
Ajtóba' vár a hóhér.

A hegedü oly víg hangokat ad,
Szomorún sóhajtanak a fuvolák!
Mind a ki látja e tánczot,
Dermedten áll ott —
Ajtóba' vár a hóhér.

S mig tánczuk alatt a ház reneg,
Ezt súgja Olaf úr szép nejinek:

«Oh, mint szeretlek, nem hiszed —
A sir oly hideg» —
Ajtóba' vár a hóhér.

III.

Olaf úr, itt az éj fele,
Élted már eltelék!
Szabad kéjben fejedelem
Leányát élvezéd.

Imát mormolnak a papok,
A vörös ruháju már
A fekete törzsök előtt
Fénylő pallossal áll.

Olaf ur az udvarra megy,
Villog kard s faklya lenn,
A lovag piros ajka mosolyog,
Mosolyogva szól ilyen :

«Legyen áldva a nap, legyen áldva a hold,
S a forgó csillagok ;
Legyenek áldva a légbé' fenn
Fütyölő szárnyasok.»

«Legyen áldva a tenger, áldva a föld,
S a mező virágai ;
Legyen áldva az ibolya, mely szelíd,
Mint a nőm szemei.»

«Oh nőm ibolya szemei,
Ti vesztitek életem' !
Legyen áldva a bodzafa is, mely alatt
Engedtél énnekem.»

A MAGYAR ZENE ELMÉLETÉRŐL. *)

A magyar zenének eddig főkép rajongó hívei s keserű ellenségei voltak; tudósa csupán egy: Bartalus István. S ő is munkásságának csak egy részét fordította a magyar zenére.

Mikor pár évvel ezelőtt megjelent a hírlapíróból zeneakadémiai tanárrá lett Molnár Géza első könyve: *Bevezetés a zene-tudományba*, nagy örömmel, teljes bizalommal néztem munkássága elé. Megéreztem ugyan rajta a hírlapíró, különösen pedig az, hogy a *Hét*-hez járt iskolába, de annyi általános tudomány, olyan helyes érzék, olyan belátás, annyi éleselméjűség mutatkozott első művében, hogy joggal örülhettem neki.

Most, hogy legújabb műve megjelent, szaklapok és napilapok uni sono zengik a dicséretét; én pedig a csalódott szomorúságával írom az ismertetést s kénytelen vagyok megvallani, hogy soha életemben ilyen bosszantó könyvet nem olvastam. A hibák és hiányok leltárszerű felsorolása szak-lapba való; itt, ez alkalommal, azokra az alapelvekre kívánok rámutatni, melyek magyarazzák és megértetik e szép kiállítású könyv nagy tévedéseit.

Egyhangúlg kiemelték az eddigi bírálók, hogy ez a könyv a szigorú tudományosság módszerével készült. Erre nézve tudnunk kell, hogy a magyar zeneirodalomban — az egy Bartalust kivéve — íróink eddig egyáltalán nem érezték a tudományos módszer szükségét. Ez a körülmény teszi kétségessé Káldy szerencsés bújáráját s ez teszi id. Ábrányi Kornél hosszú munkásságát sokkal kevesebb értékűvé, mint a hogy írójuk lelkes szándéka megérdemelné. E tekintetben tehát ez a könyv feltét-

*) *A magyar zene elmélete*. Irta Molnár Géza, az Orsz. M. Kir. Zeneakadémián a magyar zene elméletének és történetének tanára. Budapest, 1904. Méry Béla kiadása. Ára 5 korona.

lenül haladást mutat. Sőt a legnagyobb dicséretet sem sajnálnám tőle, ha a tudományos módszer épen a legkényesebb ponton, mindjárt a kiindulásnál az alapok lerakásánál és az építendő anyag megválasztásánál nem bizonyul hibásnak. Így azonban — hogy egy ócska képhez nyúljak — hasonlít ez a könyv a homokra épített czifra palotához, melynek eresztékei annyira furfangosan vannak összeróva, hogy a talaj-viszonyokkal nem ismerőst a merész czifraságok és czifra merészségek könnyen megteveszthetik, de az ismerőst annál jobban bosszantják, minél több fáradságot, jóakaratot és éleselméjűséget lát az építőben.

Molnár Géza abból az alapgondolatból indul ki, hogy a mai magyar zene, illetőleg, a mit ma ezen a néven nevezünk, nem eredeti valami, hanem visszavezethető két forrásra: a görögök zenéjére és Bach-Händel korszakára. Még rikítóbb színbe állítja ezt a gondolatát, mikor a *Zenevilág* 1903. 45. számában így ír: « . . . hogy a magyarnak mindenkor eredeti zenéje lett volna, mint a hogy mindenkor megvolt a maga nyelve — ez metaphysika ».

Ez gondolatnak mindenesetre gondolat, de már az első megpillantásra annyira valószínűtlen, hogy a kigondolónak garadával kellene hordani alája, föléje, eléje, mögéje a támasztó és emelő pilléreket, különben eldül, mielőtt valami épülne rá. Mindenek előtt jó volna tudnunk, hogy a magyar zene miként és mennyiben kapcsolatos a görög zenével. Az elmélet érdekében feltétlenül szükséges volna ismernünk azt az utat, módot és mértéket, mely a mi zenénket a görögökhöz csatolja. Azokhoz a görögökhöz, a kiknek zenéjéről közvetlen adataink egyáltalán nincsenek, s ha mégis vannak, azok annyira bizonytalanok, hogy kerülő úton, a középkor egyházi zenéjén keresztül is alig van valamelyes fogalmunk róla. E nélkül ez az elmélet csupán gondolat, a melyet bárki gondolhat, ha képzeletét neki eresztí. És mindennek kifejtésével Molnár Géza adósunk marad.

Nem nagyon siet alapgondolata másik részének a meg támogatására sem. Könyve folyamán szétszórva emleget ugyan rhythmikai, dallami és összhangzási tüneteket, de azok sem számra, sem bizonyító erőre nézve, nem elégségesek. Hogy Kálmán Farkas kimutatta néhány magyar dalnak az egyházi zeneköltészetrel való kapcsolatát, se nem új dolog, se nem bizonyít semmit a Bach-Händel korszak mellett. Inkább a Goudimel-korszak mellett bizonyítana, ha egyáltalában valamit bizonyítana. Az

pedig tisztára nevetséges eljárás, mikor a *Zenevilág* idézett számában így ír: «Ezt (t. i., hogy a magyar zene Bach-Händel előtt metaphysika) érezhette Káldy is, a mikor a kurucz idők előtti muzsikánkra nem tartott igényt.» Népszerű tekintélynek ilyen erőszakos előrerántásától visszariad a philologiai érzék. Dehogy járt efféle Káldynak eszében! Fogalma sem volt ilyenről. Ő, a mit vándor útja közben talált, a Palóczy Horváth Ádám gyűjteményének nagy felhasználásával, egyszerűen kiadta s még azon sem törte a fejét, hogy *Kurucz dalai* közé ne keveredjenek II. József idejéből, sőt még későbbi időből való dallamok is.

Ime ez és ilyen forma az az alap, melyen Molnár Géza felfödöző útjára elindul. Egy elmélet, a mely alkalmas arra, hogy róla írjanak egy ilyen vaskos könyvet; de rá építeni ilyen költséges épületet, homok-munka.

Senki sem várhatja az ismertetőtől, hogy mikor még csak a kezdetek kezdetén van zenetudományunk, kimutassa azokat a helyes alapokat, melyeken az elmélet írójának haladni kellett volna. A dolog természeténél fogva, nehéz feladat is volna az ilyen vállalkozás. Mindenesetre az elmélet készítő philologiai érzékének kellett volna kényesebbnek lennie, hogy ne induljon el ingatag alapon. Mégis, bár föltétlenül érzem a vállalkozás nehézségét, megpróbálom megrajzolni a magyar zene helyzetének azt a képét, a mely nemcsak az én lelkemben, hanem velem együtt már többeknek lelkében él. Természetes, hogy ez a kép a tudomány előtt bizonyító erőre nézve semmivel sem fog többet érni, mint a Molnár Gézáé. Mégis azt remélem, hogy e más elméletnek már csupán a lélekbe idézése is elégséges lesz felhívni a figyelmet, mennyire erőszakos és természetellen Molnár Géza felfogása. És ennyi tán kötelességem is.

Hiába akarja e könyv írója leszállítani a magyar zene különálló sajátosságait, csupán azért, hogy esetleg nem magyar érzékű tanítványai könnyebben hozzáférjenek. És hiába mondja ki elmélete érdekében azt az erőszakos tételt, hogy a nyelvnek a zenéhez alig van köze. Helyes, hogy Négyesy és mások után kimondták a tényt, melynél fogva a dallam rythmusa nem mindig követi a szövegbeli ritmust. Ez igaz és bizonyítható a mai fejlett zeneművészeti adatokkal. De hogy primitív fokon, mikor minden nép költészetének összes ágai — még az epikaiak is — a zenével együtt jelennek meg, hogy ekkor a nyelv és a zene

egymással szoros, szerves kapcsolatban van, azt egyetlen elmélet-író sem tagadja; sőt a legtöbb épen erre építi elméletét, mint a legtermészetesebb alapra. Ennek a tételnek megdöntésére Molnár Géza sem hoz fel könyvében semmi nevezetést. Már most köztudat, hogy a magyar nyelv *lényeges* vonásaiban eltér a nyugot-európai nyelvektől. Másfelől Nyugot-Európának minden zenésze érezte s mi magyarok is érezzük, hogy a mi zenénk, az úgynevezett magyar zene, *lényeges* vonásaiban más, mint a nyugot-európai népeké. Mi akadályta lehet így annak a felfogásnak, mely szerint azt a nyelvet és vele együtt a zenét, egyéb lehető kulturával együtt Árpád hozta ide a Duna-Tisza közé? Ha ma a zenénk semmiben sem különböznék pld. a német zenétől, még akkor is nyelvünk alapján kutatni kellene benne az ősi eredeti nyomokat! Mikor pedig külön sajátosságai általánosan elismertek, igazán nem értem, miért kellett megtagadni tőle minden eredetiséget s származtatni idegenből. Aztán mit gondol Molnár Géza, hogyan fejezte ki a magyar ember érzéseit és indulatait a XIII. század előtt, ha ennek szükségét érezte?

Valóban, előttem minden elmélet már «a natura» lehetetlennek látszik, a mely azt hiszi, hogy Árpádék hoztak ugyan magokkal beszédre alkalmas nyelvet, de hangulat és érzélem kifejezésére alkalmas zenei nyelvet nem.

A kérdés tulajdonképen csak az lehet: mi lett ezzel a zenei nyelvvel ezer év alatt? Ha Molnár Géza azt mondaná s nyíltan ki is fejezné, hogy azért nincs a magyarnak nyelvéhez hasonló zenéje, mert a mi volt, elpusztult, tekintve viharos multunkat, még volna ennek a felfogásnak némi látszata. De ő ezt nem mondja, s ha mondaná, sem volna igaza. A kérdés ugyanis, ismétlem, a körül foroghat: mi történt az eredeti magyar zenével? A felelet nagyon egyszerű: az, a mi édes testvérével, a szóköltéssel.

Szent István a keresztyénség érdekében ránk szabadította az idegen szerzeteket, a kik tüzzel-vassal irtottak mindent, a mi egyéni, sajátos volt. Minél sajátosabb, annál inkább. Emberi ésszel ma már megmérni sem tudjuk, mennyibe került nekünk, későn jövőknek, a keresztyénség. Csak a lelkünk fáj, a mint fájt Arany Jánosnak, mikor naiv eposunk törmelékeit kereste a romok alatt.

E százados, elkeseredett, irtó küzdelemből aránylag épen menekült ki két dolog: alkotmányunk és zenénk. Az előbbire

nézve nem ismerem eléggé az okokat; az utóbbi valószínűleg azért menekült meg, mert az elnyomó erő előtt kevésbé volt félelmes, mint a szóköltészet. Hiszen ma is, mind erkölcsi, mind egyéb tekintetben, jóval elnézőbbek vagyunk a dallam iránt, mint az értelmet nyilván kifejező szavak iránt. S ha még sincsenek kellő számú adataink a régmúltból, annak oka alig lehet egyéb, mint az, hogy a dallamokat vagy egyáltalában le sem jegyezték, vagy hiányosan jegyezték le. Ezen pedig nincs mit csodálkoznunk, mikor ma, az írás-olvasás korában, minden száz ember közül kettő ha akad, a ki valamely egyszerű dallamot le tud jegyezni. Sokkal csudálatosabb az, hogy akad olyan mindenre kész, buzgó férfiú, a ki államsegély mellett bejárja phonográfhjával az országot, s a hengerekre felvett dallamot nem képes maga lejegyezni, hanem ezt a munkát mással végezteti.

Hogy tehát még sincsenek adataink a magyar zene legrégebb múltjából, annak az az oka, hogy azokat a hagyomány tartotta fenn, illetőleg szállította unokáról-unokára. A hagyomány pedig elképzelhetlenül szívós. Bizonyítják ezt a Sebestyén Gyulától összeszedett regös énekek; de bizonyítja Tinódinak *Eger vár viadalja*-hoz írt egyik dallama is, a melyet annyi idő óta feltűnő kevés eltéréssel, ma is énekel a maroszéki nép. De nagy baja a hagyománynak, hogy felette hajlékony s minden századnak a porát magára szedi. És mennyi idegen por szállongott felettünk! Még ma is culturánk java része abból áll, hogy félszázaddal elkésve utánozzuk a nyugati míveltebb népeket. A multban pedig olyan volt a magyar cultura, mint a só, a mely elrejtve húzódik végig a mélyebb rétegekben s csak egyszerűen üti ki a fejét, a hová aztán bányászni járnak az emberek.

Így ver ki a magyar zene emléke azokban az irodalomtörténeti adatokban, a melyek Attila lakomájáról, Árpád magyarjainak mulatozásairól, a bakonybéli szolgáló leányról szólnak, el egészen a Mátyást sirató énekig. Még jobban érvényesül, sőt már bányászásra is alkalmas, Tinódinál, a Kurucz-világ költészeténél, Pálóczi Horváth Ádámnál s a mult század népköltési adalékaiban.

Lehetetlen még csak elképzelnünk is, hogy a magyar zene ne lenne egyéb, mint a görög zenének s a Bach-Händel korszaknak közös terméke. Maga az elmélet-író is homályban hagy minket erre nézve. Elméletének görög részét azzal vezeti be, hogy ő azt «hiszi». Ha a «hivés»-nek van egyáltalában valami

bizonyító ereje, akkor én sokkal több joggal hihetem, hogy Szent-István szerzetesei óta egyetlen idő sem volt veszedelmesebb a magyar zenére, mint épen ez a Bach-Händel korszak. Nem új erőt nyertünk mi ettől, hanem lenézést, leszorítást, elnyomást. Ez volt az az idő, midőn a műzene rátámaszkodva az egyház tekintélyére, Európa minden népének felszívta, illetőleg elnyomta a saját külön zenei nyelvét. Más szóval, ez a kor teremtette meg azt a zenei világ-nyelvet, a mely ma minden nemzetben egyformán szól, de a mely — most kezdik érezni Európa-szerte — örökre el is vesztette azt a varázst, a mi az egyes nyelvek külön sajátágaiban rejlik. Csak velünk nem birt ez a nagy kiegyenlítő kor! Bizonyítja zenénk, a melynek külön sajátságait elismerte eddig Európának minden zene-tekintélye, s melynek sajátosságát érezzük mi, magyarok. Mind szedheti leltárba Molnár Géza a dinamikai, rhythmikai és dallami sajátságokat! S e recipe szerint mind készíthetik az idegen érzésűek a magyar zenét! Soha se lesz abból igazi magyar zene! Mert mindig marad valami megfoghatatlan, megmagyarázhatatlan, a mely csupán a magyar léleknek nyilatkozik meg s minél magyarabb valamely lélek, annál könnyebben fog engedni ezután a valami után. Már pedig az a fő! Mert ez az, a miért külön névvel nevezik ezt a zenét «magyar» zenének. S ennek az elnevezésnek egész más jelentősége van, mintha valaki pld. a franczia vagy német zenéről beszél.

Az olvasó az eddigiekből is megítélhette, hogy a magyar zene elméletét megírni ma még korai vállalkozás. Nemesak hogy kellő alapunk nincs hozzá, de még a vályogot, a meszet s a téglát is ezután kell összehordanunk. Zeneíróink, a kiknek száma újabban ismeretesen szaporodik, — látják a szerencsésebb tudományágak előhaladását; látják, hogy a legtöbb már az alapokat lerakta, sőt egynémely az emeleteken dolgozik; látják s nincs elég erejük, bátorságuk, téglahordó napszámosnak beállani. Pedig arra is szükség van! Sőt a nélkül kicsit ér a pallér minden tudománya.

Ha mégis valaki abba a merész vállalkozásba kap, hogy egy személyben legyen vályogvető és építő-mester, annak az összehordandó anyagra nézve két forrás áll rendelkezésére: a mult és a jelen. A multhoz számítom a jelenben élő, úgynevezett műzeneköltők termelését is; a jelen alatt a népzenei adalékokat értem, a mint azok ma a nép közt, közvetlen tapasztalás útján, észlelhetők.

Dr. Molnár Géza e két forrás közül az elsőt, a multat eléggé ismeri, de hibás alapon állva, ferdén látja s kancsalul nézi. A magyar zene elméletét írónak még *udvariasságból* sem szabad elsőrangú példaképpen hivatkozni Mihalovich Ödönre. Hubay Jenőre, Szendy Árpád sonátájára, a magyarul egy szót sem értő Liszt Ferenczre, a Brand-ból lett Mosonyira, Thárn Károlyra, Dopplerre és Császár *Kimok* című operájára. Sőt még Lavotta, Csernák, Ruzicska, Rózsavölgyi is csak bizonyos fentartással használhatók; Goldmarkot, Volkmant, Joachimot és Brahmsot pedig legokosabb egyszerűen kihagyni a játékból. Mert Mihalovich és társai csupán arra lehetnek példák, mikép gyúrja és idomítja az idegen lélek a magyar zenei anyagot; Lavotta és társai pedig azt mutatják, mikép veszi fel az idegen műformákat a magyar zene. Azok előtt pedig, a kik a nemzeti lélek mozzanatai után kutatnak s annak roppant jelentőségét észrevették, a Liszt Ferenczre való hivatkozás kevéssel ér többet, mintha pld. a spanyol Sarasate magyar tárgyú feldolgozásaival hozakodnánk elé. Különben erre nézve maga Molnár Géza megemlíti könyvében két tényt: hogy a mult adatainak zenei lejegyzése nem megbízható, s hogy a mult tele van idegenszerűségekkel. Ha tudja azt, miért nem merít a másik forrásból, abból, a mely inkább megbízható?

Ennek oka az, hogy Molnár Géza a mai népzene, vagy egyáltalában nem ismeri, vagy rosszul ismeri. Ennél is súlyosabb baj, hogy — a mint magánértesüléseimből s eddigi dolgozataiból kiveszem — nem is szereti a népzene, s így érzi, sincs a népzene fontosságának felismerésére. Nem állíthatom teljes bizonyossággal, de úgy érzem ki ebből a művéből, mintha a magyar zenébe vetett hite is inkább csak hivatalos volna s nem igazi, nem fajbéli. Akkor pedig vége mindennek; akkor ugyan lehet erőltetni a dolgot, de halotti búcsúztatónál egyéb alig kerül ki a műhelyből.

Enyhítő körülménynek veszem, hogy a mai népzeneről philologiai pontossággal készült gyűjteményünk még nincs. Hogy miket használt e könyv írója, nem igen lehet tudni, mert módszere már nem terjedt odáig, hogy a forrásokat is megnevezte volna. Mégis gyanítom, hogy Bartalus *Egyetemes népdalgyűjteményét* használta leginkább; de hogy a piaci keresletre szánt gyűjteményeket sem vetette meg, arra is vannak jelek. E tekintetben — ha már közvetlen tapasztalatai nem voltak —

egyedül Bartalust használhatta volna s azt is kritikával. Mert Bartalus nem is annyira tudományos, mint inkább művészi szándékkal dolgozott. Azt hitte — a mit Erdélyi János is hitt gyűjteménye első kötetében — hogy neki irodalmilag elfogadhatóvá kell tenni a népi adalékokat. S valamint Erdélyi jóhiszeműleg felsóhajt, hogy mennyi fáradságába került a töredékek összekeresgélése és párosítása, ép úgy felsóhajthatott volna Bartalus is, hogy mennyibe került neki az egyes népdalok művészi feldolgozása. Különben célját legvilágosabban mutatja az, hogy csupán a három első kötetben vannak példák a legalsóbb néprétegből is, a többi négy Arany János próbálgatásaival s Dankó modorára emlékeztető, úgynevezett közkeletű dallamokkal van tele.

De ezt sem folytatom tovább: kifejtésük több időt és tért kívánna, mint a mi rendelkezésemre áll. Inkább végezetül szóvá teszem ennek a könyvnek egy kényes természetű sajátságát.

Ebből a könyvből csak úgy árad szét az, a mit «hirlapírói»-nak szoktunk nevezni. Világért sem akarnám én sérteni a hirlapírókat, mint ilyeneket. Elismerem roppant hatásukat (s ha közöttük Spencer Herbertek akadnak, kétszeresen hasznosnak vélem.) De a figyelmes szemlélő előtt okvetlenül feltűnik egy jelenség, melyet elhallgatni nem lehet (s nem is hasznos). Észre lehet venni, hogy úgy egypár év óta hirlapíróink komolyan akarnak foglalkozni egyik-másik kérdéssel. Egyik pld. körülszagol a levegőben, s mivel a szumir kérdés időszerű kérdés, elhatározza, hogy (péntektől fogva) azzal fog foglalkozni. S csodák csodája! A miről esetleg évtizedekig vitatkoztak az ahhoz értők, azt ő egy heti tanulmányozás után, egy félórai felolvasásában végérvényesen eligazítja. S e mellé még szánó mosolylyal adózik a tehetetlen elődöknek, a kik az ő könnyű megoldását nem látták. Akad, a ki áprilisban még nem tudta, mikép írták kétszáz évvel ezelőtt a G kótát s ugyanazon év szeptemberében már új elmélete van a magyar népdalról. A harmadik a rovásírásnak szalad neki hasonló buzgalommal, s így tovább.

Igazságtalan volnék, ha Molnár Gézátt ezek közé sorolnám, de másfelől lehetetlen elnyomnom azt a rossz érzést, melynek szülőoka könyvének legelszomorítóbb tulajdonsága.

Mindjárt bevezetésül az Ohm törvényénél sötétséget csinál maga körül, mint a tintahal, pedig senki sem üldözi. Majd tovább kiemelt fontossággal lenézi jegyzetben azokat, a kik az

arsis és thesis szavak értelmét nem ismerik. Pedig ezek a szerencsétlenek csupán a használat ellen vétettek s nem e szók értelme ellen. Annyi görög rhythmikai és metrikai tudalékosság után bátran meg lehetett volna nekik kegyelmezni. A felütés és páratlan üteműség kérdését s ehhez hasonló kérdéseket, melyek vitatásába nemzedékek fáradtak ki, ő egy kézlegyintéssel végérvényesen elintézte, sőt az a szánó mosoly is megjelenik vonásán, a melyről csak az imént szólottam. Könyvében elejétől-végig uralkodik az a felette magabizó hang, melynek tenórja körülbelül ez: Ime, megmutattam az uraknak, mikép kell egy-egy magyar hatást «kitervelni». Pedig ez az utolsó szó mindennél élesebben rámutat e könyv írójának ferde felfogására. Minden zenei nyomorúságunknak eddig is az volt az oka, hogy csak olyan zeneköltőink voltak, a kiknek ki kellett «tervelni» a magyar hatást, mert a szívökben nem volt meg a magyaros érzék. Például egy Brand-Mosonyi annyira kitervelte *Szép Ilonkájának* magyarságát, hogy a magyar közönség nem fogadta el. Úgy járt, mint az idegennek született magyar nyelvtudós, a kit arról lehet felismerni, hogy törülmetszettebb nyelven beszél, mint a született magyar. Könnyű neki! Könyvből tanulván a nyelvet, kénytelen a legtalpraesettebb kifejezésekkel élni. A zeneköltészetben is elvész az a hatás, a mit ki kell «tervelni».

És ez a körülmény a jelen esetben azért veszedelmes, mivel Molnár Géza elméletét nem annyira a nagyközönségnek, mint inkább tanítványainak írta. A tanítvány lelke pedig végtelen fogékony és hiszékeuy. Aggodalmaim vannak, hogy ez a tetszetős stilusban megírt könyv, ezek a nagy magabíztában csalhatatlanoknak hirdett tételek, még inkább ránk fogják szabadítani az idegen lelkeket, «kitervelt» magyar hatásaikkal együtt. Akkor pedig ez a könyv a magyar zene ügyének nagyobb ártalmára lesz, mint hasznára.

SEPRÖDI JÁNOS.

LEDERER BÉLA.

Lederer Béla azon egyéniségek közé tartozott, a kikből az egész kontinensen nincs sok, hazánkban pedig fájdalom, igen kevés van: a vagyonos és művelt férfiak közé, kik egészen független életöket szellemi kiképzésöknek és a tudománynak szentelik. Sokoldalú műveltség alapos szakképzettséggel párosult nála. Ambár jelentékeny stilizáló tehetsége volt, nem írt sokat. De igen sokat olvasott és tanult: a legnagyobb olvasók egyike volt nálunk, a hol tán többen hajlandók sokat írni, mint sokat olvasni. Rendesen az éjjel nagyobb részét is könyvtárában olvasva töltötte.

A sors nem engedte, hogy Lederer Béla tehetsége és jelene teljesen érvényesüljön. Irodalmi működése, ambár alapos és jelentékeny, mégsem nyújtja egyéni értékének képét. Főműve, a mely nyomtatásban megjelent, két kötetes töredék maradt: azokat a nagy tudományos tárgyakat, melyekbe belefogott, már korán mutatkozó betegsége miatt nem tudta befejezni. Élete és művei egyaránt töredékek

Midőn a csecsemő ragyogó szeme először megnyílt az élet számára, a szerető szülék azon voltak, hogy meghívják mind a sorstündéreket: hadd adják legbecsesebb ajándékukat a bölcsőben fekvőnek. És megjött a jólét tündére, a ki gondtalan életről biztosította; eljött a tudomány és művészet tündére és tehetséggel ajándékozta meg; egy harmadik kellemet és szeretetreméltóságot adott. Miért maradt el a leghatalmasabb, a Szerencse istenszonya? Tán azért, mert a legszeszélyesebb is?

Lederer Béla (1860. nov. 19—1903. decz. 8.) negyvennégy éves korában halt meg. Élete első felében megvolt az a nagy szerencseje, hogy igen kedvező körülmények közt fejlődhetett. Művelt apja mindent megtett, hogy fiait kitűnően kiképeztesse. Nevelői közt volt Kármán Mór és Marczali Henrik; gymnasiumi tanul-

mányait a Gyakorló Gimnasiunban végezte, a mely akkor fiatal lelkesedéssel és tüzzel működött. Az érettségi vizsgálat alkalmával feltűnést keltett felelete a történelemből. Mint budapesti egyetemi hallgató két ízben is pályadíjat nyert. Miután megszerezte az államtudományi doctori oklevelet, Párisban három évig volt hallgatója az *École des Sciences Politiques* nevű híres főiskolának: a képesítő vizsgát kitüntetéssel tette le.

Ezután egészen a tudománynak élt. 1887-ben bízta meg Andrassy Gyula beszédeinek kiadásával. Hivatalt nem keresett: hiába biztatták barátai, hogy habilitáltassa magát az egyetemen: úgy látszik, restelte a sok utánjárást. Arra is reá akarták bírni, hogy lépjen fel mint képviselő-jelölt. Nem tette. A szegények számára volt mindig pénze, de kortesek és italuk számára nem. Független akart maradni. Vagyonát függetlensége kedvéért, függetlenségét pedig a tudomány kedvéért becsülte.

Birálatai és kisebb történeti dolgozatai a *Budapesti Szemlé*-ben és a *Századokban* jelent meg. Irt azonban francia és német történeti folyóiratokba is*). Sokat utazott, utóbb leginkább Olaszországban, a hová műtörténeti érdeklődése is vonzotta. Először Marczali Henrikkel járt Rómában, később Péterfyvel, utóljára Riedl Frigyessel. Számos barátja közt leginkább tisztelte Goldziher Ignácot, kihez igen benső viszony fűzte. 1897-ben mutatkozott nála egész fenyegető komolyságában betegsége. Már mint halálos beteg először karját, azután lábát törte. Évekkel ezelőtt e betegségnek egy erős rohamát legyőzte a tengerparton való hosszabb tartózkodás. Betegsége igen súlyos és hosszú volt. Egy világhírű ideg-orvos egykor ezt mondta neki: «Ön oly bajban szenved, melynek neve, oka, lefolyása és gyógyítása egyaránt ismeretlen.» 1903 december 8-án halt meg a Lukácsfürdőben, a hová a beteget a lakás nyugodtsága végett vitték volt.

Lederer Béla, ámbár rendkívül sokirányú volt érdeklődése, mégis leginkább történelemmel foglalkozott. Irodalmi működése is főleg ebben az irányban mozgott. Mint történetíró különösen három tárgy foglalkoztatta. A magyar jelenkor története; a mohácsi vész ideje; a magyar törvények fejlődése. A jelenkor

*) A *Revue Historique*-ban a magyar történelmi kutatást ismertette, a *La vie politique*-ban pedig a magyar politikai eseményeket. A *Deutsche Biographie* című vállalatba megírta Andrassy Gyula életrajzát.

történetével való foglalkozásra az a körülmény adott neki alkalmat, hogy gróf Andrassy Gyula őt bízta meg összes beszédeknek kiadásával és commentálásával. Andrassy Gyulát Ledererre Kónyi Manó tette figyelmessé. Lederer Bélának egy ép akkor megjelent tanulmánya megerősítette Andrassyt bizalmában és az akkor még igen fiatal Lederer Bélának csakhamar alkalmat nyílt a nagy államférfival működéséről behatóan értekezni. Andrassy Gyula ugyan nemsokára meghalt, de Lederer nagy szorgalommal (tán túlságos nagy szorgalommal!) gyűjtötte az anyagot és 1891-ben kiadta a beszédek első, 1893-ban a második kötetét. Lederer tág értelemben fogta fel feladatát: nemcsak magyarázza Andrassy egyes beszédeit, hanem indító okaikat és hatásukat is előadja, úgy hogy ez a két kötetes mű egyszersmind annak az illető korszaknak (1847—1871) politikai története is. A beszéd összes számai fel vannak fejtve előttünk és e szálak egyszersmind a magyar politika Ariadne-fonalai.

E beszédgyűjtemény harmadik részét Lederer nem fejezhette be. A harmadik és negyedik rész Andrassy Gyula külügyminiszteri működését tárgyalta volna. Ennek teljes megértésére oly okiratokra lett volna Lederernek szüksége, melyeket a külügyi hivatal levéltára nem akart neki kiszolgáltatni. Ez okiratok nélkül Andrassy indító okainak és gyakran bonyolult politikai céljainak magyarázata lehetetlen volt: Lederer tehát inkább, ámbár fájdalommal, elhalasztotta a gyűjtemény befejezését.

Lederer második történelmi témája a mohácsi vész korszaka volt. Erről egy nagyobb munkát szándékozott írni, melynek töredékei kétségtelenül megvannak hátrahagyott írásai közt. E műben, melyet az akadémiai könyvkiadó vállalatban óhajtott volna kiadni, élénk színekkel le akarta festeni azt a borzasztó korszakot, mely Magyarországot a világtörténelem egyik legnagyobb catastrophája felé vezette. Az összeomlás ezen végzetes korszakában Lederert különösen Verbóczy kimagasló alakja érdekelte.

Történeti vizsgálódásainak harmadik középpontja a történelmileg nevezetes törvények és történeti források gyűjtése és magyarázata volt. Egy kézikönyvet tervezett e részben, mely könnyen áttekinthető módon az egész magyar történeten át vezetne volna az olvasót.

Lederer Bélát hű barátság kötötte össze azzal az érdekes, jelke mélyében rejtelmes, de barátaival szemben végtelenül sze-

retetre méltó férfival, kinek neve Péterfy Jenő volt. Péterfy igen mély érzelmű, de magába zárkózó volt: néha ugyan mint a esiga, kieresztette csápjait, de csakhamar csalatkozva visszavonta.

Lederer igen hamar felismerte Péterfy jelentőségét, a melyet akkor nem sokan tudtak méltányolni. A milyen szíves tudott lenni Péterfy a társalgásban, oly nehezen volt valósággal és állandóan megközelíthető. Lederer bizonyos tisztelettel és nagy rokonszenvvel közeledett hozzá; senkinek az ítéletében nem bízott annyira, mint a Péterfyében. Mindakettőjükben nagy fogékonyság volt a művészet és a természet szépségei iránt: mind a kettő érzékeny, gyöngéd, költői hajlamú természet volt; mind a kettő szeretett utazva benyomásokat gyűjteni, mindegyikben volt valami daczos büszkeség, ha arról volt szó, hogy érvényesülni kell az élet tolakodó piacznán. Elég ok, hogy barátság fejlődjék köztök, melyet Lederer már rég óhajtott.

Midőn barátságuk szorosabbra fűződött, akkor az egyiket: Lederert már titokban kikezdte a halálos betegség, a másikat: Péterfyt pedig egy sötét szándék, mely mindinkább megizmosodott benne. Péterfy sorsát a gyöngéd barátság enyhítette, de meg nem bírta változtatni. Ő életének ezen utolsó korszakában meg akarta magát menteni; Péterfy, hogy úgy mondjam, meg akarta menteni Péterfyt. Meg akarta menteni magát tudományos foglalkozással, írással, zenével, barátsággal, utazással, — de hiába. Péterfy e részben olyan volt, mint ama muzsikus, ki téli éjjelen hazamenet egy farkasverembe zuhant, a hol az éhes ordast csak úgy bírta távol tartani, hogy hegedült, egyre hegedült. Midőn aztán Péterfynél egy húr a másik után elpattant, a fenyegető fenevad: a halál szándéka is mindig közelebb meg közelebb nyomult.

Péterfy váratlan, megdöbbentő halála működésének, látszólag egészségének teljében Lederer Bélára nézve a legnagyobb fájdalmak egyike volt, melyet a sors reá mért. Péterfy önkénytes halála azt a hatást tette barátaira, hogy ők bizony épen nem töltöttek be oly nagy szerepet a Péterfy életében, mint ő a barátéiban. «Ő csak játszott velünk» kiáltott fel Lederer, midőn barátja halálát megtudta.

Pedig Lederernek Péterfyre nézve sokat ígérő terve volt, melyről azonban neki még nem szólt volt. Úgy álmodta a jövőt, hogy a tenger partján művészeti kincsek közelében enyhe éghajlat alatt kertés birtokot szerez magának, a melyben nagy

könyvtár, nagy kényelem és nagy otium lett volna. Oda várta volna egy-két más barátjával Péterfy Jenőt, kitől azt remélte, hogy életének hátralevő jó részét majd ott tölti. Megtette volna-e? Lederer ebbeli reményével tán csak egy tengeri utashoz hasonlított, ki azt hiszi, hogy a költöző fecske, a mely a hajó árbóczán megpihen, ott majd fészket is rak magának, a helyett, hogy melegebb hazába repülne. Rajongó képzelettel építette ezt a tudománynak és barátságnak szentelt villát, de a sors váratlan megtagadta és csak két sírdombot adott helyette.

Péterfy Jenő halála oly nagy hatást tett reá, hogy egy időre vidékre vonult és ott baráti emlékeinek élve, megírta azt a kis, könyvkereskedői forgalomba nem került könyvet Péterfy Jenőről*). Egy költőileg hangolt lélek benyomásai, emlékei, utirajzvázlatai élénk, de nem nyugtalan modorban előadva. Stilusra nézve a bánat eme könyve a legszebb, a mit Lederer írt. Nem kell csodálkoznunk, vagy érthetetlennek mondanunk e nagy bánatot. Egy barátunk halála néha egész életünkre árnyékot vet. Luther életében korszakot alkot egyik barátjának halála. A *Szettek Életé*-ből tudjuk, hogy voltak szettek, kiket barátjuk halála bírt a világmegtágadó életre. Tennyson is egy ifjúkori barátjának halála tette először költővé.

Mint tudós írónak, Lederer Bélának fősajátsága volt az illető tárgy körülményeinek beható, okos mérlegelése. Az embert benne első sorban az érzelmek gyöngédsége és nagy önzetlensége jellemezte. A hol tudott, tanácsolt, javított, utána járt és segített. A szegények, a szűkölködők, sőt azok is, a kik nem voltak valóban szegények, csak ép bajban voltak, biztos reménynyel fordulhattak hozzá. Ismerőseivel szemben valósággal kifogyhatatlan volt gyöngédségben és szívességekben. Ha csak lehetett, követte Kempis Tamás szép mondását: *Amo nesciri!* Maradjon rejtve, hogy jót tettem. Tettein, mint egyéniségén rajta volt — mint aranyon a díszítés — a szeretetreméltóság zománca.

Sajnos, hogy oly kevéssé hasonlítunk hozzá!

R. Fr.

* E könyvecske egy része megjelent később névtelenül az Ambrus Zoltán és Blaskovics szerkesztette *Új Magyar Szemlé*-ben.

ÉRTESÍTŐ.

*Báró Eötvös József összes munkái. I—XX. Budapest, Révai
Testvérek 1901—1903.*

Ismeretes, hogy a költő örököse átengedte atyja munkáinak tulajdonjogát az Országos Eötvös-alapnak. Tanárok és tanítók fiainak segélyére van szánva a nagy költő és emberbarát munkáinak jövedelme. Szép rendelkezés és méltó Eötvös emlékéhez.

Reméljük, hogy a jövedelem nem lesz csekély, hiszen Eötvös olvasott író. Gondoljuk csak meg, hogy a *Karthausi* 14-ik, a *Falu jegyzője* 7-ik, a *Magyarország 1514-ben* 8-ik s a *Növérlek* 6-ik kiadásban olvasható Eötvös munkáinak ez első teljes gyűjteményében.

Mivel első teljes kiadásról van szó, figyelmünket először is az eddig kiadatlan munkák kötik le.

A *Pusztalak* című elbeszélés nem jelent meg Eötvös életében. E folyóiratban jelent meg először nyomtatásban.

Elmés kis rajz a régi magyar világból. A nemesi családok ügyvédjeinek perlekedő mániája van benne kigunyolva. Az öreg Vértesy becsületes ügyvéd, de meg van győződve arról, hogy Latkóczyék hét holdat tulajdonítottak el Péteryék birtokából. Vértesy ügyvédi jogérzete és ragaszkodása a Pétery házhoz nem hagyják nyugodni, e hét hold miatt összeveszítí Péteryéket és Latkóczyékat, kik azelőtt a legjobb barátságban éltek. A pert a szerelem hatalma dönti el. A két család gyermekei, kik azelőtt közönbösek voltak egymás iránt, most az akadályok következtében megszeretik egymást. «A szerelemben sok van a puskapor tulajdonságaiból» — mondja a költő, — «mely, hol szabad tért talál, egyszerű lobot vet, s hatalmassá csak akadályok által válik». Igénytelen kis elbeszélés, de elég jó anyag van benne egy kis vígjátékra. Még hálásabb vígjátéki anyag van *A nevelő* című,

szintén kéziratban hátrahagyott elbeszélésben. Czinkotay és a főispán jelenete hatást tenne a színpadon. Czinkotay nevelője egy úri háznak, nagyon érdemes, tudós ember, de nagyon félénk, nagyon is szerény. A háziasszony szeretne tőle szabadulni e miatt s ajánlhatja a főispánnak a második aljegyzői tisztre. De szívére köti Czinkotaynak, hogy ha a főispánnal beszél, meg ne említse a házasságot, mert a főispánnak válópere van és minden a házasságra vonatkozó beszédet czélzásnak vesz a maga házi bajára. Ez a figyelmeztetés szörnyű zavarba hozza Czinkotayt. Félnékségében folyvást arra gondol, hogy mit kell kerülnie a főispánnal való döntő beszélgetésben. Természetes, hogy mikor a főispán elé jut, épen abba a témába ugratja be öntudatlan félnéksége, a melyet minden áron kerülni akar. Ez igen komikus helyzet s nagy ügyességgel s lélektani érzékkel van előkészítve.

Az elbeszélés reflexiói közt hadd álljon itt egy mély igazság: «Hibák nélkül nem boldogulunk a világon, s néha — legalább világi előmenetelünk szempontjából nézve a dolgokat — jobb, ha tíz rossz tulajdonságot hányhatnak szemünkre, mint ha valamely erényt rendkívüli mértékben birunk. A többségek uralkodása mint politikai tan új lehet, az életben rég nem követnek mást s kinek önerejével kell szereznie állását, azt alig érheti nagyobb csapás, mintha oly tulajdonokkal bir, melyeknek megítélésére a mérték hiányzik».

Eötvös *A XIX. század bárói* című regénytöredéket is hagyott hátra. Mint a kiadó mondja, a «születési és pénz-aristocrazia szembeállítására lett volna az egésznek háttéré». Érdekes probléma, mely most még jobban megérdemli a regényírók figyelmét, mint az Eötvös korában.

A *Tanulmányok* közt egy eddig még kiadatlan *Bacon* című könyvismertetést találunk. A cikknek életrajzi érdeke is van, mert Baconnak nagy hatása volt Eötvösre. Mint ő maga mondja: «Bacon nagy befolyást gyakorolt minden tanulmányaimra, s így nagyobb érdekléssel szedtem össze életének részleteit, hogy magamnak egész individualitásáról tiszta képet alkothassak». Látszik is e nagy érdek az igen sikerült kis tanulmányon. Eötvös megvédelmezi Bacon jellemét Macaulay túlzásai ellen a nélkül, hogy a másik túlságba esnék.

A levelek közt van több eddig még ki nem adott is. Fölemlíjtük ezek közt a Stuart Millhez írt levél magyar fogalmazását, melyet Falk adott át a gyűjtemény kiadójának. E levélben

egy igen becses gondolatra akadtunk. Olvastuk ugyan már e gondolatot Eötvös más munkáiban is, de úgy látjuk, hogy a magyar közönség nem ismeri eléggé Eötvösnek ez eszméjét, mely a mai viszonyok közt kétszeresen figyelemreméltó. «A continens népeit» — mondja Eötvös — «talán az egy Schweiznak kivételével, az absolutismus nevelte azzá, minek őket most találjuk. Kemény mestereknek vesszeje alatt álltak, és természetes, ha a szenvedéseknek emléke, melyeken keresztül mentek, szívöket keserűséggel tölti; de el kell ismernünk, hogy sokat, miben büszkélkednek, a nevelésnek, és épen e nevelésnek köszönik. Ez alapította meg a nagy nemzetiségeket, ez fejtette ki az egyes államok körében a civilisatiónak azon fokát, mely bár csak azért pártoltatott, hogy a népet engedelmesebbé tegye, mégis minden újabb haladásnak föltételévé vált». Szóval, Eötvös azt hiszi, hogy «egyes előnyöktől fosztott meg bennünket az a körülmény, hogy az absolutismus kemény iskoláján keresztül nem mentünk», de másrészt e fejlődésnek jó oldalai is vannak. Mi történeti fejlődésünk e hiányát így határoznók meg: nagy szerencsétlenségünk az, hogy nem mentünk keresztül a nemzeti absolutismus kemény iskoláján. Ez a szörnyű nevelési hiba épen e napokban boszulta meg magát és az államférfiú, ki arra vállalkoznék, hogy lehetően alkotmányos formában, vagy legalább az alkotmány lényeges veszélye nélkül helyre üsse nemzeti nevelésünk e súlyos hibáit, halhatatlan érdemet szerezne magának.

A fiához írt érdekes levelekben határozottabban formulázza Eötvös a föntidézett gondolatot: «Mi nem mentünk keresztül ily nevelésen» — írja 1868-ban — «sem valóságos alkotmánynyal, sem igazi absolutismussal nem birván, egész multunk politikai küzdelmek, vagy helyesebben mondva, czivódások között folyt el s most, midőn végre szabadon rendelkezhetnénk, nem vagyunk előkészítve rá. Pótolhatjuk-e azt, a mit elmulasztottunk, meg fogjuk-e oldhatni föladatunkat, a jövőnek titka . . . Néha csak-nem kétségbeesem». Ma tudjuk, mennyire igazolt volt e pessimismus s hogy Eötvös mily jól látta bajainknak eredetét s igazi természetét. Kevesebb örömmel olvastuk a Falk Miksához írt leveleket, melyek közt szintén sok a kiadatlan. Tanulságosak ezek is, de a Deákra s Széchenyire vonatkozó megjegyzések nagyon is subjectivék.

A kiadást Voinovich Géza rendezte sajtó alá. Elve az volt, hogy «minden művet az első kiadáshoz híven, az eredeti szöveg

helyreállításával jelenjék meg». Ez igen helyes kiadói elv; nem vizsgáltuk oly részletesen a kiadást, hogy megítélhetnők, vajon végrehajtotta-e a kiadó szándékát. Egyes sajtóhibákat vettünk észre, de azok nem igen jelentékenyek. A jegyzetekben történeti, irodalomtörténeti és bibliographiai adatokat nyújt a kiadó az olvasó tájékoztatására. E jegyzetek értékesek; egy Eötvös philologus talán fölfedezhet bennök néhány hiányt és hibát, de azt senkisé is tagadhatja, hogy a kiadó szorgalommal és ízléssel dolgozott. Kiemeljük a XVI. kötethez írt jegyzetet. Ebben Voinovich Eötvös három német munkájának bő kivonatát adja. A munkákat nem közölte a kiadásban s így nagyon érdemes munkát végzett, midőn azoknak igen bő és világos tartalmú kivonatát közölte a jegyzetekben. Néha irodalomtörténeti fejtegetéseket és jellemrajzokat is találunk a jegyzetek közt és ezek közül idézzük a VIII. kötet 307. lapjáról a következőt: «Eötvös ünnepelt szónoka volt e kornak. Emlék- és megnyitó-beszédei mindig nagy közönséget vonzottak az Akadémia és a Kisaludytársaság üléseire s egyéb ünnepekre is. Neki jutott örökül atyai barátjának, Kölcseynek érzelmes szónoki stílje, az ő beszédeiben támadtak föl annak mély lyrai hangulatai, érzésből fakadó költői gondolatai, szívének őszinte kegyelete az elhúnyt nagyok iránt, körmondatainak nyugodt hullámozása, nyelvének ünnepies zengése. Mind oly tulajdonok, melyek különös díszül szolgálnak az emlékbeszédnek. Ez érdemei révén örökölte Eötvös az Akadémia ünnepi szószékét Kölcsey halála után, a honnan először épen magának Kölcseynek emlékét újította meg. Emlékbeszédeiben nem oly subjectiv, mint Kölcsey; nem is marad az életrajzi adatok elősorolásánál, mint Toldy szokása; nem olvasztja össze a kegyelet érzését az igazságos kritika magas, de sohasem bántó fokán az életpálya szigorú méltánylatával, mint Gyulai. Elmélkedő hajlama minden pályában a vezér-eszmét keresi, mely az emberben testet öltött». Helyes fölfogással és szépen írt jellemzés. S van ilyen több is a jegyzetek közt.

Csak egy helyreigazító észrevételt koczkaztatunk Voinovich egyik jegyzetére. A XVI. kötet 288. lapján azt olvassuk, hogy Eötvösnek egy 1865-iki cikkében «először említették a delegatiót». E jegyzetből csak annyit tanulhatunk, hogy Eötvös 1865-ben említi először a delegatiót. De előtte mások már említették. Gróf Apponyi György 1862-ben készült memorandumában, melyet Kónyi közölt *Deák beszédeiben*, nemcsak említi a delegatiót,

Hanem vázolja is ez intézmény szervezetét. Vajon Deák vette-e át Apponyi gondolatát, vagy Apponyi-e a Deákét, azt nem tudjuk, de a delegatio neve, sőt szervezete már 1865 előtt is foglalkoztatta a magyar politika vezérférfiain.

Az egész kiadást Voinovichnak több mint hat íves életrajzi-essayje fejezi be, melyet az akadémia az országos Eötvös-bizottság pályázatán kétezer koronás pályadíjjal tüntetett ki. Az akadémia bírálóinak voltak ugyan észrevetelei Voinovich fölfogása ellen, de elismeréssel nyilatkoztak a mű formájáról, kiemelvén azt, hogy «valódi essayszerű dolgozat». Valóban az is. Voinovich ez első nagyobb munkájában hivatott essayírónak mutatkozik. Széleskörű irodalmi ismeretei vannak, érdeklí a művészet s a történet, hajlékony s eleven stílusa van. Elmélyed tárgyába, minden oldalát kutatja szorgos figyelemmel, magas kritikai szempontokra törekszik s a mellett őszinte kegyelet s meleg odaadás hevíti stíljét. Nehéz föladatra vállalkozott. Bár értékes munkálatokra támaszkodhatott, igen bonyodalmas föladatot kellett megoldania, midőn Eötvös sokoldalú pályájának, gazdag szellemi munkájának, s nem a legegyszerűbb lelki életének képét akarta rajzolni. A föladat jó részét szerencsésen oldotta meg, de munkájának egyes részein még észrevehető a nem eléggé gyakorlott író eljárása.

Nagyon szereti az antithesiseket. Ez nem baj, sőt az antithesis igen jó hatású módja a gondolat kiemelésének. De csak akkor, ha gondolatokat s nem szavakat állítunk szembe egymással s ha a keresettségnek még látszatát is kerüljük. Vegyük például, hogy mikép rajzolja szerzőnk Pruzsinszky hatását Eötvösre: «Eötvös bizonyára sokat szenvedett tőle, de sokat is köszönhetett neki. Ő kezdte elidegeníteni családjának és osztályának hagyományaitól, de ő tanította meg hazáját szeretni. Megrontotta gyermekéveit, de általa vált hasznossá férfikora. Érzelmét sokszor sértette, de a fájdalom díjául eszméket keltett. Ha egyénisége nem illett is a gyermek-kedélyhez, Eötvös egyéniségét ő ébresztette föl». Ennek a beszédnek van magja, de — hogy a szerző modorát folytassuk — maga a beszéd nem magvas. Ugyanazt a gondolatot lehetséges lett volna tömöröbben kifejezni egy vagy két mondatban, egy vagy két ellentéttel.

Máskor nagyon is sokféle gondolatot szorít össze néhány mondatba, midőn például a 202. lapon a hevesvérű Pulszky s az ifjú Eötvös barátságát rajzolja, magyarázatul Petőfi *Felhők*

czímű költeményét, Madáchnak a «paraszt bettlerek» után való járását és Széchenyi érzékiségét említi. Ez sok egy lélekzetre. Mert lehet, hogy a szerzőnek igaza van, de magukat a fölhozott példákat is meg kellett volna világítania néhány szóval, hogy azután e példákkal megvilágíthassa gondolatát.

Előfordul az is, hogy többet mond, mint a mennyit talán maga is mondani akar. «Eötvösnél mindarról», — úgymond — «a mi első tekintetre egyéninek látszott, kiderül, hogy vendég-haj és álszakáll, s az alak tulajdonképen az író hasonmása vagy egyenes ellentétje.» Ez kissé sok, ez talán Kisfaludy Sándort jellemezné, de nem az Eötvös phantasiáját. Dózsa György, Nyúzó s Kenyházy jellemeinek alkotója nem volt kezdetleges jellemrajzó, ha nem is volt nagy művésze az egyéntésnek.

Néhány tévedést is meg kell említenünk. Voinovich, szembeállítva Keményt és Eötvöst, azt mondja Keményről, hogy önmagáért támasztja föl a multat s hogy íróasztala mellett elhallgatott benne a hazafi és a gyakorlati politikus. Pedig Keménynek két regényében igen világos a czélzás az egykorú politikai eseményekre.

Különös gondolatokat olvasunk a 257. lapon. «Ha valaki uralkodók életrajza és a ma szokásos világtörténet helyett megírná az emberiség kifejlődésének történetét, az emberiség gondolkodásában csodálatos új hajcsövességi törvényt fedezne föl». Például hozza föl az 1848 francia forradalom s az 1867-iki porosz-osztrák háború hatását történetünkre. «Az emberiség összetartozásának nagy törvénye érvényesül ebben»: ez a conclusio.

Erre az a megjegyzésünk, hogy ma már nem uralkodók életrajzából áll a történetírás, sőt épen az ellenkező végletbe estünk, már majdnem kidobtuk az egyént a világtörténetből. Másodszor ez a hajcsövességi törvény — ha ugyan törvénynek nevezhető — eléggé ismeretes. Történetíróink előtt nem ismeretlen, hogy az európai események hatással vannak a hazaiakra.

Szabatosabban kellett volna megállapítania a szerzőnek Deák és Eötvös viszonyát. A Falkhoz írt levelek közlése e viszonynak szabatos megállapítását még kívánatosabbá tette. «A personal unio» — úgymond szerzőnk — «melynek fönnállását bizonyította, Irország realuniójának példája, melyre hivatkozott, tiltakozása az alkotmány-octroyálás ellen — átmentek Deák meggyőzésébe és érvelésébe». Bocsánatot, ha Deák vett is át egyetmást Eötvös érveiből, de a tiltakozást az alkotmány-octroyálás

ellen s a personal unió történeti bizonyítását nem tanulta Eötvöstől.

Ne vegye rossz néven a szerző bíráló megjegyzéseinket, komolyan vesszük tehetségét s azért foglalkoztunk vele komolyan. Sokat várunk tőle, meglepő néha sikerült fordulataival s találó jellemrajzaival. «Igazi költők munkái» — mondja egyszer — «úgyis olyanok, mint a kert falán kihajló galyak: szépek magukban is, de varázsuk abban van, hogy a kert egész gazdagságát sejtetik velünk; kiérezni belőlük az egész tavaszt». E hasonlatban van gondolat, érzés s szemlélet, az ily sorok határozott stilistikai tehetségre vallanak. Igen szépen jellemzi szerzőnk Eötvöst mint szónokot (247) s nagyon sok találót tud mondani államférfíúi pályájáról is. Igen jó a tanulmány befejező része; oly hangulat vonul végig rajta, mely illik a nagy élet alkonyának rajzához. Ha majd élettapasztalatok, s eredeti megfigyelések fejleszteni fogják a szerző tehetségét, bizonyára még becsesebb munkákkal is gyarapítja irodalmunkat. Essayje így is érdekes s tanulságos s egyes hibái mellett is megérdemelte, hogy Eötvös első teljes kiadásával együtt olvassa a közönség. —d

*Morvay Győző: Galantai gróf Fekete János. Budapest, 1903.
(Magyar Történeti Életrajzok.)*

A XVIII. század végén a legműveltebb, a legérdekesebb magyar társaskör Főthon volt, a főváros közelében. A főthi kastélynak, melyet Voltaire híres tartózkodó helyére czélozva *magyar Ferneynek* neveztek el, ura gróf Fekete János volt: nyugalmazott tábornoka a hétéves háborúnak, magyar és francia költő, Ferencz királynak (Mária Theresia férjének) meghittje, Ausztria legszellemesebb emberének, de Ligne hercegnek és a világ legszellemesebb emberének: Voltaire nek barátja.

Gróf Fekete János főthi birtokán Ariostót, Voltairét és Ovidiust fordította és korának legkiválóbb magyar íróival levelezett és társalgott: Báróti Sándor, a bécsi testőr, Horvát Ádám, a *Hunnias* szerzője, gr. Gvadányi József, lovas generális a *Falusi nótárius utazásainak* költője, Kiss János (Kazinczynak «isteni Kiss-e»), a nagyműveltségű Schedius Lajos egyetemi tanár — ezek voltak Fekete barátai. (Kazinczy, Versegly ebben az idő-

ben a század legutolsó éveiben rabok voltak és már ez oknál fogva is hiányoznak ebből a körből).

Maga a sokat tapasztalt, sokat látott háziúr, gróf Fekete János ezt írja e társaságról:

Mint Horációval Virgil, Tibur vidékében,
Mi is okoskodunk barátság keblében.

A főthi kastély ormára pedig egy francia versét faragtatja: Már nem reménylek semmit és nem panaszkodom a szerelemre, a nagyokra, a sorsra. Legitt várom a halálomat, melyet se nem óhajtok, se nem félek:

Las d'espérer et de me plaindre
De l'amour, des grands et du sort
C'est ici que j'attends la mort,
Sans la désirer ni la craindre.

Erről az érdekes alakról, kinek életéről és irodalmi működéséről csak igen hiányos adatok voltak ismeretesek, Morvay Győző nagy utánjárással és fáradsággal egész könyvet ír, mely kellemes módon világos és pontos átnézetét adja ennek a mozgalmas életnek. Azt lehet mondani, hogy Morvay Győző újból fölfedezte irodalmunknak ezt az elfelejtett alakját és egyszerűsmind minden tudnivalót róla összegyűjtve, először jellemezte is.

Fekete János (1741—1803) a XVIII. század azon nagyszámú íróihoz tartozik, kiket Voltaire ébresztett föl. Fekete János apja, a kanczelár is igen tekintélyes, művelt, gazdag ember volt. De mégis, mily különbség közte és a fia közt! két erősen különböző korszak tükröződik apában és fiúban. Az öreg a hagyományos vallásos fölfogás híve, fia a fölvilágosodás irányának rajongó követője; az öreg még aulikus, a fiatalat már *aradi Mirabeau*nak nevezik, annyira ellenzéki az 1790 és 1791-diki országgyűlésen; az öreg nagy vagyont szerez, a fiatal elveri; az öreg kiváló jogászíró, a fiatal a könnyű költészet művelője, Voltaire frivol *Orleansi szüzének* fordítója.

Fekete János élete annyival hasonlít a nála hét évvel fiatalabb Bessenyei György életéhez, hogy ő is fiatal korában Bécsbe kerül, ő is katona, és hogy szintén Bécsben lesz Voltaire rajongó követője. Bécsben akkor divatban volt Voltaire és a francia fölvilágosító irodalom; Fekete is úszik ebben az európai áramlatban, melylyel Bécsben ismerkedett meg. Fekete szellemi fej-

lődésére úgy látszik döntő befolyással volt de Ligne herceg, ki maga is író, a bécsi udvar legkiválóbb alakja, Voltaire barátja volt. Ez terelhetette Fekete szellemét a francia encyclopædisták irányába. Vajon nem érintkezett-e Fekete Bécsben Bessenyei Györggyel? Nem tőle kapta-e Bessenyei az első tájékoztatást a francia szellemi mozgalmak terén? Talán Fekete volt-e az, ki Bessenyeit Voltaire követőjévé tette? Ezek oly kérdések, melyekre Morvay nem felel: úgy látszik alapos kutatásai közben sem szerezhetett anyagot e kérdések megoldására.

Van Fekete János életének egy másik korszaka is, mely nem áll teljes világosságban előttünk. Ez a Hompesch-féle összeesküvés korszaka. II. József uralkodásának utolsó éveiben több magyar nemes összeesküvést tervezett II. József ellen és meg is nyerte II. Frigyes Vilmos porosz király támogatását. Ebben az összeesküvésben Fekete Jánosnak is volt része, de nem tudni, mennyiben.

Életének utolsó éveit Fóthon töltötte Fekete és sokat fordított. Egyik fordítását: Ovidius *Ars amandiját*, *A szerelem mestersége* címmel Fábián Juliannának ajánlotta. Fábián Julianna ép az időben tünt föl mint költőné Gvadányihoz irt verses leveleivel. Fekete János rendkívül udvarias akart lenni a magyar Sapphóval szemben és elküldte neki az Ovidius fordítást egy ajánló verssel, melyben elmondja, hogy Fábián Juliannának ajánlja a fordítást, mert ő

Illyetén munkának legjelesb bírája
Ezen mesterségnek ő lehet próbája.

Azonban Fekete János galanteriája balúl ütött ki. Fábián Julianna nem értette sem Ovidius, sem Fekete mythologiai vonatkozásait, fölháborodva utasította vissza a szerelem iskoláját, melyben jó hírét látta megtámadva. Azt a rokoko-modort, melyet Fekete János Schönbrunnban a világszép Auersperg Mimivel szemben alkalmazhatott, azt bizony nem tudta megbecsülni Fábián Julianna, a komáromi varga derék felesége!

Fekete csalódva azt írja barátjának Gvadányinak a fölbőszült Juliannáról:

Aglaét s testvérit nem ismeri szegény!
Versibe csak *tőled* jött a tündöklő fény.
Hagyjuk azért ötet ostobaságába
Merülve s zsoldáros tudatlanságába.

«Zsoltáros tudatlanság» — e kifejezés valóban egy Voltaire-tanítványra vall.

Fekete János lelkét Voltaire gyújtotta föl. Ő az első nevezetes magyar voltaireianus, Bessenyei a második. Fekete János huszonhatéves volt, midőn először fordult levélben Voltairehez. Verseket is küldött neki, melyeket Voltaire dicséretre méltatott. Erre ujjongva válaszolt Fekete és a bíráló Igazság serpenyőjébe 100 üveg tokajit rakott. Nemsokára Voltaire két hozzá írt verssel tiszteli meg Feketét. Meglehet, hogy azt vallotta magában, hogy Fekete bora jobb, mint versei, de írni ezt nem írta. Néhány hónappal később Fekete ismét 100 üveg tokajit küld Voltaire-nek, a ki azt állítja, hogy ő már csak Styx vizéből iszik. Morvay valószínűnek tartja, hogy Fekete személyesen is fölkereste Voltairt Ferneyben.

Úgy hiszem, Morvay nem festi egész helyesen azt a hatást, a melyet Voltaire Feketére és kortársaira tett. Voltaire befolyása alatt azt hitték a fogékony szellemek abban az időben, hogy egészen új korszak kezdődik, a melyben az emberiség föl szabadul a középkori elfogultságnak, a babonának, az intolerantiának és a politikai rabságnak bilincseitől és szabadabb, méltóbb életet él majd ezentúl.

A fölvilágosodás ragyogó napja, Voltaire szelleme széteszlatja a ködöt, mely az emberi szemet elborítja. És valóban hány előítéletet, hány babonát döntött meg Voltaire abban a korszakban, melyben még sokan hittek a boszorkányokban és a kánpad szükséges voltában! «Fekete — írja róla Morvay — elfogultságában sohasem látott át Voltaire rationalismusán, mely mögött a közkeletű eszmék üzleti érvényesítése lappangott». (33) Nem igazságtalanság-e Voltaireről így itélni? Voltairenak sok és nagy hibái voltak, de nagyszerű és korszakalkotó működését «trivialitások üzleti érvényesítésének» mégis tán csak az elfogultság nevezheti. Végre is, mindent összefoglalva és a művelődéstörténeti nagy szerepét tekintve, mégis csak azt lehet mondani, hogy a babonák ellen harczoló Voltaire az emberiség egyik nagy jótevője. Morvay azt állítja, hogy Voltaire a zsidóságot üldözte és hogy optimista volt. (82) Voltaire, a tolerancia nagy szószólója, zsidóüldöző? Voltaire, a *Candide* szerzője, optimista? Voltaire, mondja továbbá Morvay «indeterminista, a korlátlant szerető volt». Nem értem. Determinista volt abban az értelemben, hogy az akarat szabadságát tagadta. A «korlátlan szeretete» itt nem helyesen használt kifejezés.

Kétségtelen, hogy Voltaire páratlan nagy hatását nem lehet megmagyarázni, ha jelességeit mellőzzük.

Morvay a mint hogy nem tudja eléggé méltányolni Voltaire hatását, úgy ismét túlbecsüli az anyák szerepét a XVIII. században. «A XVIII. század anyái — írja — ritkán távoznak hazulról. Házuk és férjük szolgálói, gyermeköknek kész rabjai. Rendkívül műveltek, olvasottak, sőt tudósok is». Ezt mind tán a magyar nőkről általánosságban nem lehet mondani. Kazinczy Ferencz nagyanyja (egy alispán leánya) például nem tudott írni és ez nem volt páratlan eset abban az időben.

A tulajdonnevek különös összezavarása fordul elő azon mondatban, mely szerint az 1735-ben született de Ligne herczeggel érintkezésbe állott volna korának legelőkelőbb férfiai: Nagy Frigyes, Voltaire, Rousseau, Bossuet, Fénélon, Molina, Goethe. Itt három századnak neves emberei vannak egykorúsítva és egymáshoz csapva. (Molina a XVI., Bossuet a XVII. században élt.)

Gróf Fekete János nem volt jelentékeny író. Altalában azt lehet mondani, hogy francia versei jobbak, mint magyar versei, a mi érthető, hisz a francia nyelv költészetileg teljesen kiművelt nyelv volt már akkor is, míg a magyar költői stílus nem volt kifejlesztve. Mindamellett érdekes és művelődésünk történetére nézve elég fontos alak Fekete János, kit Morvay Győző érdemes könyve a feledés sötétéből az irodalomtörténet világosságába helyezett.

rfr.

The India of the Queen and other essays. By the late Sir William Wilson Hunter. Edited by Lady Hunter. London, 1903. 8° XVIII+278 l.

E csinos kiállítású kötetben az elhalt Sir William Hunternek, Kelet-India jól ismert történetírójának nyolcz rövidebb-hosszabb összegyűjtött essayit kapjuk, melyeket özvegye rendezett sajtó alá és melyekhez életrajzírója, Francis Henry Skrine írt bevezetést.

A nyolcz essay közül leginkább az utolsó érdekel bennünket magyarokat, a melynek czíme: *A Pilgrim Scholar* s mely eredetileg az allahabadi *Pioncer*ban, távol Kelet-Indiában, a Ganges szent folyam partján jelent meg 1885-ben. A czímben

említett «zarándok tudós» nem más mint a mi Kőrösi Csoma Sándorunk, kiről Sir William igen meleg és rokonszenves hangon írt ismertetést közölt dr. Duka Tivadarnak angol munkája (*The Life and works of Alexander Csoma de Kőrös*) nyomán, mely ugyanazon év elején jelent volt meg Londonban.

Sir William Hunter véleményében «Csoma egyes-egyedül többet tett, mint Ochterlony hadseregei és nem kevesebbet, mint Hodgson diplomatiája a Himalaya hegység áthatolására s annak földérítésére Európa előtt, hogy mi feküdt a hegyfalazaton túl». Egy más helyen pedig úgy nyilatkozik, hogy Kőrösi Csoma Sándor hírnevének drágának kell lennie az angol nemzet előtt. Sir David Ochterlonyt mint Nipál meghódítóját ünnepli az angol nép és hálás honfitársai emlékoszlopot emeltek neki Calcuttában. Hodgson pedig szintén bokros érdemeket szerzett magának, mint katona, diplomata és kormányzó Kelet-Indiában.

Szerzőnk röviden ecseteli a zarándok tudós életrajzát és egy-két pontot illetőleg jóakaró polémiába ereszkedik dr. Dukával, de kevés szerencsével. Így példának okáért gyöngéden szemérettel veti a magyar írónak, hogy az életrajzíró szokott enthusiasmusától elragadtatva Kőrösi Csoma Sándor valódi vívmányainak élénk ecsetelésével el igyekszik takarni az utazó főczéljának délibábszerű voltát. Szerinte dr. Dukának bizonyára alkalma lehetett volna látni Kőrösi Csoma Sándornak azon sajátkezű levelét, melyben azt írja Teheránból, hogy «abból a kettős célból, hogy eleget tegyek kívánságomnak és hogy megmutassam hálámat és szeretetemet nemzetem irányában, íme útra keltem és úgy kell hogy fölkutassam nemzetem eredetét azon igazságok világánál, melyet magam gyujtottam meg Németországban; nem rettenve vissza sem a veszélyektől, melyekkel talán szembe fogok szállni, sem a hosszú úttól, melyet talán meg kell tennem». De hiszen dr. Duka eléggé bőven foglalkozott idézett művében szerencsétlen honfitársának még ifjúságában maga elé kitűzött és egész életén át szem elöl nem tévesztett életcéljával; és csak azon fölfogás ellen tiltakozott, mintha Kőrösi Csoma Sándor ábrándozó lett volna és déli bábót hajhászni ment volna Közép-Ázsiába. Maga Hunter is azonban mentegeti a magyar utazót. Szerinte, midőn Csoma útra kelt Európából, itt még az ó-világi nyelvészet dívott; egyes szavak véletlen hasonlatosságából gyártogattak nyelvrokonságokat és Bopp még nem helyezte volt véglegesen szigorú tudományos alapra a nyelvkutatást. Sze-

rinte azonban a főczél el nem érése egy csöppet sem von le Csoma érdemeiből. Ő álomképet hajhászott ugyan, de valóságot érvényesített. Mint Browning nyelvtan tudósa azonban, Csoma egy magasztos czél után törekedve meghalt, mielőtt tudomást szerzett volna róla.

Hunter azt is gáncsolja Duka könyvében, hogy ez úgy akarja föltüntetni a dolgot, mintha Csoma szótárának megjelenéseig a tudományos világ a tibeti nyelv ismeretét illetőleg kizárólag páter Giorgi munkájára volt volna utalva s hogy nem említi föl az életrajzíró, hogy már 1726-ban Serampurban egy ismeretlen keresztyén hittérítőnek tibeti szótárát nyomtatták ki. Mint tudjuk ez utóbbi munkát ismerték ugyan Európában, de csak úgy, mint a fehér hollót, híréből. s hogy azonfölül utólag még igen gyarló munkának is bizonyult be.

Azt is bajos megérteni, hogy mit értett Sir William Hunter azon, hogy midőn Kőrösi Csoma Sándor tibeti odújából váratlanul megjelent Sabathuban és az ottani angol katonai térparancsnok letartóztatta őt tisztességes fogságban a központi hatóságok további rendelkezéseig, a kelet-indiai kormány igen kényes helyzetben volt, — a mitől szerinte dr. Dukának nem is volt tudomása — mert félték, hogy valami balfogással nevetségessé teszük magokat az európai tudós világ szemében és azért sokáig haboztak, hogy a magyar vándortudóssal mit tegyenek. Az európai tudós világ alatt Klaprothékat kell értenünk. Hiszen maga a szerző írja alább, hogy Csomának szerencséjére az akkori időben Kelet Indiának kormánygyeplői fölötte értelmes, fölvilágosodott férfiak kezében voltak, kik rögtön fölismerték a magyar tudós kutatásainak nagy fontosságát és nem törődve Klaprothék gúnymosolyával, megtették azt, a mit a józan ész sugallt nekik.

Köszönettel tartozunk Lady Hunternek, hogy hazánkfia emlékéét újra fölelevenítette. Kőrösi Csoma Sándor, mint gróf Széchenyi István írja róla, «pénz és taps nélkül, de elszánt kitartó hazafiságtól» ösztönöztetve «bölcsőjét kereste a magyarnak... Távól a hazától lón eltemetve, de él minden jobb magyarnak lelkében... Vegyetek példát hazánk nagyjai (és aprai) egy árva-fiún, és legyetek hú magyarok, tettel és nem szájjal és olcsó demonstratiókkal».

—f—s.

Nyrop-Vogt: Das Leben der Wörter. Eduard Avenarius, Leipzig, 1903. Ára 3 márká.

Ez a könyv eredetileg dán nyelven jelent meg, most íme a dánúl nem tudók számára lefordították német nyelvre is. Kristoffer Nyrop ismert név a nyelvészet terén; főképen a román nyelvekkel foglalkozik s francia történeti nyelvtana egyike a legjobbknak e szakban. Jelen műve, melynek tárgya a szók élete, nem szorítkozik csupán a román nyelvekre: skandináv, angol s német példák is bőven találhatók benne. Ha e mű magyarra is lefordíthatnák, a sok skandináv példát, melyet a német fordító nem tudott kellő kicsiny számra leszorítani, magyar példákkal kellene fölcserélni.

Nyrop könyve tíz fejezetre oszlik, melyek mindegyike a szók életének egy-egy érdekes tüneményét mutatja be: I Euphemismus. II. Voces mediæ. III. A jelentés szűkülése. IV. A jelentés bővülése. V. Metaphora. VI. Katachresis. VII. Névadás, VIII. Hangok harmóniája, alliteratio, rím. IX. Félreértett szók, szójátékok stb. X. Népetymológiák. Hadd lássuk e jelenségeket külön-külön.

Az első fejezet, mely az euphemismusról szól, a legnagyobb, mert a nyelvben is ez fordul elő leggyakrabban. Alaposan meggyülnék ugyanis az ember baja embertársaival, ha mindenben követni akarná Boileau sorait:

Je ne puis rien nommer, si ce n'est par son nom.

J'appelle un chat un chat, et Rolet un fripon.

Épen annak elkerülésére, hogy mindent nevéen ne nevezzen az ember, szolgál az euphemismus, melynek használata azonban igen sokféle. Magasztos dolgokra épen úgy alkalmazható, mint alacsonyakra. Oka lehet a tisztelet vagy félelem az előtt, a mit ki akarunk mondani, babonás rettegés gonosz hatalmaktól, szeméremérzet vagy illemtudás, elővigyázat, szerénység, gondosság vagy azon törekvés, hogy valami csúfot vagy kellemetlent elleplezzünk, jelentéktelent kiemeljünk. Az euphemismus sok alakja közül gyakori a synekdoche, litotes, antiphrasis és aposiopesis, melyeket a stilistikából mindenki ismer. Érdekes alakja az idegen szavak használata is, mert nyilvánvaló, hogy ezeknek gyakran igen nagy euphemistikus erejük van, így például, ha valakiről azt mondjuk, hogy *dipsomániában szenved*, ez minden-

esetre udvariasabban hangzik, mint ha *iszákosságról* vagy *részeges-ségről* beszélünk. Az antiphrasis gyakran annyira megszokássá válik, hogy eredeti jelentésében már többé nem is használható; ha például *szép kompániát* emlegetünk, vagy azt mondjuk, hogy A B-t alaposan *megczirógatta*, alig akadhat valaki, a ki e ki fejezéseket nem antiphrastikusan érti. Mindent jóformán, a mi a halálhoz tartozik (sír, holttest stb.) csak ritkán szoktunk nevén megnevezni, rendszeren körülírjuk. Nyrop egész sereg kifejezést állít össze, melylyel azon egyszerű fogalmat, hogy *meghalt*, kiszoktuk fejezni, például: *elköltözött, utolsó lélekzett, elment oda, honnan nincs többé visszatérés, megtért őseihez, jobblétre szenderült, szemeit örökre lehunyta, nincs többé* stb. A temetést az elhunyt *utolsó földi útjának*, holttestét *földi maradványainak* szoktuk nevezni. A mai stílusban az euphemismusnak gyakran igen sokat köszönünk; ha például azt mondjuk, hogy *állítása nem felel meg a valóságnak*, ezt még eltűri az, a ki, ha e hosszadalmas, de synonym kifejezés helyett azt hallaná, hogy *hazudott*, rögtön segédeit küldené. Még csak elgondolni is szörnyűség, ha a helyett, hogy *ezt a lapot X. Y. inspirálja* azt olvasnók, *ezt a lapot X. Y. megvesztegette*. Némelykor, de ritkán előfordúl a *kakophemia* is, például azon esetben, ha gyerekhez így szólunk: *te kis hunczut, te kis gazember*. (Zárjel közt legalább meg kell említenünk, hogy Nyrop nyilván téved, midőn az 50. lapon *mont de piété*-t (=zálogház) euphemistikus kifejezésnek tartja. Tudvalévő, hogy a zálogházi intézmény kezdetben papi kézben volt, s minthogy az emberbaráti szereteten alapúlt nevét, mely az olaszban is *monte di pietà*, euphemistikusnak nem tekinthetjük.

Egynémelyike azon szavaknak, melyek ma — bármelyik nyelvben — dicsőséget vagy rossz hírt, dicséretet vagy szidalmat jelentenek, eredetileg sem kedvező, sem nem kedvező jelentésű nem volt, hanem teljesen semleges: ezek a *voces mediae*, melyekre a II. fejezetben igen sok példát találunk. Ilyen például a latin *fama*, mely jó hírt épen úgy jelenthet, mint rosszat s *famosus*, mely szintén vonatkozhatik mind a kettőre. Az angolban már *famous* csak jó értelemben használható, ellenkező értelemben *infamous* kell mondani. Az angol *renown* s a francia *renommé* csak jó értelemben, a német *berüchtigt* csakis rossz értelemben használható. A magyar nyelv szintén érdekes példát szolgáltat e jelenségnek. Feltehető, hogy *hir* eleinte sem rossz, sem jó hírt nem jelentett, *hiresben* is megvan ez a semleges

jelentés, *hirhedt* ellenben csakis rossz értelemben használható. *Szóbeszéd* szintén a rossz jelentés felé hajlik.

Tulajdonképen igen csodálatos jelenség az, hogy semleges szókból oly gyakran rossz jelentésűek lesznek, de talán nem kell ezt a pessimismus következésének tekinteni, mint némelyek teszik. Sokkal valószínűbb Nyrop magyarázata, a ki szerint e pejorativ jelentésváltozásnak oka inkább a nyelv finomságában keresendő. Ha valami jó, jobb szeretjük egyenesen kimondani, hogy jó, míg ha rossz, kerülgetjük a félre nem érthető kifejezést s oly szót használunk, melyből biztosan megállapítani nem, csak kitalálni lehet az igazi jelentést.

A jelentés bővülésének és szűkülésének tünetényeit minden nap megfigyelhetjük, oly gyakoriak valamennyi nyelvben. Íme egyik érdekesebb példa. Köztudomású, hogy a francia *grèvenek* két jelentése van 1. homokfövényes part, 2. sztrájk. Ez a két jelentés első tekintetre oly távol esik egymástól, hogy el sem tudjuk képzelni, mint vehette föl a *grève* szó, mely eredetileg csak homokot és homokos partot jelentett, a sztrájk értelmét. Nyrop a jelentés alakulását igen érdekesen adja elő. *Grèvenek* nevezték a XVIII. századig a párisi városháza előtti tért, mely a Szajna fővényén terült el. Ez volt a város egyik legmozgalmasabb pontja: itt hajtották végre a halálos ítéleteket, itt találkoztak egymással az emberek, itt kerestek munkát a munka nélkül valók. Idővel — egészen magától — *faire Grève* (= a *Place de Grève*en sétálni) ezt a jelentést vette föl: *munkát keresni* s utóbb az eredeti jelentés egészen kitörlődött az emberek emlékezetéből. A *Grève*-térrel való kapcsolatot elfelejtették: *faire Grève*ből *faire grève* lett s ily módon idővel *grève* = munkanélküliséggel lett egyértelmű. A XIX. században oly munkásokról mondták, hogy *ils font grève*, a kik azért voltak munka nélkül, mert ők magok fölhagytak vele, hogy magasabb bért kapjanak, így lett *grève*ből = a munka abbanhagyása, *sztrájk*. Ebből keletkeztek aztán *déclarer une grève*, *gréviste*, a mi mutatja, hogy a régi jelentésre ma már senki sem gondol, a mikor *grève*ről beszél. A német *Tisch* eredetileg asztalt jelentett csak, ma *étkezést* is tesz, sőt *vor Tisch*, *nach Tisch* alakban időmegállapításra is használatos. *Parlament* a dánban régebben civakodást is jelentett, «érdekes volna megtudni, teszi hozzá csípősen a szerző, vajon egyik-másik délibb államban, a *Reichstag* elnevezés nem vette föl ilyen tágabb jelentést».

Arra, hogy a jelentés idővel kisebb térre szorítkozik, nem kevesebb példa van a nyelvekben, mint a jelentés tágulására. Talán nincs az a nyelv, melyben, ha *rózsaszínűt* emlegetnek mindenki nem a piros rózsára gondolna; az, a ki valami sárga tárgyra mondaná, hogy rózsaszínű, kétségkívül szánakozást keltené. A magyar *skarlátnak* ugyanaz a jelentése, mint a német *Scharlache*: ez pedig kezdetben egy posztófajtát — színre való tekintet nélkül — jelentett s *vörös* jelentését csak később vette föl. *Queen* az angolban ma királynőt jelent, holott régebben minden *asszonyt* értettek rajta. Ha valaki Párisban *Boist* emleget, mindenki tudja, hogy a Bois de Boulogneról van szó; *l'empereur* meg csakis I. Napoleon lehet. Ehhez a csoporthoz tartozik a kolozsvári *Státua* is.

A metaphora és katachresis ismertebb jelenségek, mintsem hogy itt bővebben foglalkoznunk kellene velök. Megemlíjtük azonban, hogy Nyrop példái újak és tárgyalásuk élvezetes.

A VII. fejezet egyes szók jelentésének történetével foglalkozik, melyek közt talán legérdekesebb a ma valami vizsgálatot jelentő dán szó: *kantusse* története, mely az összes európai nyelveken átment (v. ö. magyar: *köntös*) s a perzsából származó görög *xávdus*-ból ered, mely *ujjas ruhát* tesz. A rím hatalmát a nyelvben érdekes példákön mutatja be a VIII. fejezet. Nyrop szerint például az a szokás él Franciaországban, hogy a szerelmes legény kedvese ablakára május első napján egy szegfű bokrétát tesz. A szerző szerint azért szegfű e virág, mert francia neve szinte maga után vonzza e rímet: *Ocillet, tu me plais*. Másutt, ugyancsak a rím végett, más virágot használnak e czélra: *Sycomore, je t'aime jusqu' à la mort*. Elvitázhatatlan, hogy a rímnek, az által, hogy a figyelmet nagyon magára vonja, fontos szerepe van a nyelv életében. A nemrég lezajlott Babel und Bibel-vita népszerűsége is köszön talán nevének valamit, sőt azon szellemes német író, a ki e kérdésről véleményét *Babel, Bibel und Bebel* cím alatt mondta el, bizonyára szintén nem véletlenségből adott iratának ily hangzatos címet.

Legérdekesebb, mert legeredetibb, az utolsó fejezet, mely azt bizonyítja, hogy sok esetben mennyire uralkodik a szó a gondolaton. Nyrop bebizonyítja például, hogy Szent Expeditus cultusa Franciaországban csak a Szent nevéből fejlődött ki, minthogy nem tudni életéről és működéséről egyebet, mint azt, hogy Diocletianus alatt élt s Arméniában mártiromságot szenvedett. Nevéből a hívek

arra vélték következtethetni, hogy azon ügyeket, melyekben hozzá fordultak, gyorsan expediálja s ezért keletkezett az a hit, hogy ő a sürgős ügyek patrónusa (*le patron des causes pressées.*) A lourdes-i zarándokok meg *l'Expéditionnaire de la très Sainte Vierge*nek nevezik. *Saint Michel*, Nyrop szerint, azért épen a pékek védszentje Franciaországban, mert *miche* annyit tesz, mint kenyér s *Saint Vincent* sem volna a bortermelők patrónusa, ha neve a bor nevére nem emlékeztetne. Ámde más körben is találhatók esetek arra, hogy a szó hangzása fontosabb jelentésénél. Nyrop azt állítja, hogy a francia forradalom idejében, ha szabadságfát ültettek, majd mindig a nyárfát választották, mert ennek neve: *peuplier* önkénytelenül is az ember eszébe juttatja a népet: *le peuple*.

Nyrop nem von le példáiból semmi végső következtetést, sőt azon nyelvbeli tüneményeket, melyekre annyi sok találó példát hoz föl, nem is magyarázza vagy fejtegeti bővebben. Könyve — e hiány mellett is — rendkívül érdekes és mulatságos olvasmány, melybe sok helyütt kellemes humor is vegyül. —g—gy

Spencer Herbert synthetikus philosophiájának kivonata. Írta Collins F. Howard Spencer Herbert Előszavával. Az ötödik angol kiadásból fordították dr. Jászi Oszkár, dr. Pekár Károly, dr. Somló Bódog és dr. Vámbéry Rusztém. Dr. Pekár Károly életrajzi bevezetésével. Budapest, Politzer Zsigmond és fia kiadása, 1903. LV+751 lap 8-r. Ára füzve 12 kor.

Mint a *Társadalomtudományi Könyvtár* I. kötete jelent meg a főtécizmzett — és siessünk kijelenteni: kiválóan becses, tartalmas és olcsó — munka. Spencer Herbertnek, az 1903 december 8-án elhunyt nagy angol bölcseletről, korunk kétségtelesen legnagyobb hatású, legelismertebb tekintélyű philosophusának rendszerét nyújtja, nem egyenesen a szerző szavaival, de mégis az ő szellemével. Spencer philosophiai rendszere tíz tettes kötetre terjed. (I. *First Principles*, II—III. *Principles of Biology*, IV—V. *Principles of Psychology*, VI—VIII. *Principles of Sociology*, IX—X. *Principles of Morality*); ezeknek komoly áttanulmányozása, megemésztése évek munkáját igényli. Azok számára egyfelől, a kik nem fordíthatnak éveket e föladatra s

mégis szeretnének behatolni a Spencer philosophiájának szellemébe s azok számára másfelől, a kik be akarnak abba hatolni, előleges tájékozásúl, mintegy bevezetésül szerkesztette Howard, Spencernek egy lelkes dolgozótársa, a ki műveihez éveken át nagy buzgalommal a tárgymutatót készítette, ezt a kivonatot, magának a szerzőnek beleegyezésével és utólagos helyeslésével. Az *Előszó*ban kijelenti Spencer, hogy e kivonatot «nagyon jól készítettnek találja; a tömör állítások épen oly szabatosak, mint világosak. Howard körülbelől tizedrésznyre reducálta az eredetinek minden szakaszát, annak mintegy 6000 oldalát, 721 lapon nyújtja. A kivonat úgy tünteti föl Spencer philosophiai rendszerét, mintha kicsinyítő üvegen át néznők; az eredeti arány megmaradt a részek közt.

Mint ezekből látszik, e kivonat hű is, s tekintve Spencer munkáinak nagy tömegét, alkalmas bevezetés is a synthetikus philosophiába. S ha ezekhez hozzáveszszük, hogy gonddal és szakértelemmel van magyarra fordítva: kellően méltányoltuk e kiadvány becsét. Lehetetlen azonban elhallgatnunk azt az aggodalmunkat, hogy e kivonat közrebocsátása útját fogja állani annak, hogy a synthetikus philosophia nagy alkotó részei magyar nyelven megjelenhessenek. Attól tartunk, hogy ezentúl a magyar gondolkozók csak ebből az összeszorított, itt-ott majdnem érthetetlenül tömör, a jellemző példákat, okfejtéseket nélkülöző kivonatból fogják ismerni, tanulmányozni Spencert, az igazi, eleven Spencer pedig háttérbe szorúl, feledésbe merül! Hol akad ezentúl kiadó, a ki a rendszer valamelyik részét kiadja? ki venne meg ezután 2—4—6 kötetet belőle, mikor ez a nagyterjedelmű, nehezen emészthető kivonat ott gubbaszkodik könyvtárában? Bizony, mi alighanem szivesebben üdvözlöttük volna a *First Principles* magyar fordításának, mint e kivonatnak megjelenését! Íme, francia nyelven már kilenczedik kiadása járja a *Premiers Principes*nek, s nekünk, ki tudja, meddig kell még reá várnunk!

A fordítóknak nagyon sok nehézséggel kellett megküzdniök, hogy kellő érthetőséggel ültessék át e tömör előadású művet nyelvünkre. Hozzájárúlt ehhez még a sok terminus technicus visszaadása, a melyeket a német s francia fordítások nagyobb részben minden változtatás nélkül vesznek át, míg fordítóink ezekre is sorban kerestek magyar egyenértéket és pedig elég szerencsével. Itt-ott talán még könnyítette volna fordításukat, ha a hosszas mondatokat fölbontják apróbb mondatokra; én a fran-

czia fordítást, épen azért, mert rövidebb mondatokból áll, itt-ott világosabbnak, érthetőbbnek találtam. Néhol az új, szokatlan szók is megállítottak az olvasásban; e mondatot például: «Mindazáltal úgy látszhatnék, hogy J. St. Mill elfogadja a tagadása fölfoghatatlan próbatét érvényességét, ha elfogadja, a mint teszi is, a *reductio ad absurdum* próbatét érvényességét, (431. §.)» többszöri elolvasásra sem tudtam megérteni, holott az a francia fordításban teljesen érthető: «Il semblerait, cependant, que J. St. Mill admette réellement la validité du critérium de l'inconcevabilité de la négation, quand il admet, ainsi qu'il le fait, celle du critérium de la *reductio ad absurdum*». Itt vagy a criterium helyett alkalmazott *probatét* okozza a megértés nehézségét, vagy valami sajtóhiba. Kissé szokatlannak találom a mult részesülő illetén alkalmazását: «ám a fölkeltették fejletlen fogalmak egyenetlik útját a fejletteknek (XIV. l.);» «körszakosság» (periodicitas) helyett én jobbnak tartom az «időszakosság» kifejezést. Két, pszichologiai irodalmunkban már meglehetősen meghonosult kifejezést is mással cserél föl *A lélektan alapelvei*nek fordítója; az *érzet* (Empfindung) helyett az *érzéklet*, a *képzettársulás* helyett a *képzetkapcsolat* szót alkalmazza. Így pszichologiai műnyelvünk sohasem fog állandósulni, ha ugyanazon fogalmakat egyre más-más kifejezéssel adjuk vissza. A két előbbi kifejezés egészen jó s így mi sem indokolja, hogy őket mással cseréljük föl.

A fordításhoz dr. Pekár Károly írt életrajzi bevezetést, a melyben pár tömör vonással megjelöli Spencer helyét a XIX. század philosophiai fejlődésében s föltünteteti philosophiájának hatását, termékenyítő erejét a szellemi élet különböző mezőin. Úgy vélem, hogy némileg túlságba megy, midőn Buckle művében is Spencer gondolatainak hatását látja; Buckle főművének, *Anglia művelődéstörténetének* I. kötete ugyanis 1857-ben jelent meg és pedig, mint egy életrója mondja, hosszú előkészület után. Tekintettel arra, hogy 1857 előtt Spencernek csak két jelentősebb philosophiai műve látott napvilágot, rendszerének teljesebb kifejtése pedig a hatvanas évekre esik, én nem tartom valószínűnek, hogy e két mű, illetőleg a *Social Statics* (1850) mindjárt egyszerre oly nagy hatást tett volna. E bevezetésben is több sajtóhiba van; Haeckel: *Der Monismus* című művének megjelenése 1892 helyett 1899-re, Darwin: *Origin of Species* című művének megjelenése 1860-ra van téve; címe magyarul nem *A fajok*

származása, hanem *A fajok eredete*. Az *Irodalom* rovatban nem ártott volna megemlíteni, hogy Spencernek *Az értelmi, erkölcsi és testi nevelés* című műve Öreg János fordításában már második kiadásban megjelent magyarul.

A fordítók helyesírása ultramodern s a mellett következetlen; előfordul nálók physiologia, realismus, sociologia, concentrálva, assimilatio és synthesis, hypothesis, genesis, associatio, astronomia, extasis, superorganikus, morphologia.

A fordítók következőleg osztottak meg föladatukon: Az I. részt (Végső Alapelvek, 3—66. l.) fordította dr. Somló Bódog, a II. részt (A biologia alapelvei, 69—205. l. és a IV. részt (A sociologia alapelvei, 389—617. l.) dr. Jászi Oszkár, a III. részt (A lélektan alapelvei, 209—385. l.) dr. Pekár Károly, az V. részt (Az erkölctan alapelvei, 621—721. l.) dr. Vámbéry Rusztém. A művet tárgymutató (723—751. l. zárja be.

Befejezésül még egyet. A *Huszdik Század* 1902. évi májusi füzetének borítékján, a hol e kivonat megjelenése első ízben van jelezve, a kiadók úgy tüntetik föl a magyar kiadást, mint a mely a legolcsóbb lesz a többi nyelvű kiadások közt, mert míg — szerintök — a francia kiadás ára 12 franc, a német kiadásé 15 márka, a magyar kiadás ára kötve 10 korona lesz, holott a valóságban a francia kiadás ára 10 franc, a német kiadásé 13 márka, a magyar kiadásé, bár így is elég olcsó, 12 korona. Igaz, hogy az irodalmi életben nincs törvény a *tisztességtelen verseny* ellen, mint a kereskedelmi életben; de hát nem gondolják-e a kiadók, hogy vannak nem-irott törvények is, a melyek azért nem kevésbé kötelezők? s hogy ezek közt első helyen áll ez: valótlán adatokkal az olvasókat nem szabad megtevesztetni!

L—s.

A sumír nyelv rokonságáról.

A következő néhány levél külföldi assyriologusok tollából ered. E levelekben a sumír nyelvnek az ural-altáji nyelvekhez való rokonságáról mondanak véleményt és már az itt közzétett anyag is arról tanúskodik, hogy a külföldi tudósok épen nincsenek a két nyelvesoport egymással való rokonságáról annyira meggyőződve, mint azt minálunk újabban hirdetik. Még azok sem

hallgathatják el teljesen kételyeiket, a kik e kérdéssel szemben a legtöbb jóakaratot tanúsítják.

Ezt a kérdést még nagyon alaposan meg kell fontolni. Főltétlenül szükséges: 1. az assyr, valamint a sumír nyelv- és szó-szerkezet teljes ismerete; 2. az ural-altáji nyelvek biztos ismerete; 3. az összehasonlító nyelvtudomány szabályainak és tanainak ismerete és végre 4. türelem.

1.

Páris, 1904 január 2-án. Némely távoli analogia daczárásam gondolom, hogy a sumír nyelvet az *ural-altáji* nyelvek közé lehetne sorolni. Különbén mire való az, hogy egy *a priori* meg-vont keretbe akarjuk beleszorítani? Az *anzanita* nyelv jóval fejlettebb és irodalmibb nyelv és mindazonáltal mai napig osztályozhatlan. *P. Scheil*.

2.

El-Kab, Mahamid, Egyptom, 1904 január 12-én. A sumír nyelv régi típusú agglutináló nyelv, de a felől, vajon az ural-altáji nyelvcsaládhoz tartozik-e, mint egykor gondoltam, ma már nem vagyok bizonyos. Mi az ural-altáji nyelveket csak igen modern formájokban ismerjük, holott a sumír nyelv rendkívül régi és így amazoknak az utóbbival való összehasonlítása tudományos vélemény alapjául nem szolgálhat. *A. H. Sayce. Oxford*.

3.

Charlottenburg, 1903 december 30. A sumír nyelvnek az ural-altáji nyelvekkel való esetleges rokonságára vonatkozó kérdés nézetem szerint a döntésre még *semmiképen sem* érett meg. Nem tekintve azt, hogy sumír nyelvi ismeretünk még a kezdetlegkezdetén van, csak az volna ítéletre hivatott, a ki alaposan ismerné mind az ural-altáji nyelveket, mind azt a keveset, a mit a sumír nyelvről tudunk. — Nem tudom, létezik-e általában olyan tudós, a ki ez ismereteket teljes mértékben egyesíti. Csak azt tudom, hogy a sumír nyelvben némileg beavatott assyriologusok és történészek nagy többsége nem altáji nyelvész és azért az a véleményem, hogy a náluk való kérdezősködés ez idő szerint eleve meglehetősen kilátás nélküli. Én magam is azokhoz tartozom, a kik a fönti oknál fogva nem illetékesek, mint hogy az ural-altáji nyelvek közül csak az osman-törököt ismerem

egy kevésbé és a turk-tatár nyelvet még kevésbé. Legföljebb azt mondhatom, hogy nézetem szerint Hommel kísérleteinek, hogy a sumír nyelvnek az ural-altáji, nevezetesen a turk nyelvekkel való összefüggését kimutassa, van némi valószínűsége. Nevezetesen némely hasonlóságot lexikális téren eléggé meggyőzőnek, másokat viszont nagyon bizonytalannak és kétségesnek kell tekintenünk. *C. F. Lehmann.*

4.

Berlin, 1903 december 28-án. Sajnálom, hogy a sumír nyelvre vonatkozó kérdésére nem szolgálhatok síma válaszzal. Az ural-altáji nyelveket nem ismerem közelebbről, úgy hogy nem is merek ítéletet mondani. Azonkívül úgy gondolom, hogy a sumír nyelv ismerete sem olyan mélyreható még, semhogy a kérdést el lehetne dönteni. Semmi esetre sem csatlakozhatom Hommelnek ama nyelvrokonságról szóló fejtegetéseihez, mint-hogy az állításai bebizonyítására alkalmazott módszerét nem tartom kritikainak. Ez értelemben válaszoltam nemrég egy ügyvédnek (Somogyi Ede, *Szumírok és magyarok*) Budapestről hozzám intézett kérdésére. Minthogy magyarul nem tudok, a könyvet nem vizsgálhattam fölül, de annak már címe is jelzi eredményét és véleményem szerint a könyvben az a nagy tévedés rejlik, hogy két olyan nyelvet hasonlít össze egymással, a melyeknek ismert nyelvalakjait 5 évezred választja el egymástól! — A sumír nyelvre vonatkozólag csak ezt válaszolhatom: még nem tudom, sem nem állíthatok, sem nem tagadhatok. *L. Messerschmidt.*

5.

Charlottenburg, 1903 december 30-án. — Kérdésére már Somogyi úrnak egy levele előkészített. Fájdalom, a vége felé közeledő év folyamán nem értem arra reá, hogy a sumír nyelv-tan és sumír szótár szempontjából fontos újabb és legújabb írott emlékeket annyira kiaknázzam, a mennyire a szóban forgó kérdésre nézve szükséges. Előbbi években nem tartottam valószínűtlennek, hogy a sumír nyelv rokonságban áll azzal a nyelvtörzsszel, a melyhez például a török nyelv is tartozik és azóta sem találtam semmit, a mi evvel a föltevessel ellenkezne. De, mint mondtam, e vitás kérdéshez való tudományos állásfoglalásomat még nem merem közelebbről meghatározni. *Delitzsch*

6.

Bécs, 1904 január 3-án. — Nagyon sajnálom, hogy szíves fölszólításának eleget nem tehetek. Nem ismerem ugyanis az ural-altáji nyelveket annyira, hogy a sumír nyelvnek azokkal való esetleges rokonsága dolgában ítéletet mondhatnék. Ha azonban nem mértékadó *benyomással* megelégedni szíves volna, akkor bátorkodom Önnel közölni, hogy az én szememben az a nézet, a mely szerint a sumír nyelv valamiképen az ural-altáji nyelvekhez csatlakoznék, ugyan még koránt sincs kellőképen megokolva, de mindenesetre nagyon *figyelemreméltónak* látszik.
Dr. F. Hrozny.

7.

Marburg, 1904 január 13-án. — Az ural-altáji-sumír tételre vonatkozó kérdést intézett hozzám. Kérdésére csak azzal válaszolhatok, hogy nem ismerek olyan döntő bizonyítékokat, a melyek e tételt támogathatnák. Nekem úgy tetszik, hogy már a sumír nyelv alkata is elítéli azt a tételt és minden igény nélkül azt vélem, hogy ha általában a sumír nyelvnek vannak még életben levő rokonai, akkor «a chinai nyelvnek», a melyre ugyanis szemet vetettek, sokkal több igénye van arra, hogy az esetleges rokonság szempontjából megvizsgáltassék, valóban megvizsgáltassék! Azt reményelem, bár ez nem mértékadó, hogy ha nem is a tulajdonképeni Chinában, de nem is távol tőle, a keregett unoka még mindig vígan él. P. Jensen.

8.

Heidelberg, 1904 január 3-án. Fölszólítása következtében a sumír nyelvnek az ural-altáji nyelvekkel való esetleges rokonsága kérdésére nézve szívesen nyilatkozom. — Arra, hogy e kérdésre válaszoljak, azonban csak *nagyon* korlátolt mértékben vagyok illetékes, *minthogy az ural-altáji nyelveket épenséggel nem ismerem*. Ennélfogva csak annyit mondhatok: O. Donnernek *Ueber die Verwandtschaft der Sumerisch-Akkadischen mit den ural-altaischen Sprachen* című dolgozata, annak idején, midőn P. Haupt *Die akkadische Sprache* (Berlin, 1883) című munkájának «függeléke» gyanánt megjelent, teljességgel meggyőző hatást gyakorolt reám és az volt a benyomásom, hogy a *sumir* nyelvkinés, a melyre Donner tanár támaszkodott, helyesen

volt föltüntetve. Minthogy pedig tudomásom szerint a sumír nyelv szerkezetéről való tudásunk azóta egy lényeges pontra nézve sem módosult annyira, hogy Donner tanár fejtegetéseit ma talán beható változtatásnak kellene alávetni, az én szememben még most is érvényes az ő ítélete, «*hogy a sumír-akkád nyelv semmiesetre sem ural-altáji nyelv.*» *C Bezold.*

Ha lesz szerencsénk még ily leveleket kapni, folytatjuk a közlést. *Mahler Ede.*

Új magyar könyvek.

Almásy György dr. Vándorutam Ázsia szívébe. Kiadja a Kir. M. Természettudományi Társulat. Budapest, 1903. Kilián Fr. utóda. (8-r. XII., 737 l.) 20 K.

Angyal Dávid. Deák Ferencz emléke és a katonai kérdés. Budapest, 1904. Franklin t. (8-r. 42 l.) 80 f.

Ballagi Aladár. Régi magyar nyelvünk és a nyelvtörténeti szótár. I. köt. I. fele. Budapest, 1904. Akadémia. (8-r. 448 l.) 8 K.

Balogh Arthur dr. Közigazgatástan. (Tudományos zsebkönyvtár. 151. sz.) Pozsony, 1904. Stampfel K. (8-r. 60 l.) 60 f.

Barabás Ábel dr. Renaissance a dalköltészetben. Budapest, 1904. Athenæum. (8-r. VIII., 135 l.) 2 K 60 f.

Bodnár Péter (Legényey). Bodroglak a kivándorlás szempontjából. A M. T. Akadémia által a Groedl-díjjal jutalmazott pályamű. Budapest, 1903. Akadémia. (8-r. 32 l.) 40 f.

Bródy Sándor. Színészvér. I—II. köt. 4. kiadás. (Egyetemes regénytár. XX. évf. 7—8. köt.) Budapest, 1904. Singer és Wolfner. (8-r. 144 l.) 2 K.

Buday László dr. A község- és egyéb helynevekről szóló 1898. évi VI. t.-cz. végrehajtása. Budapest, 1903. Singer és Wolfner. (8-r. 132 l.) 2 K.

Darwin G. H. A tengerjárás és rokontünemények naprendszerünkben. Fordította Kövesligethy Radó dr. Az eredetivel összehasonlította Eötvös Loránt dr. báró. Kiadja a Kir. M. Természettudományi Társulat. Budapest, 1904. Kilián Fr. utóda (8-r. XV., 308 l.) 6 K.

Döntvénytára, A Jogállam —. Kiadja a Jogállam szerkesztősége. I. kötet. 1903. évi folyam. Budapest, 1904. Politzer Zs. (8-r. XXIII., 288 l.) 4 K.

Festők, modern — Magyar és idegen művészek alkotásai. Az eredeti színekben és magyarázó szöveggel. Szerkeszti Térey Gábor dr. I. füzet. Budapest, 1904. Franklin-t. (6 l.) 3 K 60 f.

Hanuy Ferencz dr. A theologiai tanszak kizáratása egyes középkori egyetemekről. Tanulmány. Pécs, 1903. U. o. (8-r. 235 l.) 1 K.

Klupaty Antal dr. A magyar kereskedelmi jog kézikönyve. Harmadik átdolgozott kiadás. I. kötet. Budapest, 1904. Athenæum. (8-r. VIII., 495 l.) 9 K.

Kosztány Ignác. A magyarországi egyházak alkotmánya a közigazgatásra. Második kiadás. II. Kolozsvár, 1903. Stein J. biz. 8 r. 161—327 l.) 4 K.

Lányi Bertalan. A tulajdonság. Budapest, 1903. Singer és Wolfner. (8-r. 526 l.) 7 K.

Leidenfrost Tódor. Alagsövezés és egyéb munkálatok eredménye a lévai urodalomban. Budapest, 1904. Toldi L. (8-r. 202 l.) 5 K.

Lukács Adolf dr. A bűnvádi per előkészítő része. Kolozsvár, 1904. Lepage L. (8-r.) 8 K.

Nagy Ferencz dr. A magyar váltójog kézikönyve. Különös tekintettel a birói gyakorlatra és a külföldi törvényhozásokra. A M. T. Akadémia által a Sztrókay-díjjal jutalmazott munka. Negyedik javított és bővített kiadás. Budapest, 1904. Athenæum. (8-r. VII., 576 l.) 16 K.

Pailleron Fide. Az egér. Vígjáték három felvonásban. Fordította Fái J Béla. Második kiadás. (Fővárosi színházak műsora 34—35. sz.) Budapest, 1904. Lampel R. (8-r. 106 l.) 60 f.

Palágyi Lajos. A rabszolgák. Dráma. A M. T. Akadémia által a Karátsonyi jutalommal kitüntetett mű. Budapest, 1904. Athenæum. (8-r. 113 l.) 1 K 20 f.

Pap Dávid dr. A bélyeg- és illetékszabályok szótára. A bélyeg- és illetékszabályoknak, az azokra vonatkozó rendeleteknek és joggyakorlatnak betűsoros összefoglalása. A bélyeg- és illeték iránti törvények és szabályok. Második kiadás. Budapest, 1904. Grill. (8 r. V., 912 l.) 10 K.

Prém József. Katona-becsület és egyéb elbeszélések. Budapest, 1904. Toldi L. (8-r. 158 l.) 2 K.

Radiczky Jenő dr. A juhtenyésztés múlt és jelen irányairól. Budapest, 1904. Pátria. (8-r. 161 l.) 3 K.

Raffay Ferencz dr. A magyar magánjog kézikönyve. Eperjes, 1904. Sziklai H. (8-r. XIV., 762 l.) 16 K.

Raffay Ferencz dr. Az egyesületi jog kodifikálása. Tekintettel a magyar általános polgári törvénykönyv tervezetére, továbbá a római, osztrák, a német, a francia és az ideiglenes magyar egyesületi jogra. Budapest, 1903. Politzer. (8-r. 88 l.) 80 f.

Rubinek Gyula. Vámpolitikai kérdések. Budapest, 1904. Kilián F. utóda. (8-r. 28 l.) 50 f.

Reiner Zsigmond dr. A választói jog reformja. Budapest, 1904. Pfeifer F. (8-r. 62 l.) 1 K.

Rónai Mihály. Beethoven kesergő és egyebek. Budapest, 1903. Szerző. (8-r. 158 l.) 3 K.

Ruhland Gusztáv dr. A papirosbuza hatása a gabonaárakra. Az országos magyar gazdasági egyesület megbízásából fordította Arkövy Richárd dr. Zselinszki Róbert gr. előszavával. Budapest, 1904. Eggenberger. (8-r. 154 l.) 2 K.

Sajóhelyi Frigyes. Geológia. I. Általános rész. Dinamikai geológiai és petrografia. (Tudományos zsebkönyvtár. 152—153. sz.) Pozsony, 1904. Stampfel K. (8-r. 148 l.) 1 K 20 f.

Salgó F. László. Asszony szerelem. Elbeszélések. Budapest, 1904. Ifj. Nagel O. (8-r. 93 l.) 1 K 50 f.

Somogyi Béla. Godin János András és a Guise-i familisterium. (Iparosok olvasótára. XI. évf. 3. sz.) Budapest, 1904. Lampel R. (8-r. 62 l.) 60 f.

Stepanko Albert. Vezérkönyv a testgyakorlathoz. Népiskolai tanítók számára. (Népnevelők könyvtára. 20—21. füzet.) Budapest, 1904. Lampel R. (8-r. 356 l.) 2 K.

Cs. Szabó Kálmán. Nő sorsa a férfi. Elbeszélések. Budapest, 1904. Franklin-t. (8-r. 191 l.) 3 K.

Szenkovits Gyula. A zongora-oktatási rendszerről. Kolozsvár, 1904. Lepage. (8-r. 14 l.) 40 f.

Szilasi Móricz. Emlékbeszéd Halász Ignác z. l. tag fölött. (A magyar tudományos Akadémia elhunyt tagjai fölött tartott emlékbeszéd. XI. kötet 11. sz.) Budapest, 1904. Akadémia. (8. 19 l.) 40 f.

Szmolény Nándor. Klauzál Gábor az első kereskedelemügyi miniszter és közigazdasági reform-küzdelmek. (Magyar Kereskedők könyvtára. II. évf. 8. füzet.) Budapest, 1903. Lampel Róbert. (8-r. 78 l.) 1 K 50 f.

A táborigény kérdése az osztrák-magyar monarchiában. Bécs, 1903. (Grill biz.) (4-r. 40 l.) 1 K 60 f.

Schwegler Albert. A bölcsélet története. A Kőbértől átnézett és bővített tizenötödik kiadás után fordította ifj. Mitrovics Gyula dr. (Filozófia iróktára. XIX.) Budapest, 1904. Franklin-t. (8-r. 547 l.) 7 K 50 f.

Szvacsek-Vári Rezső. Erdődi Pálffy Albert. Irodalomtörténeti tanulmány. Budapest, 1904. Franklin-t. (8-r. VIII., 194 l.) 3 K.

Tankó Sámuel. A lakóház tervezése és építése. Építészek, építőmesterek és szaktanulmányokkal foglalkozók használatára. II. rész. A végrehajtás. II. füzet. Budapest, 1903. Kilián F. utóda. 8-r. VII., 165—357 l.) 3 K.

Téglás Gábor. Hunyadmegye közgazdasági leírása. Budapest. 1903. Akadémia. (8-r. 24 l.) 30 f.

Thibaut M. A. Francia és magyar iskolai szótár nyomán teljesen átdolgozta Kovács S. János dr. Magyar-Francia rész. Második kiadás. Budapest, 1904. Franklin-t. (8 r. 353 l.) 5 K.

Thirring Gusztáv dr. A magyarországi kivándorlás és a külföldi magyarság 2 térképpel és 11 graphikus rajzzal. Budapest, 1904. Kilián F. utóda. (8-r. X., 367 l.) 6 K.

Thüry József. Török nyelvemlékek a XIV. század végéig. Szélfoglaló értekezés. (Értekezések a nyelv- és széptudományok köréből. XVIII. kötet 7. sz.) Budapest, 1903. Akadémia. (8-r. 52 l.) 1 K.

Timon Zoltán. Magyar kivándorlás és a nemzeti megújulás politikája. Budapest, 1904. Politzer. (8-r. 287 l.) 2 K 49 f.

Tompa Kálmán. Nagyesztendők. Költemények. Kolozsvár, 1904. Lepage L. (8-r. 136 l.) 3 K.

Tormay Béla. Nádudvari uram vasárnapi beszélgetései mezőgazdasági dolgokról. Harmadik bővített kiadás. Budapest, 1904. Franklin-t. (8-r. 479 l.) 5 K.

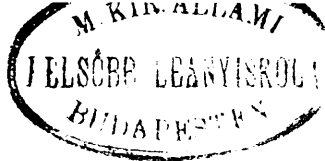
Tót Márton. Emlékeim. Költemények. 1855—1903. Budapest, 1904. Mai H. és fia. (8-r. 191 l.) 2 K.

Tóth Szabó Pál dr. Giskra, különös tekintettel Abauj megyére. (Értekezések a történeti tudományok köréből. XIX. kötet 10. sz.) Budapest, 1904. Akadémia. (8 r. 68 l.) 1 K 20 f.

Vaszary Béla. Egy szép história a vitéz Franciskóról és az ő feleségéről. Budapest, 1904. Budapesti Hirlap vállalat. (16-r. 176 l.) 2 K.

Vécsey Tamás. Tóth Lőrincz emlékezete. (A magyar tudományos Akadémia elhunyt tagjai fölött tartott emlékbeszéd. XI. kötet. Budapest, 1904. Akadémia. (8-r. 35 l.) 1 K.

Virág Gyula dr. A házasság felbontásának joga Magyarországon. Gyakorlati kézikönyv a jogász és laikus számára Budapest, 1904. Athenæum. (8-r. VII., 187 l.) 4 K.

KANT IMMÁNUEL.

Száz esztendővel ezelőtt, 1804 február 12-én, északkeleti Poroszország tartományi fővárosában, Königsbergben, egy testben-lélekben megtört, elaggott tanár húnnya le örök álmra szemét, a kire nézve a vénség és elhagyatottság keserveiből megváltás volt a halál. S száz év múlva, 1904 február 12-én, az egész művelt világ részvéte mellett, Európa különböző országaiból érkező tudós küldöttségek jelenlétében ünnepelték a königsbergi egyetemen, a hol több, mint negyven évig tanított, ünnepelték a königsbergi székesegyház oldalán elterülő Stoa Kantianában, hol a sírja fölött állított emlékkő e mély jelentőségű feliratot viseli: «Der gestirnte Himmel über mir, das moralische Gesetz in mir!» — s ünnepelték a világ minden tudós egyetemén, a hová a modern tudományos gondolkodás hullámcsapásai elhatottak: ennek a tanárnak emlékezetét, dicsőségét, hódító erejét!

Az a férfiú, a kinek síri hamvaihoz e napon még a revancheért lelkesülő francziák is — elfojtva a régi gyűlölség és bosszú minden érzelmét — hódoló szívvel zarándokoltak el és tették le elismerésök koszorúját, a kinek emlékénel e napon milliók szíve dobbant össze egy közös érzésben, milliók lelke gondolt büszkébben emberi voltára, az emberi ész világot hódító erejére, az erkölcsi és szellemi nagyságnak századokat túlélő, országokat, világrészeket túllépő hatalmára: ez a férfiú Kant Immanuel, — egy egyszerű, csöndben, föltűnés nélkül munkálkodó, kizáróan hivatásának és a tudománynak élő, Königsberg vidékéről soha ki nem mozdult tanárember volt, kinek egész életét e néhány szóba lehet összefoglalni: dolgozott, tanított, könyveket irt! S az a tudomány, a mely Kant útján és Kant személyében oly magasra emelkedett, a mely hosszú ideig — épen az ő munkás-

sága következtében — nemcsak a szellemi tudományok vezére lett, hanem az egész szellemi életet megtermékenyítette, a mely előtt ezen az évforduló napon, habár csak egy-két pillanatra, még a leggyakorlatibb érzékű, csak a kézzelfogható tények és jelenségek iránt fogékony elmék is meghajoltak: a világ legelvontabb tudománya, a philosophia volt; a legelvontabb, hiszen egyrészt a physikai, másrészt a technikai tudományok révén még a matematika is elevenebb, közvetlenebb kapcsolatban áll a gyakorlati élettel, életszükségletekkel, mint a philosophia!

Soha, mióta philosophusok a világ zajától félrevonultan a természeti és erkölcsi világ nagy problémáiról elmélkednek s azok számára törvényeket igyekeznek megállapítani, — a philosophia oly nyilvános, oly egyetemes elismerés tárgya nem volt, mint ennél a Kant-émlékünnepélynél, a minek okát kétségkívül abban kell keresnünk, hogy soha a philosophia, a görögök philosophiával telt légköre óta, oly nyilvános, oly egyetemes hatást az emberiség gondolkozására, fölfogására nem gyakorolt, mint az újkor legnagyobb gondolkozója, Kant útján! S még egy vonását kell e kegyeletes ünneplésnek kiemelnünk: Königsbergben, mintha csak a régi görög világban élnénk, a nagy philosophus emlékezetét nemcsak a szakemberek, a műveltek ezrei újították föl és ünnepték, hanem a város minden rendű és rangú lakossága résztvett az ünneplésben, a mi mutatja, hogy Kant emléke ott él minden königsbergi lakos szívében s miként halála száz év előtt még a legalsóbb néposztály körében is általános részvétet és emotiót keltett, a minek élénk tanúbizonyossága az az elbeszélés, hogy 1804 február 12-én délelőtt 11 órakor, a mikor halálának híre a városban elterjedt, a tiszta kék déli égen lebegő kis felhőre egy katona e szavakkal figyelmeztette a körülte állókat: «Nézzétek, ez a Kant lelke, a mely az ég felé repül!» — úgy ott ma is mindenki teljes büszkeséggel érzi a város nagyhírű szülöttjének és polgárának nagyságát!

* * *

Azon, már a középkorban hangoztatott igazság, hogy «Germania docet», az újkorban két ízben valósult meg egyetemesebb, az egész emberiségre kiható, korszakalkotó értelemben. Először Luther Márton személyében és az általa hirde-

tett vallási reformatióban, — s e világtörténelmi ténynyel vette kezdetét az újkor. Másodszer Kant philosophiai szereplésével, a kinek működése az újkor 400 éves történetében, ha nem is a politikai, de legalább a szellemvilág, a gondolkodás körében, leginkább tekinthető határkönek, a ki épen oly korszakot jelent a tudományos fölfogás terén, mint Luther a vallás és egyházi élet terén.

De a két nagy ember, föllépésének és hatásának nemcsak korszakos jelentősége tekintetében hasonlít egymáshoz, hanem eszméinek tartalma, tanainak belső iránya tekintetében is. Kant a maga korában épen oly fölszabadítóan hatott a kedélyekre, mint Luther; Kant úgyszólván befejezője volt annak, a mit Luther kezdeményezett. A reformatio célja eredetileg az volt, hogy a hitet a tudástól, a lelkiismeretet a külső tekintélyektől megmentse, a vallás lényegét a külsőségekből, — a hitczikkek tudásából s elismeréséből, a külső cselekedetektől és gyakorlatokból — a szív belsejébe, annak tisztaságába, igaz hódolatába helyezze át. Luther az emberi hittételek igazultartása helyébe a szívnek azon közvetlen bizonyosságát helyezte, hogy egy kegyelmes és a Krisztusban megengesztelt Isten áll fölöttünk, a külső cselekedetek helyett a belső érzületet emelte érvényre. Ám a reformatio ezt az álláspontot nem tudta megőrizni, nemsokára ismét a scholasztikus philosophia sodrába került, a mely a hitet tudományos bizonyítékokra alapította, a fidesből credot csinált. Ezt tette a XVI. és XVII. század theologiai-dogmatikus gondolkodásmódja, a mely a tudomány föladatának azt tekintette, hogy a kijelentésen alapuló, a hitvallások tételeiben formulázott absolut igazságokban való hitet bebizonyítsa. Ez ellen a XVIII. században a rationalis-dogmatikus gondolkodásmód támadt föl: ezt az absolut észigazságokban való hit jellemezte; szerinte minden lényegesebb igazság az észből vezethető le, mint szükséges demonstrálható tételek rendszere. Ezek folyománya volt az észvallás. Itt épen oly dogmatikus gondolkozásmóddal van dolgunk, mint a theológiában, csak hogy itt a dogmák nem külső tekintélyből, hanem az emberi észből származtak, de érvényességök épen oly kétségtelen.

Kant mindkét irányt megdöntve, a vallást mind a dogmatismus, mind a rationalismus béklyóiból kiszabadította.

Philosophiája helyesen ragadta meg a hit és tudás lényegét. Ő maga békében él a szellemi élet e két nagy hatalmával: a vallással és a tudománnyal s azon van, hogy köztök békét létesítsen. Ezzel megoldotta a modern philosophia központi problémáját, a melyet a vallás és a tudomány közti nagy meghasonlás idézett elő. Elismeri és megadja teljes jogát a tudománynak arra, hogy a tünemények világát törvényeinek alávesse; az értelem minden természeti jelenséget megvizsgálhat és törekedhetik mechanikai okokból megfejteni, épen úgy a szellemi és történeti élet minden tényét kutathatja és a szigorú determinismus alapján magyarázhatja. Az igazság az egyedüli cél és a tudományos vizsgálódás az egyedüli eszköz, hogy a történelmi tények terén az igazsághoz jussunk. De másfelől Kant a vallásos hittel is békében akar élni, föltéve, hogy ez utóbbi nem akar egyéb lenni, mint erkölcsi bizonyosság a felől, hogy a legfőbb jó a valóságban lehetséges, vagy — vallásos kifejezéssel élve — Istenben és Isten országában való gyakorlati hit. Az ilyen hitnek tudomány és philosophia egyaránt mindenkor helyet enged. A mi tudományos megismerésünk két okból is korlátolt: egyfelől empiriai szempontból, a mennyiben az ismert világ csak igen kis része az ismeretlennek, s minél előbbre hatol a tudományos megismerés, annál kevésbbé tudja megoldani a világ rejtélyét; a természeti erők oka, lényege, a szervezet, az élet eredete ma épen oly titok, mint 2000 évvel ezelőtt volt. Másfelől ott van a transcendentalis szempont: mi a magánvalót, a tünemények igaz mivoltát soha meg nem ismerhetjük. A tünemények világa mögött kétségkívül ott áll az intelligibilis világ; ennek értelmezésénél a vallás, a metaphysika teljes jogába lép, mert a vallás lényege nem egyéb, mint a világ értelmezése a jó és tökéletes eszméből, a melyet egy szent és igazságos akarat abban megvalósít. A hit föltétlenül bizonyos a felől, hogy Isten teremtette a világot, hogy abban üdvözítő gondolatait az emberrel megvalósítsa. E gondolatok a tudományos megismerés határán túl fekszenek, ezek a gondolkodás s mindenekelőtt a hit tárgyai.*)

* * *

*) Fr. Paulsen: *Immanuel Kant. Sein Leben und seine Lehre.* Stuttgart, 1898. S. 7., 382., 388.

Kant főműve: *A tiszta ész bírálata*, 1781-ben jelent meg s ezután gyorsan következtek egymás után többi nagyfontosságú művei, a melyekkel philosophiai rendszerét teljesen kiépítette (*Prolegomena*, 1783; *Grundlegung zur Metaphysik der Sitten*, 1785; *Kritik der praktischen Vernunft*, 1788; *Kritik der Urtheilskraft*, 1790; *Die Religion innerhalb der Grenzen der blossen Vernunft*, 1793; *Metaphysik der Sitten*, 1797). A kritikai korszakot megelőző művei, a melyek részben a fölvilágosodás philosophiájának, részben a newtoni természettannak hatása alatt keletkeztek, mutatják, hogy Kant, bár a Leibniz-Wolff-féle philosophia híve, de főként a természetphilosophiában és a kozmológiában eleitől fogva bizonyos önálló fölfogást tanúsít. Figyelme eleinte leginkább természettudományi kérdések felé hajlik; legbecsebb műve e téren az *Allgemeine Naturgeschichte und Theorie des Himmels* (1755.), a melylyel ott folytatta Newton művét, a gravitatio-elmélet kiépítését, a hol azt Newton elhagyta. Míg Newton a csillagrendszer első elrendezését, a szigorú törvényszerűség eredetét egyenesen Istenre vitte vissza, Kant e művében kimondotta, hogy a világ keletkezésének ki magyarázására sem szükséges Istenhez folyamodnunk; ő a vallásos fölfogást e pontról is kiszorította, s helyébe a tudományos, a mechanikai magyarázatot tette. Szerinte a mai naprendszer kezdetben egy óriás gömbalakú gáztömeg volt, a melynek forgó mozgásából, tisztán mechanikai törvények szerint, a vonzó és taszító erő alapján, váltak ki egymás után a kisebb gömbök, a melyek, kihűlt kéreggel, mai bolygóinkat alkotják. Az egész világegyetem ily módon fejlődött ki s a fejlődés most sincs lezárva, hanem szünetlen körforgásban folyton tart. E műve alapvonalaiban magában foglalja azt az elméletet, a melyet a mai astrophysika a világ kifejlődéséről hirdet s Laplace formulázott először szabatosabban; természetesen Kantnál ez az elmélet még sok phantastikus, oda nem illő elemekkel van keverve.

Szellemi kiválóságát mi sem mutatja jobban, mint az, hogy ő, a ki erősen humanus kiképezetésben részesült, kinek főstudiuma az egyetemen a philosophia volt, Kant, a legsubtilisabb abstractiók embere, a véget nem érő schemák és kategóriák kedvelője, — egyúttal előkelő tapasztalati természettudós volt, a ki mind a kozmologiai vizsgálódás, mind a lég-

köri jelenségek magyarázata számára új utakat nyit, otthon van az ébredező chemia részleteiben, előadásokat tart a matematikáról és physikáról, az astronomiáról és anthropológiáról, a mechanikáról és hydrostatikáról, hydraulikáról és aerometriáról, az ásványtanról, s talán még az erődítéstanról és pyrotechnikáról is. Ő, a ki Königsberg legközelebbi környékénél messzebb sohase járt, egyetemi előadás tárgyává teszi a physikai geographiát s e tantárgy hosszú tanári pályáján legkedveltebb s leggyakrabban előadott tárgyai közé tartozott. Bőszámú olvasmányai alapján, a melyeket phantasiája teljes élethűséggel kiszínezett s bámulatos memoriája híven megőrzött, oly részletes és alapos ismeretekkel rendelkezett ez irányban, hogy bizvást versenyzett azokkal, a kik személyes tapasztalatból ismerték például a tűzhányókat és gletsereket, a szigeteket és az óceánt, a földszorosokat és a sziklacsücsokat, dél buja vegetatióját és az észak jég-hegyeit.

A 60-as években lassanként elfordul a természettudományi problémáktól s metaphysikai vizsgálódásokra, fejtegetésekre adja magát. S míg korábban az ismeretelmélet és a metaphysika terén nem nagyon tért el az uralkodó philosophiai fölfogástól, e korban egyre jobban elszakad attól, s egyre ridegebb, skeptikusabb állást foglal el vele szemben. Erre az állásfoglalására két körülmény volt döntő befolyással, úgymint az angol philosophiával (Shaftesbury és Hume) és Rousseauval való ismeretsége. Hume volt az, a ki őt — saját vallomása szerint — metaphysikai álmából fölébresztette, Rousseau pedig, a ki a kor egyértelmű rationalismusával szemben a szív, a kedély jogait hangoztatta, egészen új világot gyújtott keblében. Kant egyike volt Németországon az elsőeknek, a kik Rousseaut méltányolták. Addig, mint a fölvilágosodás híve, ő is a tudásban, az értelemben látta az ember fölényét, nagyságát; most átlátja, hogy ennél van egy nagyobb dolog: a szív nemessége, az ember erkölcsi rendeltetése; az értelmi fölvilágosodás csak eszköz e nagy czél elérésére. *Émile* (1762.) olvasása annyira magával ragadta, hogy azon a napon, a melyen ezt a könyvet megkapta, környezete és a lakosság nagy bámulatára elmulasztotta rendes esti sétáját megtenni. Rousseau-nak jelentékeny része van philosophiája amaz alaptételének megérle-

lésében, hogy a metaphysika az erkölcsiség és a vallás megalapításához se nem szükséges, se nem hasznos.

Kritikai korszaka 1770-ben, a rendes tanári szék elnyerésekor tartott székfoglaló értekezésével (*De mundi sensibilis atque intelligibilis forma et principiis*) kezdődik, de még tizenegy évre volt szüksége, míg philosophiai módszere teljesen megért s *A tiszta ész bírálata* napvilágot láthatott.

* * *

A tiszta ész bírálata az emberi ismeret eredetének, terjedelmének és határainak vizsgálatára irányul, úgy hogy az főképen ismeretelmélet. A dogmatismussal, a mely nem vizsgálja az emberi ész ismerőkéességének határát, az empirismussal, a mely csak a tapasztalatban bíz és attól vár minden ismeretet és a skepticismussal ellentétben, a mely kétségbe vonja a szilárd, biztos megismerés lehetőségét, Kant a maga rendszerét, a mely minden további philosophálást e vizsgálattól tesz függővé, criticismusnak nevezi. Vizsgálódásának eredménye, hogy különbséget kell tennünk a tünemény (phainomenon) közt, a melynek anyagát az érzéki affectiók adják, alakját: az érzéki vagy szemléleti formákat (tér és idő) és az értelmi formákat vagy kategoriákat (a melyek közt legfontosabb az oksági viszony) azonban az ismerő alany maga hozza létre — és a magánvaló (Ding an sich) közt, a mely tér, idő és causalitas nélkül létezik. Mi csak a tünemények világát ismerhetjük meg, vagyis azon empiriai tárgyakat és jelenségeket, a melyek az érzéki és értelmi formákban előttünk megjelennek; ellenben a magánvaló, vagyis a dolog úgy, a mint az én fölfogási módomtól, megismerési formáimtól függetlenül létezik, a dolog lényege, első oka megismerhetetlen. Csak egy teremtő isteni tudat, a mely azoknak, miközben őket gondolja, egyúttal valóságot is ad, képes ezeket megismerni. Nem a mi ismerőkéességünk irányul a dolgok után, hanem ellenkezőleg, a mi ismerőkéességünk az, a mely a dolgokat képezi, formálja. Kant itt épen azt az eljárást követte, mint Copernikus: megfordította a korábbi álláspontot! Nem a föld áll és a nap forog, hanem megfordítva, — mondá Copernikus; nem a dolgok szülik a képzeteket, hanem megfordítva, a mi ismerőkéességünk természetete és működési formái hozzák létre a dolgokat, —

mondá Kant. Mi adunk a természetnek törvényeket, nem az szabja őket elénk!

Ámde az emberi ész ellenállhatatlan ösztönzést érez arra, hogy a tapasztalatot átlépje és a tüneményekhez végső okot keressen, a föltételestől a föltétlenhez hatoljon előre. Megalkotja a léleknek, mint állhatatos substantiának, a világnak, mint határtalan oksági sorozatnak és Istennek, mint minden tökéletesség abszolút összfogalmának eszméjét. De ezek az eszmék olyan dolgokra irányúlnak, a melyek minden lehető tapasztalaton túlesnek, tehát nem tárgyai a megismerésnek és így nem bírnak elméleti érvényességgel, s midőn a dogmatikus metaphysika ezt számukra mégis követeli, ezt csupán téves következtetésekkel, bizonyítékokkal képes elérni. A rationalis psychologia, a rationalis kosmologia, a rationalis theologia tehát csupa áltudomány; ezek az eszmék az elméleti ész számára megismerhetetlenek, ezek nem constitutív, hanem csupán regulatív principiumok, megjelölik az irányt, a melyet elménknek követnie kell. Ezek az eszmék az emberi megismerés határpontjai, de egyúttal célpontjai, csillagok, a melyek a sötét éjben fényt szórnak elénk, hogy útunkat megvilágítsák.

A *gyakorlati ész bírálata*, a mely a moralis philosophia és a moralis theologia alapelveit foglalja magába, tehát végeredményében erkölctan, a tiszta gyakorlati ész alaptörvényét, vagyis az erkölcsi törvényt (kategorikus imperativus) így fogalmazza: «Cselekedjél úgy, hogy akarásod maximája minden időben egyúttal egy általános törvényhozás elvéül legyen tekinthető!» vagy további formulázásában: «Cselekedjél úgy, hogy az emberiséget mind a te személyedben, mind minden másnak a személyében mindenkor egyúttal célul vedd, soha csupán eszközül ne használd!» Kant erkölcsi fölfogása a legélesebb ellentétben áll minden eudai monistikus morállal, a mely az akaró alany örömét vagy boldogságát tűzi ki célul; az ilyen morál mindig az akarat heteronomiáján alapul, míg a Kant parancsa az akarat minden külső befolyástól ment szabad elhatározásának (autonomia) gyümölcse. Az erkölcsi akarás autonomiájához fűződik erkölcsi méltóságunk. Az ember mint észlény, vagyis magánvaló, önmagának ad mint érzéki lénynek vagyis tüneménynek törvényt; ebben rejlik a kötelesség eredete. A kötelesség

az önmagunk adta erkölcsi törvény iránti tiszteletből származó szükséges cselekvény.

A kötelesség egyike Kant erkölcstana alapfogalmainak; egész szónoki lendülettel kél magasztalására. «Kötelesség! te felséges, nagy név, a mely semmi kedveset nem foglalsz magadban, a mi behízeltgövé tenne, hanem meghódolást követelsz, de semmi olyással nem is fenyegetsz, a mi természetes ellenszenvet keltene a kedélyben és ijesztgetne, hogy az akaratot megindítsa, hanem csupán egy törvényt állítasz föl, a mely magától utat talál a szívbe s mégis akaratunk ellenére tiszteletet szerez magának, a mely előtt minden hajlandóság elnémúl, habár titokban ellene dolgoznak is, — hol van a te méltó eredeted és hol találjuk meg a te neves származásod gyökerét, a mely a hajlamokkal való minden rokonságot büszkén elutasít és a mely gyökérből való származás annak az értéknek elengedhetetlen föltétele, a melyet az emberek egyedül adhatnak önmagoknak?» — «Két dolog tölti el a kedélyt egyre új és növekvő csodálattal és hódolattal, minél gyakrabban és tartósabban foglalkozik vele a gondolkodás: A csillagos ég fölöttem és az erkölcsi törvény bennem!» Erősen hangsúlyozza Kant az erkölcsi érzületből, a kötelességből való cselekvést, szemben a természetes hajlandóságból fakadó cselekvéssel. «Nagyon szép dolog, úgymond, az emberek iránt való szeretetből és résztvevő jóakarattól jót tenni velök, de ez még nem az igazi morális maximája magatartásunknak . . . Kötelesség és tartozás azok a nevek, a melyekkel az erkölcsi törvényhez való viszonyunkat megjelölhetjük. A kötelesség tiszteletreméltó voltának semmi köze az életélvezethez; neki megvan a maga sajátos törvénye . . . s bármennyire akarnánk is a kettőt egymással összevegyíteni, hogy együttesen adjuk be a beteg léleknek orvosságul, csakhamar megint különválnak egymástól.» A kötelességnek ily szigorú fölfogása miatt és a hajlandósággal ellentétbe való helyezése miatt vádolták Kant erkölcstanát rigorismussal, s erre vonatkozik Schiller ismeretes epigrammja:

Gewissensscrupel.

Gerne dien' ich den Freunden, doch thu' ich es leider mit Neigung,
Und so wurmt es mich oft, dass ich nicht tugendhaft bin.

Entscheidung.

Da ist kein anderer Rath, du musst suchen sie zu verachten
Und mit Abscheu alsdann thun, wie die Pflicht dir gebeut.

Schiller túlságba hajtja itt a dolgot. Kant sehol nem mondja, hogy a cselekvésnek, mivel hajlamból nem szabad erednie, utálatból, ellenszenvből kell folynia, hisz ez nem volna egyéb, mint a hajlandóság más, negatív formája. Kant azt mondja, hogy az erkölcsi cselekvésnek függetlennek kell lennie a változó érzelmektől, hajlamoktól, hangulatoktól, hanem kötelességből kell tétetnie, mert ha egyszer hajlamból teszszük, a mellett, hogy akkor az erkölcsi törvény elveszti parancsolat-jellemét, megszűnik föltétlen törvény lenni, másfelől kérdéses, vajon ez a hajlandóság más alkalommal nem arra fog-e vezetni, hogy ne teljesítsük a kötelességet. A kötelességet nem szabad a tetszik-nemtetszik, a hajlandóság ügyévé tennünk, azt önmagáért kell teljesítenünk, a törvény iránti tiszteletből! *)

Az erkölcsi tudaton alapúl három erkölcsileg szükséges meggyőződés, a melyeket Kant a tiszta gyakorlati ész postulatumainak nevez, úgymint a szabadság, halhatatlanság és Isten eszméje. Mint az egész természet mechanizmusától független és szabad személyiség, az ember az önczelok országába tartozik. Szabadsága az erkölcsi törvényből következik: «te képes vagy, mert tartozol!» Ha tartozom — választó, döntő képességemnek is kell lennie. Ennek bizonyosága a felelősség érzése, a lelkiismeret. Szabadon cselekszik az ember, a mennyiben magánvaló lény, nem szabad s cselekedete az egyetemes causalitas láncolatába tartozik, a mennyiben a tünemények országába való. — A halhatatlanság postulatuma azon sarkallik, hogy az ember az erkölcsi törvény követelményének a földi életben nem képes teljesen eleget tenni, a szentséget, az akaratnak az erkölcsi törvényhez való teljes hozzásimulását nem képes elérni. Ebből az ellenmondásból, a mely az erkölcsi törvény követelménye és az ember erkölcsi képessége közt fönnáll, következik a lélek halhatatlanságának postulatuma, mert ez az ellenmondás a hozzásimulásnak csak végtelenbe menő progressusa útján szüntethető meg. — Isten létének postulatuma az erkölcsiségnek a boldogsághoz való viszonyából következik. A boldogság ugyanis hozzátartozik az erkölcsiséghez; nekünk kötelessé-

*) K. Fischer: *Geschichte der neueren Philosophie*. Band IV. München, 1882. S. 109—110.

günk az erény és a boldogság közti összhangot előmozdítani, mert csak ebben az összhangban rejlik a teljes jó. Tehát föl kell tennünk az egész természet egy oly okának létezését, a mely magától a természettől független s a mely ezt az összhangot létesíti, vagyis Istent. Istennek, mint egy legfőbb intelligentiának fölvétele az elméleti észre nézve pusztá hypothesis, ellenben a gyakorlati észre nézve hit és pedig tiszta észhit.

Mint látjuk, azok a nagyfontosságú eszmék, a melyek az elméleti ész körében nem találtak megoldásra, mint a gyakorlati ész követelményei, mint a hit tárgyai, újra bevonódnak a philosophiába, mert nem a tudás, hanem a hit körébe esnek.

* * *

Kant philosophiáját a legnagyobb erkölcsi komolyság jellemzi, a mint egész életét is a legkomolyabb erkölcsi elvek szerint rendezte be; élete mintája volt tanainak. Minden cselekedete jól megfontolt, a kötelesség hű betöltésére irányuló volt, teljes tudatában mindig azok súlyának, jelentőségének. Föltétlen igazságszeretet, lelkiismeretesség, jóakarat és szívesség: jellemének főbb vonásai. Legfőbb erények előtte, a melyeket az ember kötelességévé tesz: az igazlelkűség s igazságosság, az előbbi önmagunkkal, az utóbbi másokkal szemben. Az igazlelkűség jelenti az önmagunk iránt való teljes őszinteséget, a benső meggyőződés és önálló elhatározás, nem pedig ingadozó vélemény vagy idegen tekintély alapján való cselekvést. Jellemző erre nézve a következő nyilatkozata: «Bármilyen hibákat veszünk is föl, a melyektől a legállhatatosabb elhatározás sem óvhat meg, a köpenyforogató és a látszatra irányuló gondolkodásmód az, a melybe én bizonynyal sohase fogok belesni, miután életem legnagyobb részén át megtanultam, hogy legtöbbjét nélkülözöm és megvessem annak, a mi a jellemet corumpálni szokta, s így rám nézve az egyenes érzület tudatából származó önbecsülés elvesztése a legnagyobb csapás lenne, a mely csak érhetne, de bizonyára sohase fog érní. Jóllehet sok olyat gondolok a legeslegtisztább meggyőződéssel, a mit sohase lesz bátorságom kimondani, de sohasem fogok olyast mondani, a mit nem gondolok.» Az igazságosságot oly fölséges dolognak tartja, hogy, szerinte, «ha az igazságosság

elvész, nem érdemes többé, hogy emberek éljenek a földön!» Semmi sem háborítja föl annyira, mint az igazságtalanság; minden egyéb baj, a mit el kell viselnünk, semmi ehhez képest!

Kant egész életét a hivatás gondolata tölti ki; idejét, óráit, foglalkozását úgy osztja be, hogy kiszabott föladatát minél jobban megoldhassa, élete célját minél jobban megközelíthesse. Test, lélek és minden gerjedelem fölött az ész, az észszerű akarás nála a föltétlen úr. Kerül minden külsőlegest, fénylőt, a belső bír előtte igazi értékkel. Szabadságra törekszik, hogy távol tartson magától minden olyan behatást, a mi őt szellemének szabad kifejtésében gátolhatná; magánéletében úgy, mint philosophiájában roppant nagyra becsülte a szabadságot, a szabadság életének, valamint philosophiájának egyik sarkpontja. Szabadságra, függetlenségre törekedett a sors esélyeivel szemben anyagi helyzetének kellő biztosítása által, és szabadságra a természeti gyöngeségekkel, teste állapotaival szemben, életmódjának szigorú elvek, rendszabályok szerint való fegyelmezése által. S mindkét törekvése a legteljesebb mértékben sikerült. A szabadság mellett életcéljául tekintette a humanitas megvalósítását; az emberi méltóságot mindenkiben, magában és másokban egyaránt tisztelte. Nem hajolt meg semmi kész tekintély előtt, hanem csak az erkölcsi kiválóság előtt; mások iránt való viselete gyöngéd, nobilis volt, azok érzékenységét anyagi segélyezései alkalmával a legnagyobb mértékben kimélte. Szerette az embereket, érdeklődött minden iránt, a mi emberi.

Azt hinné az ember, hogy ez a philosophus, a ki egész életét szigorú értelmi és erkölcsi szabályok szerint rendezte be, kinél a rend, pontosság és állhatatosság voltak uralkodó irányelvek. kinek egész életében, fiatalkori éveit is számbavéve, a szilaj jókedvnek, a hevesebb érzelmi kitörésnek, a szenvedélynek semmi nyomát nem látjuk: egy rideg, magába zárkózott, társaságot kerülő s abban megmozdulni sem tudó komor ember, egy félszeg szobatudós volt. Távolról sem. Kant szerette a jó társaságot s abban nemcsak félszegen nem viselkedett, hanem ellenkezőleg, éltetője, lelke volt a társaságnak, úgyhogy e miatt Königsberg legelőkelőbb köreiben is szívesen látott vendég volt. Gazdag ismeretei, eleven társalgása, derült kedve, kimeríthetetlen humora, finom, tapin-

Tatos modora kedvelt alakká tették őt a társaságokban s Adickes szerint javakorában Kant Königsberg legelmésőbb társalgója volt — s lélekjelenlét, elmeél, szellem és könnyed társalgás tekintetében a párisi encyklopædisták körében is bárkivel fölvette volna a versenyt. Otthon épen oly szíves és szeretetreméltó volt, mint házigazda, s vendégei sokáig egész lelkesedéssel emlékeztek arra a magas élvezetre vissza, a melyben nála részök volt.

Kantot sokan összehasonlították Socratessele — s tényleg sok egyező vonás van jellemökben, gondolkozásukban, sőt életkörülményeikben is. Mindketten az igazság kutatását és terjesztését tekintették életföladatuknak; külső előnyökkel, földi javakkal nem törődtek, a belső ember szava előttük egyedül irányadó, ehhez hűtlenné soha nem válnak. Minden tettöket, minden gondolatukat a tanításaik és az életök közt levő legteljesebb harmonia jellemzi. Mint Socratesben a sophisták iránt, Kantban se hiányzik az ironia a pöffeszkedő tudákosság, a fölfújt böleseség iránt; miként Socrates elfordulva a természeti speculatióktól, vizsgálódásaival az emberre szoritkozott, későbbi éveiben Kant is elhagyta a természetphilosophiai vizsgálódásokat s kizáróan az ember értelmi és erkölcsi megismerésére irányozta figyelmét. Miként Socratesnek, a Kant kritikai philosophiájának is az önismeret volt a czélja és jelszava; *A tisztá ész bírálata* az ember ismerő-képességének föltételeit és határait vizsgálja, hogy ezek alapján az ismeret becséről és érvényességéről végleges ítéletet mondjon. Ez az ismeret úgy Sokrates. mint Kant szerint megszabadítja az embert korábbi téves gondolataitól, fellengös képzelgéseitől, s egyúttal alapot szolgáltat az öntudatos, becsületes előhaladásra, szolid ismeretekre. A nemtudása belátása, beismerése mindkettőnél nagy szerepet játszik. Miként nagy előde, Kant is kijelenti, hogy ő nem philosophiát akar tanítani hallgatóinak, hanem a philosophálás titkára akarja öket rávezetni; módszere a keresve-kutató, mely a másik lelkében szunnyadó igazságot akarja fölkeltetni, nem pedig kívülről azt bevinni (maieutika). Az önuralom, a kitűzött észzelvel ellenkező indulatok és szenvedélyek legyőzése, az önnevelés mindkettőnél nagy mértékben uralkodó. Miként Sokrates, Kant is minden embernél azonnal az illető erkölcsi természetét, erkölcsi tartalmát igyekezett kipuhatolni.

Socrates csak egyszer és rövid időre hagyta el Athén területét, midőn harcolni ment; Kant mint nevelő volt 1—2 mérföldnyire távol szülőföldjétől, — e kisebb távollétöket leszámítva, hosszú életöket mindketten szülővárosukban töltötték. Mint Socrates, Kant is szerette a kedélyes, vidám társaságot, kivált ebéd idején, de míg Socrates a lakománál se mellőzte a philosophiai problémák fejtegetését, Kant itt lehetőleg kerülte azokat. Ha nem ögyelgett is örökké a piacon és az utczákon, mint Socrates, de azért Kant is fölhasznált minden alkalmat, hogy emberekkel érintkezzék és emberismeretét gyarapítsa. Ha Socrates a Perikles kormányozta államban élt, Kant a Nagy Frigyes alattvalója volt; ha amannak Thukydidés, Sophokles, Aristophanes, Phaidias, — emennek Lessing, Herder, Schiller, Goethe voltak kor- és honfitársai; Socratesnek egy Platon volt a tanítványa, Kantnak Fichte, Hegel és Schopenhauer.

Tanításaik miatt az államhatalommal mindketten összeközlésbe jöttek; az ellenök emelt vád is sok tekintetben rokon: más isteneket tanítanak mint az államtól elismert vallás és megrontják az ifjúságot. A baza törvényeit egyformán tisztelték mindketten; Socrates inkább meghalt, sem hogy azok ellenére börtönéből elszökjék, Kant, bár elméletben helyeselte a francia forradalmat, a gyakorlatban megengedhetetlennek tartotta a király és az általa megszabott törvények ellen való fölkelést. Részben tehát ez ok miatt hallgatott el és hajolt meg, midőn II. Frigyes Vilmos porosz király 1794-ben rendreutasította, mert kötelességérzetével összeférhetetlennek tartotta a törvény legfőbb őrével és képviselőjével való szembeszállást. De más oka is volt erre: ő nem volt a közéleti szereplésre hivatva, nem volt a tett embere, nem volt harcias temperamentum; neki távolról se jutott olyan eszébe, mint Socratesnek, hogy így feleljen: «Engemet hivatásom az igazság kutatására kötelez és én ettől semmi földi hatalom kedvéért el nem állhatok.» E ponton megszűnik a hasonlóság a két férfiú közt.

Mint akadémiai tanárt később nagyhírű tanítványa, Herder, a ki 1762—64-ben volt hallgatója, így jellemzi Kantot: «Oly szerencsés voltam, hogy megismerkedhettem egy philosophussal, a ki tanítóm volt. Javakorában levő férfiú volt, /de egy ifjú vidorságával s ez, azt hiszem, késő aggkorába is

el fogja őt kísérni. Nyílt, gondolkodásra termett homloka megromolhatatlan derűtség és öröm székhelye volt; ajkairól a leggondolatlejesebb beszéd folyt; tréfa meg élcz meg ötlet állott rendelkezésére és tanító előadása a legmulattatóbb társalgás volt. Ugyanazzal a szellemmel, a melylyel Leibnizot, Wolffot, Baumgartent, Crusiust, Hume-ot vizsgálta és Newton, Keppler természeti törvényeit kísérte, fogadta Rousseau akkor megjelent iratait is, *Émilejét*, *Új Heloiseját*, valamint minden ismeretessé vált természeti fölfedezést, méltatta őket s egyre a természet elfogúlatlan ismeretére és az ember erkölcsi értékére tért vissza. Anthropologia, történelem, természetrajz, természettan, mennyiségtan és a tapasztalás voltak azok a források, a melyek előadását s társalgását megelevenítették; semmi tudásra érdemes nem volt előtte közönyös; semmi ármány, semmi secta, semmi előítélet, semmi ambitio nem bírt előtte elég vonzó erővel az igazság földerítésével és kiterjesztésével szemben. Fölvidította az embert és kellemesen gondolkozásra serkentette; minden despotismus távol állott lelkületétől. Ez a férfiú, a kit a legnagyobb hálával és nagyrabecsüléssel emlegetek: Kant Immánuel; képe kellemesen él emlékezetemben.» Egyik előadása, a melyben a gondolatok gazdagságától elragadtatva, lendületes szavakban, kedvencz költőtől: Popetól és Hallertól fűszerezett nyelven beszélt az örökkévalóságról, az idő és tér végtelenségéről, — annyira elragadta Herdert, hogy ez hazasietett, s érzelmeit egy lendületes versben öntötte ki, a melyet másnap tanárának bemutatott, a ki magasztaló tüzrel olvasta azt föl hallgatóinak. — Tanítványai közé tartozott, ha nem is a szó szoros értelmében, II. Frigyes kultuszminisztere, báró Zedlitz is, a ki megszerezte az előadásai után készített jegyzeteket s otthon, Berlinben azokból tanulmányozta a Kant philosophiáját, s ha aztán valahol megakadt bennök, egyenesen magához Kanthoz fordult fölvilágosításért. Kant a derék, humanus férfiúnak iránta tanusított nagyrabecsülését, jóakarátát azzal viszonzta, hogy legfőbb művét, *A tiszta ész bírálatát* neki ajánlotta.

* * *

Kant hatása, halálával, nem szűnt meg, sőt ma, száz évvel halála után, egyre emelkedőben van. Pedig közben, a

Hegel-féle speculativ philosophia bukása után, mint minden philosophiának, az övének is nehéz napokat kellett átélnie. De abban, hogy e philosophiaellenes áramlatból, a mely alatt a materialismus ülte diadalait, kikerültünk s a gondolkodás ismét a philosophia felé fordult, annál keres tájékozódást az anyagi és szellemi élet sokféle nehéz problémái közt: egyik kiváló érdeme a Kant philosophiájának van, mert a *Rückkehr zu Kant*, a mely a hatvanas évek közepe táján fölhangozott és lett jelszóvá, a kanti philosophia alapelveiről való eszmélkedés — egyik főtényezője volt e boldogtalan állapotból való kivergődésnek. Azóta, főként a németek, egyre mélyebben hatolnak philosophiájának szellemébe, egyre jobban igyekeznek azt átérteni és a modern szellemi élet áramlataival kapcsolatba hozni. El lehet mondani, hogy ma Kant philosophiája jobban él, mint száz évvel ezelőtt s Aristotelest kivéve még nem volt philosophus, a kit az utókor jobban igyekezett volna megérteni, tanulmányozni és vezéreül elfogadni, mint Kant.

«Három dolog, úgymond Humboldt Vilmos, ha azt a dicsőséget, a melyet Kant nemzetének, a hasznót, a melyet a speculativ gondolkodásnak hajtott, meg akarjuk határozni, elvitázhatatlanul bizonyos: egy és más, a mit lerombolt, sohasem fog többé föltámadni, egy és más, a mit alapított, sohasem fog többé elenyészni, s a mi a fő, oly reformot létesített, a melyhez az egész philosophiai történet kevés hasonlót tud fölmutatni.»

Mi az, a mit lerombolt? Mi az, a mit alapított? Mi az a reform, a melyet létesített?

Kant minden téren nagy rombolást vitt véghez, úgy hogy azért kapta a «nagy szétzúzó» nevet. Lerombolta az ész korlátlan hatalmába vetett hitet, le a régi dogmatikus philosophiát, kimutatva, hogy annak alkotásai csupa léggel bélelt dolgok, a melyekben semmi realitas nem lakozik. Nem a lélek, nem Isten létezését tagadta ő, hanem a mellettök fölhozott argumentumok érvényességét, az elméleti bizonyítást; s éles kritikája a speculativ theologia és a rationalis metaphysika kedvelt alkotmányait kiméletlenül szétrombolta. Ámde kritikája épen úgy szól e tételek negativuma ellen, épen úgy irányul a materialismus és atheismus ellen. Ha positive nem mondhatunk semmit a lélek mivoltáról, termé-

szetéről, ha nem bizonyíthatjuk be Isten létét: az ellenkező állítások sem érvényesek, a lélek anyagiásítása, Isten létele- nek tagadása is épen oly érvénytelen, épen oly tarthatatlan állítás; mind a positiv, mind a negativ állítás mindkét téren egyaránt túllépi az emberi ismerőképesség határát. De míg az előbbi hibája megbocsátható, mert az ember szervezeté- ben rejlő kényszerűség, hogy az eszmékhez fölemelkedjék, csakhogy nem szabad ezeket az eszméket a tapasztalat kö- rébe eső dolgoknak tekintenie, — a materialismus és atheis- mus sokkal súlyosabban vétkezik, a mennyiben az emberi ismeret ideálját törekszik szétrombolni, el akarja dobni azt a czélt, a melyhez való közeledés az ember értelmi munkás- ságának becsét ad, az elé irányt tűz. Ugyancsak az elméleti megismerés körében letiporta a skepticismust, mert kimu- tatta, hogy a tünemények világa körében határozott, biztos ismeretekre tehetünk szert, de ezeket az ismereteket — ellen- tétben az empirismussal és sensualismussal — az érzékek nem készen szállítják, hanem lelkünk receptív és spontán képességei képezik, formálják ki azokat. A tapasztalatot két- ségkívül jóval többre becsüli, mint speculativ elődjei, de nem teszi azt ismereteink forrásává, az igazság mértékévé, ha- nem gondosan kiméri, hogy mi szerepe van annak létre- hozásában az érzékeknek s mi szellemünk munkájának. A gyakorlati philosophia terén kiméletlen erővel támadt minden érzelmi és eudæmonistikus morál ellen, az æstheti- kában azon fölfogás ellen, a mely a szépet a hasznosban, czélszerűben vagy kellemesben találta.

De Kant épen oly nagy az alkotás, mint a rombolás terén. Ismerettanban úgy, mint az erkölcstanban, valamint az æsthetika, a műalkotás terén hosszú időkre utat nyitott, kijelölte a haladás ösvényét. «*A tiszta ész bírálata*, mondja Höfdding, halhatatlan műremeke a philosophiának, mért- földmutató kő az emberi gondolkodás hosszú vándorútjában. A megismerés legmélyebb s legbensőbb természetébe való behatolása által sikerül Kantnak megtalálni azon föltétele- ket, a melyeken az alapszik, valamint azokat a határokat, a melyeken túl nem képes haladni. A gondolatot teljes nagy- ságában, de egyúttal korlátozott voltában is mutatja. Az észbe vetett hite nem csökken e korlátozás által, mert e korlátok magából az ész saját természetéből erednek és az

ész saját törvényei vezetnek azok fölismerésére.» Éles analysis és nagy architektonika vezérli őt gondolkozásában. Míg a Locke vizsgálata pszichológiai, a Kanté logikai; Locke azt kérde: hogyan jut az ember ismerethez? Kant: hogyan lehetséges az ismeret mint tudomány? s így műve az ismerő szellem működésének vizsgálatává lesz. Alaptételét, hogy az érzéki affectiókból a mi ismerő képességünk építi föl a tárgyat, formálja meg a tárgy képét, tulajdonságait, továbbá, hogy a magánvaló, az én ismerő-képességemtől föl nem dolgozott, formába nem öntött dolog megismerhetetlen, a mai tudomány is helybenhagyja. A mi szilárd, kapcsolatos ismeretünk van a világról, az mind saját elménk munkája, az érzéki dolgok képét is szellemi munka árán kapjuk.

Philosophiájában és életében az akarat egyaránt nagy szerepet játszik. Kant a XVIII. század egyoldalú intellectualismusának, az értelem túlbecsülésének, a mely az ember értékét műveltségétől, ismereteitől tette függővé, véget vetett. Szerinte az ember értéke nem értelmétől, hanem egyedül akaratától, erkölcsi érzületétől függ, épen úgy az egyes ember világnézeténél is nem az értelmet, hanem az akaratot illeti meg a döntő szerep. Minden bizonyosság végső menedéke az erkölcsi igazság; a legfőbb igazságok nem tudományos megismerésen alapúlnak, hanem a szívből, az akaratból származnak. A tudomány technikai igazságaival nem érhetjük be; mindnyájan föltevéseket, meggyőződéseket táplálunk, a melyek mind hiten alapulnak; ezek nem logikai, hanem erkölcsi bizonyosságúak, a melyek nélkül nem élhetnénk, nem működhetnénk. Ugyanilyenfajta a vallásos igazság bizonyossága. A vallás azon a bizalmon alapul, hogy az, a mire az én legmélyebb akaratom és egész énem irányul, a valóságban létezik, hogy Isten mellett áll. E bizalom nem bizonyítékokból származik, hanem minden bizonyítékot megelőz. Az ember végeredményében nem tudásból, hanem hitből él. Így nyer értelmet Kantnak az a híres mondása, a melyet korának tudakos, rationalis metaphysikájával szemben hangoztatott: Meg kellett a tudást szüntetnem, hogy a hit számára tért nyerjek, vagyis hogy a hitet újra visszahelyezzem jogaiba! Kant fölfogásának visszhangját megtaláljuk a pszichológiában, a hol Schopenhauer s újabban Wundt a lélek lényegét az akaratba helyezik (vo-

luntarismus), s megtaláljuk, erős túlságba hajtva, a romanticismusban, mely az értelem rovására az érzelmet és phantáziát dicsőítette.

De talán a legnagyobb hatású volt a Kant föllépte a morál terén. Soha a tiszta érzület, a kötelességnek minden egyéni tetszéstől független, hű teljesítése oly ékesszavú hirdetőre nem akadt mint Kantban, senki Jézus óta oly szigorúan nem hangoztatta az erkölcsi tisztaságot, az erkölcsi értékek mindenek fölött való voltát, mint ő s a fölvilágosodás enyhe erkölcsi fölfogásával szemben ez a szigorú, de tiszta erkölcsstan mint éles, de tisztító tavaszi szellő fuvallt végig. Kant nem ment e téren a túlzásoktól, ezek közé tartozik formalismusa, rigorismusa; de a túlzás az ellenhatások természetéhez tartozik, az idő majd megtisztítja ezektől, ezek a lényeg tisztaságának, fonségének mit sem ártanak. Ebben a korban, midőn a régi szilárd meggyőződések minden téren megrendültek, midőn a legszilárdabb vallásos és philosophiai világnézetek összeomlottak: valóságos jótétemény volt a Kant valláserkölcsi reformja: általa az általános ingadozás, fölbomlás közt egy új, szilárd támpontot lelt a kétségeskedő emberi lélek. Ismeretünk ingadozó, a szép, a vallás, a jog fogalmai örökös folyásban, fejlődésben vannak, csak egy áll szilárdan: az erkölcsi törvényhozás. Az erkölcsi törvény ma is ugyanaz, mint ezredévekkel ezelőtt.

A szép fejtegetésének egy külön művet szentelt: *Az ítélő-erő bírálatát*, a mivel mintegy jelezte, hogy az ember szellemi életében az ismeret, a tudomány mellett, a melylyel első *Bírálata*, az erkölcs, a vallás mellett, a melylyel második *Bírálata* foglalkozik, a szép ismerete és élvezete egyenlő rangú szerepet játszik. Ő, a ki Dantét, Shakespearet, Molièret, Goethet nem igen ismerte, a művészet nagy alkotásait soha nem látta, fölismeri a művészet lényegét, új irányt nyit a szép fölfogásának, méltatásának. Emancipálja a szépet minden idegen eszme vagy érzés alól s az ember legbensőbb természetére alapítja: szép az, a mi érdek nélkül tetszik. A művészet a lángelme alkotása, irányadó rá nézve a természet, de törvényadó csak a lángelme. A művészi lángelme az a veleszületett kedélyalkat, a mely által a természet a művészetnek a szabályokat diktálja; hogyan hozza létre

alkotásait, maga sem tudja leírni vagy tudományosan megismertetni.

S a reform, a melyet létesített? A reform szűkebb értelemben a fölvilágosodás betetőzése, befejezése, tágabb értelemben a kritikai philosophia, a kritikai gondolkozás inaugurálása. Kant valóban universális szellem volt; benne korának minden eszméje, minden törekvése mintegy gyúpontra egyesült, ő korának minden problémáját földolgozta, arra szellemének bélyegét reányomta. Ám ő egyúttal e problémák mindenikének kijelölte helyét az emberi gondolkodás körében, kijelölte a többiekhez való viszonyát s ezáltal kiemelte azokat korábbi egyoldalúságukból, s midőn az elméleti megismerés féktelen röptének Megállj-t kiáltott, midőn az értelmi ismeretnél, fölvilágosodásnál becsesebbnek jelentette ki az erkölcsi érzületet, a jóakaratot,*) midőn a természeti ösztönök, érzéki vágyak helyébe az akarat uralmát, törvényhozását helyezte: az egyoldalú fölvilágosodást legyőzte, befejezte. Utána új, nagy korszaka nyílik meg a német, sőt az egész európai philosophiának, a mely hozzácsatlakozik, rendszere egyik vagy másik részletét, gondolatát fejti tovább; nincs példa az újkori philosophia történetében, hogy egy rendszer annyira megtermékenyítette volna az elméket, hogy nyomában oly erős gondolkozók oly gazdag philosophiai munkásságot fejtettek volna ki s az egész szellemi és természeti világot annyira igyekeztek volna rendszerök kereteibe beilleszteni, mint a Kant utódai, hogy a philosophia a szellemi élet oly uralkodó hatalmává lett volna, mint 1800—1830-ig volt.

De Kant nemcsak positiv tanításaival, tételeivel hatott és hat, hanem épen oly nagy hatása volt föllépésének a kritikai szellem, kritikai gondolkozás fölkeltése révén. Mint a hogy őt Hume, úgy rázta ő föl a korszak összes gondolkozóit aléltságukból, dogmatikus szendergésökből. Minden téren fölébred a kritikai szellem; sehol nem nyugosznak meg a régi fogalmakban, tételekben, állításokban, hanem nyelvtudományban, jogtudományban, vallásphilosophiában,

*) «Sehol a világon, sőt azonkívül is, nem gondolható semmi, a mit megszorítás nélkül jónak lehetne tartanunk, mint csupán a jóakarata.»

műelméletben vizsgálni kezdik az eddigi alapfogalmak értékét, jogosultságát, s e vizsgálat minden téren az elavult, tarthatatlan fogalmak, föltevések kiküszöbölésére, újabb, reálisabb, jellemzőbb fogalmakkal, alapeszmékkel, hypothesisekkel való kicserélésére vezet. Így philosophiai rendszere — bár maga távol állott a történelmi fejlődés gondolatától, mint rationalista gondolkodó mindenben csak a kifejlődött, kész dolgot tekintette — jelentékenyen hozzájárult a történelmi érzék fölkeltéséhez, a Herder hirdette történelmi fejlődés, fokozatos előhaladás elvének mind erőteljesebb kialakulásához, érvényesüléséhez. Philosophiája nem old meg minden problémát, de eszközt nyújt kezünkbe, a melylyel azok megoldását előmozdithatjuk, biztosíthatjuk, a szellem birodalmában minden irányban hódításokat, fölfedezéseket tehetünk, — s ez bizonynyal van oly becses, mint positiv tanai, tételei, mert ez utóbbiakon módosíthat s módosít is az idő, de az előbbit nem bántja annak vasfoga.

Kant nem sokat ígér, hanem sokat követel. Az ismeret terén folytonos önmérséklés, nem ritkán lemondás, szakadatlan küzdelem a tévedés, az idolák ellen, minden kilátás nélkül a transcendens világ megismerésére; a cselekvésben folytonos lemondás a boldogságról, az érzéki vágyakról, hajlamokról az erkölcsi törvény, a kötelesség hű teljesítése javára — a jelszava. S mindezekért csak egy a jutalom: a benső megelegedés, az öntudat nyugalma, a szellemvilág körébe való fölemelkedés. Az élet súlypontja az egyén belsőjében, a szellemi-erkölcsi egyéniség kifejtésében rejlik. Komoly életfölfogása elriasztja az optimismust, de az erkölcsi értékek nagy méltánylása s mély vallásos hite megőrzi a pessimismustól.

Éljen és munkáljon példája és szelleme továbbra is közöttünk!

RÁCZ LAJOS.

A MŰTERMÉK.

Akár mint éjjeli harmat esi meg a tikkadt füvet, akár mint hullám habbal koszorúzza magát a nagy tengeren, akár égnek tör a szökőkút fénylő sugarában, vagy mint lebegő pára szivárványt von az égre — a víz mindig két főalkotó részből áll: hydrogenből és oxygenből.

A következő fejtegetésben azt iparkodom kimutatni, hogy a művészet termékei is, a szobor meg festmény ép úgy mint a költészet művei, két főelemből állanak, mely bennök mindig fellelhető.

I. A műtermék mint jellemzés.

A költő, a szobrász és a festő művei: a költemény, a szobor és a kép megegyeznek abban, hogy mindannyian jellemznek, azaz valamely tárgy sajátosságait bizonyos módon föltüntetik. Mind a három művészetnek főtárgya az ember.

Nem nehéz meggyőződnünk, hogy a költészet, a festészet, a szobrászat termékeiben valóban jellemzések vannak előttünk. Tekintsünk néhány példára a különböző művészetekből.

A legegyszerűbb terméke a költészetnek a gyermekmese. A mesemondó itt is jellemez, azaz megismertet a mesében előforduló személyek sajátosságaival. Megfelelően naiv hallgatóinak naivul már előre megmondja egy-két jelzővel, minő jellemű az a személy, a kiről a mese most szól. Azt halljuk a népmesében, hogy «volt az erdőben egy *gonosz* boszorkány». Vagy azt: «Volt a királynak egy *jóavaló* fia». Vagy: «Egyszer volt egy molnárnak egy takaros és *okos* leánya». Ez a jellemzésnek legkezdetlegesebb módja. Egy-két jelző kimeríti a személy jellemét. A mese alakjai különben is nagyon egy-

szerűek azaz szegények jellemvonásokban. Ha nem is jellemzi a mesélő személyeit valami határozott jelzővel, a cselekvény folyamán a mese személyei többnyire két csoportba állanak: a rokonszenves és azon rokonszenves személyekébe. Az elbeszélés érdeke ekkor azon fordul meg, hogy mikép győzi le a rokonszenves alak (pl. a kis király) a nem rokonszeves alak emelte akadályokat.

Hasonlólag: jellemzést látunk egy dráma előadása alkalmával. Ha pld. *Othellót* látjuk a színpadon, megismerkedünk egy csoport emberrel, mindenekelőtt Othellóval; megismerjük jellemét, mintha régi jó ismerősünk volna. Magunk előtt látjuk a vitéz, szigorú katonát, a kíváncsi és bátor utast, a heves, érzéki (de már nem egészen fiatal, tehát annál gyanakvóbb) szeretőt; látjuk benne a becsületes, de kissé korlátolt embert, kiben könnyen ébrednek az indulatok és elemi erővel felrobbannak.

A regény is nemcsak események, hanem egyszersmind jellemzések sorozata. Ha a Prévost híres regényét, *Manon Lescaut-t* olvassuk, magunk előtt látjuk a bájos (ó! észbontóan, kétségbeejtően bájos) hősnőt. Igen, előttünk állsz, Manon végtelen könnyelműséggel, szeszélyeddel, öntudatlan kaczeróságoddal. Perczkormányozta teremtés, csak hevesen és röviden tudsz szeretni: a jóról és rosszról nincs határozott fogalmad, mert csak egy szép növény vegetatív életét éled. Meggondolást, habozást nem ismerve adod át magad ösztöneidnek, hogy aztán csöndes, szinte észrevétlen ravaszsággal és ügyességgel kibontakozva alkalmi szeretőd karjai közül, teljes erkölcsi naivsággal, a véletlen szerencsétől vezetve megbánás és számítás nélkül más karjaiba simulj.

Mint a költő, úgy a festő művében is könnyen föllelhetjük a jellemzést. Nézzük pld. Guido Reni Krisztus fejét. Sok változata van ennek a remekműnek és sok utánzata, oly sok, hogy ma már bizonyos édeskés conventiót látunk benne. Nézzük ezt a szép arcot, hosszú fürtökkel, a mint fájdalomtól égő, véres szemét égne emeli. Mennyi nemesség, mennyi önuralom, mennyi ártatlan fájdalom. Valóban ez annak az arcza, ki a legszebbet tanította, a mit emberek valaha hallottak: *szeressétek egymást* és kit az emberek ezért kigúnyoltak, véresre korbácsoltak, megkínzottak és bitófán kivégeztettek.

A szobrászban is megtaláljuk a jellemzőt, ha valamely

művét vizsgáljuk. Egy példa. Az ókorból megmaradt Homeros egy mellszobra, melynek leghíresebb példányát a nápolyi Muzeum őrzi. Az antik művész kifejezte benne, minőnek képzelte ő a nagy költőt. Egy vak öreg embernek az életbarázdáktól átvont fejét látjuk; az arc szellemet, a fejtartás ihletet fejez ki. Úgy érezzük, hogy a látás hiánya mintegy elősegítette benne a szellemi elmélyedést, a phantasia működését. Ilyennek képzelte a virtuóz művész az *Odyssea* és az *Ilias* szerzőjét és képzeletének megfelelően jellemezte, láthatóan kifejezte a képzelt sajátságokat.

Ekkép mind a három művészetben: a költészetben, a festészetben, a szobrászatban jellemzéseket találunk. Mindegyikök jellemez, azaz: mindegyik művész művében sajátságokat tüntet föl, hogy műve tárgyát úgy lássuk, mint a hogy ő látta képzeletében.

II. A jellemzés módja változik.

A jellemzés tárgyai közt első sorban áll az ember. A különböző népek és korszakok azonban különbözőkép jellemezték az embert. A művészet tükrében láthatjuk, minő volt az ember a rég elmúlt időkben és hogyan fogta fel önmagát. A különböző nagy művészeknek — mindig ide értve a költőket, festőket, szobrászokat — más-más az eljárásuk a jellemzésnél. Nagy különbség van (hogy csak egy példát említssek) azon eljárás közt, a melylyel Homeros jellemzi hőseit és egy modern nagy regényíró, pl. Balzac vagy Kemény Zs. jellemző művészete közt. Más eszközökkel él Homeros, hogy személyeinek belsejét megvilágítsa, hogy bennünket személyeivel megismertessen, és más eszközökkel, mintegy más fogásokkal Balzac. Az egyik — Homeros — inkább a beszéd útján jellemzi személyeit, a másik lélektani elemzés segítségével.

Jellemezni — ez a műveltség különböző korszakaiban mást-mást jelentett. A jellemzésnek vannak különböző fejlődési fokai.

A legalsó fokon, a kezdő művészetben a jellemzés csak arra szorítkozik, hogy a művész sajátságokat tüntet föl, azért, hogy az illető tárgyat, melyet bemutat, felismerjük.

Később, magasabb fokon a jellemzés annyi (legalább

élő lények ábrázolásában) mint lelki jelenségek és sajátságok bemutatása.

A művészetek fénykorában a művészi jellemzés az ábrázoltak lényeges, a többi sajátságon uralkodó tulajdonságait állítja elének.

Azonban nemcsak a művészi eljárás, hanem a művészet tárgya is változott idővel. A művész és a költő a világműveltség különböző korszakaiban nemcsak *máskép* lát, hanem *mást* is lát. Vannak emberi sajátságok, melyeket bizonyos kor művészei egyáltalán nem ábrázoltak vagy csak ritkán, míg egy más korszak ép ezeket a sajátságokat szereti a művészet tükrében bemutatni.

Ezt az állítást megvilágosíthatja néhány példa.

A legrégebb művészi korszakok még nem foglalkoztak a gyermekkel. Mily soká tart, míg az első gyermeki nevetés felhangzik az irodalomban! A classikus irodalmak nem voltak figyelemmel a nő lelki életének részleteire. A becsületérzést (középkori és modern értelmében); a rajongó ábrándos szerelmet, melyet az újabb irodalom Dante Beatrice-jétől Wagner Richard Sentájáig fest; az igazmondás cultusát mint Goethe Iphigénijában — mind ezt még nem találjuk a görög irodalomban, pedig ez a legtökéletesebb irodalmak egyike, a legművészibb népnek kifejező szerve.

Hogy a művészet tárgya is (tehát főkép az ember) változott a művészek felfogásában az idők folyásával, annak két oka van. Első az, hogy a különböző korszakoknak eltérő fogékonysága volt az egyes sajátságok, az egyes jellemvonások iránt. Nem minden kor értette és szerette mind az emberi sajátságokat. Az egyes művészek és költők érzékenysége is igen eltérő; ennek megfelelően mást-mást láttak az emberi lélekben és testben. Hogy csak egy-két példát mintegy találmomra mondjak: már a test felfogásában is eltérések mutatkoznak. A renaissance kor művészei erősebben alkották meg szobraikon a vállat, mint a görök szobrászok. A művészet hajnalán rendesen aránytalanul nagynak ábrázolják az ember szemét. Voltak népek és egyes művészek, kik az emberi testből leginkább az izmokat látták: ily nép az ókori aszír; Michel-Angelo a testben a megfeszített, de munkát nem végező izmokat (valami nyugtalan bágyadtságot) szerette, míg nagy kortársa Raffael női alakjainál a bájos helyzetben való pihe-

nést ábrázolja. Voltak költők, kik az emberben mindenekelött az ész vezérelte akaraterőt jellemezték, mint pld. Corneille. Mások ismét — mint Shakespeare — első sorban a temperamentum megfigyelői. Eötvös a Kartausiban csak erkölcsi tényezőkkel számol, míg Zola és követői nagy gonddal az állati ösztönöket tanulmányozzák az emberben.

Hogy a művészet jellemezte ember változott a koral, annak második oka az, hogy a valódi ember, a realitás embere is változott. A lélek, melyet a görög mintaul megfigyelt, nem volt ugyanaz, mint a melyet a mi kortársaink megfigyelnek. A művészet csak követte ezt a változást. Tehát nemcsak az ember felfogása, de magának az embernek indulatai és érzelmei is fejlődtek és változtak. Egy mai művelt embernek érzelmei történeti szerzemények; egyes esetekben meg is tudjuk határozni, mikor, a történet minő korszakában támadt ez vagy amaz érzélem. Minden érzélem történeti productum (mellőzöm az ösztönöket, melyek szintén szerzemények, de történelemelőttiek). Az eszmei szerelem, a hazaszeretet, a becsület, a vallásosság, a természetérzék mind nagy evolutio eredményei; mai alakjuk bizonyos korban kezdődött fejlődni. A költészet tükréből láthatjuk, hogy voltak idők, midőn ezek az érzelmelek még nem voltak meg mai értelmökben: ugyan csak a művészi termékek összehasonlításából látjuk, mikor támadtak ezek az érzelmelek bizonyos műveltség környezetében és hogyan fokozódtak ennek a műveltségnek egy irányban való fejlődése, utánzás és társadalmi suggestio következtében.

E szerint a művészeteknek és a költészetnek fejlődésével a művészetek és a költészet főtárgya: az ember is változott: más-más korban más-más typosok lépnek föl az utolsó három-négy évezred alatt, melynek műtermékeit ismerjük. Nemcsak a valóságos ember változott a történet folyamata alatt, hanem a költészet és művészetek ábrázolta ember is. E typosok változását is nyomon kell követni annak, ki a művészi jellemzés változásait meg akarja érteni.

A régi görögök a művészi tökéletesség oly magas fokát érték el, hogy azt kérdezhetjük magunktól: van-e haladás a művészetben? Felülmultuk-e már Sophocles Antigonéját a költészetben? A Juno Ludovisit a szobrászatban? Felülmultuk-e ezek költői vagy plastikus szépségét? Teremtettünk-e

mást szebbet, művészbet ezeknél, vagy tán csak bonyolultabb, a mit azóta alkottunk? Harmonikus szépségre nézve, igaz, nem múltuk őket felül: de más tartalmat adunk műtárgyainknak. Gazdagabb a mi lelkünk, melyet a mi művésztünk kifejez és tökéletesebbek a módszerek, melyekkel jellemezünk.

Mind az eddigieket összefoglalva, látjuk, hogy idővel változott a művészeteknek és a költészetnek az ember sajátosságait feltüntető, azaz jellemző módszere. Különböző emberek, eltérő típusok tűnnek föl a századok folyamán a művészetekben meg a költészetben; a férfi, a nő, a gyermek fölfogása a művészetekben más-más volt.

A műterméket eddig mint jellemzést tekintettük. A jellemzés azonban nem meríti ki a műterméket. A műtermék jellemzés, de nemcsak jellemzés. Hát még *mi*?

A jellemzés, melynek evolutiójáról szoltam, csak egyik eleme a műterméknek, még pedig tartalmi eleme. Melyek többi elemei?

III. A műtermék kétféle sajátosságok feltüntetése.

Mit tesz e szó: jellemezni, melyet a közéletben is, ha embertársainkról ítélkezünk, az æsthetikában is a művész termékei előtt használunk?

Társalgás közben egyik-másik ismerősünkről szólva elmondjuk jó-rossz tulajdonságait (tán inkább az utóbbiakat), azaz *jellemezzük* őt, a mint mondani szoktuk.

A költő is jellemez, midőn egyes személyeket szerepeltet művében s így beszélünk Bánk Bán, Toldi Miklós vagy Kárpáthy Zoltán jellemzéséről.

A szobrász és a festő műve is jellemzés: ők a költőktől eltérően más eszközökkel, más módon: a test révén tüntetik föl az ábrázolt személyek vagy tárgyak sajátosságait. Raffael madonnáinak sajátosságát: szüzi báját, szenteségét, szépségét, anyai szeretetét ép úgy fölismerem képéről, mint Michel-Angelo Mózesének óriási erejét, szomorúságát, felháborodását szobráról.

A jellemzés tehát: sajátosságok előtüntetése A művészi jellemzés: egy személy vagy tárgy sajátosságának előtüntetése az illető művészet eszközeivel.

De minő sajátságok előtűntetése? A jellemzett személy vagy tárgy *minden* sajátságának előtűntetése?

Világos, hogy erről nem lehet szó: *minden* sajátságot nem lehet feltűntetni, mert egy-egy művészet eszközei korlátoztak. A szobrász nem adhatja elének mintájának színeit, a festő pedig nem mutathatja be tárgyait több szempontból, mint a valódi térben dolgozó szobrász. Mind a kettő, a festő úgy, mint a szobrász különben is csak a látható sajátságokat mutathatja be.*)

A művész ennél fogva talán minden sajátságot fölölel, melyet művészete előadhat? Pl. a szobrász minden látható alakú sajátságot? A festő minden színárnyéklatot, a mit mintájában észrevesz?

Ha a művész tárgyának minden sajátságát előadná, megszűnnék a művészet, mert az ő műve teljesen egyezné azzal, a mit ábrázol és így csak másodlat volna, nem pedig szellemi termék, nem bizonyos fölfogás eredménye.

A művész *nem* minden sajátságot fog előadni, hanem csak némelyeket: azokat, melyek az ő céljaira fontosak. Már pedig a művész célja kettős: be akarja mutatni, meg akarja ismertetni velünk tárgyát és bizonyos hatást akar vele elérni. E szerint a művész szemében fontosak először azok a sajátosságok, melyek a tárgy megismertetésére szolgálnak és másodsor azok, melyek alkalmasak bennünk, a közönségben bizonyos érzelmeket ébreszteni. E két rendbeli sajátságok, jegyek alkotják a művész művének — a műterméknek — tartalmát.

IV. A műtermék értelmi része.

Ha tehát a művész valamely tárgyat ábrázolni akar, mindenekelőtt azokat a sajátosságokat fogja kiszemelni, melyek alapján az illető tárgyat megismerjük, a nélkül, hogy a tárgyat mindenestől, minden sajátságával magunk előtt látnók.

Melyek ezek a sajátságok?

Világos t. i., hogy vannak sajátságok, melyek többet mondanak, mint tiz egyéb sajátság. Vegyünk egy igen egy-

*) A jellemzés különböző eszközeit az *Athenaeum* tavalyi évfolyamában tárgyaltam. (65—92 lap.)

szerű példát. A művész egy asztalt akar ábrázolni. Egy pár czeruzavonás — előttünk az asztal képzete. Mért? Mert a rajzoló ép azt a pár idom-vonalat kapta le, melyek az asztal főidomai, a melyek reá nézve *jellemzők*. Jellemezni tehát annyit tesz, mint egy tárgynak azon sajátságait feltüntetni, melyek segítségével megismerjük azt a tárgyat. Egy asztalnak pl. sok sok sajátsága van: súlya, színe, anyaga, alakja, diszítése, keménysége, fiókja, kulcsa stb. Nem kell mindezeket előadni, hogy egy rajzon pl. asztalt ismerjünk fel.

Egy ember fényképe, melyen sok száz részlet van, tán nem oly jellemző, mint egy 5—6 vonással oda vetett rajz: ez az öt-hat vonás t. i. olyan, hogy segítségükkel az egész arcot el tudjuk képzelni: ezek az arcz fő, azaz jellemző idomai.

A művész művében tehát ezeket a jellemző vonásokat tárja föl előttünk. E jellemző vonások a többiek hiányát pótolják, mert önmagokban is elegendők arra, hogy képzeletünkben feltünjék az illető tárgy.

Voltaképp így járunk el önmagunk is, ha a közéletben valakit önmagunk számára jellemzünk. Találkozunk egy ismeretlennel: arczának néhány vonása, beszédének néhány elejtett szava, szemének kifejezése után azt mondjuk: ez ilyen vagy olyan ember; becsületes, okos, kedves, vagy öntelt, hiú, rosszakaratú. Az egész embert nem ismerjük, de mégis mindjárt néhány indicium alapján fölépítettük magunknak az illető jellemet. Ez indiciumok azonban könnyen csalhatnak, mert tán véletlenek, nem jellemet föltárók.

A költő is csak néhány indiciumot mutat be műve személyeiről, csakhogy ezek oly vonások, sajátságok, melyek ki vannak e célra szemelve, melyek segítségével olyannak látjuk az illető személyt, a milyennek ő akarja. A nagy költők fontos, jellemző vonásokat tárnak elénk, azaz olyanokat, melyek révén mélyen bepillantathatunk az illető személy jellemébe.

A drámaíró például azon 3—4 óra alatt, míg az előadást nézzük, egy csoport emberrel ismertet meg, kik drámájának cselekvő személyei. Mennyire ismerjük az előadás után Falstaffot vagy Rómeót! Honnan van ez? Shakespeare fölhasználja a cselekvényt arra, hogy fonalán Falstaff különböző jellemző sajátságait bemutassa. Falstaffot is, mint minden jellemet, részint tetteiből, részint szavaiból, részint mások

szavaiból ismerjük meg. E tettek, e szavak a valódi költő művében *jellemzőek* szoktak lenni.

Minden embernek t. i. sok száz sajátsága van. Ezeket mind föltüntetni lehetetlen is, fölös is a költőre nézve. Észrevehetjük azonban, hogy e sajátságok különböző fontosságúak: vannak sajátságok, melyek másokkal szorosan kapcsolatosak, melyek más sajátságoktól függnék. Az, hogy valaki hogyan tartja evésközben a kanalat vagy séta alkalmával a botot, nem fontos sajátság: de az, hogy valaki ideges (modern példával élve), az igenis fontos, mert belőle sok más sajátság folyik; az is, hogyan tartja az illető a kanalat vagy botot. Ha tudom, hogy valaki phlegmatikus vagy hogy vérmes, akkor mindjárt száz más dolgot is tudok róla.*)

Egy jellemvonás néha többet ér mint husz. Feltéve, hogy az az egy jellemvonás repräsentáló jellemvonás akkor pótol sok mást, mert többet mond náloknál. Mért mond többet? Mert olyan sajátságot állít elénk, mely eo ipso sok más sajátsággal függ össze, melyből sok más sajátság folyik. Ide tartozik annak a nagy svéd gyárosnak ismeretes ifjúkori története: Mint fiatal ember állást keresett egy nagy kereskedőnél. Ez elutasítja: «Minden állás be van töltve.» A fiatal ember szomorúan távozik, az udvar kövezetén észre vesz egy tüt, lehajol érte és fölemeli. Erre a nagykereskedő, ki ezt a jelene tet látta, visszahívja és mindjárt alkalmazza. Mért? Mert az az egy lehajlása feltárta előtte a fiatal ember jellemét. Ő ebből látta, hogy pontos, figyelmes, szerény, takarékos, szóval oly erényekkel rendelkezik, melyek egy üzletembernél kívánatosak.

Ilyen repräsentatív jellemvonásokat szeret a költő. Ilyenek föltüntetésével sikerül neki egy szinpadi este folyamán egy egész csoport embert velünk behatóan megismertetni.

Az emberi lélekben van valami mechanizmus, melynek nyitját a költők adják meg nekünk. Bizonyos tulajdonságok kapcsolatosan fordulnak elő. Egy-egy jellemvonás több másnak a symptomája. Ha valaki nagyon hálás egy jótéteményért,

*) A jellemzés ezen örök alapját Goethe egy beszélgetésében Eckermannal így fejezte ki: «A jellemekben van valami következetesség, melynél fogva ezen vagy amazon alapvető jellemvonás egyéb másodlagos jellemvonásokkal együtt jár. Ha valakivel egy negyedórán át beszéltem, kész vagyok öt két órán át beszélgetni.»

annak magatartását, ha meggazdagszik, megconstruálhatom magamnak előre: valószínű, hogy bőkezű lesz.

A szenvedélyes bűnös, ha megtér, hevesen fogja a jót követni.

A ki nagyon hizelgő, arról (tapasztalatom előtt is) föltehetem, hogy rágalmozó. (Hazug az egyik, tehát hazug a másik irányban is.) A kiben hirtelen harag van, az valószínűleg érzékeny is. A ki nagyon szeret kéjelegni, abban van hajlam a kegyetlenségre is.

Az a nő, a ki nagyon munkás, tartózkodó is. Ellenben a heves vallásosság nőknél rendszerint erős érzékiséggel jár.

Ezek mind bizonyos lelki alapiránynak különböző nyilatkozatai. Az egyik nyilatkozatból a testvér nyilatkozatra következtethetünk: egy tényből egy sor tényre.*)

A költő tehát úgy beszélteti, vagy cselekedteti a személyeit, hogy mi, az olvasók vagy nézők főjellemvonásait megismerjük. E mellett azonban a költő nem csak jellemez, hanem egy összefüggő cselekvénysort is ad elő, a melyet minden ízében motiválnia kell. Tehát az illető cselekvéstől is függ, minő vonásokat fog a költő személyeiben feltüntetni. A cselekvény lefolyása és a jellemvonások nyilvánulása ilyenképp összefonódik. Goethe Iphigeniájára nézve tán igen jellemző volna, ha megtudnók, minő ő mint szerelmes. De a dráma cselekvénye nem engedi meg, hogy Iphigeniát ez oldalról megismerjük. Goethe drámai tárgya olyan, hogy Iphigeniát csak mint testvért, nem mint kedvest látjuk benne. Különben annyira átlátunk az Iphigenia lelkén, hogy el tudjuk képzelni azt is, hogyan viselkednék, ha pl. Pylades iránt szerelemre gyuladna.

Fontos, nagy cselekvény mindig csak fontos főjellemvonásból folyhatik. Hogy Hamlet nem áll boszút, ezt megfejtí Hamletnek tépelődő, tétlen, gyöngéd természete: Duncan király megölését Macbeth ambíciója magyarázza. Tehát

*) Az a különös tünemény, hogy jelentéktelen, csak bizonyos korban mutatkozó sajátságok átörökölhettek, szintén arra vall, hogy bizonyos fősajátságok maguk után vonnak másodrendű sajátságokat. A szem színe pl. nem közvetlenül átöröklődik, hanem valamely öröklött organikus alapsajátsággal függ össze, a mely aztán maga után vonja a szem színét is.

a cselekvény motiválása is a főjellemtvonások előadását követeli.

Sokféle sajátság van, melynek alapján egy tárgyat, egy embert fölismerünk, azaz a többtől megkülönböztetünk: a művész arra törekszik, hogy a főjellemtvonásokat emelje ki, de ezeket sem emeli mind ki: ő tán csak egyet-kettőt választ. Miért? Mert neki nincs több vonásra szüksége, hogy bizonyos hatást tegyen. Erre neki elég az, a mit ad. Nem minden mű ad teljes jellemzést, egy állat-mese például *egy* vonást fest az illető állatban: a rókában csak a ravaszságot. De a róka nem csupa ravaszság. A mese-költő céljaira azonban ez az egy sajátság elég: ebből alakul ki az ő jellemzése, hisz neki a mese pointe-jére ez az egy teljesen elegendő.

A nagy költők a nagy műfajokban (a drámában, a regényben, az eposzban) a teljes embert adják: a személyek fő sajátságai mind szemünkbe ötlenek. A nagy műfajokban teljesen megismerkedünk a személyekkel annyira, hogy el tudjuk képzelni, miként viselkednének, ha ilyen vagy amolyan helyzetbe jutnának. Phædrusból nem lehet állattant írni: de Shakespeare és Goethe műveiből igenis reconstruálni lehetne az embert: és ha a Mars bolygó lakói egyszer lejönnének, midőn a föld már teljesen kihalt, miután Az Ember Tragédiája lejátszódott s beállt a szent ősi csend, — akkor megtanulhatnak e nagy költők műveiből (ha el tudják olvasni) milyen lelkű lények laktak itt.

A költő és a képzőművész tehát egyaránt fontos jellemvonásokat, jellemző tulajdonságokat mutat be, de nem mutat okvetlenül csak fővonásokat, és nem mutatja be okvetlen *mind* a fővonásokat: egy vonás néha elég a phantasiának a többi sajátság kiegészítésére, egy vonás (tán nem ép a leglényesebb) elég a művészi hatás céljából.

Pusztán *csak* főjellemtvonásokat előadni annyit tesz, mint világos, de merev, elvont képét adni az illető embernek vagy tárgynak. Az élet részletekből áll és a művészet ezt nem mellőzheti egészen. A főjellemtvonásokat *mind* sem adhatja elő a költő, mert műve nem oly széles, tárgya nem oly bő, hogy minderre rákerülhetne a sor. A regényíró persze több vonással jellemezheti a személyeit, mint a drámaíró, kinek szűk a formája és kevés az ideje. A drámaíró jellemzését apró vonásokkal kiegészítheti és illusztrálhatja aztán a színész.

Shakespeare általán jellemezte Lear király elhirtelenkedését, kapkodó mohóságát: a színész, mint pl. Ernesto Rossi, pedig előadás közt hirtelen, nem indokolt kézmozdulataival, arcizmáinak gyorsan muló összerántásával, nyugtalan szemének hirtelen elmerülésével, a királyi pálcza meg-megrázásával, mint az idegesség egyes symptomatikus következményeivel, festheti részletesen a király jellemét.

A költők előadnak néha oly cselekményt, mely nem fontos: például a dráma vagy epos episodjában vagy az idyllben. Ezeknek a cselekvése nem is folyik a főjellemvonásokból, hanem mellékes, esetleg vonásokból. Az idyll, az adoma nem is alkalmas mélyebb jellemzésre. Az embert csak oldalról mutatják be.

Külömben mindannyian költők és jellemző művészek vagyunk álmainkban. Ekkor gyakran ismerőseinket látjuk új helyzetben: e helyzetben ők úgy viselkednek, a mint ez jellemökből következik. Mi tehát őket az életben tapasztalt főjellemvonásaik szerint szerepeltetjük. A költő is így tesz, csakhogy ő nem ismeri személyeit a tapasztalatból, hanem csupán képzeletéből. Képzeletében megalkotja jellemöket és azután e szerint éreznek, gondolkoznak és cselekednek.

Összefoglalva gondolatmenetünket, láttuk, hogy a költő és a művész egyáltalán ábrázol, feltüntet valamit. Ábrázolni annyit tesz, mint valaminek a sajátságait bemutatni. Ezt nevezük jellemzésnek. A művész tárgyának sajátságai közül azokat szemeli ki, melyek az ő céljaira fontosak: a melyek tehát alkalmasak arra, hogy a tárgyat képzeletünkben előállítsák, a mint ő akarja, hogy lássuk.

A sajátságok, melyeket a művész feltüntet, a mint szintén láttuk, többnyire olyanok, a melyek fontosabbak másoknál, fősajátságok, mert sok más sajátságokat pótlanak.

V. A műtermék érzelmi része.

De ne gondoljuk, hogy a tárgy feltüntetésével ki van merítve a művészeti termék tartalma: a művész (a költő, a festő, a szobrász) nemcsak bizonyos tárgyat akar szemünk elé állítani, hogy azt megismerjük, hanem más célja is van: ő bizonyos hatást is akar gyakorolni, ki akarja fejezni nem csak azt, mi az illető tárgy, melyet ábrázol, hanem azt is,

mit érzett a művész, midőn alkotta, azt is: hogyan érzi át. A műremek nem csak jellemzés, hanem érzés kifejezője, suggestio. Mi minden van benne, a mi nem a jellemzés kedvéért való, de a mit a művész nyilván lényegesnek tart!

A művész érzelmét — mely elvont szavakkal el nem mondható, melynek mélységét és bensőségét tudós definitio nem éri föl — ezt az érzelmét a mű mediumán át fejezi ki. A műtermék tehát nem csak azt mutatja, minő a művész tárgya? hanem azt is: minő a művész? hogyan érez? E részben azt lehet mondani, hogy minden műremek lyrai költemény, mert szerzője érzelmeit fejezi ki.

Ennek a két elemnek: a jellemzésnek és a művész érzésének összeolvadása adja meg a műremeknek sajátos jellegét. A jellemzés a műtermék észbeli alkotó eleme, az átérzés pedig szívbeli eleme. Csak jellemezni — ez nagyon észbelivé tenné a művészetet; csak érzés — ez meg határozatlanná. E két elem összeforrásában különbözik a művészi jellemzés a történetírástól, mely szintén jellemez és a zenétől, mely szintén érzelmes.

Tartalom és érzés titokzatos, felbonthatatlan átszívódása — ez a műremek.

A művész terméke tehát nemcsak egy tárgy tükre: benne a világ legillóbb, legtünékenyebb jelensége: egy ember érzése van föntartva, mint az egy napig élő légy örök időre be van foglalva az átlátszó borostyánkőben. Michel-Angelo Mózese nem csak Mózest ábrázolja, nem csak hatalmas erejét, szellemi fenségét, isteni ihletét: több is van benne, Michel-Angelo lelkének egy része, mint a hogy Alfred de Vigny is a maga elhagyottságának, a genialis elme szomorú, királyi magányának adott kifejezést *Mózes* költeményében.

A jellemzés e szerint még nem tölti meg az egész műremeket: van benne más lényeges elem, melylyel organikusan összekapcsolódik: az érzés. Hogyan érezte át Raffael a női ártatlanságot, szemérmet és szépséget, hogyan érezte át Goethe a boldogtalan szerelmes sorsát (a mint csak ők tudtak érezni kimondhatatlan mélységgel és bensőséggel) ezt a *Madonna della Sedia* és a *Werther* közli velünk.

Nemcsak a boldogságos szűz alakja tűnik itt elénk, a mint Raffael álmodta, nemcsak egy szerencsétlen ifjú sze-

relmi vergődése, a mint Goethe elbeszéli, hanem a két nagy férfi szíve (cor cordium!).

Ha Mignon dalát olvassuk :

Kennst du das Land, wo die Citronen blühn,
Im dunklen Laub die Goldorangen glühn,
Ein sanfter Wind vom blauen Himmel weht,
Die Myrthe still und hoch der Lorber steht?

nem csak Olaszország némely sajátosságának leírását olvasuk, hanem Olaszországot átérezve látjuk benne, azaz olvasásakor mi is érezünk valamit abból a gyönyörből, melyet Goethe érzett, midőn Olaszországra gondolt.

Ezért mondhatjuk, hogy a műtermék a költő lelkének, életének egy-egy része.

Gelöste Theile sind's von seinem Leben —

mondja Grillparzer a költő műveiről.

Úgy látszhatnék, mintha az arczképre nem illenék az, a mit a műtermékről mondtunk: hogy egyszersmind érzelem közvetítője a szerző és az olvasó közt. Az arckép csak pontos megfigyelés műve — ezt hiszik tán sokan. Vajjon csupán csak az? Nézzük csak a nagy képirók, a nagy szobrászok alkotta arczképeket: majd megérezzük, mi különbség van a pontos fénykép és az érzelmet lehelő művészi arckép közt.

Ott van például a szobrok szobra (legalább az arczképező szobrok közt): a Verrochio lovasszobra Velenczében.

Verrochio velencei Colleoni szobrában is egy alapérzelem van bronzban megörökítve. Oszlopos alapzatáról az erélynek, a hajthatatlan, vadul előretörő erőnek érzése csap felénk, a nézőkre. Egy ragyogó, gazdag, de tomboló szenvedélyektől dúlt erőszakos korszak gögös hadvezére elevenedik meg előttünk. A szobor részletei mind egyeznek, hogy egy közös hatást: az erély hatását tegyék. Az arcz, a nyak és fej makacs tartása, a test elhelyezése, a kézmozdulat, az ülés módja — csupa erély. Mennyi vadság ebben a ragadozómadár arczélben, a mint reánk süt pillantásának fenyegető, megvető ereje! A mint bal vállát daczosan emeli, a mint azt a hatalmas lovát megüli, a gyeplőt markolja, lábát biztos kíméletlenséggel a kengyelnek feszíti; a mint óriás lova bal lábát erővel emelve, dagadó czimpával — mintegy ura támadó

mozdulatát folytatva előre törtet – ez mind az erély érzelmét fejezi ki és az erély érzelmét kelti fel bennünk.

Ellenben az anyai szeretet melegsége árad felénk, ha a Louvreban Vigée-Lebrunné arczképét látjuk, a melyen ő a legboldogabb szeretettel a világ egyik legboldogabb teremtesét, kis leányát átkarolja. A francia nő kaczersága mellett is mennyi üdeség, elevenség, mennyi szeretet hatja át ezt a két egymásba olvadó alakot!

Még az élettelen természet is az érzelem tolmácsa a művészetben. A tájképben nem csak fákat, bokrokat, mezőket, hegyeket fest a művész, hanem sem pontos szavakkal, sem logikailag ki nem szabható érzést, a hangulatot.

A művész az élet zavaros hajszájából és érdekküzdleimeiből kiemel egy jelenséget és élénk állítja az élet igazában, de az élet mulandósága, elhomályosító véletlensége nélkül: azt a mély, szavakkal föl nem érhető, kimondhatatlan érzést, mely lelkén átvonult, belekincseli művébe, hogy majd mi is érezzük a szépség fényénél. Az a faragott márványdarab, az a színekkel bevont vászon vagy a színes falréteg, a költőnek a papírra vetett néhány száz betűje közli velünk azt, a mi legtünőbb, legsajátságosabb halandó életünkben: közli velünk, átönti lelkünkbe az idő és tér korlátain át egy tán már évezred előtt elhalt embertársunk érzését.

A műtermék — legyen költői mű, festmény vagy szobor — elemzésénél láttuk e szerint, hogy minden műterméknek két eleme van

- a) egy gondolati, tartalmi eleme,
- b) egy érzelmi eleme.

E két elem azonban nem választható el egymástól, mint a mag és a gyümölcs, mert nem annyira részek, mint működések, akár az éltető nedveknek a növény legbelsejében való felszivódása és ereszkedése.

A műtermék egyrészt concentrált természet. Másrészt átszellemült átérzett természet. Nem csak a physikai erőket adja vissza: a gravitációt, a fényt, a meleget, a formákat; van valami szellem benne, melyet a művész visz bele. Még pedig a tájképbe: hangulatot,

- a formákba: érzést és harmoniát,
- az emberi testbe: kifejezést.

Hasonlítsuk csak össze e célból a művész művét és modeljét. A modelben nincs meg a művész ábrázolta érzés, nincs kifejezés; benne csak egy *model* lelke van, nem pedig az, a mit a művész akar.

VI. A műtermék hatása: az élvezet.

A műterméknek a képzőművészetekben és a költészetben — a mint láttuk — kettős természetű van.

Első természetű az: hogy valamit ábrázol, azaz egy tárgy sajátosságait feltünteti. A műtermék jellemzés.

Második természetű az, hogy érzelmeket ébreszt bennünk. Érzelmeket, melyeket szerzőjük bele helyezett, bennük meg-tárgyasított. A műtermék suggestió, érzelemközvetítő.

A művész általában nem ismétli a természetet, hanem változtat rajta. Tudatosan változtat. Nem másol, hanem másít. Azt lehet mondani: a művész műve reproductió, de nem teljesen hű reproductió, hanem reproductió megváltoztatott czéllal, megváltoztatott körülmények közt. Átvétele és lefordítása a valóságnak köben, színben vagy szóban. Mért? Mi célból teszi ezt a művész?

Az élvezet kedvéért: ő is élvez, mi is élvezünk. A gyermek mint kis művész rajzol, mert kedve telik erejének ezen gyakorlásában, tehetségének ezen működésében: a valódi művészt ihlete ragadja, hogy művet teremtsen, mely másnak is élvezetet szerez.

Hogyan szerzi meg a művész nekünk ezt az élvezetet? Azzal, hogy a műterméket — kettős természetének megfelelően — két irányban kidolgozza:

A műtermék egyrészt ábrázolás, jellemzés. A művész tehát gyűjti, fokozza a tárgyak sajátosságait, hogy bennünk mennél inkább a való illúzióját keltse. A műtermék másrészt érzelmeket visz át. A művész tehát fokozza a műtermék érzelmi hatását.

A művésznak egyik célja az, hogy bennünk (a közönségben) kellemes érzelmeket keltsen. Mindig ez volt a művészet célja: fejlődése legelső fokán ép úgy, mint legkifejlettebb remekeiben. A mai művészet hosszú fejlődés eredménye; ha a művészetet valóban meg akarjuk érteni, gyökereihez, legkezdetlegesebb fokához kell leszállanunk.

A művészet őseit kell néznünk: majd találunk a tökéletes művészetben lényeges sajátosságokat, melyeket ezektől az ősöktől örököltek.

A művészet legalsó fokán is az élvezet szolgálatában áll. Ez a legalsó fok a játék. A játékban is megtaláljuk a művészeti élvezet egyik elemét: az önkénytes csalódás élvezetét.

Érdekes két fiatal kutya játékát megfigyelni.

Az egyik, a támadó hirtelen összerezzen, megáll, hegyezi a fülét, szeme megvillan és — uczcu neki! oda iramodik ellenfelére, ráugrik, feldönti és össze-vissza harapdálja. Az összetiprott ellenség alatta hempereg és tőle telhetőleg visszaharapja és rugdalja, míg az ő támadására nem kerül a sor. Mindez pedig tudatos álharcz: a kutya jól tudja, hogy a másik nem valódi ellenfele: csak úgy tesz, mintha támadná és harapná, a mellett jól vigyáz, hogy játszótársának kutyaabaja se történjék.

A kutya szántsándékkal önkéntes csalódásba ejti önmagát, hogy mulasson.

Ugyanezt teszi a gyermek a katonásdinál; a kis leány ha főz, vagy babával játszik: csalódása szántsándékos: a gyermek ép oly jól tudja, hogy ez a porcellánalakocska nem valódi baba, a vesszőparipa nem valódi ló: de öröme telik abban, ha valódinak képzeli. Még inkább látható ez az önkéntes illusio, az alakoskodó játékoknál: az álarczozásnál.

Ez az önkéntes csalódás aztán megmarad a játék finomabb, továbbfejlődött alakjánál: a művészetnél is. Ez az önkéntes illusio a művészi élvezet egyik alapeleme. Ha színházba megyünk, élvezetünk föltétele, hogy önkéntes illusióba ringassuk magunkat: el kell hinnünk két-három órán át, hogy X úr — kit annyiszor látunk czilinderben az utcán — most egy velencei hadvezér, neve Othello, Y kisasszony pedig — kit az előadás után művészete tisztelőivel a vendéglőben látunk sörözni — a boldogtalan hű Desdemóna.

Azt, ki nem tudja magát bizonyos fokig beleélni ebbe a hiedelembe, az hiába fizette meg jegyét a színház pénztáránál.

A művészet minden fejlődési fokán megtaláljuk azt a sajátos élvezetet, melyet a művészi fejlődés legalsó fokán is már mint játszó hajlamot tapasztaltunk. A művészet a játék-hajlamnak művelődési tovább fejlesztése. Miben rejlik a játéknak egész öröme?

A játék élvezete önkéntes illúzió alapul. Az által, hogy önszántunkból elfogadjuk a látszatot (a játékot vagy a műterméket) valónak, élénk képzetek lefoglalják szellemünket, mi érdekessé teszszük életünket, mintegy dramatizáljuk. Egyszersmind eleget teszünk utánczó ösztönünknek, mely velünk született.

Ez az, mi a játékban és művészetekben a szántsándékos csalódás révén nekünk örömet szerez. Ez az örömszerzés, kellemes érzelmek támasztása a művészetek egyik célja.

Az az öröm, melyet nekünk a játék, melyet nekünk a művészet okoz, azonban nem csak az önkéntes csalódáson alapul. Már a játékban is valami más kellemes érzés is is vegyül. Ez az életöröm emelése, az életösztön fokozása. Ez aztán megmarad a művészetekben is, melyek legkezdtelegesebb alakja a játékosztön. Ha a kutya játszik egyszersmind előkészül jövő hivatására: a házörzésre vagy a vadászatra. Ha a kis fiú katonásdit játszik, előkészül a harcz, az ellenség ellen való védelemre. A kis leány babajátékában már a későbbi anya jelentkezik. A játék tehát örömet okoz, mert az életösztönnek megfelel, emeli az élet szeretetét, foglalkoztatja szellemi erőnket, működteti testi és lelki szerveinket, melyek működésre, gyakoroltatásra rászorúlnak. A játék tehát az egyén és a nem fentartásához, szellemi avagy testi épségéhez hozzájárulnak.

A játék örököse a művészet: a játék ezeket a sajátságokat is átörökítette a művészetre. A művészet ösztöne abból a mélységből való, a hol a létünk gyökerei vannak. A művészeti élvezetben is megvan, mint a játékban az önkéntes csalódás öröme és megvan az életösztön emelése. Ha a kis fiú karácsonkor újong az ólomkatonáknak — örömeiben van valami, a mi közös azzal az örömmel, a melylyel majd, mint felnőtt, Rómában a Haldokló Gallus szobrát nézni fogja.

A kellemes érzés itt is, amott is hasonló tényezőkből alakult: minden játékban, minden műélvezetben van valami szándékos beleélés (csalódás) és valami öröm, mely az életösztönnel kapcsolatos.

Az az élvezet, melyet a műtárgyak okoznak, a műveltség különböző fokán nem egészen azonos.

Ama két alapérzés, melyről most szoltam: az illúzió

öröme és az életösztön fokozása azonban megvan mindig, minden fokon, (ha néha elhaványulva is) bennök.

Ehhez hozzájárul még a voltaképeni művészetek első stadiumában a rend, az arányosság és az összhang érzése.

A művészet magasabb fokán aztán föltűnik a sugárzó nap: a szép. Vele együtt édes testvérei a kellem és a fenséges. Nem kell hinnünk, hogy a művészet fejlődése minden fokon a szépet keresi. A szép föltűntetése a művészetnek csak érett korszakából való. A kezdetleges művészek nemcsak hogy nem tudják, de nem is akarják a szépet föltüntetni. Csak a művelt népeknek van művészete, mely a szépet kiakarja fejezni.

Összegezve: a művész változtat a természetben, hogy a műve érzelmi hatását növelje, mert a művésznak általán az az irányzata, hogy kellemes érzelmeket ébreszsen. A művészet legmagasabb fokán ezt a hatást a széppel éri el.

A művész azonban nem csak azért változtat a természetben, hogy művével érzelmi hatást érjen el, hanem azért, hogy az értelmi hatást a műtermék keltette, tárgyi illúziót fokozza: azt akarja, hogy a tárgyat, melyet bemutat művében, fáradság nélkül megismerjük. Sőt többet is akar: ne csak hogy megismerjük a tárgyat, mint olyat, hanem hogy jobban, világosabban lássuk, mint a valóságban, fontos sajátosságait könnyen észrevegyük. A művész keresi az igazságot, jellemez.

A művészi illúziókeltésnek is különböző fokai vannak. A gyerek, a kezdetleges nép csak azt akarja, hogy megismerjük az illető tárgyat, melyet (többnyire emlékezetből) lerajzolt. Még nem azt akarja, hogy a valóságnál jobban ismerjük meg, csak azt, hogy ráismerjünk. Ez az első fok.

A művészeti élet további fejlődése a művelt keleti népeknél észlelhető. Egy pillantás a korabeli domborművekre meggyőz arról, hogy az egyiptomiak, az aszirok eltérnek a valóságtól, ha embert ábrázolnak. A ki ekkép ül vagy áll, lábait így tartja, nem mutathatja fejét ennyire arczélben, mint ezek az egyiptomi ábrázoltak.

Miért térnek el ezek a régi művészek a valóságtól? Mert feltűnőbbé, világosabbá, szemléletőbbé akarják tenni az emberi testet és tagjait. A fej arczélben, a mell alakja szél-tében szökik leginkább szembe. Erősebb képzeteket akarnak adni az emberi testről az által, hogy az egyes testrészeket feltűnőbbé alakítják. Ez az átalakítása a természetnek

azonban még nem történik a szépség kedvéért. A régi egyiptomi és aszír művészek ezzel csak az illúziót akarják emelni, a felismerést akarják megkönnyíteni, de még nem tudják ezt oly módon tenni, hogy a valóságnak is megfeleljenek.

A harmadik fokot a görögök érték el az V. században Kr. e. Változtatnak e természetadta mintán, de oly módon, hogy e változások megfelelni látszottak a valóságnak. Mi belenyugodunk e változásokba, mert a szervező természet újképződéseinek lehetne hinni. A valóságos sajátságokat oly módon választották ki és fokozták, hogy azok összevéve a műtárgyon a valódiság hatását tették. Megváltoztatták a természetet az illusio emelése kedvéért, de nem torzították: hívek maradtak a természethez, igazak, de mégis jellemzőbbek, tanulságosabbak. A fontos sajátságokat kiemelték a gyorsabb megértés és mélyebb felismerés kedvéért: az ábrázolt sajátságok feltűnőbbek mint volnának a valóságban: de azért mindenkép a való hatását teszik reánk. Olyan ember, mint a minőket az egyiptomi domborművek ábrázolnak, nincsenek: olyan sincs minő éz otricoli Zeus: csak-hogy ez az utóbbi oly természetes, az eltérések a valóságtól annyira szerveseknek látszanak, hogy a görög műtermék minden tekintetben egy szép való másaként tűnik fel előttünk.

A művész tehát — hogy eszmemenetünket összefoglaljuk — két oknál fogva tér el tudatosan a természettől: műterméke a természetnél igazabb, jellemzőbb akar lenni, azaz fokozni akarja az önkéntes csalódást, melybe a műtermék bennünket ejt; másodszor érzelmi hatást akar kelteni (erősebbet, mint ténybeli mintája) s azért fokozza a kellemes érzéseket keltő sajátságokat. Az érzelmi hatás körébe tartozik a szép, a mely a művészet bizonyos fejlődési fokán fellép. A szép egy boldog episod a művészetek történetében.

A szép a művészet magasabb kifejlődésénél jelentkezik és ezen a fokon a művészet elválaszthatatlannak látszik a széptől. A mi szemünkbe már minden műtárgy ott vesztegel a szépség fényében. E magas fokon aztán a műtárgy a szépség eme ragyogásában a tárgyak kivonatát mutatja, úgy hogy a bonyolult valót könnyen és gyorsan megismerjük. A műterméket ezek alapján úgy is magyarázhatjuk, hogy az: szép jellemzés.

RIEDL FRIGYES.

TAKETORI MONOGATARI.*)

(Regényes elbeszélés.)

A régi időkban élt Japán egyik részében egy ember. Taketorinak hívták. Élelmét a maga és felesége részére bambusznádszedéssel és annak feldolgozásával kereste meg. Egyszer a hátán hazahozott bambuszok között egy ragyogófényű bambusz-szálat talált. Kíváncsian nézegette, a csodás fény okát kutatva. Egyszerre csak a bambusz csövéből egy bámulatosan szép, alig tíz centiméter nagyságú kis leány került elé. Az embernek nagyon megtetszett az apró kis jószág. Elkezdett hát okoskodni: — Én találtam a bambuszban, így hát az enyém. Nekem tetszik e kis jószág. Hazaviszem, — fölnevelem. És úgy tett. Házába tért s megmutatta feleségének. Az asszonynak még jobban megtetszett. Rögtön gondjaiba vette hát, csinos ruhácskát varrott neki s egy kosárkába ágyat vetve belefektette a gyenge teremtést.

*) Ez az elbeszélés a legrégebbi ily fajta mű Japánban. Ideje és írója egyaránt vitatott. Valószínűleg a Krisztus utáni 960—1060. évek közti században keletkezett. Írójának Minamoto Zsunt tartják. A mű anyaga az ősjapán mythologia hatalmas anyagából került, de nem maradt ment az akkori erős buddhista hatástól. — Az elbeszélés valót mesével, természetest csodálatossal kever s a naiv emberiség minden érzelmét, bűneit s erényeit erős vonásokkal rajzolja. Szerkezete világos és érthető s ez irányban is fölötte áll sok későbbi hasonló műnek. — Nyelve is világosabb, érthetőbb a későbbi korbeli művek nyelvénél, melyeket sokszor született japán sem ért meg. A szerző kitűnően ismerte korát a császári családtól le a pórnépig minden jó és rossz oldalával s műve, a nélkül, hogy értékéből veszítene, e kor satirájának mondható. Szinte csodálatos az a nyílt és őszinte bátorság, a melylyel leplezetlenül elmondja kortársainak s köztök a leg-hatalmasabbaknak hibáit.

E nap után az öreg ember a hazahozott bambuszszálak között mindig talált egynehány olyant, melynek csöve arannyal volt tele. Igen örült e fölfedezésnek s most már napról-napra hordotta haza a bambuszt. Természetes, hogy így rövid idő múlva igen gazdag ember lett belőle.

A kis leány ezalatt gyorsan fejlődött, úgy, hogy 3 hónap múlva kész nagy leány lett belőle. Ekkor az anyja megfésülte, szép ruhát adott reá és nem engedte a házból kimenni, mert olyan csodálatosan szép volt, hogy az egész világon párja nem akadt. És még egy sajátsága volt: egész teste úgy ragyogott, mint a legdrágább gyémántkő. Így tanácsos volt a leány elrejtése idegen szemek elől; a szerető anya örökös gondja volt ez, nem kegyetlenség.

Az öreg embernek is minden öröme a leány volt. Ha napi munkájától -- melyet gazdagsága ellenére folytatott -- fáradt vagy épen beteg volt, a leány keze érintésére elmúlt bágyadtsága, meggyógyult baja. Rossz kedve a leány egy tekintetere elmúlt, s eltűnt búja, bánata, bosszúsága, ha egyetlen szavát hallotta.

Boldogan éltek, jó módban, egyetértésben. Az öreg házaspár, mióta a leány övék lett, egészen megfiatalodott, s az ember a sok bambuszhozás alatt, melyek arannyal telve kétszeresen nehezebbek voltak, úgy megerősödött, hogy erejének híre országra szállott s nem mert senki kikezdeni vele.

Az emlekezetes fésülési nap után az apa meghívta egy rokonát, Akitát, keresztapának. Nagy ünnepet tartottak, igen sok vendég gyűlt össze. A leánynak a Nayotakeno Kagayahime (Fénylő Bambuszherczegnő) nevet adták. Három napig tartott az ünnepély. Volt sok táncz, játék és ének, a mennyi csak jól esett. Kagayahimét is látták egy perczre a harmadik napon. Ez okozta aztán, hogy az ünnepély véget ért, mert a hány férfi, lett légyen ifjú vagy öreg, mindannyia szerelmes lett bele s a többi ott levő asszonyokkal és leányokkal nem törődött.

A leány szépségének általok országszerte híre ment. És megkezdődött a búcsújárás az öregek háza körül. Nemcsak a városból, hanem a messze vidékről is tolongtak az emberek oda s egész nap le és fel sétáltak a ház előtt, hogy a leányt megláthassák, estve pedig az ablak és ajtó nyílásain leskelődtek. Ám mindez hiába való volt, még az árnyékát sem

láthatták a leánynak, nemhogy őt magát. Sokan átlátván, hogy így czélt nem érhetnek, az öreg emberrel akartak szóba állani, beszédet kezdeni, de ez nem állott szóba velök. Egy pár megkísértette betolakodni a házba, de az öreg ember hatalmas karja egyszer s mindenkorra elvette kedvöket az ilyen fajta kísérletektől. Rövid idő múlva lassanként elmaradtak a tolakodók s csak öt férfi maradt: Isitzukorino Miko (köfaragó herczeg), Kuramacchino Miko (Raktáros herczeg), Abenomiushi (a Mikadó jobb felén álló miniszter) Otomono Miuki (az uralkodót helyettesítő udvarnok a nép előtt) és Isonokanino Maro udvarnok.

Ez öt férfi igen jó barát volt. A szép leány hírét hallva, előbb kíváncsiságból mentek oda. Mert Kagayahimén is betelt a példaszó, hogy: «Ha egy leány valamivel szebb a többinél, akkor még a veréb is látni kívánja, hogy legyen miről csiripeljen.»

Ez öt jó barát hát kitarzott a többiek elmaradása után is. Megpróbáltak minden lehetőt, cselhez is folyamodtak, de minden hiába való volt.

Az öreget nem lehetett sem szép szóval, sem fenyegetésekkel, sem ígéretekkel megpuhítani. A csel sem sikerült, a küldött szerelmes levelek és versek egész özöne az öreg ember kezébe került. Még sem tágitottak. Az eredeti kíváncsiságot a hosszas sikertelenség vágygyá erősítette, majd sóvárgássá nevelte. Már nem is volt lakásuk más, mint az öreg háza környéke. Itt settenkedtek éjjel-nappal, téli fagyban, nyári melegben.

Egyszer végre sikerült az öreg embert a házon kívül közrekapniok s esdekléseikkel annyira vinniök, hogy szóba álljon velök. Volt az öregnek mit hallgatnia igaz szerelemről, örök hűségről s Isten tudja még mi mindenről. A vége az volt, hogy mind az öt szereti a leányt s mind az öt összetett kézzel esedezik, adja neki feleségül. Az öreg ember, kit az ifjak nagy szerelme és elkeseredése meghatott, végre is így szólt hozzájuk:

-- Én szívesen hallgattam meg szavokat, teljesíteném is kérésöket, ámde nem tehetem, mert én a leányról nem rendelkezhetem oly szabadon, mintha az én édes leányom lenne.

Az ifjak nem akarva a kedvező alkalmat elszalasztani,

tovább unszolták az öreg embert, hogy hát minden leánynak egyszer csak férjhez kell mennie s esedezve kérték, vegye reá a leányt, hogy legalább alkalmat adjon igaz szerelmök bebizonyítására.

Ezt az öreg megígérte s az ifjak boldog reménnyel tértek haza. Az öreg ember is otthonába sietett s ott Kagayahimet és feleségét előhíva, így kezdett beszélni:

— Kedves leányom, van egy kis mondani valóm neked. Te már nagy leány vagy; mi neveltünk fel téged nagy fáradtsággal a naptól fogva, hogy a nagy Buddha tégedet egy bambusz-szálban nekünk ajándékozott. Nem vagy a mi édes leányunk, hanem Buddha egyenesajándéka, így hát nem parancsolhatok néked, hanem csak kérni akarlak s remélem, hogy meghallgatod kérésemet.

A leány nagyon elesodálkozott a hallottakon: — Én nem vagyok a magok édes gyermeke? — kérdé hitetlenül.

— Nem, nem, te a nagy Buddha leánya vagy — erősíté a két öreg.

— Ezt én nem tudtam máig — felelt a leány. — Ám ez nem ok arra, hogy irántatok való szeretetem elmuljék. Én eddig is úgy szerettelek, s ezután is úgy foglak szeretni, mint igazi szülőimet. Azért mondd el csak, apám, a mit akarsz, én bizonynyal meg fogom azt tenni.

A két öreg igen örült a leány szavainak, s az apa így folytatta beszédét:

— Lásd, leányom, mi már öregek vagyunk. Én hatvan éves elmúltam s nem tudom, melyik perczen ér utol a halál. Isten rendelése, természet törvénye, hogy a férfi megházasodjék, az asszony férjhez menjen. Ez az emberi boldogság útja a földön. Egy szép család, gyerekek, unokák, — nem sivár a lét s tovább él az emberiség. De nem toldok szót szóhoz tovább. Mondtam már, hogy mi öregek vagyunk s talán holnap meghalhatunk. Ha pedig én előbb halnék meg, mintsem te férjhez mentél volna, védő nélkül maradnál ebben a rossz világban. Ez a gondolat nagyon bánt engem s szeretnélek, a míg élek, férjhez adni.

— Jaj, apám uram, engedjen meg, de ne is beszéljünk erről. Én nem akarok férjhez menni, hanem örökké magok mellett akarok maradni.

— Örökké! meddig tart az az örökké? Addig, a míg a mi

öreg életünk tartani fog — felelt az apa. — De arra nem gondolsz, mi lesz veled, ha mi meghalunk, úgy-e?

— Ne beszélj ilyeneket, édes apám — szólt a leány — könybelábadt szemekkel.

— Beszélnem kell; — felelt az apa — éretted kell beszélnem. Ma öt igen szép és előkelő fiatal ember kért meg feleségül. Mind az öt régen és igazán szeret. Kérlek tehát válaszsz egyet közülök és menj hozzá feleségül.

— Apám uram mondja, hogy szeretnek s így elhiszem; ám én a nélkül, hogy igaz szerelmökről bizonyosságot ne kapjak s érdemökért ne szeressem viszont őket, nem megyek feleségül egyikhez sem. Mondja meg hát, apám uram, melyik az, a melyik legjobban és igazán szeret, hadd próbálhassam ki én is szerelmét.

— Nehéz dolgot kérdezel, leányom. A mint én megítélhetem, ők egyformák a szerelemben.

A leány bohóskodva felelt:

— Tudod, édes apám, hogy én legfőlebb a ti kedvetekért mennék férjhez. Ám öt ember felesége nem lehetek s egyet, az igazit ki kell választanom. Nos jól van, én feleségül megyek ahhoz, a ki az én kívánságomat híven teljesíti. Hallgasd tehát és mondd meg nekik, mit kívánok én tőlök.

1. Ishitsukuri hozza el Indiából a nagy Buddha fénylő kőkelyhét.

2. Kuramachi hozza el tündérországból az ezüst fa aranyágát, melyen rubint-virágok, gyémántgyümölcsök vannak.

3. Abenomiushi Khinából az eléghetetlen tüzegér bőréből készített prémköpenyeget.

4. Otomo hozza el az öt színű drágakövet a sárkánykirály koronája közepéből.

5. Isonokami pedig hozza el a bűvös kagylót, melytől minden asszonyi szenvedés elmulik.

Az öreg ember elszörnyedve hallotta a lehetetlen kívánságokat és így szólt: — A miket te kívánsz, azok közül egy sincs a mi országunkban, hanem mind messze földön s megszerzésök csak életök kockáztatásával lehetséges. Olyan nehéz dolgok ezek, hogy én meg sem mondom azt nekik.

— De bizony csak mondja meg, apám uram, — felelt a leány — mert az igaz szerelem előtt nincs lehetetlenség. Mi pedig azt akarjuk megtudni, hogy igaz-e az ő szerelmök.

— Jól van, édes leányom, megmondom, akár lehetségek, akár lehetetlenek kívánságaid.

Este felé az ifjak szokás szerint eljöttek nagy örömmel és várakozással. Az egyik furulyát fújt, a másik bambusz tárogatót, a harmadik füttyölt, a másik kettő pedig énekelt és összevert legyezőkkel dobszót utánozott. Az öreg kijött eléjük és szobájába hívta őket. Mialatt a fölszolgált theát iddogáltak, az apa elmondotta nekik a leány kívánságait.

Az ifjak megriadva hallották ezeket s így fakadtak ki :

— Ha a leányod nem akar hozzánk jönni feleségül, miért nem mondja meg azt nyiltan és egyenesen. Nem szép tőle, hogy ilyen kifogásokkal áll elé felelet helyett. Azzal elkese-redten állottak fel és haza mentek, elhatározva, hogy többé rá sem gondolnak a leányra.

Ám könnyű első fölhevülésbenilyent mondani. De alig hogy az első indulat kipárolgott agyokból, megbánták hirtelenkedésüket, mert érezték, hogy a leány nélkül nem tudnak élni. Nem volt tehát más, mihez kezdjenek, mint az, hogy a leány kívánságainak teljesítésébe fogjanak.

Hozzáfogott hát mindenik, a maga módja és lelkülete szerint, hogy czélt érhessen.

Ishitsukuri herceget két fő tulajdonság jellemezte. Indulatos és ravasz volt s e kettő párosulása sokszor rávitte olyan dolgokra, a miket józan észszel nem tett volna meg.

Egy reggel elment az öreg házához s kérte, mondaná meg a leánynak, hogy útra készen áll a messzi Indiába. Elmegy a kehelyért s elhozza, ha tízszer százezer mérföldre kellene is utaznia. És elment, de nem Indiába, hanem Kiotóba, hol egyik templomban a Buddha-kép előtt egy füsttopáz-kehely állott. A templomban senki sem volt s ő a kehelyet gyorsan elvéve, brokát-tarsolyába rejtette.

Az így szerzett kehelylyel hazátért, szép tokot csináltatott neki, aztán ősjapán szokás szerint szépen színes selyembe göngyöltette, két szép csinált virággal diszítette s az öreg házához ment vele. Itt átadta a csomagot, kérve, vigye be azt leányának s mondja, hogy szerencsésen megérkezett a hosszú, veszélyes út után.

Az öreg ember elvette a csomagot s a leány szobájába vitte. A csomag tetején egy kis levél állott a következő versecskével :

Igaz szerelmemnek, küldöm igaz jelét,
 Érted hulló könnyel, hullattam érte vért.
 Ezer vésszszel jártam a messzi Indiát
 Hú szerelmem nálad leli igaz díját.

A leány előtt gyanus volt a herczeg gyors visszaérkezése. Gyanakodva vette elé a kelyhet a fénylő tokból s megnézte, vajon fénylik-e. De biz' annak még annyi fénye sem volt, mint egy szentjános bogárkának. Így szolt hát apjához:

— Tudod, hogy én nem akarok férjhez menni, csak a ti kedvetekért s csak igaz szívű emberhez. E kehely nem az, melyet én kértem, ilyen közönséges dolgot akárhol könnyen kerithet az ember. Nem kell sem a kehely, sem hozója. Azzal félrelökte a kelyhet s kérte apját, hogy minél előbb vigye innen akár hová, látni sem akarja azt. A herczeg bosszúsan távozott. Kudarczának emlékét őrizte sokáig a kikoszarzott kerőt gúnyoló szó: «Az értéktelen kelyhet ki szokták dobni a leány házából.» Így végződött a herczeg ravasz fogása.

Kuramachi, a másik herczeg is erősen vágyakozott a leány vonzalmát megnyerni és feleségévé tenni. Ő méltó párja volt herczeg barátjának, csakhogy ravaszsága rendkívüli ügyességgel párosult. Bejelentette hát a leánynak, hogy elindul a tündérországi fa ágáért. Nagy feneket kerített a dolognak. Összes alattvalóit fegyverdiszbe öltöztette s mintha hadjáratba indulna, nagy dob és kürtszó mellett vonult ki a városból. Barátainak és ismerőseinek nem váltotta be útja czélját. Azt mondotta nekik, hogy Iczikusiba (ma Kin-sin) megy fürdő-kurára. Alattvalói Nanyiváig (ma Osaka) kísérték. Itt ő hajóra szállott, alattvalóit pedig, azt mondva, hogy nem akarja az ismeretlen veszélyeknek kitenni, hazabocsátotta. Ezek örvendező, hálás szívvel tértek házaikba.

A herczeg elhajózott, de harmad nap titkon visszatért a városba s ennek egyik félreeső helyén álnéven egy házat bérelt, melyet háromszoros magas kerítéssel véttetett körül. Azután néhány igen ügyes ötvösművészt kerített s azokkal bezárkozva nagy titokban egy olyan ágat készíttetett velök, a melyet Kagayahime követelt tőle. Mikor készen volt a galy, levelet írt barátainak, hogy megérkezett Nanyivába.

Ezek örömmel siettek a rég nem látott barát üdvözlésére s együtt tértek haza. Híre futott, hogy a herczeg haza jött s elhozta a tündérországi ezüstfa ágát. A leány is meghallotta

a hirt s nagyon bús lett, mert ha a herceg elhozta az ágat, akkor szavának kell állania és feleségévé kell lennie.

A herceg, a hogy haza érkezett, a galyat azonnal egy dobozba helyezte és selyembe pakolva, virággal diszítve, úti ruhában ment a leányos házhoz. Itt így szólott az öreghez:

— Itt a galy, melyet leányod kért. Egyenesen, még le sem dobva úti ruhám, ide jöttem vele. Vidd be, kérlek, leányodhoz s mondd meg neki, hogy életemet ezerszer koczkáztatva szereztem meg ezt. Nézzé meg hát és készüljön, mert azonnal feleségül akarom venni. Az öreg bevitte az ágat. Egy kis költemény volt mellette:

Értéktelen volt életem,
A míg remegő két kezem
E galyat le nem törhette.
S bár száz halál gyilkos mérge
Lesett reám, a galy itt van, —
Várom díjam, hát boldogan.

A míg a leány a költeményt olvasta s az ágat nézte, az öreg ember így beszélt:

— Kívánságodat teljesítette a herceg s elhozta a tündérkerti fa ágát. Te magad is látod, hogy ugyanaz, mint a melyet te kértél. Most érkezett, egyenesen idejött, úti ruhát ját sem vetve le. Így hát ez is a mellett szól, hogy ez az ág nem hamis. Én magam is tudom, hogy a herceg jobban szeretett a másiknál. Kérlek hát, öltözzél fel gyorsan, mert a herceg itt van és azonnal nejevé akar tenni tégedet. Ez egész rendén való dolog, ő igen sokáig oda volt s nem akar nélküled tovább élni. Beküldöm anyádat, szedjétek rendbe a házat, magam pedig a herceghez megyek, ne legyen egyedül.

A leány egy szót sem szólott az öreg beszédjére, hanem kétségbeesve hajtotta fejét kezére s megtört szemmel bámult maga elé. Hogyne, hiszen most már férjhez kell mennie.

Ezalatt az öreg a herceggel beszélgetett a külső szobában

— Igazán gyönyörű az a galy, hol és hogyan találta azt, mondja el herceg úr.

A herceg neki fohászkozva így beszélt el a történetet:

— Harmadéve február tizedikén Nanyivából indultam a tengeri útra. Nem tudtam merre van Tündérország s így a szerencsére és a szelekre bízam magamat, mindegy volt nekem már, mert ha az ágat nem kaptam volna meg, úgy sem éltem

volna tovább. Hosszan hánytak ide-oda a habok és azt hittem már, hogy egész életem czéltalan bolyongással telik el. Egyszer bekerültem a nagy tengeri örvénybe, a honnan csak a gondviselés mentett meg, máskor meg óriás vihar ért utol, mely hegymagasságra dobálta hajómat s egy ismeretlen ország partjára dobott. Ez az ördögök országa volt, a kik, mikor észrevettek, megrohantak és megakartak enni. Alig tudtam hajómba visszamenekülni. Mikor látták, hogy nem foghatnak meg, háznagyságú sziklákat tördeltek le s dobáltak utánam. Azután beteg lettem s minden segítség nélkül feküdtem hajóm fenekén. Majd elfogyott az eleségem s én tengeri hinárral tengettem napjaimat. Betegségem alatt elvesztettem az irányt s azt sem tudtam, merre és hol vagyok. Ötszáz nap mult már el s én lemondottam a reményről, hogy még egyszer megláthassam országomat. Ekkor egy reggel igen nagy és magas, gyönyörű kinézésű szigetet láttam meg. Ugy gondoltam, hogy ez Tündérország és sietve hajóztam arra felé. Közel érve hozzá, nem mertem azonnal kiszállani, az ördögök szigetén történtek óvatossá tettek, három napig hajóztam a sziget körül, hogy kikémleljem. Egyszerre a meredek oldalon oly szép leányt láttam lejönni, mint egy égi angyal. Ezüst kelyhével vizet meríteni jött a partra. Bátorságot véve én is partra szállottam s megkérdeztem az angyali szép leányt, hogy hívják ezt az országot. A leány megmondotta, hogy Tündérországnak. A mikor ezt meghallottam, olyan örömmre gyúltam, a milyent még eddig soha életemben nem éreztem. A leány megkérdezte, hogyan hívnak. Nem mondtam meg ám igaz nevemet és szándékomat. Azt feleltem, Hakamumrinak hívnak és eltévedt hajós vagyok. A leány sajnált és azt mondta, várjak itt egy kicsit, ő megjelenti a királynőnek, hogy itt vagyok. Azzal eltűnt a meredek oldalon. Én is szerettem volna fölmenni aへgyre, hogy meglássam Tündérország belsejét, de a hegy oly meredek volt, hogy nem tudtam fölmenni rajta. Elindultam hát, hogy lankásabb helyet keressek s hamarjában egy folyóhoz értem, a mely mellett keskeny ösvény vezetett a sziget belseje felé. Nemsokára egy gyönyörű kis völgyre találtam. A nagy ezüstoffolyóba arany-, rubint- és smaragdpatatok folytak gyémánt tavakból. A patakokon drágakő-hidacskek vittek keresztül, a selyemréteken csodálatos fák állottak,

melyek szebben ragyogtak, mint a nap, mint a gyémánt. Az a fa, melyről ez ágat levettem, nem volt ám a légszebb, voltak ott sokkal szebbek is, de én nem akartam más formát hozni, mint a milyent leányod kívánt. Az ágat letörve, gondolkoztam, ne várjam-e vissza a leányt, hogy Tündérországot egészen megnézhessem. De nem sokáig haboztam, nem akartam időt veszíteni, az ágat gyorsan hajómba téve, elhagytam a szigetet. E perczben érkeztem meg s egyenesen ide jöttem hozzátok. Az öreg csodálkozva szólt:

— Mi volt ehhez képest az én fáradságom, mikor a sok bambuszt hordottam a hegyről! Bizony, bizony semmi sem.

A herceg örömmel hallotta az öreg szavait, mert jó jelnek vette azt a leány megnyeréséhez s így felelt:

Fáradságom, sajnós,
Nem elhagyott, árva,
Három éve könnyem,
Húséges dajkája,
Három éve vizes
A kabátom ujja,
A könnytől, mit rá önt
Szivem forró búja,
De megszárad, tudom,
Hogyha lányod esőkja,
Édesen hull reá
Szomjas ajakamra.

Alig végezte a herceg szavait, nagy zajjal hat ember jött be a kapun s a herceget meglátva, így kiabáltak: — Ah! itt vagy, drága herceg úr! . . . No szép herceg vagy, mondhatom; a ki a szegény embereket úgy rászedi, mint te minket, az ne mondja hercegnek magát; ezer napig dolgoztat bennünket s akkor a faképnél hagy, nem fizet. Hiába való volt a ravasz titkolózás, mindent megtudtunk; azért kellett, úgy-e, az ág, hogy rászedj egy tisztességes polgárleányt; csak azért sem lesz semmi belőle; minket megcsaltál, de mást nem fogsz megcsalni, ne félj; itt van összeszámolva az ezer nap munkadíja, tessék megfizetni . . . — Így kiabáltak össze-vissza, hogy az egész utca összefutott reá.

Az öreg ember méltatlankodva fordult felé: — Mi ez, herceg úr? — Ám ez ijedtében s még inkább szégyenében magán kívül volt, s rövid habozás után sarkon fordult s az utca nép gúnyolódása között elfutott lakására.

A leány elkérte a művészek levelét, mely csak megerősítette szavaikat. Kifizette nekik munkadíjakat s azok hálálkodva távoztak. Azután apját kérte szobájába s így szólott hozzá:

— Mi azt gondoltuk, hogy az ág igazi, látod, hamis volt, mint adója rossz, ravasz ember. Kérlek, küldd vissza neki ravaszága jelét.

— A legnagyobb örömmel — felelt az öreg — s azzal összecsomagolva elküldötte neki.

A leány igen örült, hogy e ravaszság kiderült s nem kellett férjhez mennie. Öröme dalban tört ki:

Mézes szódra az álgalyat
 Színigaznak hittem én,
 Bús szivemben haldokolva
 Sírt a csalódott remény,
 Ám kiderült a hamisság;
 Nem leszek hát így rabod;
 Megkönyörült az ég rajtam
 S én újra szabad vagyok.

Így dalolt s fölverte jókedvével a házat.

A herczeg, a ki szobájába rejtőzött, nem bírta szégyenét elviselni. Nem akart többet emberek közé menni. Ezért lakása hátsó ajtaján kisonva elindult, hogy valahova elrejtse magát. A szerencsétlenség épen arra hozta a művészetet, a herczeg meglátva őket, oly végtelen haragra lobbant, hogy kardját kirántva támadt rájuk. Ezeknél csak bot volt s így a dulakodásban, melyben minden pénzők elszóródott, ők húzták a rövidebbet, s a mily gyorsan tudtak, elfutottak a dühös herczeg elől. Ez némileg kielégített bosszúvágygyal ment tovább, fel a hegyek legvadabb részébe, a hol emberi lélek alig járt valaha. Alattvalói, hozzátartozói mindenféle keresték, de nem tudták megtalálni. Mindenki azt hitte, hogy szégyenletében elpusztította magát. —

Abenomiushi igen gazdag ember volt és igen kényelem-szerető. Nem sokkal a leány követeléseinek meghallása után egy nagy khinai kereskedőhajó érkezett Japánba. A miniszter összehalkolt egy csomó pénzt s melléje írt egy levelet. Ezeket elküldötte egy hű szolgájától a khinai kereskedőnek. A levélben ez állott: «Egy szőrmeköpenyre van szükségem, mely az eléghetetlen tűzi egér bőréből van készítve. Úgy hallottam, hogy ilyen egér csak Khinában van az egész világon. Hozz nekem, ha újra Japánba jössz, bárhonnan ilyen köpenyeget.»

A khinai elolvasva a levelet, azonnal választ küldött reá: «A kért köpenyeg nincs Khinában, sem tűzegér nem él már egy sem ott. Hallottam a tűzegerekről s a bőrükből készült köpenyegről, de még nem láttam ilyet soha. Ha azonban nemcsak mese az egész, bizonyára megkerítem és elviszem neked. Azonnal Indiába indulok, mert úgy hiszem, csakis ott kaphatok ilyet. Ha nem létezik a világon, a mikor újra hozzátok jövök, pénzedet visszaadom.»

Egy év múlva megjött a hajó. A mint ezt a miniszter meghallotta, azonnal egy lovas legényt küldött a khinaihoz Csikusiba (a régi Japán egyetlen szabad kikötője). Hét nap múlva visszaérkezett a fiú a következő levéllel: «Olyan köpeny csak egy van a világon. Ezt régen az Indiából Khinába jött első bölcs buddhista pap viselte. Halála után a köpeny a hegyi templomban maradt. A papok nem merték eladni a mandarinok tudta és beleegyezése nélkül. Így a tisztviselőknak is, az engedélyért, a papoknak is, a köpenyegért, igen sok pénzt kellett kiadnom. A mit te adtál, nem volt elég, a magam pénzből még ötven yent fizettem reá. Ha tehát a köpenyeg meg akarod tartani, küldd el azonnal a pénzt, ha nem, visszaviszem azt magammal.

A miniszter nem sokallotta az ötven yent és igen örült, hogy a köpenyeg megvan s teljes szívéből köszöntötte Khinát, mely őt üdvéhez segítette.

A meghozott köpenyeg igen szép volt. Gyöngyházzal, korállal volt kirakva a doboz, melyben állt, s ő maga kékes-sárga színével, csillogó fényével bámulatra ragadta a minisztert. Igazán drága ereklyének látszott e köpenyeg. A miniszter most már nem csodálkozott, hogy a leány vágyott e köpenyre, oly szép az, hogy minden asszony vágyának tárgya lehetne. A miniszter visszapakoltatta a köpenyt a dobozba s azt szépen felékesítve elküldé a leányos házhoz. Nem-sokára ő maga is fényes ruhában és azon hittel indult oda, hogy még ma asszonyt hoz a házba.

Az öreg ember, a ki nagyon búsult, hogy leánya férj nélkül marad, örömmel vitte a csomagot a szobájába. A leány kibontotta és megnézte. Egy kis vers is volt mellette.

Íme a köpeny, a mely el nem ég,
Ép mint szerelmem, bár örökké ég.

A leány elolvasva így szólott:

— Igen szép, de kétkedem valódiságában.

Az öreg így felelt:

— Hová gondolsz! Ilyen köpenyt nálunk nem láthatni s az egész világon ilyen nincsen több, csak ez.

— Igazi lehet, apámuram, de hátha mégsem. Az eddigi tapasztalat óvatosságra tanított. Ha igazi, nem ég el. Kérlek tehát, tedd a tűzre, hogy lássuk meg, mit ér s olyan jó-e, a milyen szép.

Az öreg ember kiment a kapu alatt váró miniszterhez s megmondotta neki a leány kívánságát.

— Csak rajta, öreg, — felelt ez — én nem kételkedem valódiságában.

Az öreg ember a tűzre dobta a köpenyt s az hatalmas lángokat vetve egy pillanat alatt megsemmisült. A leány ezt látva örömmel szólott ki:

Mint a köpeny, úgy szerelmed,

Mondád, el nem ég . . .

. . . Por mindkettő, más válaszra

Nincs mért várjon még.*)

A miniszter csalódva és bosszúsan tért haza, a leány pedig örült, hogy nem kellett miniszternévé lennie.

Otomo is igen természetesen szerette volna a leányt bírni. Neki a sárkány koronája hegyén levő öt színű követ kellett volna elhoznia. Otomo egyenes lelkű ember volt, de szintén kényelmes, nem szerette magát megerőltetni. Ezért minden alattvalóját magához hívatta, elmondá nekik kívánságát s nagy jutalmat ígért annak, a ki elhozza neki az ötszínű követ. Az alattvalókra nagyon rosszul hatottak Otomo szavai és így feleltek:

— Szívesen engednénk kívánságodnak, urunk, de ez szinte lehetetlenség, mert azért hosszú tengeri utat kellene tenni, aztán a sárkánnyal küzdeni. Mi mindnyájan családos emberek vagyunk, e vállalat életünkbe kerülhetne. Engedj meg hát, urunk, de nem tehetjük meg kívánságodat.

Otomo igen mérgelődött e feleletre. Parancsolóan szólott hát alattvalóihoz:

*) A vers eredeti szövege — mint a legtöbb régi japán költeményé — kétféle jelentésű. Ennél első jelentés a fenti, második pedig: ha tudtam volna, hogy e köpeny elég, nem engedtem volna tűzbe dobni.

— Ti hűbéreseim vagytok s így parancsom teljesítése kötelességtek, még ha életeteket kérem is. Nem kell a kőért idegen országba mennetek. A mi hazánkban is van sárkány, vegyétek el attól. Parancsolom tehát, hogy azonnal útra keljeteek. Pénzt és élelmiszert bőven kaptok tőlem.

Az alattvalók feleltek: — Parancsod szerint teszünk, uram, s megkíséreljük a lehetetlennek látszót, bármi történjék is velünk.

— Ez már más beszéd — felelt Otomo — menjetek hát, míg oda lesztek, én szobámba zárkózva hús nélkül böjtölök, hogy szerencsével járjatok. — Azzal bőségesen adva pénzt és ételmi szert, útra eresztette őket azon szóval, hogy a kő nélkül ne merjenek hazajönni.

Az alattvalók elkeseredve mentek haza felé a hegyek közt fekvő tartományukba. Útközben elkezdettek beszélni a történekről. Nagy volt az elégedetlenségök urok ellen. — Uruk szerelmes lett; azóta igen rossz ember; az ő bolondsága miatt kell elhagynunk családunkat s kockára tenni életünket; bolond, a ki elmegy egy bolond kedvéért — így folyt a szó egymást követve. Alaposan eláztatták urokat egymás között s végül elhatározták, hogy ők bizony egy lépést sem tesznek, hanem elosztják egymás között a pénzt és otthon maradnak, vagy más úr hűbéresei lesznek. Eszök ágában sem volt a kőért menni.

Otomo, a ki nem akarta, hogy megtudják, hogy a kőért nem ő ment, mindig lakásában maradt, nem ment sehová s nem fogadott el senkit. Otthon azonban nagy változtatásokat csinált a háznál. A régi épületet elbontatta, helyette fényes új házat rakatott. Minden farész gyönyörű aranyozott lakkból volt készítve, a falakat selyem damasztal húzatta be, melyekre a legjobb művészekkel festetett gyönyörű képeket. A ház fedele szalma helyett selyemfonálból készített kévelkel volt befödve. Mikor már azt hitte, hogy alattvalói nemsokára visszatérnek, elkergette régi feleségét, hogy a megunt-csúfot új-széppel cserélje föl. Egyedül lakott s alig várta, hogy a leányt haza hozhassa asszonyául.

Ez alatt telt az idő. Elmult egy év s alattvalóiról semmi hírt nem hallott, levelet sem kapott.

Aggódni és kételkedni kezdett ezeknek sikeres munkájában. Végre megunta a hosszas várakozást.

Két szolgáját maga mellé véve, álrühában Nanyivába ment. Itt a kikötő felügyelőjétől megkérdezte, nem hallott-e valamit az Otomo úr alattvalóiról, kik a sárkány ellen mentek, hogy koronája drágakövét elvegyék tőle. A hajós nevetve felelt vállát veregetve:

— Furcsa bogár vagy te, barátom, s bolondokat beszélsz, — nem az a világ van már ma, mikor valaki sárkányvadászatra indul. Ma már több eszök van az embereknek, mint neked.

A herczeg mérgelődött a felügyelő kihívó beszédén, de nem ismertette meg magát. Így sem a kikötő órétől, sem másoktól nem tudhatott meg semmit alattvalóiról, s a hosszú utazást saját tartományába nem akarván megtenni, elhatározta, hogy ő maga megy el Iczikusiba a köért. A sárkánynyal könnyen végez, úgy hitte, hogy nyilával lelövi s azzal vége.

Felfogadott hát egy hajóst s szolgálóival hajóra szállva, útnak eredt.

Utazásuk nem volt szerencsés. Erős, nagy vihar jött reájok. Elsötétedett az egész világ, szél dobálta hajójukat. A mennyei tüzes golyó örülten futkosott az ég boltján ide-oda, óriás szikrákat ütve ki belőle.*)

Egyszerre egy óriás hullám oly sok vizet öntött hajójokba, hogy az sülyedni kezdett. Teljes erejükből merték ki a vizet, hogy megmeneküljenek.

Otomo, ki még tengeri vihart ez ideig nem ért meg, igen megijedt. Remegve, tengeri betegségtől kínozva ment a kormányhoz s kérdezte, mi lesz velök, úgy-e, meg kell hallniok, elnyeli őket a tenger?

A hajós mogorván felelt:

— Ha el nem sülyedünk, a szél fogja hajónkat összetörni vagy az Isten tüzes golyója zúzza össze. Öreg hajós vagyok, de még ilyet nem láttam. S ha még ezektől megmenekülnénk is, bizonyára Nankaiba***) hajt a vihar, a hol étlen kell elpusztulnunk. Mi mindnyájan el vagyunk készülve a halálra. Meg kell halnunk, mert olyan rossz urat szolgálunk, mint ön.

*) Villámlott és dörgött. A régi japáni naiv hit így hitte a villámlás és dörgés keletkezését.

**) Nankai. Mesés sziget a déli tengerben, melyen sem víz, sem növény, sem élőfa nincsen. Némelyek a mai Quatraliát látják benne.

A herczeg értetlenül és kétségbeesve nézte a hajóst:

— Reményt akartam meríteni szavaidból s te még jobban elrémítesz és engem okozol mindenért. Miért vagyok én az oka e viharoknak, nem tudom megérteni. Te hajós vagy, ösmered mesterségedet s nem szabad szidalmaznod, hanem azon kell lenned, hogy megmentsed életedet s azzal együtt a magadét is.

— Én nem segíthetek sem önön, sem magamon — felelt a hajós. Legfőlebb az Isten könyörülhetne rajtunk; ha ön nem volna hajónkon, úgy bizonyára megszabadulnánk, de így el kell vesznünk, mert ön istentelen szándékkal a sárkányok ellen indult. Azok megtudták ezt s azért fújják e nagy szelet. — A többi hajósok is oda jöttek. Mindenkinek halálos félelem ült az arcán s esdve kérték a herczeget, tegyen le szándékáról s kérje az Isten bocsánatát és kegyelmét.

A herczeg, ki a hajósok szavaiból reményt merített, leborulva, összetett kézzel imádkozott:

— Istenem, Istenem, kérlek kegyelmezz, bocsáss meg és szabadíts meg bennünket! Hibáztam, gonosz tervvel jöttem a sárkányok ellen, kik a te hűbéreseid. Megbántam bűnömet, nem fogok egy kis újjammal sem a sárkányokhoz érni, nem fogom még egy hajók szálát sem bántani! Kegyelem, Isten, kegyelem! — És ezt elmondotta a hajósokkal együtt százszor, ezerszer, hol állva, hol meg leborulva.

Kis idő múlva a koromsötét ég kiderült, a dörgés-villámlás elállott, de a szél még mindig erősen fújt s nagy volt a hullámverés.

A herczeg rémülete nem mult el. A kiállott félelem egészen beteggé tette s még egyre kétségbeesve imádkozott. A hajós megsajnálta és vigasztalva szólott hozzá:

— Ne aggódjék már, herczeg úr. Lássá, elmult a vihar legnagyobb része, ez a szél már semmiség, ezzel meg tudok én már küzdeni. Az Isten meghallgatta imádságunkat és a sárkányok, kik e vihart csinálták, megbékéltek. Három-négy nap múlva partra érünk minden bizonynyal.

A herczeg üveges szemmel nézte a hajóst s úgy tetsetett, mintha nem is hallaná, mit beszélnek neki. A hajósnak igaza volt. Negyed nap reggel parthoz értek. Akashi tartomány partjai voltak ezek.

A herczeg a homokos partvidéket látva, azt hitte, hogy Nankaiban vannak. Láza, mely a vihar óta csak nagyobb lett, rémképeket festett eléje s elájulva esett a hajófenéken végig. A hajósok szalma-gyékényből kis sátrat csinálva, lefektették a lázas önkivületbe esett herczeget s a kormányos elment a tartomány főnökéhez megjelenteni a történeteket. A tartományfőnök személyesen jött a hajóhoz a herczeg meglátogatására, a ki régi barátja volt. Szánandóan nézett ki szegény herczeg, gyomra feldagadt, ajkai a láztól kicserepesedtek, szemei ökölnagyságra kidülledtek. A főnök hordágyat hozatva, óvatosan belefektette a herczeget és lakására vitette. Hosszantartó betegség következett a herczegre. Sokáig élet és halál közt lebegett.

Elűzött felesége meghallva ezt, oda sietett ápolására. A csalfa alattvalóknak is fülébe jutott e dolog. Összegyűltek hát és mindent megbeszélve elhatározták, hogy ők is meglátogatják beteg urokat. Eddig mindig félték, hogyha urok megtudja, hogy nem mentek a drágakőért, erős büntetést fognak kapni, de most elmúlt félelmök. A herczeg maga indult el a kőért s személyesen győződött meg, hogy azt megszerezni lehetetlenség. Így bizonyára nem fogja őket megbüntetni.

Mikor az alattvalók csoportja oda ért, a herczeg már jobban volt, eszmélete visszatért, láza elmúlt, csak igen gyenge volt még. Nagyon örült, hogy alattvalói eljöttek. Mikor ezek a drágakőről akartak beszélni, hogy hibájokat szépítve haragját elkerüljék, a herczeg félbeszakította:

— Igen örülök, hogy ti felhagytatok a kő keresésével, nemde én bizonyára a tengerbe veszttem volna. A sárkányok a szél urai s az Isten alattvalói, a ki dörgésével és villámlásával védi azokat. Ha mi a sárkány kövét elraboltuk volna, azok bosszúból az egész vidék népét ölték volna meg. Mindennek az a leány az oka. Ő gaz, rablógyilkos, mert annyi ember életét akarta elveszíteni. Igazi gonosz ördög s én mától fogva még feléje se nézek háza tájának. Ti se menjetek arra felé, mert gonosz varázslatával elbűvöl és megront titeket.

A herczeg ezután hordágyba feküdt, alattvalóitól kísérve haza ment s bő jutalmat adva nekik, elbocsátotta őket. Barátai is meglátogatták s tréfálózva bosszantották, hogy az egy

kő helyett kettőt hozott: két kiálló szemét. Mindnyájan nevettek az oldalnyilallásig.

A visszakerült régi feleség leszedette a selyemfedelelet s okosabb dologra: szép szövetek szövésére használta föl.

A herczeg meggyógyult, de szeme kidülledve maradt, úgy hogy mindenki bosszantotta és csúfolta, hogy egy kő helyett kettőt hozott. Végre már ki sem tudott menni házából e miatt, s annak legelrejtettebb zúgában húzva meg magát, könyveinek élt csupán.

Még csak egy volt a kérők közül hátra: Isokami.

Hosszas kérdezősködés után azt mondták neki, hogy a minden asszonyi szenvedést megkönnyítő kagylót csak egy olyan fecskéfészekből, illetve fecskétől lehet elvenni, a mely épen tojik. Összehívatta hát minden szolgáját s elmondotta nekik kívánságát. Ezek igen sok fecskét megöltek, de egynek gyomrában sem találták meg a kagylót. Végre urokhöz menve jelentették:

— A környékben nincs már fecskéfészek, mert minden fecske a mikadó nagy konyhaépületének kiczifrázott eresze alá költözött, azokat pedig nem szabad megölni.

A herczeg a konyha hosszában magas állványt készíttetett; arra húsz embert küldött fel, hogy lessék meg, mikor tojik a fecske s vegyék el tőle a kagylót. Az emberek fölmentek az állványra s lefeküdvé lesték a fecskéket. De ezek a nagy állványtól és sok embertől megijedve kirepültek fészkeikből s a levegőben ide-oda szálldosva, nem tértek többé vissza házaikba. A szolgák jelentették uroknak, hogy a fecskék mind elrepültek és így ok nélkül várnak az állványon a tojó fecskére.

A herczeg oda jött s ő is átlátta, hogy így lehetetlen lesz a kagylót megkeríteni. Ekkor oda jött a főkonyhamester s a herczeget köszöntve megkérdezte, mit akar tulajdonképen. Ez elmondotta neki a dolgot. Az öreg konyhamester így felelt: — Így nem ér czélt, herczeg úr, hanem ha reám hallgat, bontassa le az egész állványt és küldje el a sok embert. Aztán az egyik gerenda végére köttessen egy csigát, a kötél végére egy kosarat. Ebben huzassa fel egy ügyes emberét a fecskéfészekig. Egy embertől nem ijed meg a fecske. A kosárban ülő ember könnyen megismerheti a tojó fecskét arról, hogy a fecske, mielőtt tojnék, hétszer fordul meg

maga körül. Mikor hetedikszer fordult, az ember nyúljon hirtelen a fészekbe s vegye el a kagylót.

A herczeg megfogadta a tapasztalt öreg tanácsát s az állványt elbontatva, egy embert kivéve, mindenkit elküldött. A kötelet ő maga húzta, hogy szolgálja a fészekhez juthasson. Ezalatt este lett s a fecskék rendre fészekbe repültek. A szolga elnyomott hangon szólott: — Most forog egy fecske. — A herczeg: — Vigyázz, a hetedik fordultnál nyulj a fészekbe s vedd el a kagylót.

A szolga szót fogadott, de nem talált semmit a fészekben. A herczeg mérges lett: — Ej! ügyetlen vagy, jer le, majd én megyek fel. — Azzal leeresztette a szolgát, belé ült a kosárba s felhúzatta magát a fészekhez. Nemsokára forogni kezdett egy fecske. A hetedik fordultnál a herczeg villámgyorsan nyult a fészekbe és — Megvan, megvan! — kiáltotta, összeszorított markát kihúzva a fészekből.

— Ereszsz le gyorsan, szólott a szolgálóhoz. Ez elkezdte gazdáját lefelé eresztetni. Félúton a kötél elszakadt s a herczeg bukfenchez vetve esett le, eszméletlenül terülve el a földön. A szolga sopánkodva élesztgette az eresz alá vitt gazdáját.

Ez nem sokára magához tért, de keresztcsontjában irtózatosságot érzett. Jajgatva panaszkodott, de megvigasztalta az, hogy összeszorított markában még mindig ott érezte a talált valamit.

— Hozz hamar világot, hogy lássam mi az, — szólott a szolgálóhoz. A hozott világnál kezét közel emelve szeméhez, féltő óvatossággal nyitotta föl markát. Az tele volt a fecskefészek rendes tartalmával. A herczeg elkáromkodta magát és messze dobta a piszkot. Menni nem tudott a fájdalomtól, úgy vitték haza, a hol irtózatosságot érzett között feküdt.

Esetének híre ment s mindenki azzal bosszantotta:

— Mi van a markodban, herczeg úr?!

A nagy testi fájdalom, a lelki szenvedés a leány miatt s hozzá a nagy szegény csúfos felsülése miatt úgy elgyötörték, hogy soványabb lett, mint a gyertyaszál.

A leány meghallotta a herczeg nagy betegségét és a következő kis levelet írta:

Hallom, hogy nagy baj ért,
Sajnálak végtelen

Téged, ki évekig
 Vártál türelmesen.
 Sok rosszat beszélnek,
 Való-e, nem tudom,
 Írj, hogy vagy s mi igaz,
 Válaszod' fogadom.

A herceg már nagyon oda volt, mikor e levelet vette. Elolvassa egy pillanatra magához tért s így felelt:

Összetört testemmel
 Fekszem kórágyamon,
 Jobban fáj a lelkem
 Érted, szép angyalom.
 Nem szántál, nem segísz,
 Haldoklik szűm, testem.
 Miattad pusztult el
 Én ifjú életem.

Rövid időre reá a herceg meghalt. A leány sajnálta, mert látta, hogy nem volt rossz ember. Ám másfelől nagy volt az öröme azon, hogy nem kellett férjhez mennie s hogy rendre minden kérésétől megszabadulva, szülőinek adott szavától megmenekült. Az öregek pedig igen búsultak, hogy leányuk pártában maradt.

Vége a mikadóhoz is eljutott a leány szépségének híre. Megkérdezte udvarhölgyeit, mi igaz e beszédből s mi van a dologban, hogy már négy hű emberét veszítette el e miatt. Az udvarhölgyek alaposan leszólták a leányt s annyi rosszat mondtak róla, hogy a mikado érdeklődése a végletekig fokozódott. Megparancsolta hát udvarhölgyei egyikének, hogy menjen azonnal a leányhoz az ő nevében, beszéljen vele és siessen vissza jelenteni neki a látottakat.

Az udvarhölgy büszkén, hogy a mikadót helyettesíti, fényes öltözetben, udvari kísérettel ment az öreg ember házához. Méltósággal ment be a lakásba s majdnem parancsolóan szólott az öreg párnak:

— Az uralkodó helyettese vagyok. Urunk meghallotta leányod szépségét és elküldött engemet, hogy személyesen győződjem meg a hír valóságáról. Szólítsd hát leányodat, vagy bocsáss hozzá, azonnal látni akarom.

Az öreg bement leánya szobájába és elmondva neki a dolgot, így szólt:

— Fogadd el, kérlek, azonnal a mikado küldöttét — nem szabad visszautasítani, sem várakoztatni.

A leány felelt: — Én a mikado követét nem fogadom el. A mikado és egész udvara könnyelmű életet folytat. Én nem akarok olyan lenni, mint ők s nem kívánom sem az udvar, sem a mikado barátságát, mely ártatlanságomat bemocskolná.

Az öreg igazat adott leányának s visszamenve így szólott az udvarhölgyhöz: — Bocsásson meg, asszonyom, de leányom, bár nem gyűlöli az uralkodót, mégis sem őt, sem önt nem akarja fogadni. A magamfajta emberek leányai háziasan vannak nevelve s nem oly szabad szellemben, mint az udvari nép. Leányom szégyellené magát, mind ön, mind az uralkodó előtt, ezért lemond a szerencséről, hogy önöket megláthassa. Ezt mondotta leányom s én teljesen osztozom az ő nézetében, neki mindenben igaza van.

Az udvarhölgy igen megharagudott: — Én a mikado vagyok, minden japánok ura, élet és halál bírója. Parancsolom hát, hogy leányod azonnal bocsásson szobájába. A nélkül innen nem távozom.

Az öreg ember visszament a leányhoz: — Nincs mit tennünk, leányom, az egyenes parancsnak kötelességünk engédni. El kell fogadnod az udvarhölgyet.

— Én nem fogadom el — felelt a leány — s a melyik pillanatban a hölgy szobám küszöbére lép, én megölöm magamat. Mondd meg ezt neki.

Az udvarhölgy irtózatossal dühvel tért vissza urához, a leány vesztére esküdvé. Mindent mondott, csak jót nem, a leányról és az öregekről.

A mikadó nem sok ügyet vetett a bőbeszédű szószátyár asszonyra. Az a hallatlan, vakmerő ellenállás, melynek párja eddig nem akadt, csak még erősebbé tette vágyát s elhatározta, hogy bármily áron is, de megnyeri a leányt. Magához hívatta hát az öreg embert s így beszélt vele:

— Udvarhölgyemet hozzád küldöttem, hogy leányodat láthassam, de ti nem engedelmességetek parancsomnak. Olyan szép-e a te leányod, mint a hír beszéli?

— A szülőnek szép. még ha csúf is gyermeke, — felelt tartózkodva az öreg.

— Nem azért kérdeztelek, hogy így felelj. Szép-e a leányod és miért oly büszke, erre felelj.

Az öreg átlátva, hogy hiába keres kibuvót, részletesen

felelt: — A leány igen szép, felséges uram. Nincsen mása a világon. Nem e földről való lény; egész lénye ragyog; feje körül égi fény van, mely egész házunkba fényt lövell. Ez az oka is, hogy nem engedett felséges uram parancsának. Én véghetetlenül sajnálom ezt, de nem segíthetek rajta, nem édes gyermekem s így nem rendelkezhetem vele.

— Most már értem kevélysége és szépsége okát. Az a leány nem való közönséges embernek. Elhatároztam, hogy magamévá teszem őt. A leányt kis korától fogva, mondod, te nevelted. Így ő köteles parancsodnak engedelmeskedni. Eredj haza, beszélj vele s rögtön hozz választ. Ha enyém lesz a leány, akkor neked jutalmul koronát adok.*

Az öreg nagyon megörült az uralkodó jó szándékának és az ígért koronának. Haza érve így beszélt leányához:

— A mikadó igen jó ember, feleségül akar venni tégedet. Ez már más beszéd, mint a mit az udvarhölgy mondott. Így nincs semmi kifogásom a dolog ellen. Te az uralkodó neje léssz s én koronát kapok jutalmul. Kérlek, határozd el hát gyorsan magadat, mert azonnal választ kell vinnem. A leány így felelt:

— A mikadónak már van egy felesége, én nem akarok az ő második felesége lenni, hogy az elsőnek szolgálója legyek. Ha te kényszerítesz, elmegyek az udvarba, hogy te megkaphasd a koronát, de a hogy te eljössz onnan, megölöm magamat. Ha akarsz, rögtön megviheted válaszomat, akár engem is magaddal vihetsz. Az öreg így felelt:

— Nem kell nekem, édes leányom, a korona a te halálad árán. Jobban szeretlek én tégedet százezer koronánál.

Kagayahime megölelte apját s így szólt: — Aztán gondold meg még azt is, jó apám, hogy mit szólna arra a világ, ha én a mikado második felesége lennék. Mindenki jól tudja, hogy eddig minden kérőmet visszautasítottam s hogy már annyi ember halt meg miattam. Hogy fogna gúnyolni és kacagni az egész világ engemet s velem együtt titeket is. Nos, úgy-e, te sem szeretnéd megérni ezt?

Az öreg a mikadóhoz ment s egész nyiltan elmondotta,

*) *Kammuri* koronaszerű fejdísz, egyike a legnagyobb kitüntetéseknek, melyet csak a legfőbb nemesek kaptak.

hogy a leány készebb meghalni, mint a mikado második felesége lenni.

— A leány engemet nem látott és nem ismer. Nem adom hát fel a reményt, hogy ha meglát, megváltoztatja szándékát. Én magam is okvetetlenül látni akarom. A ti házatok közel van a hegyekhez, a merre én vadászni szoktam. Te most haza mégysz és nem szólasz otthon semmit. Az idő még elég korai, kiadom a parancsot, hogy vadászatot tartok s a hegyről egész udvarommal házadba térek.

Az öreg haza ment s a mikadó is pár perc alatt egész udvarával a hegyek felé tartott, honnan vadászat nélkül az öregek házához mentek.

A mikadó fölnyitotta a leány szobájának ajtaját. Egy fénylő tüneményt látott ott, feje körül gloriával, mely elvakította szemét. Elbűvölten közeledett feléje. A leány elakart futni, de a mikado megragadta karját. Erre másik kezével elrejtette arcját. A mikado erőszakkal tépte le kezét és elsodálkozva látta a hófehér arcot, aranszín haját. A leány menekülni akart, de a mikado vasmarokkal tartotta:

— Szép vagy, ember nem látta édes tünemény. A kezeim közt vagy, nem bocsátlak el, enyémnek kell lenned. Azzal megparancsolta alattvalóinak, hogy hozzanak egy hordszéket s abba erőszakkal akarta behurczolni a leányt.

Ekkor egyszerre a vergődő leány eltűnt az uralkodó kezei közül, teste megsemmisült és csak egy árnyék maradt helyén. Mindenki ijedt bámulattal nézte e csodát s az uralkodó így szólott az öreghez: — Igazad volt, ő nem földi lény, más világ lakója, talán egy istennő.

Aztán a leány ott lebegő árnyékához fordulva szólott:

— Kérlek, bocsásd meg heveségemet és mutasd meg még egyszer magadat. Embernek véltelek, nem az vagy s így lemondottam minden erőszakos, lehetetlen szándékomról. Haza akarok térni, de még egyszer látni szeretnék.

Így kérte esdekelve az uralkodó s a leány újra fölvette testi alakját.

A mikado igen megörült ennek. Megparancsolta alattvalóinak, hogy rögtönözzenek egy fényes ünnepélyt az égi lény tiszteletére.

A hódoló ünnep, melyen az egész udvar részt vett, igen

szép volt. Közben estve lett s az uralkodónak haza kellett térnie. Így búcsúzott a leánytól.

Te égi lény, nem lehettél
 Boldogságom adója,
 Bár palotám kis lakoddal
 Vígán váltottam volna.
 Búsan megyek és útközben
 Visszanéz sokszor szemem,
 Hisz itt veszett, kis házában
 Éretted égő lelkem.

Kagayahime így válaszolt:

Jobb kunyhóban, hol
 Szerető család
 Angyali szerelme
 Üdvösséget ad,
 Mint fénylő lakod
 Aranyos rabja,
 Szolgaság jármát
 Búsan siratva.

A mikadó öröme végtelen nagy volt, hogy választ kapott. Szomorúan ért palotájába, nem akart senkivel beszélni, kerülte nejét, udvarhölgyeit, minisztereit, nem törődött az ország bajaival s egyedüli vigasztalása a levelezés volt, melyet a leánynyal folytatott.

Három év repült el újra minden nevezetesebb esemény nélkül s az öreg ember szép családi boldogságát semmi sem zavarta. Kagayahime huszadik évében volt már s az öregek lemondottak arról a gondolatról, hogy őt földi emberhez erőszakolják.

A harmadik év vége felé azonban odalett a kis család boldogsága. Egy szép estve Kagayahime a holdban felejtette tekintetét. Hiába szólottak hozzá az öregek, ő nem hallotta azt. És ettől fogva napról-napra leste a hold feljöttét és szoborrá vált arczzal órákig, éjjeleken át leste, nézte azt.

A cselédség, anyja, apja kérték, ne nézze mindig a holdat, de mindez hiába volt. A leány nem tudott megválni tőle és egyre szomorúbb, egyre bánatosabb lett.

Az öregek sírva kérték, hagyja a holdat, igen szomorú dolog az: — Látod — szóltak — mióta a holdat nézed minden oly szomorú lett nálunk, eltűnt nevető arczod, oda lelked derüje. Te magad sápadtan, könnyes szemekkel jársz egész

nap ide-oda. A te bús arczod elvette a mi örömünket is. Nincs semmi kedvünk, gyász lett az életünk. Mondd meg legalább, mi bánt, hogy tudjunk vigasztalást keresni bajodra.

— Nem tudom bajom okát adni, — felelt a leány — de ha a hold feljön, mindig szomorú vagyok. Nem akarom nézni én, de ellenállhatatlan erő kényszerít reá. Kénytelen vagyok vele, pedig egyre szomorúbb, egyre bánatosabb leszek, jól érzem.

Hiába volt a szülők dédelgetése, maradt minden a régi-ben, sőt még rosszabbra változott. Már nem csak nézte, hanem beszélt hozzá érthetetlen nyelven, érthetetlen szavakat, majd a földre borult és zokogott, zokogva könyörgött oly szívszaggatóan, hogy az öregeknek a vér megfagyott erőkből.

Augusztus 15-ére virradólag volt ez. A két öreg rémülve állott a leány mellett s kétségbeesve kérdezte, mi baja.

A leány majdnem őrjöngő szeretettel karolta át a két öreget s így szólt: — Nem tudom tovább elviselni búmat, sokszor akartam nektek elmondani, de nem tudtam, sajnáltalak megszomorítani. De már nem bírom tovább, el kell mondanom.

A két öreg sirva ölelte és biztatta Kagayahimét.

— Én nem e földről való vagyok — folytatta — az ég, a hold az én igaz hazám. Egy pillanatra akartam csak a földre jönni, de húsz évet maradtam itt. Holnap éjjel eljönnek a holdból az égi követek, és nekem el kell mennem velök. Az év elejétől tudom e dolgot s ezért voltam oly szomorú. E szavakkal újra zokogva borult szülőire.

Az öregek is sírtak s a férfi így szólott: — Én tégedet a bambuszban találtalak. Akkora voltál, mint egy narancsmag. Ilyen kis teremtésből neveltünk mi tégedet, így nagyra, úgy szerettünk, mintha édes gyermekünk lettél volna. Így nem tudunk tégedet elereszteni, sem elvesztésedbe belenyugodni.

— Az én hazám a hold, édes szülőim is ott vannak — felelt a leány. Egy perczre engedtek el s én feledve őket, húsz évig maradtam itt. A földi világ nem nekem való, nem érzem jól már itt magamat. Ideje hát, hogy visszatérjek otthonomba. Szülőim parancsa is ez.

Keserves reggelre virradtak. Az egész háznép sirt, hogy meg kell válnia kedveltjétől. Kagayahime meg nevelő szülőit siratta. Se nem ettek, se nem ittak, csak zokogtak keservesen.

Az uralkodó is meghallotta e gyászos esetet. Konocsuizsot, leghívebb barátját hívatta és elküldötte a leányos házhoz, tudja meg, mi igaz.

Az öreg embert száználmas állapotban a földön feküdve és sírva találta. Szemei veresek, beesettek, haja megöszülve, háta meggörcsülve. Alig tudta elmondani, hogy ma este megjönnek az égi úr alattvalói s elrabolják gyermekét.

Az udvarnok vigasztalva szólott: — Ne félj öreg, nem lesz abból semmi sem. Ha ide jönnek az égiek, nem is mennek innen vissza, mert én egytől-egyig leöletem. Azzal elment a mikadóhoz, megjelenteni neki a dolgot.

Az uralkodó kiválasztotta 2000 legvitézebb, legügyesebb katonáját s Konocsuizso vezérlete alatt az öreg házához küldött estvére. Ez 1000 embert az udvaron és a ház körül helyezett el, 1000-et a ház tetejére, hogy az égből jövőket lenyilazhassák. Ő maga a házba ment, méztelen kardját, íjját és nyilat maga elé helyezve. Az öreg asszony a leánynyal a pinczébe rejtőzött, az ember meg az ajtót erősen belakatotva, az ajtó elé állott. A katonák oly ügyesek voltak, hogy egy elrepülő denevérbe tizen löttek egyszerre nyilat. Így biztosra vették győzelmeket. Az öreg ember is igen örült, hogy megmenthetik leányukat.

Ám Kagayahime sírva mondotta, hogy hiába remélnek, földi ember nem képes az égiekkel harcolni, a katonák bizonyára nem fogják megmenteni őt.

— És ha ők nem, akkor legyőzöm én egyedül — szólott az öreg. — Ha felém közeledik, vagy kiütöm a szemét, hajánál fogva a földre teperem s addig ütöm, míg vagy elmenekül, vagy meghal.

— Ne táplálj ok nélküli reményeket, atyám, te sem fogsz győzni, jól tudom. Én nekem végtelenül fáj, hogy titeket itt kell hagynom. Pár nap előtt megkértem édes atyámat, hogy engedjen még egy évig nálatok maradnom, de atyám hallani sem akart róla. Sorsomat nem lehet megváltoztatnom. Szülőim parancsolták s nekem föl kell mennem az égi honba, mely szebb a földnél, baj és szomorúság nélküli s örökös élet van benne. Ismétlem, el kell mennem s nem lehet ezen segíteni.

Ekközben telt az idő s eljött az éj közepe. Ekkor hirtelen oly világosság támadt, hogy a szörszálak lyukait meg lehe-

tett olvasni a kézbrön. Minden oly fényes lett, mint a legderültebb nyári napon, vagy mintha tiz hold ragyogna az égen. És megjöttek felhőszárnyakon az égiek. A felhő mintegy két méter magasságban állott meg a föld felett. A katonák közeledtökre fegyvert ragadtak, de egyszerre tompa kábulás szállotta meg lelköket, s karjaik erőtlenül hanyatlottak le. A legerősebbek minden erejük megfeszítésével akartak lőni, de nem volt annyi erejük, hogy az ideget megfeszítsék. Olyan volt minden tagjok, mintha szoborrá változott volna.

Az égiek oly szép ruhát viseltek, a milyent földi lény nem látott soha. Köröttek egy ragyogó koci mennybolti ernyővel. Abban ült az égi király, körülötte 100 alattvalója állott.

A felhő megállása után az égi király kiszállott kocsijából és így szólott: — Leányom, én tégedet egy pillanatra eresztettelek a földre, hogy az öreg Taketorit, a ki jóságával igen sok érdemet szerzett, boldoggá és gazdaggá tegyed. Te megtetted kötelességedet, de nem tértél haza. Ezért büntetésből húsz évet kellett a földön töltened, ebben a piszkos házban. Büntetésed leteld, jer gyorsan, haza kell jönnöd. Azzal megindult a pincze felé a hol az öreg állott. — Add vissza leányomat! — szólt ehhez parancsolóan.

Az öreg ember sírva felelt: — Ön azt mondá, hogy egy pillanatra bocsátotta a földre leányát. E leányt én húsz éve nevelem. Nagyon csodálom tehát furcsa követelését, mert valószínűleg nem ez a leánya, kit ön akar. Az én leányom Kagayahime és a leány beteg. Keressen ön más leányt magának, ne kívánja az enyémet. Az égi uralkodó felelet nélkül hagyta az öreg szavait; egy intésére az égi koci a szoba elé gurult. Ekkor így szólott a király: — Mit maradsz oly soká e piszkos helyen, Kagayahime? Jer azonnal! Azzal kinyújtotta kezét. Az öreg ellen akart állani, de hiába volt, elveszett minden ereje. Az erős lakatok magoktól hullottak le s az ajtó kitárult. Ott benn az öreg asszony görcsösen ölelte keblére a leányt, de a mint az égi király odanézett, Kagayahime eltűnt karjai közül s a király előtt termett. Az öreg ember minden erejét összeszedve végső kísérletet tett a leány megmentésére. A szeretet csodát mívelt, a bűvölet engedett s az öreg széttárta karjait. Hiába. Az égi király egyetlen tekin-

tete újra békóba verte őt. Az ember kétségbe esve sirt föl ereje vesztén. Most már vége, nem tudja megmenteni.

Kagayahime hozzája ment és így szólt: El kell mennem, kérlek kísérj az ajtóig engemet.

Az öreg zokogva felelt: Erőm elveszett, mozdulni is képtelen vagyok, a keserőség is gyötör, nem tudlak én elkísérni tégedet. De hát miért mégy, hogy lehetsz oly kegyetlen, ily könnyen itt hagyni bennünket. És ha már menned kell, miért nem viszesz el bennünket is magaddal.

— Az nem lehet — felelt a leány. — Mikor atyám a holdból leküldötte izenetét és parancsát, esedezve kértem, vigyen el titeket is, de nem egyezett bele. Emlékül ruhámat és irásomat hagyom nektek, ha majd nagyon bús léssz, az megvigasztal tégedet és házad népét. Nem az én akaratom, hogy elváljunk. Nézz esténként a holdra, majd én is lenézek s meglátlak titeket.

Most a király intett s a kísérők egy igen szép dobozt hoztak eléje. A király fölnyitotta azt s egy tollakból készített égi ruhát meg egy üvegsét vette elő belőle s leányához fordulva szólott: — A hosszas, piszkos földi léttől bizonyára igen rosszul érzed magadat. Idd meg ez orvosságot, a halhatatlanság orvossága ez. — A leány elvette s egyrészét megitta; a mi megmaradt, azt két részre osztva, felét az öregeknek adta. Atyja a menetelre sürgette és reáakarta borítani az égi köpenyeget. Ám a leány karját kinyújtva, elhárította azt:

— Várj még, atyám! — szólott — ha én e köpenyt fölvettem, úgy minden földi gondolatom elfeledem és égi szívet nyerek, pedig nekem még egy pár dolgom van a földön. Azzal papírt véve elé, írni kezdett. Apja sürgette, de a leány igen hosszan és lassan írt. Ne hajts annyira, szólott atyjához, én igen szomorú vagyok, hogy el kell hagynom a földet s itt azokat, a kik engem igazán szerettek. A hosszú irást az öregeknek hagyta, s még egy rövidebb levelet írt a mikadó-nak is:

Égi lény voltam én, nőddé nem lehettem,
Égi ruhát tartva áll atyám mellettem.
Búsan mondok búcsút a szeretett földnek,
Szállnom kell. Hű szívvel áldozz emlékemnek.

A megírt verset a halhatatlanság folyadékával együtt átadta a mikadó követének Mondd — szólott neki — hogy

elmentem s köszöntöm őt. — Akkor atyja ráadta az égi köpönyeget.

Abban a pillanatban elfeledett minden földi dolgot, mosolygó arczczal, boldogan lépett a kocsiba s az égi király és kísérete magával vitte őt, elrobogott.

A katonák is hazamentek. Az öreg ott maradt azon helyen és sirt oly keservesen, hogy szemeiből vérkönnyek csurogtak. Vigasztalni akarták, felolvasni neki a leány vigasztaló sorait, de az öreg inkább meg akart halni, semhogy a búcsúszavait meghallja. Beteg lett, ágyba feküdt s nemsokára meg is halt, nem akart az örök élet orvosságából inni, nem kellett az élet leánya nélkül.

A mikadó is végtelen szomorú lett s napokig szobájába zárkózva ült. Mikor elé jött, összehívatta udvarát s megkérdezte melyik a legmagasabb, az éghez legközelebb álló hegy, országában. Mindenki egyhangúlag a szurugai hegyet nevezte meg. A mikadó a következő verset írta:

Egy pillanat léte	Nem lehetél enyém,
Több lett vón' véled,	Vedd hát italod;
Mint lenne nélküled	Nálad nélkül élni
Az örök élet.	Én nem akarok.

E verset embereivel elküldötte a hegy tetejére s megparancsolta, hogy ott fenn égessék el azt a halhatatlanság orvosságával együtt.

Ezek a hegyre mentek, meggyújtották a verset és beledobták a lángba a halhatatlanság vizét.

És a tűz a hegyen halhatatlanná lett s ott ég ma is s ott fog égni örökké, az égbe küldve a földi halhatatlan bú hírét.

Azóta hívják a hegyet Fuzinak.*)

Japán nyelvből.

BALOGH BENEDEK.

*) Fuzi jama. Japán írással írva könnyen Fushijamának lehet olvasni, a mi *halhatatlanság hegyét* jelent. Ez egyik regéje a Fuzinak.

AZ IMREFALVI LEÁNY.

Regény.

Negyedik és utolsó közlemény.*)

XI.

— Na hát — és a polgármester azt nem látta be?

Vanczák szomorúan ingatta a fejét.

— Nem lehet azzal most beszélni, kérem. Olyan kurtán, furcsán bánt velem, hogy ha nem nézném a nagyságos urat, semmi szín alatt nem tenném be többé a lábamat hozzá. Mindegyre csak a vállát vonogatta, hogy ha nem tetszik az az ár, a melyet a város kínál, hát tessék más vevőt keresni.

— De hiszen ez az ár képtelenség. A gyár legalább a kétszeres pénzt éri meg.

— Ezt is mondtam neki. De arra meg olyanformát válaszolt, hogy a nagyságos úr hat esztendőn át is épen fél annyi bért fizetett a bányáért, mint a mennyi dukált volna. Illő dolog, hogy a város most egy kis kárpotláshoz jusson.

Révész Gyula nagyon elkeseredett.

— Hát ez a becsületes munkának a jutalma? --- monddta — Kirabolnak. Mert a mit most velem tesznek, az egyszerű rablás. Ha volna törvény ebben az országban, ennek nem szabadna megtörténni.

Vanczák nem nagyon bizott abban, hogy a törvény segíteni tudjon, egy darabig azonban nem szólt és hagyta, hogy Révész ismétlje.

*) Az előbbeni közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 1904. évi 326., 327. és 328. számában.

— Fosztogatás. Egyenes fosztogatás. Csak az a polgármester . . .

Most azonban mégis közbeszólt.

— Hjah kérem, a polgármester most nagy úr. Most annak hisz mindenki. A mióta odafönn olyan csunyán elővették a megyét, neki áll följebb. Már olyant is emlegettek, hogy a kormány őt fogja főispánnak kinevezni.

— Hát a méltóságos úr csakugyan elmegy?

— Nagyon beszélük, hogy a kormány végleg elejtette. Csak egy kicsit várnak még, nehogy olyan föltűnő legyen a változás.

Révésznek az eszébe jutott valami.

— Hiszen ma olvastam, hogy a kormány beadta a lemondását.

Vanczák ezt még nem tudta.

— A kormány beadta a lemondását? Persze, hiszen ez előrelátható volt. Már egy félesztendeje, hogy minden napra vártuk ezt a hirt. Akkor az a kérdés, hogy ki jön utána. De a milyen zavaros most a politikai helyzet, nagyon bajos dolog találgatni. Pedig minden az új kormánytól függ. Még az is meglehet, hogy a főispán tartani tudja magát.

— Igen, meglehet — mondotta Révész — de az már rajtunk semmit sem segít. Mégis csak el kell fogadnom a polgármester ajánlatát, Vanczák. Más nem marad hátra. Pedig tudja-e, hogy mennyit fogok ezen a gyáron veszíteni? Legalább százezer forintot. De ez a legkevesebb, attól félek, hogy még többet.

Vanczák összecsapta a kezét.

— Teremtő Jézusom, milyen szörnyű szerencsétlenség.

Révésznek jól esett, hogy Vanczák is kétségbe van esve.

— No azért még nem halunk éhen. Majd csak találunk ismét valamit. Épen ma reggel olvastam különben, hogy a gyergyói kincstári uradalom pályázatot hirdet az erdőletarolásra. Azon gondolkozom, hogy talán én is pályázom. Erdélyben még elég jók a viszonyok, ott még lehet egy és mást csinálni. Őszintén szólva, nagy kedvem volna ehhez az üzlethez. Akkor magát is magammal vinném, Vanczák. Maga ügyes ember, bele fogja magát ott is találni a viszonyokba. És szükségem lesz egy megbízható munkatársra.

Vanczák meghajolt.

-- Köszönöm nagyságos uram, bizony az nekem is jó lesz. Mert Imrebányán már úgy sincs keresni valóm. Tudják rólam, hogy milyen hűséges embere voltam Nagyságodnak és ezért rajtam állanak boszút.

-- Hát menjen majd ismét be Vanczák és keresse föl a polgármestert. Mondja meg neki, hogy a föltételeit elfogadom. A bányát és a gyárat akár azonnal átvehetik. A mi engem illet, én minél előbb távozni szeretnék Imrefalváról. Elég volt a mulatságból.

Vanczák menni akart, de Révész még visszatartotta. Szeretett volna még megbeszélni vele valamit, de azon gondolkozott, hogy milyen formában adja elő.

— Nézze csak Vanczák — mondotta végül. — Maga az egyedüli ember, a kivel egy -- hm -- úgyszólván családi ügyet megbeszélhetnék. Persze, a mit mondok, azt — azt teljesen bizalmasnak kell tekinteni.

Vanczák fogadni mert volna, hogy tudja, miről van szó. De azért olyan arcot csinált, mintha sejtelve sem volna arról, a mit Révész mondani akar neki.

— Parancsoljon velem, nagyságos uram.

-- A leányomról van szó. Hiszen ismeri Olgát. Hogyne. Hát, no de maga is tudja, hogy a fiatal leányok milyenek. Azt is tudja úgy-e, hogy ez a főszolgabíró foglalkozott vele, no és más fiatal ember még nem igen került eléje, hát nem csoda, hogy --- hogy tetszik neki. Nem nagy dolog az egész, azután meg az ilyen ostobaságon minden fiatal leánynak keresztül kell esnie. Hát én sem veszem a dolgot komolyan, de most, hogy el akarok költözni innen, mégsem szeretném, ha Olgának a feje ezzel a bolondsággal volna tele. A minap megpróbáltam, hogy majd okosan beszélek vele, na de hiszen maga is tudja, hogy a fiatal leányok ilyen esetben milyen önféjük. Nem hiszik el soha, hogy az apjoknak van igaza. És Olga sem akarja ezt a Keresztúryt a fejéből kiverni. Ma reggel azután bejött hozzám és azt mondta, hogy beszélni akar a főszolgabíróval. Tudja, ezt így olvasta valamelyik regényben. Én meg nagyon csendes hangulatban voltam épen, azután meg gondolkoztam is az esetről és arra jutottam, hogy az ilyen leánynyal, mint a milyen Olga, nem lehet keményen bánni, mert az csak elrontja a dolgot. Hát azt mondtam neki, hogy majd még fontolóra veszem a kérését.

Vanczák kellemetlenül feszengett a helyén. Sejtette már, hogy Révész mivel akarja megbizni.

— Na és lássa Vanczák, azt hiszem, hogy ezt a kérdést maga tapintatosan elintézhethné. Fölkereshetné azt a Keresztúryt és megmondhatná neki a nevemben, hogy nagyon becsülöm a személyét és nagy megtiszteltetésnek venném, ha a családom tagja lett volna, de — de a megváltozott körülmények ezt lehetetlenné teszik. Mert hiszen elvesztette az állását — én pedig — én pedig — talán az volna még a legjobb, ha ázt mondaná, hogy én a vagyonomat vesztettem el. Az ilyesmi mindig hat. Na — és megmondhatja neki azt is, hogy én most elköltözöm innen, azután nem szeretném, ha a leányom egy olyan gondolattal foglalkoznék, a melyből úgy sem lehet semmi és azért talán az volna a legokosabb, ha ő maga megírná — vagy nem bánom, megmondaná Olgának, hogy mint jellemes ember, nem teheti ki őt a bizonytalanságnak vagy más effélét, na és egyszóval ha ő maga vetne véget az egész komédiának.

Vanczák csendesen megrázta a fejét.

— Ha megméltóztatnék engedni, hogy én is véleményt mondjak — —

— Csak rajta.

— Azt volnék bátor megjegyezni, hogy ez a mód talán nem lesz teljesen megfelelő. Az olyan ember, mint Keresztúry, nagyon sokat ad a formákra, és úgy hiszem, rossz néven venné, ha egy ilyen bizalmas természetű dologban én vagy akárki más kérné föl, mint közbenjáró. A hogy én ismerem, nem is állana velem szóba. És éppen azért talán a leghelyesebb az volna, ha nagyságos uram maga személyesen intézné el a dolgot.

— Én?

— Igen. Hiszen nagyságos uram ugyanazt mondhatja el, a mit reám méltóztatott volna bizni, de úgy hiszem, hogy sokkal nagyobb eredménnyel. Mert nem kételkedem, hogy Keresztúry ilyenképen meg fog mindent tenni, a mit kívánni tetszik.

Révésznek azonban ez a fordulat sehogysé volt az inyére.

— Már hogy én menjek át a főszolgabíróhoz ezzel a bölönd históriával? Nagyon bajos dolog. Veszettül bajos dolog.

— Már ugyan miért?

Révész egy tollszárat faragott egészen hegyesre, csak azután adta meg a választ.

— Miért? Miért? Furcsa kérdés. Na és tegyük föl, hogy a főszolgabíró mégis el akarja venni Olgát és azután holmi jelenetet csinál. Kér, vagy fenyegetőzik vagy mit tudom én, hogy ilyenkor mit szokás. Én meg ott ülök nála és akkor igazán nem tudom, hogy mit mondjak.

— Ne tessék ettől tartani. Nem fog a főszolgabíró semmi-féle jelenetet sem csinálni. Mihelyest meghallja, hogy Révész úr elvesztette a vagyonát, örülni fog, ha szép szerivel odébb állhat. Még hálás is lesz és olyan levelet ír, a milyent csak diktálni tetszik. Van annak esze kérem.

— Van, van — dörmögé Révész. — Különben igaz, azóta sem volt nálunk. Ő talán nem is vette az egész dolgot olyan komolyan, mint az a hóbortos leány. Talán csak bolondozott. udvarolt egy kicsit, a mint az már ilyenkor szokás. Olga meg mindjárt azt hitte, hogy ez eljegyzés számba megy. Hát csakugyan elkerülhetetlennek tartja, hogy én magam menjek át?

— Igenis. Az ilyesmit nem lehet harmadik személy által elvégeztetni. Én nem is tudnám, hogy hogyan fogjak hozzá.

Révész párszor föl és alá sétált a szobában. Azután elhatározta magát.

— Hát nem bánom, átmegyek én magam hozzá. Majd megpróbálok okosan beszélni vele. Jól van Vanczák, maga csak intézze el a dolgokat Imrebányán. Ha valami közbejönne, értesítsen. Isten megáldja.

Vanczák meghajolt, azután búcsúzott. Révész pedig fölment a leánya szobájába.

Olga csakugyan megtette azt, a mit az éjtszaka elhatározott. Reggel fölkereste apját és csendesen, de azért határozottan mondotta meg neki, hogy ő szükségét érzi annak, hogy Keresztúryval beszéljen. De mivel ezt nem akarja édes apjának a háta mögött megtenni, egyenesen őt kéri meg, hogy erre módot adjon. Miután pedig mindezt elmondotta, elhallgatott és várta apja válaszát.

De Révész csodálatosképen sokkal szelidebben fogadta a kérést, a minthogy azt Olga várta. Egészen csendes és nyugodt maradt ő is. Ennek a nyugalomnak az volt az oka, hogy Révész a tegnapi nagy jelenetet már utólag erősen bánta.

A mint azt Vanczáknek is mondotta, belátta, hogy Olgával szemben a durva, erélyes hang semmit sem használ. Legföljebb még makacsabbá teszi. És ha Olga egyszer a fejébe vette ezt az eljegyzést, erőszakkal nem tudja majd ismét kivenni belőle. Olgának magának kellene belátnia, hogy a lépés lehetetlen. Mikor ezt így végiggondolta, már tegnap este akart fölmenni a leányához, hogy egy pár szelidebb szóval kiengesztelje. De azután mégsem ment föl, nehogy gyengének lássák. Most azonban, hogy Olga újra fölkereste és a kérését előadta, azonnal az jutott az eszébe, hogy talán épen ez a békés kiegyenlítés módja. Olga ő reá nem hallgat, de Keresztúryval talán lehetne okosan beszélni.

Egy pillanat alatt átgondolta az egészet, azután egészen csendesen adta meg a választ.

— Jól van, Olga. Majd meggondolom a kérésedet és még ma megmondom neked, hogy mit határoztam.

A leányt meglepte ez a nyugodt hang. Csodálkozva pillantott föl atyjára, azután szó nélkül újra kiment a szobából.

Révész először arra gondolt, hogy Vanczákot, a ki már annyi kényes dolgot végzett el számára, bizza meg azzal, hogy ő beszéljen Keresztúryval. A legjobban azt szeretete volna, hogy a főszolgabíró maga írja meg Olgának, hogy az eljegyzés lehetetlen. Szükség esetén azonban még abba is belenyugodott volna, hogy Keresztúry ugyanazt szóval elmondja. Most azonban Vanczák azt mondotta, hogy ő nem tárgyalhat a főszolgabíróval. És Révészben is derengett valami halvány tudat, hogy tényleg ez a forma nem volna tapintatos. Elhatározta tehát, hogy maga megy át. Vanczáknek bizonyára igazsága lesz, Keresztúry sem fog nehézségeket csinálni, különösen akkor nem, ha azt mondja neki, hogy tönkrement. A fiatal ember önzetlen érzelmeiben Révész sem hitt.

De mielőtt ezt elintézte volna, beszélnie kellett leányával.

Olgát apjának szokatlan nyugalma meglepte. Hangos jelenetre volt elkészülve és az öreg szó nélkül, szinte lágyan hallgatta végig. A mikor kiment a szobából, ő is szemrehányásokat tett önmagának, a miért tegnap olyan keményen és határozottan beszélt. Úgy találta, hogy apjának tulajdon-

képen igaza van, ha gyengédtelenséggel vádolja. Igaz — az öreg úr rideg, kemény ember. Üzleti érdekeiben nem válogatja meg az eszközöket. De mégis csak az apja és mint apa mindig szeretettel bánt vele. A formát, a modort talán néha elhibázta, talán gyakran megbántotta leánya érzékenységét, de a mit mondott és tett, abban mindig szeretet vagy legalább is jó akarat vezette. És Olga elhatározta, mint már annyiszor azelőtt, hogy a jövőben apjával szemben enyhébb, az öregnek jobban tetsző hangot fog használni, a melylyel talán többet is fog elérni.

Révész belépett a szobába, de nem igen tudta, hogy hogyan kezdjen hozzá ahhoz, a mit el akar mondani. Egy ideig szó nélkül járt föl és alá, végre azután megállt Olga előtt.

— Hát meggondoltam a dolgot — kezdé. — Nem bánom, tudatni fogom Keresztúryval, hogy beszélni akarsz vele.

Olga szíve egyszerre csordulásig megtelt szeretettel az apja iránt. Semmi különösebb indoka nem volt ugyan, de ő mégis hirtelenül azt képzelte, hogy most már minden rendbe jött. Ha ennek a hitének okát kellett volna adnia, alighanem nagy zavarban lett volna. Hiszen Révész nem mondotta még egy szóval sem, hogy beleegyezik. Azt sem tudta, hogy Keresztúryval hogyan fog tisztába jönni. De ő minderre ebben a pillanatban nem gondolt. Egészen biztosra vette, hogy most már minden jól van. És ezért hálásan csókolt kezét az apjának.

— Köszönöm, édes apám. Nagyon köszönöm. És bocsásd meg, ha talán tegnap megbántottalak volna. Tudod, hogy olyan szerencsétlen természetem van.

Most Révészen volt a sor, hogy kissé kellemetlenül érezze magát. Leányának a nagy öröme megzavarta. Mikor az imént bejött, még egészen tiszta és határozott terve volt. Azt mondja a leányának, hogy jól van, ő maga megy át a főszolgabíróhoz és közli vele Olga kívánságát. Azután pedig vagy egy levelet írat vele, vagy pedig megmagyarázza neki, hogy mit mondjon a leálynak. Egy perczig még nem gondolt arra, hogy Olga szándékát komolyan vegye. De most, hogy a leánya nagy boldogságát látta, valami habozás félét érzett. Talán mégis az volna a legokosabb, ha hagyná, hogy Olga a maga módja szerint legyen boldog. Úgy látszik komo-

lyan szereti Keresztúryt, ki tudja, nem venné-e túlságosan a szívére, ha kénytelen volna lemondani. Más részről előbbi gondolatai ismét visszatértek. Hát ezért dolgozott, fáradott, vesztegetett éveken át, ezért kénytelen most a kiméretlen támadásokat tűrni, hogy leánya egy tönkrement, állás és kilátás nélküli emberhez menjen feleségül? Ezt nem engedheti meg mégsem. Szó nélkül tűrte, hogy Olga megcsókolja a kezét, azután kissé bizonytalan, elfogódott hangon mondotta.

— Jól van, jól. Hagyd csak. Hiszen már nem haragszom. Tudom, hogy azért szereted az apádat. De hát csakugyan szereted ezt a Keresztúryt is? Ugyan mit találtál rajta olyan különösét?

Olga elpirult. Most, hogy az apja szeliden beszélt vele, ő sem tudott azzal a határozottsággal válaszolni, mint akkor, a mikor haraggal állottak egymással szemben. Nagysokára azután mégis mondott valamit.

— Nem tudom, hogy miért szeretem. Talán, mert ő volt az első, a kibem tudtam bízni. De most szeretem. És — és —

— No, micsoda «és» van még hátra.

Olga a mennyire lehetséges volt, még jobban elpirult. De azután mégis elhallgatta azt, a mit még mondani akart. Akármilyen jó barátok is voltak ma délután az apjával, azt mégsem tudta kimondani, hogy Keresztúry megcsókolta. Révész különben nem is firtatta tovább a dolgot, mert erősen tanakodott saját magával.

— Hát csakugyan beleegyezzem? — gondolá. — Talán mégis az lenne a legjobb. Igaz, nem így képzeltem. De Isten tudja, elvégre Olga az egyetlen leányom és talán még abból a Keresztúryból is tudnék valamit csinálni. Jó neve van és hiába, nálunk még mindég ez a fődolog. Elég baj, hogy Olga ennyire elvesztette a fejét. Sohse gondoltam volna, hogy még azzal lesz bajom, hogy szerelmes. No de hát megtörtént és úgy látszik, nem lehet segíteni rajta.

Olga figyelmesen nézte apja arcát, mialatt az gondolkozott. Jól tudta, hogy milyen ellentétes érzelmek küzdenek benne. És hirtelen, nála egészen szokatlan hevességgel megragadta az apja kezét. Azután kissé elszégyelte magát, elérzettette a kezét és zavart mosolylyal mondá.

— Ne haragudjál, de lásd, én — én úgy szeretnék boldog lenni. .

Az öreg Révész mégis csak elérzékenyedett. Megsimogatta Olga arcát, azután kissé rekedt hangon biztosította.

— Na jól van, jól van, ha mondom. Azért nem kell mindjárt sirva fakadni. Hát nem bánom, légy boldog a magad módja szerint. Át fogok menni a főszolgabíróhoz és beszélek vele. Azután talán mindjárt magammal is hozom. Jó lesz? No hát, látod, hogy megteszem a kedvedet. Elég ostobaság ugyan most is tőlem, hogy engedek, de hát, ha mindenképpen akarod. Jól van no, nem mondtam már semmit. Még holnap reggel átmegyek. Akkor, remélem, az arcod barátságosabb lesz, mint mostanig volt.

Olga még akart valamit mondani, de Révész most hirtelen megfordult és kiment a szobából. Mikor azután a saját dolgozószobájában volt, boszúsan elnevette magát.

— Na hát, ezt ugyan jól csináltam meg. Most azután átmehetek holnap, megkérni a tekintetes főszolgabíró urat, hogy méltóztassék a leányom vőlegénye lenni.

Kedvetlenül kotorászott az iratai között. Később kissé megnyugodva vállat vont.

Talán csakugyan ez a legokosabb. Legalább nem lesz majd az örökös gondom, hogy mi történjék Olgával. Az a Keresztúry különben puha ember, azt fogja tenni, a mit mondok neki. Még talán hasznát is tudom majd venni, hiszen elég jó összeköttetései vannak.

Ez az utolsó gondolat kezdte kibékíteni a helyzettel. És mégegyszer elhatározta, hogy beváltja az ígérését és holnap reggel áthajtat Keresztúryhoz.

XII.

Az öreg Keresztúry majdnem tánczolt, olyan jókedvűen jött be a szobába. Az öcsese meglepetve tekintett rá, nem tudta elképzelni, hogy az öreg urat mi hozta ebbe a kitünő kedélyhangulatba. Ő maga ugyancsak nem volt jókedvében. Már a harmadik tiszta lapot firkalta tele az aláírásával, a melyet mindenféle czikornyákkal szépen kidiszított. Ez volt az egyedüli foglalkozása, mert már reggel hét óra óta ült az íróasztalánál, a nélkül, hogy mást csinált volna. Nem tudta elképzelni, hogy hogyan találhat valamilyen tisztességes meg-

oldást, a melylyel önmagát, Olgát és a nagybátyját is ki tudja elégiteni. Ha gondolkozott, rendesen arra az eredményre jutott, hogy mindenesetre valamit kellene tennie. Valamit. Igen, de hogy mi legyen ez a valami, azt már nem tudta. Szeretett volna tanácsot kérni, de az egyedüli ember, a ki a közelében volt, a nagybátyja, attól pedig ebben a kérdésben nem kérhetett tanácsot. Az öreg úr az utolsó jelenet óta különben is alig beszélt vele.

Most azonban olyan jókedvűen nyitott be hozzá, mintha nem is történt volna közöttük semmi. A kezében táviratot tartott és mialatt beszélt, azt lökdöste az ujjával.

— Nem kell sohasem kétségbeesni — mondotta. — Rendben vagyunk már. Most majd a te számodra is találunk ismét valamit.

Keresztúry nem értette, hogy mi történt. Láta, hogy a sürgönyben kell valami örvendetes hírnök állnia, azért utána nyúlt. De az öreg úr nem adta ki a kezéből.

— Ugy-e, szeretnéd tudni, hogy mi van benne?

— Valami nagy öröm, mert bátyám ugyancsak jókedvű — vélekedett a főszolgabíró.

— De elhiszem ám, hogy nagy öröm. És örülni fog az egész megye, nemcsak én.

— Hát ugyan mi az?

Az öreg úr gondosan szétteregette a gyűrött papírlapot.

— No jól van, felolvasom. Budapestről küldte az öreg Szomolnok. Nem ismered? Már hogyne ismernéd, hiszen eleget találkozhattál vele nálam. A mi kerületünknek ő a képviselője. Nagy tekintélye van odafenn a pártban. Most is, hogy a te dolgaidat fölpszikálták és még a főispánt sem hagyták békén, levelezgettem vele, hogy járjon közbe a kormánynál. Meg is tette, de hiszen tudod, hogy a kormány időközben lemondott. Mindnyájan azt lestük, hogy ki jön a helyébe, mert attól függ minden. Azért, mihelyest Szomolnok bizonyosságot tudott, azonnal sürgönyözött. Na és mondhatom, ugyancsak jó hírről értesít.

— Hallgatom.

— Kormányválság ma délután befejezve — olvasta most hangosan az öreg Keresztúry. — Belügyminiszternek főispánunk sógora kinevezve. Bövebbet levélben. Szomolnok.

Az öreg úr egy pillanatra szünetet tartott. Azután diadalmasan nézett végig az unokaöcsén.

— Na, mit szólsz hozzá? Ez azután a fordulat, mi? Csak tudnám, hogy a főispánnak melyik sógorát nevezték ki. Kettő van, a ki számba jöhetett. Különben mindegy. A fődolog, hogy megyebeli ember került bele a bársonyszékbe.

A főszolgabíró is belátta, hogy ez nagy szerencse.

— Hála Istennek — mondotta. — Legalább a méltóságos úrnak nem lesz ilyenformán semmi kellemetlensége.

Az öreg úr gyönyörűségében az asztalt ütögette az öklével.

— He — he. Kellemetlensége? Hát még mi? Most tesék majd Mazur úrnak interpellálni, majd megkapja a választ. A főispán erősebben áll, mint valaha. A hogy elolvastam az újságot, sürgönyözni akartam neki örömben. Nagy dolog az, barátom, hogy megyebeli emberből lett a miniszter. Most legalább tehet valamit értetek. Különben mégsem sürgönyöztem, délután bemegyek a székvárosba és magam beszélek a méltóságos úrral. Most, hogy az állása ennyire megszilárdult, biztosan fog valamit tenni te érted is. A főszolgabírói állást nem tarthatod meg, az bizonyos. De arra az időre, a mikorra már minden elcsendesedett, ismét keresünk számodra valami neked való állást. Persze, ha ez a váratlan, szerencsés fordulat nem jön közbe, a világért sem mertem volna szólni ilyenről a főispánnak. Azzal tartoztunk neki, hogy ne nehezítsük meg a helyzetét. De így, hogy a sógora lett a belügyminiszter, persze minden másképen alakult.

Keresztüry mindezt teljesen belátta. És most már ő is bizott abban, hogy tud ismét új állást kapni, a melyben Olgát . . . Igen ám, de Olgáról a nagybátyja hallani sem akar. És mintha ki is találta volna, hogy ő mire gondol, az öreg úr most megint megszólalt.

— No látod — mondá — hogy mennyire igazam van. Képzeld el, hogy már eljegyezted volna magadat a Révész kisasszonnyal. Akkor igazán vége lett volna a pályádnak. No, csak gondold el magad, hogy milyen arcczal állhattál volna akár a főispán, akár más elé, ha Révész Gyulának vagy a veje. Mehetnél volna az apósod boltjába segédnek, a ki ki-

szolgálja a vevőket. Remélem, hogy most már végkép kiver-
ted a fejedből ezt az ostobaságot.

Keresztúry igen sokat adott volna ebben a pillanatban
valami ügyes fordulatért, a melylyel szóba tudná hozni ezt a
kérdést. De semmi sem jutott az eszébe. Azért legjobbnak
látta, ha másra tereli a beszélgetést.

— Bátyám említette az előbb, hogy be akar menni a
székvárosba?

— Igen hát. Ma délutánra benn szeretnék lenni.

Keresztúry megnézte az óráját.

— Már tíz óra. Ha az egy órai vonatot el akarja érní,
azonnal indulnia kell.

— Hát hiszen készen vagyok. A kis táskámban benn
van minden.

— Akkor befogatok. Majd utána nézek, hogy a kocsi minél
előbb készen legyen.

És ezzel Keresztúry, a saját nagy megkönnyebbülésére,
a veszedelmes kimagyarazkodást ismét elhalasztotta egy időre.
Hátrament az istállóba és parancsot adott, hogy azonnal fog-
janak be. Maga is ott maradt állva, azzal az elhatározással,
hogy csak a befogott kocsival együtt keresi föl ismét a nagy-
bátyját.

Az öreg úr ezalatt előhozta a fekete táskáját és meg-
nézte, hogy minden rendben van-e. Épen be akarta csukni
ismét, a mikor a háta mögött ajtónyílást hallott. Azt hitte,
hogy az unokaöccse tért vissza és hátra szólt.

— Nos, rendben van már a kocsi?

— Keresztúry főszolgabíró urat keresem — mondotta
egy idegen hang.

Az öreg úr hátrafordult. Egy teljesen idegen ember állott
előtte, de a ruházatáról azonnal látni lehetett, hogy nem
paraszt vagy munkás. Különben egy cseppet sem tett uras
benyomást és az öreg úr hamarjában nem tudta, hogy kivel
van dolga.

— A főszolgabíró úr mindjárt visszajön — mondotta
azután.

— Majd megvárom — felelt a másik. Azzal leült, a nél-
kül, hogy a kínálást bevárta volna. A két férfiú egy pillanatig
nézte egymást, az öreg Keresztúrynak azután hirtelen egy
ötlete támadt.

— Majd mindjárt beküldöm az öcsémet. — Ezzel az ajtó felé indult. — Mit mondhatok neki, hogy ki keresi?

— Révész Gyula.

Az öreg úr hirtelen sarkon fordult.

— Ön az? — a hangja bántóan, éles volt.

Révész fölkelt a helyéről.

— Igen, én vagyok az. És szabad most már tudnom, hogy ön kicsoda.

— Ó igen, szabad tudnia. Keresztúry Miklós vagyok, a főszolgabíró nagybátyja és volt gyámja. Érti?

Még mindig az előbbi hangon beszélt. Révész vállat vont.

— Érteni értem. De hogy miért szükséges ezt ilyen hangon a tudomásomra hozni — azt már nem értem.

— Hát majd megmagyarázom — mondotta a másik. Érezte, hogy mialatt Révészszel beszél, lassan dühbe jön. — Majd megmagyarázom. A hangom — a mennyiben nem volt talán valami nagyon barátságos — csak azt akarta kifejezni, hogy tisztában vagyok azzal, a miért ide jött és majd útját állom a szándékának.

Most Révész lett sötétpiros a haragtól. De még türtöztette magát.

— Kegyes lesz talán még azt is megmondani, hogy milyenek a szándékaim? — kérdezte.

— Ejh, hagyjuk a komédiázást, tisztelt uram. Az öcsém-től úgyis tudom, hogy milyen, házassági tervek kerültek szóba. De hogy mindjárt tisztában legyen az álláspontom-mal, tessék tudomásul venni, hogy megmondottam az öcsém-nek, ha ő ezt a tervét keresztül is vinné, az én számomra meghalt. Így ni, most legalább tudja, hogy hányadán van.

Révész szótlánul bámult a másikra. A mit hallott, az egy pillanatra teljesen megzavarta. Ő úgy képzelte, hogy mint nagylelkű apa, kegyesen meg fogja engedni a fiatal embernek, hogy átjöjjön hozzá. Arra volt elkészülve, hogy a hálának és örömmek kitörései ellen kell majd védekeznie. És e helyett a mostani fogadtatást találta. Csodálkozása olyan nagy volt, hogy az első pillanatban nem is tudott az öreg Keresztúrynak válaszolni. Azután elég csodálatosan hirtelen kíváncsiság fogta el. Ez az öreg úgy látszik attól tart, hogy ő Keresztúryt a leánya számára férjnek óhajtja. De hiszen ez a fiatal emberre nézve szerencse volna. Hiszen a főszolga-

biró teljesen vagyontalan, a pályájának pedig előreláthatólag vége van. Ő, Révész pedig mostani veszteségei ellenére is még mindig igen gazdag ember és ezt tudják is róla. És ez az öreg ember mégis sértő szavakkal háritja el ezt a szerencsét. Révész ezt nem értette és nem is tudta magának megmagyarázni. A meglepetése olyan nagy volt, hogy nem is talált hamarjában éles választ. Csak ennyit kérdezett:

— Hát ön azt hiszi, hogy ezért jöttem. Téved. De mindegy, tegyük föl, hogy igaza volna. Ugyan miért elle-nezné épen ön olyan nagyon ezt a házasságot?

Az öreg Keresztúry fölegyenesedett.

— Ön az öcsém házában van és erre még nekem is tekintettel kell lennem. Engedje el erre a kérdésre a feleletet.

— Hm, de udvarias lett egyszerre — mondotta Révész. A hangja száraz volt és gúnyos. — De kérem, ne legyen reám semmiféle tekintettel. Csak mondja el azt, a mit el akar mondani.

Az öreg úr úgy találta, hogy Révész annyira szemtelen, hogy nem érdemel semmiféle kiméletet. Épen ezért elhatározta, hogy meg is mondja neki majd őszinte véleményét.

— Ha óhajtja, ezt sem bánom. De ne felejtse majd el, hogy maga kivánta ezt a fölvilágosítást. Ellenzem a házasságot, mert nem tűrhetem, hogy az unokaöcsém egy olyan ember leányát vegye el, mint a milyen ön.

Révész ösztönszerűleg fölemelte a kezét és előre lépett. Keresztúry pedig egyik kezével odatámaszkodott az íróasztalhoz, úgy nézett mereven a másiknak szemébe. Egy pillanatig úgy látszott, hogy a két férfi egymásnak fog rontani. De Révész ismét lecsendesedett.

— Olyan ember, mint én — ismételte. — Olyan ember. De hát milyen ember vagyok én? És hogy mer ön fölöttem ítéletet mondani?

Keresztúry fölemelt az íróasztalról egy ujságot. Ugyanaz az újság volt, a melyet a multkor az öcscsének mutatott és a melyet Olga is elolvasott volt. Most odanyújtotta Révésznek.

— Ebben megtalálja a választ kérdésére.

Révész egy futó pillantást vetett a hirlapra. Azután letette.

— Egyet elfelejtett — mondotta. — A hirlap tartalmát ismerem, nekem is elküldték. De abban nemcsak azt olvas-

tam, hogy én milyen ember vagyok, hanem azt is, hogy milyen ember az ön unokaöcscse.

— Mit mond az öcsémről?

— Azt mondom, hogy ha igaz az, hogy én lelkiismeretlen és a népet kiszipolyozó uzsorás vagyok, akkor igaz az is, hogy Keresztúry főszolgabíró megvesztegetett, gyáva és hivatalával visszaélő tisztviselő, a ki ellen bűnvádi eljárást kellene indítani. Ugyanebben a számban mindez szintén benne van.

— Aljas ráfogások. De a mit önről mond, az igaz.

— Úgy, az igaz. Mert jól esik, úgy-e? A másik pedig kellemetlen, tehát aljas ráfogás. Hát most majd én mondom önnek valamit, tisztelt uram. Önnek, a ki úgy a magasból lefelé akar velem beszélni. Az én üzleti ügyeimhez önnek alapjában véve semmi köze sincs. Hogy milyen munkabéreket fizetek, hogy milyen munkásaim vannak, az az én dolgom. Nem is arról van szó. Talán nem bánok velök úgy, a mint kellene, talán nem kimélem őket. Meglehet. De én saját magamat sem kimélem. Mert én dolgozom. Érti tisztelt uram, én dolgozom, a mit sem ön, sem az unokaöcscse soha az életben nem csináltak. Keresztúry Dénesnek elég annyi, hogy Keresztúry Dénes. Ezért a nevéért megválasztják főszolgabírónak és azután idejön parancsolni nekem, nekem, a ki keservesen dolgozott, mialatt ő mulatott és éjjelezett. A miért pedig a főszolgabíró úr nem ért a közigazgatáshoz és baj történik, nem ő a hibás, hanem én.

Az öreg úr ismét az újságra mutatott.

--- Talán annak is ő az oka, hogy az ön munkásai tizenkettő magokkal hálnak egy lyukban és hogy ötven krajczár napszámot kapnak.

Révész nem is válaszolt erre a közbevetésre. Érezte, hogy a másik kérdésben neki van igaza és azt folytatta.

--- De hiszen tudom, önök a megye urai, önöknek minden természetszerűleg föl van tartva. De az mégis csak különös, hogy a mikor az kerül szóba, hogy az ön unokaöcscse az én leányomat elvehetné, még ön mer tiltakozni. Tudja-e, hogy kicsoda a leányom? Nemcsak pénze van, de van esze, szíve és tudása is. Az ön unokaöcscsének egyik sincs meg. Neki csak neve van. És ön azt hiszi, hogy én ilyen körülmények között beleegyeztem volna valaha ebbe a házasságba? Azt meri hiinni? Hogy én . . .

Az ajtó újra megnyílt, most Keresztúry Dénes lépett be rajta. A mint a nagybátyját és Révészt egymással szemben találta, azonnal rosszat sejtett. A mikor azután mind a két úrnak magából kikelt arczára pillantott, már tudott is. És kétségbeesetten látta, hogy a helyzet ismét nehezebb lett.

De Révész is már megpillantotta a fiatal embert és egyenesen feléje tartott. Mindaz a harag és düh, a melyet a lefolyt beszélgetés alatt magába fojtott, most hirtelen kitört. Szinte rikácsoló hangon kezdette.

— Főszolgabíró úr hallanom kellett, hogy Ön azzal a megtisztelő szándékkal közeledett a leányom felé, hogy elvegye. A véleményemet erről a megtiszteltetésről épen az imént közöltem nagybátyjával. Ő tőle majd meghallhatja, ha érdekli. Most csak azt akarom még megjegyezni, hogy remélem — nem fog újabb kísérleteket tenni a közeledésre. Alászolgája.

Egyet biczentett a fejével, azután kiment a szobából. A két Keresztúry pár pillanatig szótlánul nézett utána. Az öreg úr azonban csakhamar magához tért. Révész kitöréseit nem vette komolyan, csak a szemtelenségén boszankodott.

— No nézd a komisz uzsorást — mondotta. — Most még neki áll följobb. De hát így jár az, a ki az ilyen népességgel összekeveredik. Különben nekem most nincsen arra időm, hogy Révész úrral sokat foglalkozzam, mert különben lekésem a vonatról. Szervus fiam. Holnapután ismét idekűnn vagyok és megmondom, hogy mit végeztem a főispánnal.

Megcsókolta az öcscsét, azután elhajtatótt. Keresztúry Dénes pedig arra gondolt, hogy most már igazán kell tennie valamit.

XIII.

Czelder István polgármester nagyon határozottan rázta meg a fejét, azután a nagyobb nyomaték kedvéért még hozzátette:

— Nem, egy krajczárral sem fizetünk többet. És ez volt különben az utolsó szavam. Vagy tetszik, vagy nem. A városi tanács fölhatalmazott, hogy ennyit ajánlhassak a gyárért, többet pedig nem akarunk és nem is fogunk adni.

Vanczák lemondott arról, hogy a polgármestert más meggyőződésre hozza.

— Hát ha semmiképen sem lehet többet kapni . . . ?

— Semmiképen sem.

— Akkor Révész úr megbízásából elfogadom ezt az ajánlatot. És ha úgy tetszik, mindjárt meg is csinálhatjuk a szerződést.

A polgármester bólintott.

— Helyesen van. Csakhogy a szerződést nem lehet Imrefalván csinálnunk, mert itt nincsen közjegyző. Be kell mennünk a székvárosba. De az reá ér holnap is, úgy-e ?

Vanczák a kalendáriumot nézte.

— Ha nem terhelné nagyon a polgármester urat, talán be mehetnének még ma a déli vonattal. Holnap ismét Imrefalván van dolgom és jobb szeretném, ha ma délután a közjegyző úrnál elintéznök a szerződést. Háromra benn vagyunk, a közjegyző pedig hatig tart hivatalos órát. Az esti vonattal ismét idehaza lehetnének.

A polgármester egy pillanatig gondolkozott.

— Van szabályszerű fölhatalmazása Révésztl? — kérdezte.

— Igenis van.

— Hát nem bánom, menjünk be most. Legalább nincs többé dolgom ezzel az egész imrefalvi históriával.

Vanczák lehorgasztotta a fejét. A polgármester hangjában valami győzelmes fölény volt és neki ezt szó nélkül túrnie kellett. De hiába ezen már nem lehetett segíteni. A polgármester utasítást adott a szolgának, hogy csak estére jön haza, azután fölvette a fölöltőjét és Vanczákkal együtt eltávozott az irodából. Az ajtónál nem bocsátotta maga előtt a másikat, hanem ő ment elül.

— Hiába, túrni kell — gondolta Vanczák. — Most ő az erős.

A vasuti állomásnál még egy jó darabig várniok kellett. Egy helybeli kereskedő üres hordókat küldött vissza és a míg azokat a vegyes vonatra fölrakták, az indulási idő régen elmúlt.

Az állomáson találkoztak az öreg Keresztúryval. A polgármester megállt vele beszélgetni. Talán vele szemben is kiakarta élvezni győzelmét, elég az hozzá, hogy nem ment

el szóltanul az öreg úr mellett, hanem a köszönés után megállt.

— Kinn méltóztatott lenni Imrefalván?

A másik fölütötte a fejét. Ohó, a pugris úgy látszik csúfolódni akar.

— Igen is, odakinn voltam. Az öcsémet látogattam meg.

A polgármester nem folytatta a kérdezősködést. Már bánta, hogy egyáltalában megszólította Keresztúryt. De most már az öreg úr nem hagyta abba a beszélgetést. Érezte, hogy nem szabad a megyének ezt az ellenségét abban a hitben hagynia, hogy a megye tekintélyén valami csorba esett.

Az öcsém nagyon elkeseredett a multkori imrefalvi eset miatt — mondotta azért könnyedén. — Beadta a lemondását és most valami más hivatalt keres, a mi inkább megfelel a természetének.

A polgármester mégsem tudta megállani, hogy ne vesse közbe.

— No és ez olyan könnyű dolog lesz most is, mint azelőtt?

— Azelőtt? Nem tudom, hogy mit méltóztatik ezalatt érteni.

A polgármester kissé elmosolyodott.

— A mennyire én tudom, a megye vezetésében mégis bizonyos változások fognak beállni. Az imrefalvi eset reámutatott arra, hogy nagy hibák történtek és úgy hiszem, a kormány szándékában van ezeket orvosolni.

Keresztúry szemei fölragyogtak. Lám, lám, a polgármester sem tud még semmit sem a kormányválság befejezéséről. Nos hát majd mindjárt szolgál neki a legújabb hírekkel.

— Polgármester úr hihetőleg csak délután olvassa a hirlapját? — kérdezte.

A polgármester reá bámult.

— Csakugyan úgy szoktam. De igazán nem tudom —

— Hogy én miért kérdezem ezt. Majd mindjárt megméltóztatik érteni. Ha már tegnapi esti lapot olvasott volna a polgármester úr, tudná, hogy új kormányunk van.

— Új kormányunk? Még erről csakugyan nem hallottam semmit.

Az öreg úr kivette zsebéből a sürgönyt.

— Ma reggel kaptam én is. Méltóztassék elolvasni, úgy hiszem, érdekelni fogja a polgármester urat is.

A polgármester gyorsan átfutotta a papírlapot. Azután jó ideig csendesesen nézte, hogyan rakják meg előtte hordóval a vasuti kocsit. Később mégis megszólalt. Vontatott hangon beszélt, meglátszott rajta, hogy tisztában van a sürgöny jelentőségével.

— E szerint tehát minden a régiben marad. Talán még Révész úr is Ferencz József-rendet kap majd a közgazdaság terén szerzett érdemeiért.

Keresztúry fölemelte a fejét.

— Polgármester úr úgy látszik gúnyolódó kedvében van. Mindnyájan tisztában vagyunk, hogy egyedül Révész volt az, a ki a népet oly szörnyű kétségbeesésbe kergette bele, hogy az imrefalvi sajnálatos események megtörténtek. Jól tudom, hogy egyesek Révész cselekedeteiből a megye ellen tőkét akartak kovácsolni. De hála Istennek, ez nem fog sikerülni.

— Az új belügyminiszter alatt bizonyára nem — mondotta a polgármester. — Helyes. Tehát Révész volt mindennek az oka. Révész szipolyozta a népet. Révész uzsoráskodott. Mindez igaz. De ha már ilyenképen mindent tisztába hoztunk, még egy kérdésre szeretnék választ. Én a főispán úr ő méltóságának, az alispán úr ő — ő nagyságának és még számos más megyei úrnak mindezt már az imrefalvi lázongás előtt apróra elmagyaráztam, de akkor senki sem vett komolyan és mindenki Révésznek adott igazat. Hát honnan most egyszerre ez a nagy fordulat.

Keresztúry vállat vont. Más feleletet azonban ő sem adott.

A gözmozdony hosszan, vontatottan füttyült. Az állomás portása pedig torkaszakadtából kiabált:

— Beszállni, beszállni.

A polgármester megemelte a kalapját, azután megkereste Vanczákot és beszállt vele a kocsiba. Keresztúry is elhelyezkedett a maga fülkéjében. A polgármester utolsó szavai azonban még mindig a fejében jártak.

— Mindnyájan Révésznek adtak igazat. Ostoba beszéd. Hiszen nem mondom, Révésznek lehettek holmi összekötései. De a mi a megyei urakat illeti . . .

Azután boszúsan megrázta a fejét.

— Hazug rágalom az egész. És én is már olyan lágy-

fejű vagyok, hogy nem eresztem el a fülem mellett az ilyesmit. Igazán szégyellem magamat.

A kocsi csak lassan tudott az imrefalvi országúton előrehaladni. Az utolsó napokban nagy esőzések voltak és a lefolyó víz a hegyoldalról egész kőáradatot hozott magával. A kövek között jókora szikladarabok is feküdtek, a melyeket egyenkint kellett kikerülni. Ha a kocsi egy nagyot zökkent, a kocsis rendesen dühösen csapott a lovak közé, hogy a következő pillanatban ismét visszatartsa őket.

Révész Gyula nem törődött azzal, hogy a kocsija hogyan megy. Teljesen el volt merülve a gondolataiba és ezek a gondolatok sötétek és elkeseredettek voltak. Az előbbi jelet rettenetesen fölizzgatta. Mialatt az öreg Keresztúryval szemben állott, valahogy még csak tudta magát türtőztetni. Üzlete életében megszokta, hogy tárgyalás alatt tudjon parancsolni indulatainak. De most — a mikor magában volt — szinte betegje lett az előbbi izgalomnak.

— És mindennek ez a leány az oka. Az ő önfejtése és ostobasága hozott ebbe a lehetetlen helyzetbe. Megérdemelttem a leczkét, ó nagyon megérdemelttem. Tünnöm kellett, hogy azt mondják nekem, hogy —

Mikor idáig jutott a gondolataiban, a fogait csikorgatta dühében.

— De jól megmondtam nekik — és valami sötét öröm derítette föl vonásait. — Jól megmondottam nekik. Ezeknek a megyei uraknak, a kik mind a zsebemben voltak és a kiktől még a pénzem fejében gorombaságokat kellett mindig zsebvágnom. A pénzem, az jó volt nekik. Azt elvették és még mind kevés volt. De megmondottam nekik.

Ismét a leánya jutott eszébe.

— És egy ilyen semmi, üres emberbe szeret bele Olga. Az öreg, az legalább tudja, hogy mit akar. De hogy ez a fiatal Keresztúry, a ki nem ért semmihez, a kit ma a nagybátyja ránczигál, holnap én, holnapután ismét a nagybátyja, hogy épen ez tetszik neki, azt nem értem. Az megfoghatatlan, az elképzelhetetlen. És mégis megtörtént. Én pedig bolond módra ellágyulok és még igent mondok a képtelenséghez. De nem fog többé megtörténni. Utolsó eset volt, hogy nem a saját fejem szerint gondolkoztam.

Reácsapott a kocsi bőrpárnájára. A kocsis azt hitte, hogy ez neki szól és hátrafordult. Révész szó nélkül intett, hogy tovább hajtson.

— Most látom csak, hogy hova jutok, ha hosszú eszme-cseréket folytatok a leánnyommal. A pokolba az eszme-cserékkel. Én parancsolok és neki engedelmeskednie kell, ennyi az egész. De nem fogok többé eltérni ettől az elvtől, az szent igaz.

Ez a gondolat kissé megnyugtatta. Szinte megkönnyebbülten tekintett maga körül. Azt nézte, hogy közel van-e már a lakásához.

A kocsi épen a bánya mellett hajtott el. A bánya ma reggel ismét megkezdte üzemét. A tótok egy ideig remélgettek, hogy a nagy fölfordulásnak ők is fogják valamilyen hasznát venni és nem akartak a régi föltételek mellett munkába állani. De a mikor látták, hogy Révész nem enged, ismét csak jelentkeztek a munkavezetőnél.

Révész megállította a kocsit és előhivatta a munkavezetőt.

— Na hát, ismét rendben van minden? Megjött az embereknek az esze? Mi?

A munkavezető bólintott.

— Majd valamennyije munkába állott ismét. Még tegnap este is sügtak-búgtak, tanakodtak, de ma reggel azután mégis csak beadták a derekukat.

— Előre látható volt — dörmögé Révész. — Csak egy pár haszontalan izgatónak a munkája volt az egész komédia. Elég drágán fizettem meg, az bizonyos.

A munkavezető egy írást keresett elő a zsebéből.

— Az egyiktől megszereztem ezt is — mondotta. — Ilyenforma kívánságokkal akartak előállani. De azután, hogy nem tárgyaltam velük, mégis csak meggondolták magokat.

— Mutassa. — Révész átfutotta a papirost. — Persze, csupa ostobaság. Emeljem föl a napszámot legalább húsz krajczárral. Más bajuk nincsen? A kantinban ne adjanak hitelbe pálinkát. No ebből látom, hogy ezt az írást nem itt csinálták. Ezt Pesten találták ki. Mi van még? Építtesek munkáslakásokat, mert most tizenketten fekszenek együtt egy kis szobában. Hát ez már csakugyan szemtelenség. Talán palotákat emeltessek arra a félesztendőre, a meddig a bánya még az enyim. Nem, nem — ezt majd az utódomra bizom.

A munkavezető kötelességének tartotta, hogy urának az élcezen nevéssen egy kicsit.

— Igen hát — mondotta Révész. — Ha a polgármester annyira szíven viseli a drága tótok jólétét, hát vegye be majd mindezt a szerződésbe, a mit az utódommal fog kötni. Kíváncsi vagyok, hogy milyen bérösszeget kap majd akkor a város és mit szól majd ahhoz az ujtáshoz a közgyűlés. No de hát nekem már mindehez semmi közöm sincs. Hajts tovább.

A bányától az imrefalvi házig a kocsinak alig kellett egy negyedóra. Ez alatt a negyedóra alatt Révész végleg tisztázta a gondolatait. A látogatás, a melyet a bányánál tett, ha egyáltalában lehetséges volt, még jobban elkészerítette.

— Három szóban fogom letárgyalni az ügyet — határozta el magát. — Azzal punktum.

Olga egész délelőtt izgatottan leste, hogy mikor jön meg az apja. Tett, vett, rendelkezett, kiment a konyhába és meghagyta, hogy úgy főzzenek, mintha vendég jönne. A szakácsné, a ki a házban történeteket éles figyelemmel kísérté és a kinek már Keresztúry vasárnapi látogatása is föltűnt, most megkoczkáztatott egy kérdést.

— Talán ismét a főszolgabíró úr jön át ebédre?

Olga fülig pirult. Azután úgy tett, mintha nem hallaná a kérdést és belemerült egy csomó befőttös üvegnek a vizsgálatába.

Ismét visszament a szobájába. Megszokásból odalépett a könyvtárához és kivett egy könyvet. Egy francia történelmi munka volt és Olga egy ideig elgondolkozva nézte a címtáblát: *A modern Franciaország eredete*. Emlékezett, hogy ez a munka egy félév előtt teljesen lekötötte a figyelmét. Vajon Keresztúry érdeklődnék-e szintén iránta. Néha — magányos sétákon — megrajzolta magának annak a képét, a kit szeretni tudna. Akkor mindig úgy képzelte, hogy az érdeklődni fog mindaz iránt, a mit ő is szeret. Keresztúry mégis egészen más. Könyvekről, komoly dolgokról alig beszélt vele, csak táncolni tanította meg. Mégis szereti. Már nem is tudja magát másképen elképzelni, mint Keresztúry menyasszonyát. És most, hogy az apja is beleegyezett, minden teljesen rendbe jött. Boldog lesz. Azután elmosolyodott. A mese jutott az eszébe, a melyet Mariskával az erdőben csináltak.

— Ez hát a boldogság zsákja. Tulajdonképen nem is olyan nehéz.

Egy ideig ezen gondolkozott. Azután végigsimított a homlokán.

— Utána nézek ismét a konyhában, hogy minden rendben van-e?

Az ajtóhoz ment. A mikor épen ki akarta nyitni, az apja lépett be a szobába. Olga hirtelenül megállt. Ismerte jól az apja arcát, tudta, hogy mikor jókedvű és mikor kell vihar-tól tartani, de ámbár sok hangos, kellemetlen jelenetre emlékezett — ilyennek még sohasem látta, a milyen most volt. Jó darabig nem merte megszólítani, végre mégis csak megpróbálta.

— Nem hallottam a kocsidat. Nem jöttél a házig vele, úgy-e?

— A hátsó udvaron szálltam le — mondotta Révész. — Még volt valami dolgom a magtárban.

— És — és egyedül jöttél?

— Egyedül. És most figyelj jól ide, Olga. Látod, már nem vagyok haragos, egészen nyugodtan és csendesen beszélek. Megtiltom — érted — megtiltom neked, hogy még valaha ezzel a — ezzel a — te tudod már, hogy micsoda dologgal újra elém hozakodjál. Megtiltom neked, hogy a Keresztúry nevet előttem mégegyszer kiejtsd. És megtiltom neked, hogy akármilyen formában — szóban vagy írásban — vagy akár-hogyan azzal az emberrel még érintkezni próbálj. Megértetted?

De Olga nem tudott válaszolni. Csak nézte mereven az apját, mialatt az beszélt. Az arcza olyan volt, mint a fal.

— Csodálkozol, tudom. Nem segíthetek rajtad. És ne is várj tőlem semmiféle fölvilágosítást. Nem tárgyalok többé. Egyszer megtettem és — de hagyjuk ezt. Az apád vagyok, a ki a javadat akarja, de a ki megköveteli, hogy föltétlenül engedelmessédjél. Érted, föltétlenül. Most pedig az én részemről ez az ügy be van fejezve.

Olga még mindig ugyanazon a helyen állott. Az arcz-kifejezése folyvást merevebb lett, de egy mozdulatot sem tett. Révész pár pillanatig nézte, azután szó nélkül sarkon fordult. Mikor kiment, az ajtót hangosan becsapta maga után.

XIV.

Olga még egyszer elolvasta azt a pár sort, a melyet az előbb leírt. Nagyon nehezen írta meg őket, négy-öt levél-papiroost is elrontott velök. Órák teltek el, mióta az apja magára hagyta és ő még mindig nem volt tisztában azzal, hogy mit tegyen. Mozdulatlanul ült az íróasztala mellett és gondolkozott. Közben dél lett és asztalhoz szólították. Intett a fejével, hogy a szobájában marad. A szobaleány ismerte ezt az esetet, ez volt a rendes vége azoknak a jeleneteknek, a melyek apa és leánya között lefolytak. Csak annyit jelentett Révésznek, hogy a kisasszony nem érzi egészen jól magát.

— Hát csak maradjon a szobájában — mondá Révész kurtán. — Azután majd vigyék föl neki az ebédet.

Mariska tüstént fölugrott, hogy majd utána néz. De Révész visszatartotta.

— Csak ebédeljen szépen, nyugodtan végig. Nincsen Olgának semmi komolyabb baja. Az előbb nála voltam.

Olga nem evett semmit. Az ételt érintetlenül küldötte ismét ki, a mi odalent a konyhában nagy fejtörésre és hosszú magyarázatokra adott okot. Különösen a szakácsné erősítette, hogy a kisasszony délelőtti nagy jókedve és a mostani étvágytalanság között kell valami kapcsolatnak lenni.

Ebéd után Mariska jött be hozzá. De annak sem mondott semmit. Nincsen semmi baja, csak a feje fáj nagyon erősen. Az is jobban lesz nemsokára, ha magára marad.

Ez egészen világos beszéd volt. Mariska hát nem tehetett egyebet, minthogy ismét kimenjen a szobából.

Olga megpróbálta, hogy rendbeszedje a gondolatait. Az apja tegnap este olyan szeliden, annyi szeretettel beszélt vele, hogy ez az új fordulat teljesen érthetetlen volt előtte. Vajon mi történhetett odaát a főszolgabirónál, a mi ismét annyira kihozta a sodrából. Keresztúry bősztítette-e fel ennyire? De mivel? És miért nem akarja megmondani, hogy mi birta erre a szörnyű haragra? Hogy követelheti tőle, hogy szó nélkül belenyugodjék egy olyan helyzetbe, a melyről nem tud semmit.

És lassan-lassan egy másik gondolat támadt benne. Először visszautasította, de azután mindig inkább valószínűnek

találta. Hátha tulajdonképen nem is történt semmi a főszolgabirónál? Hátha az apja nem is volt odaát, csak az ő számára találta ki azt, hogy átmegy. Mindenáron szabadulni próbált ettől a gondolattól, de nem tudott. Mialatt arról akarta meggyőzni magát, hogy ez a föltevés lehetetlen, egy egész sereg bizonyíték jutott egymásután az eszébe. Az apja először ridegen visszautasította Keresztúryt. Szidta és fenyegette őt, a mikor először szóba hozta az eljegyzést. Azután minden átmenet nélkül hirtelenül megváltozott. Beleegyezett abba, hogy a főszolgabiróval találkozassék, sőt arra vállalkozott, hogy maga beszél majd Keresztúryval. Ez a szokatlan gyengédség és engedékenység meglepte és meghatotta. De ime mi lett belőle? Kivánságának még határozottabb, még élesebb visszautasítása. Igaz, hogy az apja most úgy tünteti föl a dolgot, mintha valami újabb esemény bírta volna reá erre a szigorúságra. De hogy mi volt ez, azt nem akarja megmondani. Egyszerűen megtilt minden további gondolkozást. Pedig tudja, hogy a boldogsága ettől függ.

Mikor Olga idáig jutott, összeszorította az ajkait. Nem, ilyen könnyen nem fog lemondani. Nem bábu, a kit tetszés szerint tesznek ide vagy oda. Joga van ahhoz, hogy magyarázatot kapjon. Ha pedig az apja ezt a magyarázatot megtagadja, akkor majd Keresztúrytól fogja kérni.

Elővette a levélpapirosát, azután újra habozni kezdett. Hát most mégis megtegye azt, a mitől még a minap idegenkedett? Azóta igaz, a helyzet megváltozott. Ő megmondta az apjának, hogy Keresztúryval beszélnie kell. Igéretet is kapott, hogy ez a kivánsága teljesítve lesz. Nyiltan járt el, a meddig lehetett, kerülte a titkolózást. Igen, de másrésről ma olyasvalamivel is kell számolnia, a mi még a multkor nem állott fönn — az apja határozott, világos tilalmával. Révész megmondotta, hogy nem tűr semmiféle érintkezést a fiatal emberrel. És ha most Olga ír neki, ezt a parancsot egyenesen megszegi.

— Mégis írnom kell neki — határozta el magát. — Tudni akarom, hogy mi történik velem.

Írni kezdett. Először csak egészen röviden. Mikor átolvasta, a mit leírt, ismét összetépte a papirost. Ebből Keresztúry nem ért semmit. Aztán megpróbálta, hogy hosszasan és kimerítően magyarázza meg, hogy mi bírta reá a levél-

írásra. Ez sem tetszett neki. Bambának és érzelgősnek találta a sorait. Újra gondolkozott. Elvégre Keresztúry tudja, hogy mi van közöttük, hosszas magyarázatokra nincsen szükség. Elég lesz annyi, hogy beszélni óhajt vele. Igen, de hol és mikor? Legjobb talán, ha akkor találkoznak, a mikor a délutáni sétát végzi Mariskával az erdőben. Mariskának majd megmond annyit, a mennyit jónak lát. Ezt megírta, az egész nem lett több három sornál. Azután tette a levelet a borítékba és ráírta a címet.

Mikor már a levél készen volt, egy új nehézség jutott az eszébe. Hogyan küldje el a levelet? Postán nem lehet, mert a leveleket az irodába kell beadni és ott az édes apja föltétlenül megtalálja. Olga egy pillanatig azt hitte, hogy le kell mondani a tervéről. Lehangoltan lépett az ablakhoz és egy futó pillantást vetett az útra. Az úton néhány tót haladt, kissé görnyedten a batyujok súlya alatt. A mint nézte őket, hirtelen egy új gondolata támadt. Egy ilyenre egészen nyugodtan reábizhatná a levelét. Megállít egyet, a ki átmegy Imrefalvára és megmagyarázza neki, hogy hová vigye az írást. A főszolgabíró házát különben úgy is mindegyik ismeri. Ha jó borraivalót ad, biztos lehet abban, hogy a levele kézbe jut.

Magára kapta a kendőjét, azután beszólt egy pillanatra Mariskához.

— Ha kérdeznék, hogy hol vagyok, egy kissé kimentem a levegőre. Az mindig jót tesz, ha főfájásom van.

Mariska fölugrott.

— Talán jó volna, ha veled mennék?

— Nem — dehogy — épen ellenkezőleg. Csak az tesz jót, ha egészen egyedül vagyok. Mihelyest csak egy pár szót beszélek, már ismét jobban megfájdul a fejem. Egy félóra múlva ismét hazajövök.

Lement a kertbe. A kertből egy kis rácsajtón ki lehetett lépni a szabad erdőbe. Olga betette maga után az ajtót, azután elindult a gyalogösvényen, a mely Imrefalva felé vezetett. Úgy gondolta, hogy egy darabot megy, azután megvárja, a mig valakivel találkozik, a kire reábizhatja a levelet. A telep közelében még sem akarta ezt megtenni.

Egy ideig gondolatokba merülve ment az ösvényen. Az út folyvást kanyarodott a fenyőtörzsek között, úgy hogy lehetetlen volt még csak egy kis részét is belátni. Egy na-

gyobb kanyarulatnál azután Olga elhatározta, hogy nem megy tovább, hanem itt fog várni. Jó darabig állt egy helyben és figyelt, hogy a telep felől nem jön-e valaki. Rendesen sokan jártak erre, de aznap véletlenül az út csendes maradt. A leány már boszankodni kezdett, a mikor egyszerre csak a másik oldalról lépéseket hallott. A kanyarulat még eltakarta az érkezőt, de Olga azt remélte, hogy pénzzel és jó szóval majd visszatérésre tudja bírni. Egy pár lépést tett előre, már majdnem ott volt a kanyarulatnál. Ebben a pillanatban megláthatta a szembejövőt. Fiatal ember volt, a ki lehorgasztott fővel, lassan közeledett. A neszre, a melyet Olga okozott, ő is föltekintett és a leány most megismerte. Keresztúry volt.

A jelenet, a mely a főszolgabírói irodában lejátszódott, teljesen megzavarta a fiatal embert. Sohasem volt valami erős elhatározási képessége, de a mi ez utóbbi időben történt vele, végkép megfosztotta attól, hogy józanul mérlegelni tudjon. A főszolgabíroságot akarata és kedve ellenére vállalta el. Az imrefalvi irodában mindig csak belső ellenkezését legyőzve tudott leülni és kétségbeejtőnek és szürkének találta az életet, melybe bele jutott. Azután találkozott Olgával. Eleinte nem látott benne mást, mint a gazdag leányt, a ki talán mostani helyzetéből ki fogja szabadítani. Mikor jobban megismerte, a leány mély hatást tett a lelkére. Szenvedélyes szerelmet, igaz, sohasem érzett iránta, de úgy érezte, hogy Olga nyugodt, komoly tisztasága végtelenül jól esik neki. És Révészék voltak az egyedüliek, a hol valami kapcsolatot talált azzal a világgal, a melytől távol most élnie kellett. Hozzászókkott ahhoz a gondolathoz, hogy életét most már Olgával fogja együtt tölteni és ez a gondolat helyzetét jóval elviselhetőbbé tette. Azután hirtelenül közbejött az imrefalvi katastropha. Azon szerencsétlen vasárnap délután óta a fiatal ember szinte nem tudott magához térni, annyi mindenféle zúdult reá. A szemrehányásokhoz, a melyeket önmagának tett, hozzájárultak a lapok kiméretlen támadásai és nagybátyja folytonos zsörtölődései. Az állásáról le kellett mondanania és úgy látszott, hogy megyei pályájának is vége szakadt. Ebben a zürzavarban csak akkor talált nyugvópontot, ha Olgára gondolt. A leány szereti, az kétségtelen. Csak a szerencsétlen véletlenen mult, hogy nem más a vőlegény; és Ke-

resztúry, ha erre gondolt, nem számított Révész vagyónára, legalább öntudattal nem. Csak a leány után vágyódott és ez a vágyakozás mindig erősebb lett.

Nagybátyjának fölfogása azonban megzavarta ezeket a gondolatokat is. Nem mert nyíltan ellenkezni vele, megszokta, hogy még akkor is tisztelje akaratát, ha nem ad igazat neki. Mikor pedig az öreg úr kíméletlenül élére állította a kérdést, teljesen tanácstalanul állott. Ha nagybátyja leveszi róla a kezét, tényleg nincsen semmije, még csak kilátása sem, hogy valamikor javíthasson majd a sorsán. Mert azok az előnyök, a melyek a Keresztúry névhez fűződnek, megszűnnek, mihelyest a Keresztúry nevet, mint nagybátyja mondja, bemocskolta. De még egy mentő gondolata megmaradt. Ha el is veszíti az állását, ha nagybátyja, tényleg meg is tagadja, talán Révész segíthet rajta. Hiszen Olga gazdag leány. Mostanáig sohasem akart erre gondolni, mert úgy találta, hogy ezzel vét érzelmi tisztasága ellen. De most a kényszerhelyzetben számolni kezdett Révész vagyónával.

Ennek a számításnak Révészszel való utolsó találkozása hirtelen véget vetett. Kétségtelen lett, hogy Révész mitsem akar tudni erről a házasságról, sőt egyenesen megtiltott minden közeledést. Reményeinek tehát vége. Le kell mondania Olgáról is. Azután Révész elment, nagybátyja leutazott a székvárosba és ő ismét magára maradt a gyűlölt irodában. Úgy érezte, hogy valami görcsös zokogás fojtogatja a torkát és hogy tehetetlen elkeseredésében könnyek gyűlnek a szemébe.

Felek jöttek be, a kikkel tárgyalnia kellett. A tárgyalás kissé magához térítette. Délig mindig volt dolga és mikor délután ismét magára maradt, már nyugodtabban tudott gondolkozni. Újra fölidézte maga előtt a délelőtti jelenetet. Szó sincs róla, Révész határozottan beszélt. Alig lehet kilátás arra, hogy az elhatározását megmátsa. Ez bizonyos. De Keresztúrynak most valami más jutott az eszébe. Nem volt ott a beszélgetés elején, nem is tudta, hogy tulajdonképen miért különbözött Révész annyira össze a nagybátyjával. De világos, hogy erről a házassági tervről beszéltek. Úgy látszik, hogy Révész azzal a szándékkal jött át, hogy a további érintkezést megszüntesse. Igen, de miért találta ezt szükségesnek? Bizonyára azért, mert odahaza Olga szóba hozta a dol-

got, mert ragaszkodott hozzá. A fiatal ember egyszerre maga előtt látta Olga komoly, határozott arcját. Nem, az a leány nem olyan, hogy vakon engedelmeskedjék az apja parancsának. Hihetőleg Révész is tudja ezt, azért akarja megtiltani neki, hogy újra közeledjék feléje.

Keresztúry majdnem diadalmasan fölkiáltott. Tehát Olga szereti őt, igen szereti, szereti. Talán tízszer is ismételte ezt az egy szót. Egy pillanatra megfejtkezett minden egyébről, egyre csak az járt az eszében, hogy Olga szereti őt. És hirtelenül valami mohó vágyat érzett, hogy újra lássa a leányt. Révész tilalmát semmibe sem vette, csak módot keresett, hogy Olga közelébe juthasson. Előkereste a kalapját és botját, azután elindult az erdőn keresztül a telep felé. Maga sem tudta, hogy mire számít, mert azzal tisztában volt, hogy a kertbe nem léphet be. De azért csak ment előre, a míg azután egyszerre csak szembe találta magát Olgával.

Az első pillanatban azt hitte, hogy fölizgatott agya valami lázas látomást hozott eléje. Az utolsó napok izgalmai ezt egészen valószínűvé tették előtte. És tényleg Olga nem mozdult. A váratlan találkozás őt is annyira meglepte, hogy egy ideig mereven állt a fiatal emberrel szemben. De azután erőt vett zavarán és lassú léptekkel közeledett felé.

Keresztúry is kezdette észrevenni, hogy várakozáson felüli szerencséje volt, csakugyan találkozott Olgával. De még mindig nem hitt a saját szemeinek.

— Olga? — kérdezte. — Csakugyan maga az?

Olga már kissé visszanyerte önuralmát.

— Igen, én vagyok. Kijöttem ide az útra, mert kerestem valakit, a ki ezt a levelet önnek átvigye.

Odanyújtotta neki a levelet. A fiatal ember átfutotta, azután ismét visszaadta. Mindketten hallgattak. Keresztúry azután azt mondotta:

— Én is azért jöttem, mert azt reméltem; abban bízom, hogy talán látom önt, Olga. Ha csak távolról is. De látnom kellett.

A leány kissé elérékenyedett. Túrte, hogy Keresztúry a kezét csókokkal borítsa el, de a mikor a fiatal ember magához akarta vonni, gyorsan kibontakozott a karjaiból.

— Nem, nem, hagyjuk azt, Keresztúry. Az idő rövid és nekünk beszélnünk kell egymással. Azt akartam ugyan, hogy

Mariska is itt legyen, ha találkozunk, de ha már a véletlen úgy hozta magával, hát maradjon.

Keresztúry kissé meghajtotta a fejét. Olga folytatta.

— Mindenekelőtt feleljen egy kérdésemre. Oda át volt önnél az édes apám?

— Igen.

— És, és mit mondott?

— Megtiltotta, hogy bármilyen formában is közeledni próbáljak.

Keresztúry az igazságot mondotta. A jelenetről, a mely Révész és atyja között lefolyt, csak annyiban bírt tudomással, a mennyit ő maga is hallott, arról pedig épen nem volt sejtelve, hogy Révész egészen más szándékkal jött át. Olga azonban még egyszer megkérdezte:

— Csak ennyit mondott? Nem szólt semmit sem én rólam?

A fiatal ember gondolkozott. De semmi sem jutott az eszébe.

— Nem mondott mást, minthogy nem fogja az eljegyzésünket megengedni és hogy minden közeledést kereken megtilt.

— Nekem is csak ennyit mondott — Olga szomorúan lehorgasztotta a fejét. Tehát csakugyan, atyja nem váltotta be azt, a mit ígért. Komédiát játszott vele és most azt követeli, hogy vakon engedelmeskedjék.

Keresztúry ismét a leány keze után nyúlt.

— De én, én nem tudok ebbe a tilalomba belenyugodni. És maga Olga, maga tud?

Olga a szemébe nézett. Azután lassan megrázta a fejét.

— Nem, én sem tudok.

Ismét hallgattak.

— Nem, én sem tudok — ismételte most újra a leány. — És nem is fogok. Nagyon fáj, hogy az atyám akarata ellenére kell cselekednem, de nem tehetek másképp.

Nyugodtan, határozottan beszélt. És a főszolgabirónak ismét az járt a fejében, hogy ez a leány mégis egészen más, mint a többi. Válaszolni akart valamit, de azután nem tudott mást mondani.

— Köszönöm, nagyon köszönöm, Olga.

— De a titkolózást gyűlölöm — folytatta most a leány. —

Nem akarok így titokban találkozni, levelezgetni. Nem is tudnám azt különben megtenni. És ha az apám tilalma ellenére cselekszem, nincs is jogom, hogy elfogadjak tőle valamit.

— De csak talán nem lesz Révész úr teljesen engesz-
telhetetlen — vetette közbe a főszolgabíró.

— Nem ismeri az édes apámat, ha azt hiszi. Abban a pillanatban, a mikor megtudja, hogy én mégis ragaszkodom a saját akaratomhoz, le fogja rólam venni a kezét. Ezzel tisztában vagyok és az ő szempontjából talán igaza is van.

A fiatal embernek valami homályos aggodalom cikká-
zott át az agyán. Olga úgy látszik komolyan beszél. És ha Olga annyira biztos abban, hogy Révész nem fog kibékülni, akkor, akkor csakugyan nem tudja, hogy mihez fogjanak. Erővel elfojtotta ezt a gondolatot és ismét odafordult a leányhoz.

Maga nagy áldozatot akar hozni, Olga.

Olga elgondolkozott. Valami sápadt mosoly játszott ajkai körül. Az első mosoly a mostani találkozás alatt. Halk hangon válaszolt.

— Igaz. De én azt hiszem, hogy ezt az áldozatot a boldogságomért hozom meg.

Most már nem védekezett, a mikor Keresztúry ismét megpróbálta, hogy magához öleli. Szó nélkül túrte, hogy a fiatal ember a haját, a szemét csókokkal borítsa el. Egyszerre fölrezzent. Hátuk mögött lépéseket hallott, azután egy öreg tót asszony czammogott lassan előre a kanyarulat mögül. A hátán egy nagy csomó rőzsét hurezolt.

Olga megijedt.

— Istenem, ha valaki meglátott volna.

Keresztúry megnyugtatón próbálta.

— Dehogy, hiszen nem jár erre senki sem.

Az öreg asszony elhaladt mellettök, alázatosan jó estét mondott, azután tovább vonszolta a terhet. Olga utána nézett. Ismét a saját meséje járt a fejében. Vajon ez a fáradt, rok-
kant asszony már hány esztendő óta hordja a terhét? És vár-e még valamit a jövőtől? Nem volt babonás, de ez a találkozás nagyon elkedvetlenítette.

Keresztúry észrevette ezt a változást.

— Bántja valami?

— Igen. A mint már mondtam, a titkolózás bánt. Nem fér össze az önérzetemmel, hogy itt az erdőben, hogy itt —

Azt akarta mondani, hogy itt csókolózzam. De szégyelte ezt kimondani és azt tette helyébe, hogy itt találkozom önnel.

Keresztúry tanácstalanul tekintett maga körül.

— Édes Istenem, hiszen ez engem is bánt — mondotta azután. — De hát mit tegyünk? Hiszen ha volna valami kilátásom arra, hogy Révész urat meg tudom engesztelni. De ebben ön sem bízik. Nem marad más hátra —

— Mint ezek a titkos találkozások? Oh nem. — Olga már ismét visszanyerte rendes határozottságát. Egy pillanattig mélyen belenézett a fiatal ember szemébe, azután lassan, megfontolva mondott minden egyes szót. Ön azt mondotta, hogy szeret. Én pedig úgy érzem, hogy viszonzom az érzelmeit. Mihelyest mondani fogja, követem majd, a hova jónak látja.

Kimondotta. Már napok óta forrt benne ez az elhatározás, most megtette.

Keresztúryt ismét elfogta az a mámoros érzés, a mely már délután is egy időre minden más gondolatát a háttérbe szorította. Ez több volt, mint a mennyit remélt. Olga nem csak szereti, Olga reá is akarja bizni magát. Forró vérhullámok tódultak a fejébe, egy pillanattig arra gondolt, hogy most, azonnal, minden további megfontolás nélkül magával viszi a leányt. Talán Olga megsejtette, hogy mi jár a fiatal ember fejében, mert elpirult és ösztönszerűleg egy lépést hátra tett

De a fiatal ember már lecsillapodott. Eszébe jutott, hogy nagybátyja már talán odahaza lesz és ha most nincs is még Imrefalván, holnapra biztosan kijön. És ebben a pillanatban nem is tudná, hogy hova vigye Olgát. Női rokona nincsen, ahhoz pedig, hogy megesküdjenek sok mindenféle formáság kell még. Azzal biztatta magát, hogy majd kitalál valamit — valamit, a mi a helyzetet rövidesen megoldja, de most hamarjában semmi sem jutott az eszébe.

Olga most föltekintett. Már erősen szürkült, a fák között lassan, észrevétlenül szétterjedt a sötétség. A telepen meggyújtották a villanylámpásokat és az egyes fénysugrok egészen hozzájuk is eljutottak. A leány kezét nyújtott.

— Nem maradhatok tovább.

Keresztúry fogva tartotta a kezét.

— Nagyon köszönöm, a mit az előbb mondott, Olga. De olyan váratlanul jött ez a boldogság és nekem annyi mindenfélét kell még rendbehoznom, nézze Olga, még egyszer, utoljára hozza meg azt az áldozatot, hogy itt az erdőben, vagy máshol, a hol akarja, találkozunk. Talán lehetséges lesz holnap, igen holnap volna a legjobb, addigra mindent átgondolok. Hiszen tudja, mindenféle formáság is van, azokat is rendbe kell hozni, azután nem is hiszem, hogy itt maradhatnánk Imrefalván, azaz semmiesetre sem maradunk itt, majd keresek valamit, de ebben a pillanatban igazán még nem tudom . . . Egyszóval úgy-e megteszi, édes Olga és holnap még találkozunk?

Olga gondolkozott egy kicsit, de azután bólintott.

— Jól van Keresztúry. Holnap ugyanabban az órában, mint ma, kijövök Mariskával sétálni. És várni fogom, hogy mit határozott.

Keresztúry ajkaihoz emelte a leány kezét.

— Holnap már határozott tervvel fogok jönni. Addig is a viszontlátásra. Vagy talán jobb volna, ha a kertig elkísérem?

— Nem, nem. Mindig magamban járok. Tehát holnapra.

Olga megfordult és gyors léptekkel ment vissza a telep felé. Keresztúry elkísérte a szemeivel. A leány fehér ruhája szinte átvillant a sötét törzsek között, most belekerült a vilányos lámpa egyik fémpárába és a fiatal embernek úgy tetszett, hogy Olgának feje fölött egy pillanatra dicsfény támad. A következő pillanatban már eltűnt a sötétben.

XV.

Késő este volt, mire Keresztúry hazaért. Jó ideig még céltalanul kószált az erdőben és a hűvös levegővel enyhítette forró fejét. A legellentétesebb gondolatok örült gyorsasággal kavarogtak benne. Mikor Olgától elvált, még mindig a nagy diadal foglalta el, a melylyel ezt a hideg, zárkózott leányt meghódította. Ismét sajnálta, hogy egyáltalában megvált tőle. Különben mindegy. Holnap ismét látni fogja. Olga

előre megmondotta, hogy azt fogja tenni, a mit ő határoz. Kedve lett volna ezt diadalmasan belekiáltani az erdőbe. Azután megelegedett azzal, hogy egy régi szerelmi dalt fütyült maga elé.

— Olga azt fogja tenni, a mit én határozok, — ismételte újra. Határozni is fogok. De mit? És Keresztúry abbahagyta a gondatlan fütyülést, mert a pár órára mesterségesen elfojtott gondolatok egyszerre egész súlyukkal ismét reánehedeztek. A mámor megszűnt. Igen, Olga reábizta magát, de azért helyzete semmit sem javult. Ellenkezőleg, maga a leány mondotta, hogy apjától nem számít semmire. Mi történik majd, ha Olgával együtt egyszerre mind a két oldalon elszakítják magokat mindattól, a miben eddig támaszt találtak.

Egy pillanatig fővárosi összeköttetései jártak a fejében. Azután rövidesen elejtette ezt a kilátást is. A míg nőtlen fiatal ember és jó tánczos volt, szívesen hívtuk meg az estélyekre. De így nem, senki sem fog vele komolyan szóba állani.

— Dolgozni fogok — mondotta félhangosan, — talán azért, hogy így nagyobb bizalmat ébreszsen magában. Dolgozni fogok. Mások is így tesznek és Olga kevéssel is meg fog elégedni.

Párszor ismételte még ezt, azután csodálatosan tisztán látta, hogy ismét csak önnönmagát akarja megcsalni. Milyen dologra gondol? Napszámos munkát akar talán végezni? Mert hiszen más akármilyen iparos mesterséget tanulni kell. Persze, valamelyik hivatalba kellene bejutni. De ahhoz pártfogás kell, a pártfogást pedig elveszíti a házasságával. Feltétlenül elveszíti. Olga ismeri az apját, ő pedig ismeri a nagybátyját. Az öreg úr mindent meg tud bocsátani, de rendi és családi büszkeségéhez nem enged hozzányúlni. Nem, ő sem fogja sohasem ezt a házasságot jóváhagyni.

— Talán mégis — gondolta egy idő múlva. — Ha meghallja, hogy Olga szakított az apjával, talán mégis fog engedni. Hiszen jó, nemes szíve van és ha megismeri a leányt, biztosan ő is tisztelni és szeretni fogja. Csak valahogyan meg tudnám ismertetni vele Olgát.

Önkéntelenül is megrázta a fejét erre a gondolatra is. Nem, arra igazán nincsen kilátás, hogy a nagybátyja megakarjon ismerkedni Olgával.

Órák hosszáig járt így. Egyik tervet készítette a másik után, azután belátta, hogy egyik sem vezet célhoz. Csüggedten, elfásultan ment végül haza.

A hajdu már leste, hogy mikor jön.

— Sürgöny jött a tekintetes úr számára.

— Add ide.

A sürgönyt a nagybátyja küldte. Csak annyi állott benn, hogy az esti vonattal Imrebányára érkezik, hajnalban pedig kijön kocsin. De a sürgöny végén még három szó volt:

«Jó híreket hozok.»

Keresztúrnak kedve lett volna fölkapzagni. «Jó híreket!» Tehát sikerült a nagybátyjai közbenjárásnak kieszközölni azt, hogy útibiztosnak vagy ilyesvalaminek a megye egy másik zúgába mehet. És ezért cserébe természetesen le kell majd mondania Olgáról.

A hajdú még ott állott előtte és várta, hogy parancsol-e valamit.

— Nincsen semmire sem szükségem. Elmehetsz aludni.

— Nem vacsorázik a tekintetes úr?

— Már megvacsoráztam.

A hajdú kiment, a főszolgabíró pedig föl és alá kezdett járni a szobában. Később odalépett az íróasztalhoz és az egyik fiókból egy forgópisztolyt vett ki. Vagy egy negyedóraig nézte, azután ismét elesukta.

— Talán még sem lesz reá még szükség. Hiszen jó híreket kapok. Jó hírek előtt pedig nem lövi magát föbe az ember.

A sok izgalom elálmosította. Pár perczig még próbált valami új megoldáson gondolkozni, azután elhatározta, hogy bevárja a nagybátyját. Mégis csak tudnia kell, hogy micsoda jó híreket hoz.

Bement a szobájába és lefeküdt.

Az öreg Keresztúry már reggel kilenczkor odakünn volt. Az arcza csak úgy sugárzott az örömtől. Megölelte a fiatal embert, azután bementek együtt az irodába.

— Megkaptad a sürgönyömet?

— Igenis.

— Na és bizonyosan kíváncsi vagy, hogy micsoda jó hireim vannak a számodra. Okod van a kíváncsiságra, fiam. Nagy fordulat történt, a mit nem lehetett előre látni.

Keresztúry kérdőleg tekintett a nagybátyjára?

— Nagy fordulat? Mi az?

— Hát megmondom. A főispán megválík a megyétől.

— És te ennek örülsz? Bocsásd meg, de most már igazán nem értem.

Az öreg úr kedélyesen nevetett.

— He-he-he. De nem úgy megy ám, a hogy a lapok írták. Nem nyugdíjazzák. Épenséggel nem. Ellenkezőleg. Ő lesz az új belügyi államtitkár. No, ez azután meglepetés, mi?

Ez a fordulat még a fiatal embert is meglepte.

— Hát hogyan történt ez?

— Mindjárt megmagyarázom. Azt már tudod úgy-e, hogy az új belügyminiszternek a főispánunk a sógora. A kormány nagyon erélyesen lát hozzá, hogy rendet csináljon. A sok mindenféle izgága elemmel egyszer és mindenkorra el akar banni. Tavaszra új választások lesznek és abban, tudod, hogy az egész munka úgyszólván a belügyminisztert terheli. Hát egészen természetes, hogy államtitkárnak egy olyan kipróbált, megbízható, bizalmas emberét veszi maga mellé, mint a milyen a sógora.

Keresztúry belenyugodott.

— Hát ezt már értem. De hol van ebben az én számomra az örvendetes ujság?

— No csak ne légy türelmetlen. Hiszen még nem végeztem el. Én sem tudtam az ujságot, maga a méltóságos úr mondotta meg nekem. Mihelyest beérkeztem, azonnal fölmentem hozzá, hogy szerencsét kívánjak a sógora kinevezéséhez és a te dolgodat is szóba hoztam előtte. Ekkor mutatta a sürgönyt, ő is épen akkor kapta. Azután rólad beszéltünk. És mondhatom, mélyen meghatott, hogy hogyan gondoskodik rólad. Azt mondotta, hogy egy Keresztúrynak nem szabad elpusztulni. Most, hogy államtitkár lett, módja van arra, hogy segítsen rajtad. És fog is segíteni.

Keresztúry mégis csak izgatott lett erre az ujságra.

— De hogyan? kineveztet talán a miniszteriumba?

— Nem. Sokkal szebb pályát szánt neked. Hiába, a megye mégis csak összetart. Mondottam az előbb, hogy tavasszal választások lesznek. Nos hát egy kerületet fogsz kapni.

— Egy kerületet?

— Az ám, egy kerületet. Alighanem valahol Erdélyben,

de lehet, hogy itt a szomszédságban. A helyet még nem tudja. A kormánynak szüksége van arra, hogy elszánt és föltétlenül megbízható emberei kerüljenek be a házba. Téged ezek közé sorolt. A közigazgatáshoz nincsen meg talán a kellő gyakorlatod, de odafenn az országgyűlésen, úgy hiszi a helyeden léssz. Na hát, igazam volt, a mikor azt sürgönyöztem, hogy jó ujságokat kozok.

— Ez csakugyan nagy dolog — mondotta Keresztúry is. A képviselőség gondolata egyszerre forrongásba hozta vérért. Az már más pálya, mint itt a megyének egyik félreeső zúgában hivatalnokoskodni. Egy pillanatra ismét a régi, az elhagyott budapesti életet látta maga előtt. Ott szerepelhet, ragyoghat és a további emelkedés is nagyon meg van könnyítve. Képviselőből minden lehet. Valóságos lázat érzett, ha arra gondolt, hogy be fog kerülni az országházba.

Annyira megkapta a gondolat, hogy egy pillanatra megfejtkezett minden egyébről. De az öreg úr maga hozta most szóba Olgát.

— Na hát, úgy-e, hogy igazam volt. — Nem mondotta meg, hogy miben volt igaza. De a fiatal ember összerezett és elhalaványodott. Egyszerre fölismerte, hogy milyen nehéz helyzetben van ismét. Ma délután kell megmondani Olgának, hogy mikor fog érte jönni. És most ez az új kilátás . . .

— Na, hát igazam volt? — ismételte a nagybátyja. — Persze, most nem akarod beismerni. Ilyenek vagytok mind, ha az ember nem tartana vissza, a legnagyobb bolondságokat követnétek el.

Még mindig kedélyesen, jókedvűen beszélt. De hogy az öcsce folyvást hallgatott, hirtelenül élesen a szeme közé nézett. Volt valami a fiatal ember arczában, a mi nem tetszett neki. Egyszerre elkomolyodott, azután rövid hallgatás után ismét megszólalt.

— Hallgatsz? Hm, jól van. Tehát hallgatsz és nem mondd, hogy nekem volt igazam. Ezt sem bánom. Senkitől sem lehet megkövetelni, hogy belássa, ha tévedett. Tőled sem kívánom. Nem is fogom többé szóba hozni ezt a históriát. Gyerekség volt, bolondság volt, elfelejtjük. De figyelj ide édes fiam. Úgy látom, hogy még mindig nem vagy egészen meggyőzve. Még habozol. Még nem tudod, hogy mi tevő légy. Talán ez a leány tényleg tetszett neked, nem

csak az apja pénzére számítottál. Elhiszem azt is. De már más leány is tetszett neked és abba sem haltál bele. Nem szeretem ugyanazt a dolgot kétszer letárgyalni. Úgy sem süli ki semmi új. És mi már erről egyszer beszéltünk, ismered is a véleményemet. De akkor még nem tudtad tisztán, hogy mi között van választásod. Ma már tudhatod. Ha az én szavamat követed, meg fognak választani képviselőnek és a további emelkedés nyitva áll előtted. Az államtitkár jóakaród. Pesten ismerős vagy, semmi kétség, előre fogsz menni. Ez az egyik eset. A másik eset az, hogy elveszed a Révész kisasszonyt. Nem tudom ugyan, hogy ezt hogyan képzeled, hiszen hallottad, hogy az apja mit mondott, de hát ez a te dolgod. Csinos fiú vagy, talán beléd szeretett a leány és hozzád megy az apja akarata ellenére is. Nos hát, tudod azt is, hogy akkor mi vár reád. Hogy az öreg uzsorással ki tudsz e majd békülni, azt nem tudom, hogy azonban közöttünk mindennek vége, azt már elég határozottan megmondtam. Most csak ismételhetem, Révész Gyulának a vejéhez semmi közöm se nekem, se bárkinek, a ki a Keresztúry nevet becsüli. Elég világosan beszélek, úgy-e? Már most, ha ki tudod békíteni Révész urat eheted majd az ő kegyelemkenyerét, a melyhez magad tudod, hogy mi minden tapad. Ha pedig ő is megmarad az ő álláspontján, akkor kereshetsz magadnak valami díjnoki állást, talán meg is kapod, ha van, a ki pártfogoljon, csak azt ne várd, hogy én legyek ez a valaki.

Elhallgatott. Egy idő múlva még hozzátette.

— Lehet, hogy én minden ok nélkül tartottam most meg ezt a hosszú előadást és hogy te már régen kiverted a fejedből az egész Révész nemzetséget. De ha még mindig gondoltál volna erre a tervre, jó volt, hogy tisztán elédbe állítottam a helyzetet. Így ni és most megyek kicsomagolni.

Becsöngette a hajdút és megkérdezte, hogy a táskáját levették-e már a kocsiról. A hajdú jelentette, hogy a táska fönnyen van a szobában. Az öreg úr bólintott az öcsésének, azután a hajdúval együtt kiment.

XVI.

Mariska olyan tágra nyitotta ki a szemeit, a hogy csak bírta, úgy bámult Olgára. Az idő már éjjel felé járhatott, de mind a két leány még teljesen felöltözve ült Olga szobájában. Vacsora után, mikor fölmentek, Olga behívta Mariskát magához, azután elmondott neki annyit, a mennyit jónak látott. Szegény Mariskának ez is sok volt. Először nem is tudott semmit sem válaszolni, annyira megzavarta az, a mit hallott. Lassan mégis magához tért és megpróbált ellenvetéseket tenni.

— De hát — de hát mi lesz veletek? — kérdezte már vagy harmadszor. Olga nem felelt. Mariska erre bátorságot kapott és kísérletet tett, hogy a maga véleményét kifejtse.

— Nézd Olga, te sokkal okosabb vagy mint én, azt igen jól tudom. De azért ne haragudjál, mégsem értelek. Azt mondd, hogy az édes apád kereken megtiltotta, hogy Keresztúry ide jöjjön, sohasem egyeznék belé az eljegyzésbe, azért kell odakünn az erdőben találkoznotok. De Keresztúry is most vesztette el az állását. Hát mi lesz veletek?

Most végre válaszolt Olga.

— Keresztúry férfiú, dolgozni fog. Az tudom, hogy a jólétet és úri módot itt kell hagynom. De ez nem tart vissza. Kevés gyönyörűségem volt eddig is abból, hogy az apámnak pénze van. A lemondás erről nem esik nehezemre. És egy keveset hallgatott, azután halkabb hangon folytatta. És én abban találok a boldogságomat, hogy legyen valakim, a ki megértsen és szeressen.

Mariskát ma szokatlanul nehezen lehetett meggyőzni. Kissé félénk hangon, de ismét közbevetette:

— No és csakugyan azt hiszed, hogy Keresztúry lesz ez a valaki? Biztosan tudod, hogy ő megért és szeret?

— Ha nem hinném, nem bíztam volna reá magamat. Hadd el, Mariska, sokkal messzebb mentem, minthogy akár csak önmagam előtt is visszatérhetnék. De nem is akarok visszatérni. Megpróbálok, hogy a saját sorsomat a saját kezembe vegyem.

Mariska szomorúan horgasztotta le a fejét. Belátta, hogy Olga meg fog maradni az elhatározása mellett.

A fali óra tizenkettőt ütött egymás után. Olga fölkel és megsókolta barátnijét.

— Későre jár már az idő, Mariska, eredj aludni. A mit elmondottam, arról úgy is tudod, hogy egyelőre titokban kell maradnia. Nem sokáig, csak holnap délutánig. Holnap délután Keresztúry megmondja, hogy milyen terve van. És akkor abba hagyom ezt a csúnya titkolózást és nyíltan megmondom az apámnak, hogy én ahhoz fogok hozzá menni, a kit magam választottam.

— Rettenetes jelenet lesz — mondotta Mariska.

— Lehet, de egyszer túl kell esni rajta. No de talán nem is lesz olyan borzasztó. Azért nyugodtan alhatol. Jó éjszakát.

— Jó éjszakát Olga.

A függőlámpa lángja nyugtalanul lobogott. Olga sohasem engedett villamos világítást vezetni be a szobájába. A nagy fény bántotta szemét. Már este is kevés olaj volt benne és a szokatlan hosszú fönmaradásban ez a kevés is kifogyott.

Olga nézte, hogy a láng hogyan pislog, egy ideig egészen halaványan, azután hirtelen ismét magasra fölesap. Mikor elfordult, sárga csíkok tánczoltak a szemei előtt.

-- Mégis izgatott vagyok — gondolá. Alulról lépéseknek tompított zaja ütötte meg a fülét. Épen alatta van atyjának a dolgozószobája. Révész bizonyosan még szintén fenn van és valami nyugtalan gondolat őt is bántja, azért jár folytonosan föl és alá. Olgának egyszerre csak egy ötlete támadt. Ha most lemenne és az éjszaka csöndjében beszélne az édes apjával. Talán mégis meg tudnák egymást érteni. Talán nem válnék szükségessé, hogy az utolsó lépést is megtegye.

A gondolat megtetszett neki. Nappal mindenki izgatott, ideges, akkor nehezen lehet nyugodtan beszélni. De most talán sikerülni fog.

Már épen a gyertya után nyúlt, hogy levilágítson magának a sötét lépcsőn, mikor egyszerre hallotta, hogy odalenn egy ajtó bezáródik. Apja kiment a dolgozószobából és bizonyosan aludni tér.

— Késő — mormogá Olga — késő. Pedig, ki tudja. De talán jobb így.

— Emlékezel-e Mariska, mikor utoljára idekünn sétáltunk, még egészen tél volt — Olga megpróbálta, hogy telje-

sen elfogulatlan hangon beszéljen a mai séta alatt is. Neki még valahogyan sikerült ez, de Mariskának majdnem a fogai vaczogtak az izgatottságtól. Nem is hallotta, hogy Olga mit beszél hozzá.

— Csakugyan, már majdnem négy hete nem voltunk az erdőben együtt — folytatta Olga. — Nézd, azóta hogy kitavaszkodott. Már a hóvirágok is nyílnak.

Mariska valahogy leküzdötte a fölindulását. Ő is megpróbálta, hogy közönyös dolgokról beszéljen.

Igen, akkor voltunk itt utoljára, mikor azt a zsák mesét mondtad el. Tudod azt, a melynek a végével nem voltam megelégedve.

Olga elkomolyodott. Tegnap is ez a mese jutott az eszébe és ma Mariska újra szóba hozza. De azután mosolyogni próbált.

— Az ám, neked úgy-e az nem tetszett, hogy a királykisasszony a boldogság zsákja alatt is összeesik. Hát tudod mit, csináljunk ma a mesének egy új befejezést, a melyben a királykisasszony nagyon, de nagyon boldog lesz.

Mariskának ma nem igen járt mesén az esze. Egyre azon törte a fejét, hogy minden pillanatban jöhet Keresztúry és akkor ő igazán nem tudja, hogy mit csináljon. Szerette volna megkérdezni Olgát, hogy velök maradjon-e vagy pedig félreálljon, de nem merte. Félfüllel azért mégis oda hallgatott, hogy Olga mit beszél. Új befejezést akar csinálni a mesében. Mariska reáhagyta, hogy az nagyon jó lesz, csak csinálja meg.

Olga gondolkozott.

— Hány óra van — kérdezte hirtelenül.

— Mikor hazulról elmentünk, fél öt volt.

— Fél öt. Tegnap már fél hat is lehetett, a mikor találkoztunk — Olga félig magának beszélt. Azután ismét a mese jutott az eszébe. — Hát igen, csináljunk egy új, jó befejezést. Például, hogy mikor már a királykisasszony évekig hordozta a boldogtalanság zsákját, egy napon csakugyan megkapta a boldogságát. És mikor a királykisasszony azt a vállára vette, úgy érezte, hogy csodálatos változáson megy keresztül. Mintha nem is volna teher a vállán, olyan jól, olyan könnyűnek érezte magát. A szürkeség, a mely eddig körülvette, egyszerre eloszlott és csodaszép vidéket pillantott meg, a

melyet aranyos napsugár ragyogott be. Fialtal lett újra és ruganyos léptekkel indult meg egy ösvényen, a mely a gyönyörű táj felé vezetett.

Mariska akaratlanul is odafigyelt. A mesék mindig érdekelték és ez a befejezés tetszett neki.

— Na és hova jutott el a királykisasszony az új ösvényen — kérdezte. Olga tovább akart beszélni, de ebben a pillanatban közeledő lépéseket hallottak az erdőben. Mindketten összerezzenek. Olga arcza, minden magára erőszakolt önuralom ellenére, biborpiros lett. — Keresztúry jön — mondotta halkán.

De a közeledő nem volt Keresztúry. Egy kis tót fiú jött velök szembe, közben egyre maga köré tekintgetett. Mikor a leányokat megpillantotta, egyenesen feljök tartott. Úgy látszik, ismerte Olgát, mert levette a kalapját és hozzálépett. Azután a kabátjából egy összehajtogatott papirost húzott elő. A papirost kibontotta, csak arra szolgált, hogy egy levél, a mely benne volt, el ne piszkolódjék. A levelet odaadta Olgának.

— A pan főszolgabírótól — mondotta.

Olga átvette a levelet. Nem bontotta föl azonnal, pár pillanatig még a kezében tartotta. Mikor a kezére pillantott, észrevette, hogy az erősen reszket.

— Bizonyosan valami közbejött, azt írja meg — vélekedett Mariska, a ki roppantul megkönnyebbült annál a gondolatnál, hogy a találkozás elmarad. — De nem bontod föl a levelet?

Olga még mindig habozott. Valami titkos szorongással nézte a levelet, maga sem tudta jóformán, hogy mitől tart, de félt. Önkéntelenül is mérlegelte kezében a papirost. Jóval nehezebb volt, mint a rendes levelek szoktak lenni, nem, ebben több van, mint egy pár sor. Azután úgy találta, hogy a mostani viselkedése izléstelen. Úgy komédiázik a levéllel a kezében, mintha a szinpadon volna. Fölszakította a borítékot és hozzálátott az olvasáshoz.

A levél csakugyan hosszú volt, Keresztúry reggeltől fogva egészen mostanáig mást sem tett, minthogy ezt írta. A képviselőség kilátása az ingatag embert teljesen levette a lábáról. A sok mindenféle rázkódtatás között, a mely az utóbbi időben érte, már majdnem elfásult, de a főispán ígérete most hirtelenül új életre keltette. Az öreg Keresztúry

talán maga sem tudta, hogy milyen nagy hatást tett unokaöccsére, a mikor a mérleget olyan kiméretlen formában állította föl előtte. A főszolgabírónak azt mondta magának, hogy nagybátyjának tényleg igazsága van. Ha makacsul ragaszkodik elhatározásához, úgy magát, mint Olgát lehetetlen helyzetbe viszi bele. A másik oldalon pedig a képviselőség kilátása egyre kecsegtetőbb képeket rajzolt eléje. Ismét eszébe jutott, hogy tegnap milyen kétségbeesetten próbált valami kivezető utat találni, minden eredmény nélkül. Most sem tudna, de le kellene mondania még egy fényes, váratlan kilátásról is. A képviselőség tényleg csak egy ilyen szinte csodálatos fordulat következtében nyílt meg számára. Ha nem ragadja most végre üstökén a sorsot, soha sem fog hasonló helyzetbe kerülni többé. És Keresztúry elhatározta magát. Leült és egy hosszú levelet írt Olgának. A levél banalis volt, Keresztúry sem tudott mást írni, mint a mit hasonló körülmények között már százszor megírtak. Előre bocsátotta, hogy érzelmei nemcsak hogy nem változtak, de ma még erősebbek, mint valaha. Tudja, hogy egész életében boldogtalan lesz. De a tisztességes ember inkább önmaga lesz szerencsétlen, mintsem hogy magával rántsza azt is, a kit szeret. Már pedig ő föltétlenül így cselekednék, ha ahhoz tartaná magát, a mit Olga tegnap, — talán csak egy pillanatnyi benyomás alatt — mondott. A mi őt illeti, szívesen magára vállalná a legdurvább munkát is, csak hogy Olga mellette élhessen. De nem teheti ki egy bizonytalan és szinte kilátás nélküli jövőnek Olgát. Már pedig jövőjök — a házasság esetében — ilyen volna. Olga maga mondotta, hogy apjától nem számíthat semmire és bizonyos előítéletek őt is megfosztanak attól, hogy családja vagy barátai befolyását igénybe vehesse. Az állását, mint Olga tudja, elveszítette és bár nem szívesen tér ki ilyen részletekre, azt is meg kell jegyeznie, hogy vagyona nincsen és így semmi eszköz sem áll rendelkezésére, hogy jövőjököt bármilyen formában is biztosítsa. Ilyen körülmények között, miután mindezt átgondolta, becsületes ember létére nem marad más kivezető útja, mint a mit abban a reményben — hogy Olga sem fogja félreérteni — most előad. Bármilyen sajnó fájdalmat érezzen is, le kell mondania arról a reményről, hogy Olga sorsát a magáéval összekösse. A menygyben talán Olga úgy érezné, hogy irányában lekötötte ma-

gát, föloldja a szava alól és végezetül csak azt kéri, hogy Olga néha csak annak a barátságnak és szeretetnek egy részével gondoljon reá vissza, mint a melyet ő élete fogytáig egyetlen és igaz szerelme iránt fog őrizni.

Olga először figyelmesen olvasta a levelet. De alig futotta át az első oldalt, már tudta, hogy mi következik.

Még egyetlen szó sem vonatkozott a levél tulajdonképeni céljára és Olgát hirtelenül az az érzés fogta el, mintha durván arczulütötték volna. Lázasan fordította át az oldalakat, a sok szóbeszéd nem érdekelte. Azt kereste, hogy mind ebből mi következik. Megtalálta, Keresztúry föloldja öt szava alól . . . Tovább már nem tudott olvasni.

Mariska ijedten nézte, mint változik el Olga az olvasás alatt. Ez már nem volt a rendes sápadtság, valami szürkés hamuszín borította el az arczát, a pupillái pedig szokatlánul kitágultak. A levelet még mindig görcsösen szorongatta a kezében. Mariska megpróbálta, hogy szóljon hozzá.

— Olga, az Istenért, csak nem valami rossz hír az, a mit kaptál? De Olga nem válaszolt. Nem is tudott válaszolni, az agyára tompa kábulás nehezedett reá, úgy érezte, mintha feje ólomból volna. Tehát, tehát ez a boldogság, a mit saját maga választott. Megalázta magát, odakinálta magát és ezt a levelet kapta viszonzásul. Ezt a levelet.

Hirtelen összerázkódott és körültekintett. Igaz, hiszen Mariska itt áll mellette. Az most figyel, nézi őt, az előbb szolt is valamit hozzá. Mit mondjon neki? Hiszen beavatta a titkába, tartozik neki valami magyarázattal. Megmondja, hogy a főszolgabíró úr meggondolta magát? Hogy nem fogadja el az ő — hogy is írja csak a levélben — az ő áldozatát. És azután sajnáltassa magát Mariskával. És tőrje, hogy Mariska vigasztalja, mert bizonyosan fogja vigasztalni. Ennél a gondolatnál az előbbi kábulás engedett valamit. Nem, sajnálni és vigasztalni nem fogja senki sem. Elrontotta az életét, de ez nem tartozik senki másra, csak ő reá.

Fölemelte a fejét, azután végigsímitott kezével a homlokán. Láttá, hogy Mariska minden mozdulatát figyelemmel kíséri.

— Jobban vagy már?

— Nem volt semmi bajom, csak elszédültem egy kicsit. Tudod, hogy az gyakran fordul elő nálam.

Mariska ugyan nem emlékezett hasonló esetre, de nem kérdezősködött tovább. Megnyugodott, hogy Olga ismét jobban van, ámbár szentül meg volt győződve arról, hogy a levélben valami kellemetlen hír állott. De ha Olga nem akarja megmondani, hát ő sem firtatja. Sőt helyesebbnek találta, ha ismét valami közönyös dolgról beszélgetnek. Azalatt Olga teljesen rendbe szedte magát. Igaz, az előbb, a mikor a fiú megzavarta őket, a mesének új befejezését csinálták. Ez ártatlan tárgy, a legokosabb lesz, ha most tovább folytatják.

— Nem akarsz végig csinálni a mesét? — kérdezte.

— A mesét? — Olga hamarjában nem tudta, hogy miről van szó. Azután eszébe jutott az új befejezés. — Igaz, új befejezést csináltam. Hol is hagytam el?

— Ott, hogy a királykisasszony egy gyönyörű, virágos tájat pillantott meg, a melyen arany napsugár ragyogott és azután megindult az ösvényen arra felé.

Olga mosolygott. Szomorú mosoly volt.

— Félek, hogy az új befejezés sem lesz jobb, mint a régi. A királykisasszony elindult a virágos, napsugaras táj felé, de alig haladt egy darabig, az előbbi szürkeség ismét körülfogta. Virág, napsugár mind eltért és a királykisasszony most már tudta, hogy ezek a szép dolgok nem az ő számára vannak teremtvé és hogy neki örökösen a szürkeségben kell majd haladnia. És úgy érezte, hogy a teste kétszerte oly nehéz lett, mint a milyen azelőtt volt.

Az utolsó szavakat olyan hangon mondotta, hogy Mariska meglepetve pillantott reá. De Olga azt nem vette észre. Merően tekintett maga elé — egy ideig hallgatott — azután befejezte a mesét.

— És a királykisasszony beletörődött a gondolatba, hogy fényben és világosságban sohasem lesz része, de ámbár roskadozott a terhe alatt, mégis emelt fővel ment előre — mindig előre — az örökös, szomorú szürkeségbe.

XVII.

A főispán fogadószobája egészen telve van kihallgatásra várakozó felekkel. Az új főispán nem fogad mindennap, csak kétszer egy héten. Úgy találja, hogy ez tetemesen növeli a

tekintélyét. Az új főispán különben más tekintetben sem hasonlít elődjéhez. Ugyanabból a családból származik ő is, — a megyébe nem jöhet idegen — mikor a nagybátyját kinevezték államtitkárnak, valamelyik miniszteriumból hozták haza főispánnak. Még fiatal ember és szörnyen erélyes. Mindenbe beleavatkozik, mindenről tudni akar, de az körülbelől ki is meríti tevékenységét. Pestről különben egy fiatal ujságíró hozott magával, a ki dühös vezércikkeken támadja a nemzetiségi izgatókat és meglepéssel konstatálja, hogy az új főispánban végre emberökre találtak. Nemzetiségi izgatók ugyan nincsenek a megyében, de a főispán azért fölküldi a megvörösczeruzázott cikkeket s miniszteriumba, hadd lássák, hogy ő dolgozik.

A régi főispáni titkár is hazakerült Pestre. Helyébe egy fürge, csupasz képű úr jött, a ki nem hord monoklit és bámulatosan sokat mozog. Mindenütt ott van, mindenben részt vesz, mindenkivel szóba áll. Ő a főispán jobb keze és neki kell beszámolni arról, hogy a megyében mi történik.

Most is a fogadóteremben van és sorba egy pár szót vált a várakozókkal. Mindegyiket ismeri és tudja, hogy miért jött kihallgatásra. Mosolyog, kezét szorít, adomákat beszél el, egyszóval nagyon kedves, előzékeny ember. A kedves, előzékeny ember azelőtt napidíjas volt egy kisebb hivatalban.

A főispán szobájából most csengetyűszó hallatszik. A titkár magához kapta a papirlapot, a melyen a kihallgatásra jelentkezők sorrendben vannak fölírva és nesztelen léptekkel eltűnik a zöld párnás ajtó mögött.

A méltóságos úr már fölvette azt az arczát, a melyet kihallgatások számára tartogat. A megyei rossz nyelvek azt állítják, hogy naponként órák hosszat ül a tükör előtt és tökéletesíti magát ebben a művészetben. De meg kell adni, hogy ennek a fáradságnak meg is van a maga látszatja. A főispán úr olyan mereven, hozzáférhetetlen kifejezéssel nézi az előtte állót, hogy gyöngébb idegzetűek rendesen zavarba jönnek.

A főispán átveszi a titkártól a névsort. Azután átfutja. Az egyik név föltűnik neki.

— Az imrebányai polgármester? — olvassa. — Ezzel már a kegyelmes úrnak is volt baja, úgy-e?

A titkár tagadólag rázza a fejét.

— Nem, méltóságos uram, az a régi polgármester volt. A ki ma itt van, azt most választották meg.

— Ah, tehát az a izé — na nem jut eszembe a neve — az az izé megbukott.

— Igenis, a városi bánya miatt bukott meg. Valami lehetetlen föltételeket akart bevenni a szerződésbe, a mibe a vállalkozó nem mehetett bele. Jó ideig veszekedtek, végre a közgyűlés megunta a dolgot és leszavazta. Arra azután lemondott.

A főispán most már emlékezett.

— Ah igen, hiszen nagy látvány is volt tavaly odakünn Imrefalván. Én még akkor nem nagyon törődtem a megyei dolgokkal, de most már emlékezem. Még a kegyelmes urat is megtámadták. Valami uzsorás volt odakünn a vállalkozó, azután a nép föllázadt.

— Igenis, Révész Gyulának hívták a vállalkozót. Persze nem kapta meg újra a bërletet, a nyáron már el is költözött. Különben elég baja van a leányával is.

A főispán nem kérdezősködött tovább, de a titkár kötelességének tartotta, hogy mindent elmondjon, a mit tud.

— Egyetlen leánya van és azt beszéltek, hogy beleszeretett az akkori imrefalvi főszolgabíróba, Keresztúryba. Meltóztatik tudni, most képviselő. Nem tudom, hogy ez igaz-e, de annyi bizonyos, hogy a leány nem törődik semmivel, azt mondják búskomorsága van.

A főispán nem volt már többre kíváncsi. Újra kezébe vette a jegyzéket.

Úgy, úgy, tehát ez nem a régi polgármester — mondom még egyszer. — Na hát szerencséje is, hogy elkerült innen, mielőtt még velem lett volna dolga. A kegyelmes úr túlságosan engedékeny volt. De én majd megtanítottam volna azt az izgága frátert. Különben most már mindegy, földolog, hogy nem alkalmatlankodik többé. Kezdhethük a kihallgatást.

Az imrefalvi kintinban csapatosan ülnek a munkások. Szombat este van, most fizetik ki odaát az irodában a heti bért. A ki megkapta a pénzét, ide jön a kintinba egy kis pálinkára és beszélgetésre.

A pálinka rohamosan fogy, de a beszélgetés lassú és vontatott. Egyiknek sincsen nagy kedve, hogy mondjon valamit. De néha mégis hallatszik valami hang, kívált, ha új alak

jön át az irodából. A hang nagyon csöndes, de azért tele van gyűlölettel és keserőséggel.

— Ismét annyit vontak le, hogy nem maradt több pénzem csak két korona. Hát hogy menjek ezzel haza az aszszonyhoz?

— Hát miért ittál annyit?

— Miért? Hát csak kell ez az embernek.

Néhányan reábólintanak a fejökkel. Igazsága van, a pálinka kell. Más élvezet úgy sincsen.

— Egyre rosszabb lesz itt minden — a ki ezt mondotta, előbb óvatosan maga köré tekint. Azután megnyugodik, csupa megbízható ember ül itt együtt. Most már bátrabban folytatja. — Igenis, minden rosszabb lesz. Az új uraság, Blau, az még rosszabb, mint Révész volt. Még több a levonás és keresni alig lehet annyit, mint azelőtt.

— Pedig azelőtt sem kerestünk semmit — szólt valaki közbe az asztalvégről. — Nem is élet ez. Én most minden héten kapok ujságot Pestről, abban mindez meg van írva. Hogy nincsen senkinek sem jussa ahhoz, hogy bennünket kihasználjon és még sok más efféle. Nagyon jó ujság, majd odaadom nektek is.

Egy öreg munkás nagyon megcsóválja a fejét.

— Igen és ha megtalálják nálad, akkor elbocsátanak. Nincs annak semmi értelme, hogy ilyeneket beszél. Tudhatod, hogy hová jutsz az ilyesmivel, hiszen itt voltál tavaly. Hányat becsuktak és mi mégsem értünk el semmit. Nem, nem, engemet hagyj békében az ujságoddal.

— Pedig az ujságnak igazsága van — erősítgeti a másik. — Most még gyengék vagyunk. De majd... majd egyszer...

— Kilencz óra van — kiáltja be a kantinos. — Becsukom az üzletet.

Az emberek összeszedelőzködnek. Egyik-másik támolyog is, szombaton este ez így van rendén. Azután lassan kimennek a kantinból. Az, a ki az ujságról beszélt, még szeretne vitatkozni. Menés közben is újra ismételteti.

— Majd meglátjátok. Majd... majd egyszer...

Majd egyszer.

GYERMEKEMLÉK.

Falu végén állt a házunk,
A temető árka mellett ;
Ott telt az én gyermekségem,
E rég elszállt rózsás felleg.

Mennyi boldog gyermekemlék,
Mely a multból visszahárul,
Fele részét úgy lesém el
Édes anyám ajakárul . . .

Őszi nap volt, tiszta, fényes,
Mint tavaszról tünde álom.
Színes sugár reszketett a
Sárga lombon, gyér fűszálon.

Egy méhdongás sem zavarta
A komoly, nagy méla csendet ;
De távol a szőlőhegyről
Szüretelők dala zengett.

Rakva volt a tőke dúsan,
Folyt a munka, telt a puttony,
Szüretelt az egész háznép,
Édes anyám volt csak otthon.

Betegségből lábadozva
Kiült a jó őszi napra,
Lelkét már az elmulásnak
Hűs fuvalma meg-megcsapta.

S felsohajtott: «Én Teremtőm,
Nincs messze az éjszakáig,
Csüggedt lelkem Hozzád készül,
Megtört testem sírba vágyik.

Örömet is hajtanám én
Fáradt fejem' pihenőre;
De mi lesz hajh, kis fiamból!
Istenem! mi lesz belőle?

Kis fiacskám! . . . Nálam nélkül
Beh szomorú lesz az élte.
Oh Irgalmas! oh Kegyelmes!
Tarts meg néki, tarts meg érte . . .»

Összerezzent. Im megzördül
Vad bozótja a garádnak.
Mi az, a mi erre csörtet?
Csavargó, vagy kóbor állat?

Nem! . . . Lihegve egy fiucska,
A bozótból csak kiserdül.
Én futottam éd's anyámhoz,
Haza szökve a szüretreül;

S kis kezemben két kifacsart
Szőlőszemet szoritottam,
És kiáltám boldog arczezal:
Édes anyám, neked hoztam!

VARGHA GYULA.

AZ ANGYAL.

Szelíd, tündöklő angyal áll,
Főhajtva, éden-kapunál.
S a mélyből, ijesztőn, sötétén,
Egy ördög megy el arra épen.

S meglátva őt e fény-özönben,
A makacs szellem visszadöbben:
Először — úgy érzi — szívébe
A megbánás most költözék be.

Bocsáss meg, — szól — csodállak ám!
Nem ragyogtál hiába rám,
Még sem lehet, lám, a világon
Mindent gyűlölnöm és utálnom.

PUSKIN után, oroszból

SZABÓ KÁROLY.

A MAGYAR ZENE ELMÉLETÉRŐL.

A *Budapesti Szemle* 1904. évi áprilisi füzetében bírálat jelent meg könyvemről, a *Magyar zene elméleté-ről*. Írója, úgy látszik, félreértett egyet-mást abból, a mi könyvem kiindulása és anyaga. Félreértései nagyon lényegesek. Mindenekelőtt azt az állítást tulajdonítja nekem, hogy a magyar zene két forrásból lett: a görög világ és a Bach-Händel korszak zenéjéből. Én sehol sem mondom azt, hogy muzsikánk a görög zenéből bontakozott ki. Sőt könyvem 238-ik lapján egyenesen tiltakozom annak a föltevése ellen, mely szerint a modern zenének az antiktól való leszármazását tárgyalnám. Szó szerint ezeket mondom: «A magyar zene bizonyos elemei az *egyházi zenéből* származnak, más elemei pedig a *Bach és Händel korszakában* születtek. Ebben a két talajban gyökerezik a magyar zene. Hogy e források őseredete viszont hol rejlik: a görög zenében-e, Indiában-e vagy másutt, az már nem tartozik vizsgálataink keretébe.» Világosan megjelölöm tehát itt — és könyvemnek még számos helyén — azt, hogy hol keresem a mi zenénk gyökereit.

A görög zenét egyetlen egyszer sem említtem úgy, mint a magyar zene forrását, de igenis «hiszem» azt (a mit velem együtt minden kornak és nemzetnek történetírói vallottak), hogy a culturák a görög és latin ősforrásból szedték bizonyos elemeiket. E culturák közé tartozik a zenei műveltség is és a zenei népcsaládok közé a magyar is. A görög elméletet mint ősmintát, nem mint közvetlen forrást és nem mint a *magyar* zenére tartozó különleges forrást tárgyalom. Így olvasható ez a 28-ik lapon: «A XVI. század első felében Erdősi (Sylvester) Jánosnál a hexameter és pentameter is fölbukkan. Ugyanennek az időszaknak a zenéje, nevezetesen a görög hangnemek mintáját követő *egyházi «tonus»-ok*, azután a contrapunctisták képletei döntő befolyással voltak a magyar zenére.» Itt tehát azt mondom, hogy ze-

nénket az egyházi hangnemek irányították, a melyekről viszont (a legtöbb theoretikus szerint) valószínű, hogy az antik hangnemekkel kapcsolatosak.

Szükséges volt könyvemben utalnom arra, hogy bizonyos — a magyar zenében is sűrűn előforduló — elemek, dallamok és rhythmusok annyira ősrégiek, hogy nem szorultunk volt rá a *czigány* szolgáltatásaira. Így a 240-ik lapon azt mondom: «Nyolczadik és kilenczedik századbeli írók, mint Flaccus Alcuin és Aurelianus Reomensis, nem említik ugyan a görög és a keresztyén zene kapcsolatát, de byzanci forrásokban — főként Bryenniusnál — található olyan nyomok, a melyek a középkori zenének az antik rendszerből való kialakulását sejtetik. Sokolowsky (*A görög ó-kor zenéje*) és Bianchini (*Les chants liturgiques de l'église arménienne*) szerint nemcsak az orosz orthodox egyház és a mai görögök zenéje, hanem a latin szertartású egyház énekei is az antik görög zenecultura hatását mutatják. Egyes hangközök mellőzése a diatonikában (a mi bizonyos al-dunai lakosoknál, töröknél és skótnál észlelhető), szokatlan menetek a septimáról a quintre, a terczről a bővített negyedre (skandinávnál, töröknél, oroszánál, baskirnál, vogulnál stb.) maradványai a régmúltak. Nincs sem értelme, sem tudományos alapja annak, hogy éppen a magyar zenét tüntetik föl úgy, mint a mely a maga szövetét a *czigánytól* kapta volna. Hisz évszázadok, sőt évezredek óta telítve volt a levegő olyan pogány és keresztyén zenei elemekkel, a melyekhez könnyen hozzáfért minden nép, tehát a magyar is, és a mely elemek sajátzerű selectiójából lett a magyar zene.» Látnivaló, hogy az antik és középkori forrásokhoz soha sem kapcsolom specialiter a *mi* zenénket.

Hogy a régi, főként az Aristoxenus-féle rhythmikai elvek (bizonyos kolonok, a katalexis, az irrationalis nyújtás, a hesychastikus előadás stb.) mennyira mutatkoznak a magyar zenében, ennek vizsgálatával, azt hiszem, nem követtem el hibát. Tudományos kötelességem volt. Ezt teszi Westphal, mikor a német zenét és Lussy, mikor a francia zenét taglalja. Ezt teszi minden verstanunk, mikor nyomozza, hogy a classikus vagy teszem a germán-román versidomok milyen hatással voltak költőinkre. Egyébként pedig zenénket nemcsak a görög rhythmikához mérem, hanem külön fejezetben (*Zenénk és más fajok zenéje*) összehasonlítom a román, tót, cseh, morva, finn, török, francia,

németalföldi, angol, skót, ír, norvég, svéd, dán, orosz, olasz és lengyel zenével is.

A könyvről szóló bírálatban azután a következő mondatot olvasom: «Hogy Kálmán Farkas kimutatta néhány magyar dalnak az egyházi zeneköltéssel való kapcsolatát, ez nem bizonyít semmit a Bach-Händel korszak mellett.» Ebből a mondatból azt sejttem, hogy a bíráló kettős tévedésben van. Úgy gondolja, hogy Bach-Händel korszakon az egyházzenei kort értem, továbbá, hogy e két korszakot *egy* forrásnak veszem, holott se nem értem a Bach-Händel korszakon az egyházzenei kort, se nem veszem e két fogalmat egynek. Én Bach-Händel korszaknak mondom a contrapunctisták korát, a mint ez könyvem bevezetőjében, a 21-ik lapon olvasható: «Mikor Bach-Händel-korszakról fogok beszélni, ne gondoljanak csak a XVII—XVIII. századokra. Ez a gyűjtőnév a korábbi évszázadokra is vonatkozik: általában az ellenpontozó mesterekre és az organistákra. Teszem a Bach előtt száz évvel élő Frescobaldira vagy a francziákra, a kiktől a czifrázatokat, «agrément»-okat kaptuk. Bach és Händel neveit azért használom, mert betetőzései a polyphonikus művészetnek.» Ezt a két terminust — Bach-Händel-féle (ellenpontozó) korszak és egyház-zenei korszak — soha sem használom egymás helyett: mindig egymás *mellett* szerepeltetem. Így a 29-ik oldalon: «Az egyházi hangnemek és az ellenpont korszakában születik a magyaros mintázás.» Vagy a 44-ik lapon: «Miként a súlyozást, úgy az ütemnemet is az egyházi és ellenpontos zenéből vettük.»

A cikkíró kevesli bizonyítékaimat. A 30—73., valamint a 265—331-ik lapokon a magyar zenét párhuzamba állítom az ellenpontozó korszaknak *minden egyes* tánczával külön-külön (a sara-bande-dal, chaconne-nal, passacagliaival, gaillarde-dal, loure-ral, gigue-gel stb., majd Goudimel, Lully, Rameau, Bach és más XVI—XVII. századbeli mesterek műveivel), az egyházi zenével való kapcsolatot pedig az összhangzattanom (229—265-ik l.) tárgyalja, *egyenként* járva utána a dór, hypophig, hypoeol, lyd és a többi egyházi hangnemeknek a Pálóczi Horváth Ádám által megőrzött dalokban. Nem tudom, sikerült-e könyvem olvasóját meggyőzni tételeim igazságáról, de a bizonyítás feladata elől, azt hiszem, nem tértem ki.

A bíráló szememre veti, hogy a felütés és páratlan üteműség kérdését egy «kézlegyintéssel» intézem el. Mikor csupán e két kérdés megvilágítására az olvasó elé viszem Arany János,

Arany László, Fogarasi, Greguss, Erdélyi, Ponori Thewrewk, Négyesy, Csengeri elméleteit és mint zenei példákat idézem többi között a Szegedi-, Náray-, Szelepcsényi-, Bozóky-, Tárkányi-Zsasskovszky-féle egyházi gyűjtemények énekeit, azután a XVI. századbéli magyar passamezzokat és ugrós tánczokat, Horváth Ádám közléseit, Erkel Ferencz opera-részleteit, akkor nem tudom, hogy a «kézlegyintés» szó teljesen ráillik-e erre a tárgyalási módra?

A bíráló idéz könyvemből zeneköltőket, mint olyanokat, kiknek műveit én magyaros mintákul ajánlom. Ezt a listát ki kell igazítanom, mert én Liszt Ferencz *Petőfi szellemének* című művét (272. l.), a *Szent Erzsébet Legendájá*-ból való részletét (292. l.), *Epithalam*-ját (318. l.), Császár *Kunok* című operáját (137. és 278. l.), Joachim *Magyar hegedüverseny*-ét (207. l.), Ruzitska *Magyar nótá*-ját (275. l.), Rózsavölgyi *Magyar nótá*-ját (281. l.) épen mint elriasztó példákat idézem, viágosan oda téve a hangjegy mellé azt, hogy magyartalan vagy kevéssé magyaros. A bíráló pedig ellenkezőleg rám olvassa ezeket, mint általam magyarosaknak vallott zeneműveket.

De hogy minden, a mit Liszt, Mosonyi, Doppler és mások írtak volna, eo ipso magyartalan lenne, ebben nem érthetek egyet a bírálóval. Lisztnek, a ki nem beszélt magyarul, és Mosonyinak, a kit korábban Brandnak hívtak, köszönhetünk jó magyar zenét is, viszont Verseggy, a ki tudott magyarul, mint zenész sokszor idegen szellemű. A műzene iránt ne legyünk a priori bizalmatlanok; itt is sok a hamis magyarság, de a nép ajkán is. Könyvemben vagy kétszáz népies hangjegyidézet mellett van természetesen műzenei idézet is. Többek közt az összhangzattanban, a hol accordok magyaros beállításáról, előkészítéséről, feloldásáról van szó, népdalokat lehetetlen idézni. Viszont a dallamtanban minden egyes műzenei idézetről igyekszem megállapítani azt, hogy magyaros-e vagy magyartalan, és csak akkor döntök a magyarsága mellett, a mikor valamely — közvetlenül előtte idézett — népdallal hasonló természetű. Így fogadom el közös dallamtani tünetek alapján a *Vékony deszkakerítés* . . . nyomán Goldmark *Magyar ábránd*-ját, *A faluban a legárvább én vagyok* . . . kezdetű nóta nyomán Thern *Tihany ostroma* című operájának egy részletét, a Geleji Katonánál, a Batthyányi- és Patay-codexekben előforduló szentháromság-ünnepi ének nyomán Doppler *Ilká*-jának egy dallamát. A műzenei példa szom-

szédságában, előtte vagy utána, mindenkor ott van a magyarságát erősítő vagy czáfoló népzenei idézet, hol világi, hol egyházi.

A bíráló végül megjegyzi azt, hogy magyaros zenei hatások «kitervelésére» buzdítok. Ez a panasz váratlanul ér. Mert könyvemnek épen az az egyik alapgondolata, hogy a magyaros zenét — a *multunkhoz* való visszatéréssel kell gazdagítanunk. Hisz nyíltan vallom, hogy a mai szűkes phraseológiát a korábbi évszázadokban dívott, de az elméletektől mesterségesen elnyomott kifejezőmódok fölelevenítésével kell megmentenünk az egyhangúságtól. A 12-ik lapon a következőket mondom: «A magyar zenei rhythmus vérszegényebb ez idő szerint, mint a XVII. és XVIII. századok műveiben. Ebben hibásak azok a theoretikusok, a kik faji zenénk iránt végtelen szeretettel voltak ugyan eltelve, de a magyar zene fejlődésének korlátokat szabtak, olyanokat, melyek a multak szellemében egyáltalán nem gyökereznek.» Könyvemnek első öt fejezete felfüggeszti az egyes elméletekben fölállított zenei tilalmak egy részét és pedig a Pálóczi Horváth révén ránk maradt énekek, a kurucz zene, a régi egyházi költészet, azután a strassburgi Bernhard Jobin-féle lantgyűjtemény (1572—73), a Picchi-féle *Balli d' arpicordo* (1621) stb. okmányai alapján. Az itt megnevezett gyűjtemények, valamint a Susato-féle antwerpeni kiadvány (1551), a Heckel-féle *Lautenbuch* (1562), a Paix-féle *Orgeltabulatur* (1583) nyújtják ugyanis a legrégebb magyar táncz-mélekeket. Ezeknek a stylusát szeretném el nem ejtetni.

A mi pedig a jövőre «kitervelendő» hatásokat illeti, rólok a bevezetés 22-ik lapján a következőket írom: «Minden népnek gondja volt arra, hogy faji művészete meg ne akadjon. Nem szabad megkövesednie a magyar zenének sem. A bajt könnyen elkerüljük, ha a *régi magyar zenekincs* iránti vonzalmunk jobban megszilárdul és ha egyúttal dispositio támad bennünk új zenei elemek iránt.» Könyvem 72—169-ik lapján rhythmikai mintákkal kísérletezem, hogy némileg ráczáfoljak azokra, a kik zenénk *organikus* továbbfejlesztésének lehetőségét tagadják. Ezért talán nem érdemlem meg a gáncsot. Hogy szerény kísérleteimet az olvasó vagy tanuló félre ne magyarázza és ne gondoljon, mint a könyv bírálója, önkényesen kitervelhető hatásokra (mert «új» képleteim a magyar rhythmus, hangsúly és dynamika régi igazságait épségben hagyják), a 194-ik lapon ott van világosan a következő intés:

«Én csak a négyszáz éves gyakorlatot mutatom be; — ha

valaki az újat, a szokatlant, a most még idegenszerűt stilszerűen be tudja illeszteni a magyar szólásmódba, tegye meg bátran. Ám a jövő is csak a múltból táplálkozhatik. A legerősebb jelenségek, teszem Petőfi és Arany, a régi magyar költészet elvei közül egyetlen egyet sem pusztítottak el. A múltban lévő igazságok megmaradnak és csak a tévedésekre derül új világosság. A legönállóbb egyéniség, a ki körülünkben meg fog születni, sem döntheti meg a magyar zene egészséges hagyományait, sőt éppen az által lesz nagygyá és eredetivé, hogy a múltnak dalát új ékesszólássá tudja majd kifejleszteni. Ha nem lesz meg közte és egész zene-érzelmi múltunk között ez a *continuitas*, akkor a magyarság egyeteme nem fogja mint a maga képviselőjét fölismerni.»

MOLNÁR GÉZA.

BEÖTHY ÁKOS GRÓF SZÉCHENYI ISTVÁNROL. *)

I.

Nem zárhatjuk le e fejezetet a nélkül, hogy még egy s pedig felette súlyos bírálatról, a mely legújabbán gróf Széchenyi publicistikai működése s jelentősége ellen irányoztatott: meg ne emlékezzünk. Értjük Beöthy Akos akadémiai tagnak *A magyar államiság fejlődése, küzdelmei* című (nagyobb terjedelmű) munkájában (II. kötet 139—191. old.) foglalt fejtegetéseit, illetve bírálatát, lehetőleg saját szavait és formulatióit követve.

Beöthy szerint: Széchenyi nem bírt a magára vállalt reformatori szerephez szükséges tulajdonságokkal; nem különösen azokkal, a melyek egy országos vezérlő emberben megkívántatnak. Egész működése, publicistikai dolgozatai stb. csak lángeszű rögtönzés és rhapsodikus észjárás szüleménye; eljárásában nem volt programja; eszméiben és tetteiben hiányzik a kellő következetesség. Elméletének némely elemei politikai phantasmagoriáknak tekintethetnek; műveit másnak, mit közgazdasági elmefuttatásoknak venni nem lehet. Hibái, sok tekintetben politikai érzékhiánynak tulajdonítandók; közgazdasági és socialis életnéz-

*) Gróf Széchenyi Istvánnak a M. Tud. Akadémiától kiadott összes munkái második (vagyis a nagyobb politikai műveket magában foglalandó) csoportja legközelebb az első kötetel megindul. E köteteket, valamint minden többit is, egy tájékoztató *Bevezetés* nyitja meg Kautz Gyulától. A jelen cikk a *Hitel* bevezetéséből azt a részletet tartalmazza, a mely Beöthy Ákos úrnak legújabbán közzétett nagy terjedelmű alkotmány-történeti munkájában gr. Széchenyi államférfiúi működésére és jellemzésére nézve nyilvánított nézeteit és felfogását ismerteti, de egyúttal kritikának is veti alá. *A szerk.*

lete és világfölfogása anyagelvies, utilitarius, merkantilistikus; kellő megállapodottság nélküli. Nem birt Széchenyi az ország és a viszonyok kellő ismeretével s elég éles fölfogásával. Míg praktikus tekintetben nem volt képes az általa folyton emlegetett bajokat igazolni; nem volt képes *Hitel* könyvében a fönnálló állapotok tarthatatlanságát kimutatni, vagy azt egy «új korszak credójává» emelni. S egyáltalában (mond Beöthy) Széchenyi munkáinak elemzésekor kiderül mindinkább, mennyire nélkülözik azok az öntudatos irányítás alkatelemeit mind a pragmatikus jelleget, mind a következetességet illetőleg.

II.

Ezek Beöthy kritikájának föbb pontjai, a melyek összevéve az igazságtalan, kiméletlen s nem indokolható bírálat valódi mintapéldányául szolgálnak; s minden hozzáértőben, sőt *minden magyarban* csak visszatetszést kelthetnek.

A jelen *Bevezetés* feladatán messze túl eső polemiaiba nem creszkedhetvén, csak némely helyreigazító ellenészrevételre szorítkozunk. Így jelesül:

Először is teljes jogereji s minden ellenvetést kizáró bizonyítékot szolgáltat Beöthy fölfogása s elítélő bírálata ellen: Széchenyi egész, húsz évet betöltő, alkotásokban és sikerekben gazdag államférfíui pályája (illetve működése), a melyhez hasonlóval történetünkben századokon át nem találkozunk s a melynek fénylő nyomai nemzeti életünkben még századok múlva is fönn fognak állani. A Széchenyi publicistikai munkáit nemcsak minden mértéken túl kicsinylő, hanem mintegy megbélyegzeni akaró kifejezések majdnem érthetetlenek egy oly nagy tájékozottságot, beható igazságkeresést és rendkívüli szorgalmat eláruló komoly dolgozatban, mint a milyen Beöthy Ákosé. Mily kirívó *hiánya* (Beöthy idézett szakaszbeli fejtegetéseiben) mind egy nagyratörekvő s számot tenni akaró írónál szükséges tárgyilagosságnak, mind (az adott esetben) az ország osztatlanul elismert egyik legnagyobb s hazáját bálványozásig szerető, sőt e szeretetben a legtragikusabb módon megtört szívé fia irányában követelt kegyeletnek!

Valóban nem tudni: szeszély, avagy subjectiv antipathia, vagy pedig a czélzat, hogy Széchenyi kisebbitésével egy más-

hazai nagyságnak (még ezen az áron is) piedestálja még magasabbnak tüntetessék fel: volt-e az oka (vagy voltak együttesen az okai) Beöthy épével írott kritikájának, oly kritikának, a melynek hevében a szigorú bíráló még arról is megfélemedezett, hogy a tőle annyira kisebbített államférfiút maga hírneves ellenfele Kossuth Lajos (a kire pedig Beöthy, mint alig utolérhető nagyságra tekint s a kinek véleményére is bizonyára sokat ád), nem egyszer, hanem több ízben a *«legnagyobb magyarnak»* nevezte, s a kiről azt is mondta, hogy (mint reformer és államférfiu) *se korán, se későn nem lépett föl*; a mely kritika, egy szóval, a különben értékes munkának egy disztelen foltját fogja tenni mindenha.

Nem tudhatni végül, mily *hangulatban* és mily felfogásban a következetességről, írta és mondja a szerző (fejtegetéseinek a vége felé) a következőket: «Széchenyi igazán nagyot hajtott végre»; és másutt: «a szent aggastyán áldásos életét saját kezével oltja ki» s ismét más helyen: «áldassék mindörökre Széchenyi emlékezete.» Vagy talán egy kissé *enyhíteni* akarta a tudós szerző kemény ítéletének az olvasóra gyakorolhatott kínos benyomását? Különben *ezt* is köszönettel fogadhatni, mert csak megerősítésére szolgál *azok* álláspontjának, a kik nem Széchenyi nagyságának kisebbítését, hanem dicsfényében érintetlenül és csorbítatlanul való fentartását óhajtják.

KAUTZ GYULA.

ÉRTESÍTŐ.

Izabella királyné. 1519—1559. Irta dr. Veress Endre. Budapest, 1901. (Magyar Történeti Életrajzok. Szerkeszti Schönherr Gyula.)

A magyar költészet regényes fénynyel övezte Izabella nevét. Izabella az utolsó nemzeti király özvegye s Erdély első fejedelme volt. Ez sorsának nagy jelentősége, mert a török hódítás kezdete s az erdélyi fejedelemség alakulása szerves kapcsolatba jutottak élettörténetével. De sorsa regényes is egyszersmind. Rövid házasság élete után özvegygé lett, két hatalmas uralkodó serege közt volt kénytelen védelmezni gyermeke örökségét; majd a nagybeszű és nagyravágyó Fráter Györggyel viaskodott a hatalomért, a küzdelemben legyőzve, elbűjosdik, de diadallal visszatér országába, hol negyven éves korában meghal. Mindez regényes szint ad történetének. Életrajzírója tehát épen oly érdekes, mint jelentékeny föladatakkal áll szemben. Így fogta föl Veress Endre is föladatát és először is hozzálátott a nagy anyag gyűjtéséhez. Varsótól Nápolyig, Bécestől Nagy-Szebenig sok levéltárt és könyvtárt átkutatott. Oly lelkiismeretes alapossággal dolgozott, hogy még a kiadott okiratokat is átvizsgálta, a mi nem bizonyult haszontalan fáradságnak. Ily módon különösen a lengyel irodalom és a lengyelországi gyűjtemények fölhasználásával helyreigazított sok elferdített nevet, tisztázta a zavart, melyet rosszul keletzett iratok okoztak és általában jelentékenyen gyarapította Izabella életére s korára vonatkozó ismereteinket.

Lelkiismeretes pontosság, a források kikutatásában s a tények megállapításában: ez a mi szerzőnknek legfőbb jellemvonása. Ennek következtében előadása részletező, de épen nem fárasztó. A sok részlet gyakran igen megeleveníti a képet, de másrészt olykor fölösleges részleteket is találunk a könyvben, melyek úgy hatnak, mintha regisztráltak olvasnánk. Szerencsére ezek ritkább

helyek s csak azért említjük, mert reméljük, hogy a tehetséges kutató egy újabb kiadásban, vagy más munkájában kerülni fogja ezt a hibát, melyre épen lelkiismeretessége csábítja.

Mint hivatott történettudós érdeklődik a legkülönbözőbb viszonyok iránt. Nem mindig értünk egyet fölfogásával, de szavának súlya van s általában helyesen fogja fel a kor szellemét.

Az életrajzírók szokása szerint lelkesedik hőiséért, valódi hű lovagja a sokszor szerencsétlen királynénak és tudományos fegyvereivel síkra száll Izabella jó hírnevének védelméért. Természetlől kegyes, jószívű nőnek nevezi, itt-ott említi ugyan politikai képmutatását; kegyetlen tetteit vagy szavait sem hallgatja el, de mindig talál mentséget számára. Horváth Mihály annak idején Izabella elvetemültségét emlegette, szerzőnk lovagias hódolata irtózik e szótól. Mi Horváth szavát szívesen föláldozzuk, de úgy látjuk, hogy Izabella kegyetlen is tudott lenni ellenfeleivel szemben. A kegyetlenség nem zár ki bizonyos fokú jó indulatot. Vérengző zsarnokok gyakran igen lágy szívűek hű kutyáik, vagy mindenre kész hiveik iránt. Az emberi természetben sokféle ellentét vegyül s a jellemrajzolónak az a föladata, hogy fölmutassa a vegyület arányait. Szerzőnk nemes jóhiszeműségében az egyszínű, a vegyülettől ment jellemrajzot kedveli.

Izabella jellemének vannak jó vonásai. Senkisé tagadhatja, hogy hű anya volt s eszesen és bátran védelmezte fia jövőjének érdekeit. Igaz, hogy ezzel a maga érdekeit is védelmezte, de anyai érzelme melegségében nincs okunk kételkedni. Azonban csalódunk, ha igen is ártatlan, védtelen özvegynek képzeljük. Nem azért panaszkodik mindig, mintha mindig baja lett volna, de többnyire azért, hogy többet érjen el vagy mivel mások rovására nem érvényesíthette eléggé hatalmát. Anyja olasz nő volt, észrevehető valami Izabellában az olasz szenvedélyességből, ravaszágból és kegyetlen bosszúvágyból. Mi nem akarjuk a magunk futólagos vázlatát szembeállítani szerzőnk becsületes munkájának eredményével. Csupán csak Izabella jellemrajzának bonyolalmasságát akartuk kiemelni szerzőnknek egyszerűbb fölfogásával szemben. Mi különben szívesen elfogadtuk volna ez egyszerűbb fölfogást is, ha az elbeszélésben a lényegesebb fordulón a motívumok meggyőző világossággal volnának kiemelve.

Ha Izabella az ártatlanság fehér színében jelenik meg, a sötétség teljes mértékben György barát alakjára háramlik. Szerzőnk nem is habozik kimondani, hogy György «jellemének egyet-

len fenkölt, eszményi, nemes vonása sincs». Ez így van mondva a 82. lapon, de már a 144. lapon György «hazafias céljáról» beszél. Lehet-e annak hazafias célja, kiben nincs egyetlen fenkölt, nemes vonás? György barát motivumainak s jellemének átgondolt s minél elevebb föltüntetése nagyon helyén volna Izabella életrajzában.

Szerzőnk igen szakavatott történetíró. Járatos a történet segédtudományaiban, idővel bizonyára a lélektant is fölveszi e segédtudományok közé s megszerzi abban azt a jártasságot, mely nélkül bajos teljesen sikerült életrajzot írni.

De könyvének így is igen sok a sikerült részlete s mivel a szerző nemcsak jól értesült szaktudós, hanem ügyes író is, könyve olvasmányoknak is érdekes.

Tudományos értékét már kiemeltük, a szaktudósok sokszor fogják idézni, komolyabb olvasmányok iránt érdeklődő közönségnek is ajánlhatjuk a történeti tanulásban gazdag s érdekesen illusztrált kötetet. d.

Szilágyi Géza: Holt Vizeken. Budapest, 1903. Deutsch Zsigmond és társa.

Andersen mesél egy szomorú országról, a hol még a pálinkát is feketére festik, úgy iszszák. Ebből a szomorú országból jött hozzánk Szilágyi, ki gyakran és mindig feketén iszszá pálinkáját.

Az Andersen meséje pedig a kis Mariskát juttatja eszembe, a kitől mamája azt kérdezte, hogy miért sír. Mariska erre topantott egyet lábacskaival s így felelt: «Mert sírni akarok, mama». Ehhez a kis Mariskához hasonlít gyakran a mi költőnk is, ki sír, zokog, átkozódik, mert sírni, zokogni, átkozódni akar. Meglehet különben, hogy erre van még egyéb oka is, verseiben azonban ezt nem mondja el.

Mi azért mégis sejtünk egyet. Szilágyi eredeti kíván lenni; a költők a tavaszt és napsugarat s mindazt, a mi velök jár, annyira elnyűtték, hogy bizton föltűnésre számíthat az, a ki helyökbe esős, csatakos, őszi napot, gyűlöletet, lápvirágot, kuvi-kot ír. Ez a magyarázata annak, hogy Szilágyi ajkán oly «harásnyan zeng a gyűlölet dala.»

Természetes, hogy Szilágyi pessimismusa teljesen elvont

valami; hiányzik belőle mindaz, a mi Leopardit vagy Baudelairet érthetővé teszi, kiknek fáradt kezét szerencsétlen, beteg lelkök láza reszketteti lyrájok húrjain. Szilágyi verse és lénye közt alig van szervi kapocs; vagy ha van is — pedig ez teszi a költőt költővé — nem tudja azt velünk éreztetni.

Az első vers valóságos programm; az oktalan szerencsétlenség programmja. A költő kijelenti öcscsének, hogy ők ketten fiatalon vénültek meg, unatkoznak, fölöttök sírbolt az ég; nincs erejük se jóra, se rosszra; sem a gyász, sem a sors, hanem lelkök dæmonjai ellen kell csatázniok, melyek «baljós órán sikongva szertecsapnak». Ez a spleenes hangulat húzódik végig az egész kötetben; Szilágyi, a ki szerencsétlenségnek érzi, hiszi vagy akarja hinni, illetve föltüntetni magát, mintegy a semmibe kiabál, nem hatja meg az olvasót, ki sohsem értesül a sok panasz okáról. Maga Szilágyi bevallja, hogy nincsen oka búra, midőn így ír:

Véredben a baj vagy szivedben
 Vagy tán csak képzelet —
 Mindegy, elvesztél menthetetlen
 S hiába kérdezed:
 Véredben a baj vagy szivedben?

— — — — —
 Sebed nincsen, a mely sajogna
 Bús, lázas éjeken,
 De csillagod sincs rád ragyogva,
 Soha nem is leszen
 S jaj nincs sebed, a mely sajogna?

Szilágyi Géza föltette magában, hogy ő szerencsétlen s föltevéséhez képest az is marad, ha törik, ha szakad. Egyszer már közel van ahhoz, hogy lelke fájó titkát elárulja, vagy a mint ő mondja «napvilágra vánszorogtassa». Mi pedig hegyezzük füleinket... lélekzetünk eláll... mit fogunk most hallani?...

Szilágyi előtt megjelennek mind a csúf, beteg szavak, melyekből «bús bűnök lehe kél» s ő keresi azt a szót, melybe belesikolthassa lelkét. De a szavak sebhedt ajkakat nem nyitják beszédre; nekik szemérmők van s elriasztja őket a «borús gyalázat». Ez pedig nagy kár, mert épen e titok érdekelt volna bennünket legjobban. Félünk azonban, hogy nemcsak bennünket, de magát Szilágyit is, ki bizonyára épen oly kíváncsi a maga titkára, mint mi az övére.

Szilágyi érzi néha, hogy jó volna valami tényhez kötni,

valami élménynyel igazolni jajgatásait. A *Gyűlölet* című dal fonákságát, úgy látszik maga is érezte; legalább erre vall az, hogy ezt a kétségbeesett jeremiádát, melyben mindent és mindennek ellenkezőjét, a könnyet és kaczajt, öregséget és fiatalságot, a «pompázatos» virágot és azt is, mely «kortól hervatag», egyaránt átkosnak mondja, néhány versszaknyi bevezetésben azzal kívánja megértetni, hogy öngyilkos írta utolsó éjjelén.

Ez a világgyűlölő, ki hinné? — nagyon szereti az asszonyt. «A hol tespednek szűk sikátorok, lelkem a tarka szennyben kódorog, a legszebb czédát ölelem amottan s ha megtaláltam, egy vad pillanat sodra talán mámorba ragad...».

Baudelaire különös bűbájú rhythmusai eltakarják merészégeit, Verlaine öntudatlan játzsizágával, gyermetegségével, mely az erkölcs és erkölcstelenség közti különbséget észrevenni se látszik, tette lehetővé, hogy sok mindent kimondjon. Szilágyi érzéki dalaiban művészietlen számítás, kihívó dacz van a nyárs-polgár világgal szemben; mintegy azt látszik mondani: «Ide nézzetek, én nem szégyenlem magam». Erotikáját ugyanaz magyarázza, a mi pessimismusát: a föltünési vágy.

Az *Idegenek* című vers párbeszéd férfi és nő közt; a férfi ott akarja hagyni az asszonyt, ki őt hűn, de csupán érzéken szerette, ki nem tudott mást, mint szeretője karját tapogatni, vastag-e még vagy már sorvad a tenger öleléstől, ki rút mesterkedéssel folyton azt méri, hogy szíve választottja mennyi gyönyört képes neki még adni s ki azt hiszi, hogy midőn annak minden idege «gyönyörtől korbácsolva vonaglik» s «elégedetten vihog benne az örök állapot», hogy olyankor egyszersmind boldog is. Szegény asszony! Úgy látszik sohsem olvasott még napilapot, nem tudta, hogy híres költővel van dolga, máskép bizonyára nem merte volna a «férfit» még tovább is csábítani. Ennek a csábításnak különben az az eredménye, hogy a férfi fölkiált:

„Jer, jer rimám, ölelj meg tűzesen
És fojtsd öledbe mindazt, a mi tiszta
És ránts örökre a posványba vissza.

A nő

Szeretlek, megcsókollak és öllelek.

A férfi

Hadd szenvedjek, míg végzetem betellett.

E búskomor kijelentéssel női karokba hanyatló férfi pompás vígjátéki alak. Akad-e színész oly ügyes, ki a nélkül, hogy a

közönséget hahotára fakaszszza, el tudja szavalni ez utolsó mondatot? Azonban nekünk van jogunk legkevesebbé e sort kifogásolni; hisz az előbb még oktalanoknak mondtuk Szilágyi sopánkodásait; most legalább ismerjük egyik szenvedését.

A bizarr szeretete nemcsak a túlcsapongó képzelet eredménye, hanem néha a képzelet hiányáé; a különbség csupán abban rejlik, hogy a phantasia önkéntelenül belesodródik, a képzelet-hiány pedig addig keresgél kinosan, míg beléje ütközik. A ki nem látja a világot a maga eredeti módján, ha mégis akar valamit mondani, a mivel a közfigyelmet magára vonja, kénytelen addig gondolkozni, míg valami meglepő különösséget kisüt. Ez oldalról tehát ismét elérkeztünk oda, hova Szilágyinál minden visszavezethető: a föltünési vágyhoz. Így születtek Szilágyinál: *a Látmás, az Oláhczigány, az Álom* és a *Serleg* című versek. Ezek közül az elsőben, néhány kiáltó izléstelenség mellett is, tagadhatatlanul nyilvánul némi tehetség; az utolsó symbolistikus kíván lenni, tulajdonképen azonban csak hidegen kiczirkalmazott hasonlat. A második és harmadik vers teljesen érthetetlen. Az *Oláhczigányban* le van írva egy kéjtanyán tánczoló és éneklő oláhczigány.

Táncza:

Mintha minden aszott tagja
Vonaglana vitustánczban.
Szájából majd kiröpül
Sok ijesztőn villogó fog.
Nyelve kigyó, mely sziszegve,
Egyre föl s alá görbülve,
Bolond görcsbe csavarodva,
Kivonaglik ajkai közt.

Éneke:

Húrt sorvasztó, lelket maró,
Agypörkölő kéjhörgése.
Minden szava förtelmes vágy
Csömörletes betelésén
Zsarnok megvetéssel támadt
Utálatnak káromlása.

Elég ennyi is, hogy az olvasó képet kapjon erről a költészetről. Mindent összevéve, Szilágyiban eredeti tehetséget kevesebbet látunk, mint törekvést eredetiségre. Sikerültebbek a *Dalok az éjszakához* című vers-csoport dalai. Némi erő van a

Csak a pénz című költeményben. A «Pénzt, pénzt ide, pénzt, csak a pénzt» refrain oly hatást kelt, mintha ezer meg ezer kapzsi kéz nyulna mohó vágyban egy péuzrakás felé. Sajnos, ezzel ki is merítettük a költő sikerültebb alkotásait; értelmetlen és förtelmesen ízléstelen, akad még elég, különösen a *Fülöp barátom te csak házasodj'* vagy az *Ovidius szobra* előtt címűek. Ezeknek tartalmával azonban nem érdemes foglalkozni; e helyett néhány megjegyzést szeretnénk tenni Szilágyi nyelvére.

Szilágyi azt hiszi, hogy valamit amúgy körülbelül megjelölni, annyi mint kifejezni; nem tudja, hogy költőnek a nyelv frissességét meg kell őriznie, szavait a fogalmi képhez gyöngéden simítva. Mert nemcsak a gondolatnak vagy érzésnek, hanem a pusztá szónak is van költészete. «Sunt lacrimæ verborum», a mint azt Aranynak minden olvasója érezhette.

Kiss József, a ki Aranyt annyi külsőségben utánozza, épen e tekintetben nem követte mesterét s a maga hanyagul odavetett, sajátságosan félrebecskló kifejezéseivel egész iskola megalapítója lön; azonban Kiss József költői tehetség s ez a kifejezésbeli fátyolozottság sajátságosan illik az ő lassú, czammogó rhythmusú verseihez; ő neki, ha nem is kiválósága, de eredetisége, hogy — a mint maga bevallja — félig eldalolja, félig eldadogja mondókáját; tanítványaiban azonban több a dadogás, mint a dalolás. Ilyen tanítvány Szilágyi is; néha (*Dalok az éjszakához*) egy-egy sikerültebb versében, mintha Kiss gyöngye visszhangját hallanók. A «kétségbeesés megrokkantó kohója, halódó kín, pompázatos virág, agypörkölő kéjhörgés» stb. stb. különben Szilágyi eredetiségei, épen úgy, mint a nyelvtani hibák vagy mondatlanságok. Mindez annál inkább sért, minél többet várunk a költőtől ép nyelv dolgában. H—y L—s.

A történelmi materialismus állambölcsölete. Irta dr. Jászi Oszkár. Társadalomtudományi könyvtár III. kötet. Budapest, Policzer Zsigmond és fia kiadása, 1903.

Művelt úri társaságban sokszor hallani manapság azt a kérdést: mi is hát voltaképen az a socialismus, mi a czélja, minő állami és társadalmi berendezkedés az ideálja, mik az eszközei annak megvalósítására, nincs-e erről valami rövid könyv, a mi az embert fölvilágosítaná?

A felelet többnyire egy könyvtárra való irodalom fölsorolása volt, mert a tudományos socialismus lényegét összefoglaló ismertetése irodalmunk eddigelé hiányzott.

Jászi Oszkár e munkájával szintén nem egy tudományág népszerűsítésére és rövid összefoglalására törekedett, hanem a történelmi materialismus állambölcseletének tudományos vizsgálatát tűzte céljául, mert — mint az előszóban mondja — «a modern socialismus tudományos fegyvertárának ezt a részét még nem vizsgálták meg a szükséges rendszerességgel.»

Szerzőnk tehát a modern socialismus tudományos philosophusainak tételeit veszi szemügyre és kutatja, kinek-kinek mi a fölfogása az államformák lényegéről, hivatásáról és kellékeiről; megvilágítja a különböző felfogások erős és gyöngye oldalait, megmagyarázza ellenmondásukat, kikeresi az egyes tételek hiányait, hézagait és elmés logikával megállapítja az egyes kérdések leghelyesebb megoldását.

Hogy e munka a különböző tételek és fölfogások kritikai mérlegelése és azokból az igazság deriválása mellett még a tudományos socialismus rövid összefoglalását is föltárja: az a szerző előtt — úgy látszik — mellékes volt, de előttünk ez is nagy érdeme a munkának.

Minden egyes kérdésben megismerteti szerzőnk röviden a modern socialismus hírneves íróinak (Marx, Engels, Lassalle, Loria, Pikler, Vandervelde, Kautsky, Bernstein stb.) véleményét, gyakran problemáit. Gyakori az eset, hogy az idézett íróknak nincs megállapodott véleménye a socialismus egyik-másik kérdéséről, hanem bizonyos eszmék csak elmosódott körvonalakban élnek lelki világukban. Ezekből is fölkeresi és megmutatja szerzőnk az illető írónak jelentősebb gondolatmenetét. Sőt az is gyakori, hogy ugyanazon kérdésben egyazon írónak módosul a fölfogása a kor, tanulmány, vagy más külső körülmények következtében. Szerzőnk ezt is mindenütt föl kutatja.

E tárgyalási mód segítségével ismerteti meg velünk a munka a történelmi materialismus lényegét, mely tudniillik abban áll, hogy az államformák épen úgy, mint a jogviszonyok az anyagi életviszonyokban gyökereznek; s a mint változnak, a mint fejlődnek a társadalom anyagi termelési erői, a szerint átalakulnak — hol fokozatos fejlődéssel, hol socialis forradalommal — a jogviszonyok, a társadalmi és államformák is. Azonban a tár-

sadalmi jelenségek magyarázatában nem szabad csupán a gazdasági erők kutatására szorítkoznunk, hanem — bár az alapjelentőség a gazdasági erőké — mégis mellettök az eszmei rugók (vallás, erkölcs, philosophia, művészet, stb.) hatását is figyelembe kell vennünk. Hogy csak egy-két példát idézzünk a közelmúlt napok gazdasági eseményeiből: midőn a budapesti nyomdászok, kalapos legények, villamos vasuti kalauzok bérök emeléséért munkaszünetetésbe mentek, ök is, a munkaadók is falragaszokon és hirdapokban magyarázták a mozgalomban közvetlenül nem érdekelt közönségnek követelésök és álláspontjuk igazát és méltányos voltát. Egyik fél sem érte be azzal, hogy küzdelmét a gazdasági erők — a munkakereslet és kínálat — mérkőzése döntse el, hanem mindegyik még a közönség belátására is hivatkozott.

De vannak ennél általánosabb érdekű és magasabb rendű szellemi rugók is, melyek a társadalom fejlődését többé-kevésbbé irányítják, vagy legalább is nyomot hagynak rajta. «Ezek a magasabb rendű tevékenységek — mondja szerzőnk — szükségképen befolyásolják és módosítják a szorosán vett életföntartási, gazdasági tevékenységeket.»

A társadalmi tudományok eredményeképen szerzőnk arra a következtetésre jut, hogy «az emberi elme örökös munkája sorsa javításáért, örökös küzdelme életének jobbra, szebbé, és hosszabbá tételéért — vezetett a különböző gazdasági alakulatokra; a vagyon és jövedelem különböző megosztásával pedig osztálykülönbségek lépnek föl, melyeknek a gazdasági érdekei küzdenek egymással». Hogy ezek az ellentétek meddő küzdelemben ne emészszék föl magokat és a társadalmat: egy látszólag a társadalom fölött álló hatalom vált szükségessé. Ez az állam, mely tehát a nép egészétől többé-kevésbbé elvált közhatalomnak tekintendő, ez az a hatalmi mechanizmus, melylyel az uralkodó társadalom az uralom alatt levő társadalmi köröket fékezi és az osztályküzdelmet egyensúlyban tartja. Innen az egyes osztályok szüntelen küzdelme a politikai hataloméért, mert annak az elnyerése lehetővé teszi újabb és újabb osztályoknak a hatalmon levők körébe való emelkedését. E különböző erők azután egymással compromissumra lépnek és az így kifejlődő jogrendszer és alkotmány keretében — mely az ő gazdasági érdekeiknek megfelel — egyensúlyba jönnek.

Ez a történelmi materializmus tanítása az állam keletkezéséről és fejlődéséről.

Szerzőnk azonban az állam fejlődésének egy további irányát is megjelöli: ez a gazdasági cooperációt biztosító hatalma, és azt állítja, hogy mentől kifejtettebb egy társadalomban az osztályszellem és az osztályérdek, annál jobban kopik magának az államnak az osztályjellege, mert az osztályszellem fejlődésével karöltve jobban és jobban szerveződik a társadalomnak minden köre, érdekeinek öntudatos keresztülvitelére. Ezzel együtt szaporodik a cooperativ-tevékenység alkalmá és szüksége, a mi- nek megvalósítását az állam mozdítja elő.

Tényleg látjuk is, hogy az államhatalom kezelésében, a parlamentekben, mindig nagyobb és nagyobb lesz a szava és a súlya az érdek-képviselőnek, akár az érdek-képviselői választás, akár véleményadás alapján.

Mindebből az következik, hogy az állam lényegének alapvo- nása a cooperativ jelleg, a közös érdekek megvalósítása, ellenben az osztályuralom és kizsákmányolás csak átmeneti, múló jellege.

Hogy milyennek képzelik az állam ideálját a történelmi materialismus philosophusai, és minő hatáskört szánnak neki, abban van talán a legnagyobb eltérés közöttök. Szerzőnk ezek- ből is kiszedte a sokféle véleménynek nemcsak a magvát, ha- nem a különböző fölfogásnak értékét is, és végeredményké- pen arra a következtetésre jut, hogy a tőkének azt a szerep- körét, mely egészségesnek mondható, tudniillik a vezetést, a kezdeményezést, az organisálást stb. valamelyes állami tevékeny- séggel kell helyettesíteni. Mikor az egyéni gazdaságok helyébe a gazdaságnak központi tervszerű vezetése lép, akkor megszűnik a tőkésék és a tőkenélküliek közötti különbség. Ezzel megdől ugyan az osztályképződésnek hajdani és mai legfőbb oka, de az osztály- képződés alapja — a különböző társadalmi functiók — továbbra is megmaradván, szükségképen meg fog maradni a társadalom- nak a törvényhozókra, a törvényt alkalmazókra és a munkásokra való tagozódása is. Ebben a társadalmi tagozódásban osztályo- kon szerzőnk és a tudományos socialismus különleges társa- dalmi functiót teljesítő köröket ért.

A socialis állam föladata nem szorítkozik csupán a gazda- sági élet vezetésére, hanem kiterjed az új jogrend föntartására, a legszélesebb értelemben fölfogott nevelés czélszerű keresztül- vitelére, valamint az együttműködés újabb és újabb föladatainak irányítására is; ilyen például a betegség a bűn, a természet kártékony erői ellen való küzdelem.

A gazdasági élet állami vezetése mellett elengedhetetlen kelleke a jövő államának a messze kiterjedő önkormányzat és az egyéni szabadság biztosítása is. Az önkormányzatban nagy szerepet szánnak a történelmi materialismus philosophusai a községeknek.

Tényleg a mindennapi tapasztalat is azt mutatja, hogy nemcsak a közigazgatás föladataiban, hanem még a mai egyéni termelési rendszerünkben is a közös gazdasági érdekek megóvásában és előmozdításában egyre több és több föladatot rovnak a községek vállaira, bizonyára azért, mert a községekben látjuk legnagyobb biztosítékát e föladatok végrehajtásának és a gazdasági érdekek előmozdításának.

Az állami hatáskör ily kitágulásánál óva int szerzőnk, hogy «semmi irány erőszakosan el ne nyomassék, lehetetlenné ne tétessék». Az evolutióban a legnagyobb szerep a gondolatnak jut, mely a czélokot kitűzi és a haladás útjait megjelöli. A gondolat szabadsága az emberi fejlődésnek alapföltétele és a polgárisodás haladásával egyre fokozottabb mértékben érvényesül.

Egyáltalán szerzőnk nagy szerepet szán az erkölcsi rugóknak a sociális állam alakulásában. A korábbi socialista íróknak azt a föltevését, hogy a tömegeknek növekedő nyomora fog a társadalmi rend átalakulására vezetni, az események megczáfolták; a munkásosztály értelmi és anyagi ereje szemlátomást emelkedik. Az újabb philosophusok, kikhez szerzőnk is csatlakozik, kijelentik, hogy a socialismus megvalósulását nem a munkásosztály növekedő elzüllesztétől várják, hanem culturigényeik fokozódásától növekedő belátásától. És — szerzőnk szerint — a jövő állam kialakítására nem is elegendő a gazdasági erők automatikus működése, hanem az emberi elme állandó munkája, fokozott belátása is szükséges hozzá.

Különösen sokat vár a szerző a moral socialis hatásától, mely abban áll, hogy az egyént lemondásra ösztönzi a közösség érdekei kedvéért, hogy tömegeket az emelkedettség oly fokára tud helyezni, a melyre különben sohasem jutottak volna el. Úgy átgurta a polgárisodás az embereket.

Minden osztálymozgalomban van ethikai elem is, hiszen állandó tömegmozgalom nem is fordul elő erkölcsi rugó nélkül.

A tömegek, a munkásosztály erkölcsi emelkedésétől várja szerzőnk az idealisabb állam kifejlődését. Még azt a kérdést veti föl, vajon fokozatos reform vagy forradalom útján fog-e az megvalósulni. Lélektani és sociologiai meggondolás alapján a foko-

zatos reformtól várja ezt az eredményt, mert a mit a forradalom talán egyszerre el tudna érni, — a politikai hatalom birtoka — még nem tudná létrehozni a jövő állam politikai structuráját. A föladatok oly rendkívül nagyok és szövvényesek, hogy megvalósításukhoz az egész társadalom alapjait érintő új gazdaság-közigazgatási szervek és nevelési berendezések szükségesegek.

Az új állami rend megvalósítására a politikai hatalom átvétele csak akkor lehet eredményes, ha az új rendnek legalább alapvető structurái már kifejldtek.

Ez a szerző véleménye, a mit tudományos okokkal támogat a sociális evolutióra nézve. A fejlődés eszközeit meg így írja körül: «Á szövetekezeti és szakszervezeti mozgalommal karöltve minél nagyobb politikai befolyásra szert tenni; minél inkább kihasználni az állami hatalmat a munkásság megerősítésére, szervezésére és kiművelésére, collectiv termelés alakzatainak létrehozatalára és kiképzésére, minél teljesebben kifejleszteni az önkormányzati és demokratikus intézményeket, a szabadság eme nélkülözhetetlen szerveit és a nép erkölcsi és szellemi képességeinek ezeket a fő tanintézeteit; emelni és tervszerűbbé tenni a gazdasági életet, állandóan és fokozatosan az egész vonalon; kiképezni az új világrend nemzetközi szerveit: ez az a politika, mely lényegében bármily új és forradalmi, eszközeiben nem lehet forradalmi, hanem a munka, a nevelés, az organisatio politikája».

Röviden megemlékezik még a szerző a történelmi materialismus külpolitikájáról. Jól tudjuk, hogy a socialismus általában inkább nemzetközi, mint nemzeti, az emberi társadalmat a maga egyetemességében tekinti, nem pedig nemzeti tagoltságban.

Az internationalismus kérdéseit azonban szerzőnk olyanoknak tekinti, melyekre feleletet adni ma utopia volna. Annyit megállapít, hogy a történelmi materialismus philosophusai a társadalmi tervszerű cooperatio és az egyéniség szabad kifejtésének alapföltétele mellett elismerik a békés nemzeti lét jogát is. De az állam szabadsága nem állhat abban, hogy a szomszédokat leigázhathja.

Az «utolsó» lépés elérésének útját is szerzőnk ilyképen jelzi: «fölismerése annak, hogy az új rend mind több embernek mind nagyobb boldogságát biztosítja.»

Ez a gondolatmenete dr. Jászi Oszkár munkájának, melyben a történelmi materialismus államphilosophiáját tömören

ismerteti. Bármely nép irodalmában számot tenne ez a munka a socialista államfilozófiai fölfogás fejlődésének kutatásával és tudományos bírálatával. A mi irodalmunkban ezenkívül még az a nagy becse is megvan, hogy igen jó utmutatóul szolgál annak a tudományágnak a megismeréséhez és tanulmányozásához, melyet még művelt társadalmi osztályban is kevésbé ismernek, bár megismerni óhajtják.

Sokan vágyódtak ily tudományos mű után, mely ime hézagot pótol.

Szántó Menyhért.

Gabriel Hanotaux, L'Énergie Française. Paris, 1902.

Hanyatlik-e Franciaország? Ez a nagy kérdés, melyet számos kiváló elme fölvetett magának, ösztönözve mély hazafias féltő gondtól. A felelet különböző volt: nagyon csüggedtek váltakoztak könnyelműen vérmesekkel, tudományosan mélyek felszínes csevegésekkel. De a kérdés még mindig megvan és folyton előtérbe tolúl; s Franciaország a létkérdés fölvetése mellett is «est parfois si folle, qu'on la croirait toujours jeune», néha olyan bolond, hogy az ember mindig fiatalnak hinné.

Egy magyar ember, Gáspár Ferencz *Hét év a tengeren* című művében írja a Bourgogne nevű hajó veszedelmével kapcsolatban (316. l.), miután előbb az angolszász és a német fajt dicsőítette: «Amott pedig, a *Bourgogne*-on az ó-kelta hősök ivadékainak erkölcsi decadentiában enervált fiai, egy gyáva horda, egy kannibál csorda, a mely a fogával harap, késsel szúr, sarokkal tipor és ököllel zúz gyöngé, gyáva asszonyt, a ki nem tud úgy úszni és tolamakodni, mint ő, mert vizes szoknyája körülcavarja a lábait, két karjával pedig gyermekeit tartja föl, hogy még kis lábukat se érje a víz; a gyáva matelot, a ki evezővel ketté hasítja a koponyát, a mely fölmerül csónakja előtt a vízből és parányi helyért rimánszik az életet mentő csónakban; az összes kötelességeiről teljesen megfélemező tengerész, ki a helyett, hogy kötelet kötne a gyöngé, öreg utas derekára, hogy így bocsássa be a csónakba (a mint ezt kötelessége előírja), a nyakára csinál hurkot újjaiból, hogy kidobja a csónakból az öregot, az erősebb jogút, a ki véletlenül előtte foglalt helyet a csónakban és aztán ő ül az elrablott helyre.»

Ez bizony lemoshatatlan, égető gyalázat!

E mellett halljunk egy francia szerzőt. Bazalgette *À quotient l'infériorité française? (Minek tulajdonítandó Franciaország inferioritása?)* című munkájában ilyeneket mond «A francia inferioritas tagadhatatlan tény, és csak megfoghatatlan gyermekességünk tiltja azt megengednünk.» . . . «Beteg nemzet vagyunk, s azt állítjuk magunkról, hogy nagyon egészségesek vagyunk» . . . «Hogy a francia nemzet lételét biztosítsa, minden áron ki kellene lépnie a katholicismus kebeléből, mert a katholicismus az álság, a hazugság, az erkölcsi cynismus és a modern bálványimádás összesége» . . . Így vélekedik Bazalgette.

És ezen véleményeket bőven meg lehetne toldani és tarkítani egyebekkel, különböző színűekkel, pártárnyalat szerint.

Hanotaux nagy optimista. «Franciaország története az optimismus nagy iskolája», azt vallja. «Annyi sok rosszat mondtak erről a mi szegény országunkról, hogy kedvem kerekedett egyszer már jót is mondani fölöle.» «Franciaország élni fog, mert élni akar. Tout respire en elle la foi, la vitalité, l'Énergie» (minden hitet, életerőt, energiát lehell ez országban). És ezt a szép meggyőződését Hanotaux, a volt minister, egy egész hazáját fölölélő útja alkalmával szerezte. És hite elpusztíthatatlan. «Ez az ország sokszor csalódott, sok hibát követett el; sokat szenvedett. De hát, mindennek ellenére, ezeröttszáz éve él. Meglátjuk majd, hogy mások . . . Franciaország mindennek ellenére, minden szenvedésen túl él, tovább virul, mosolyog! Décadenceról beszélnek. Különös hanyatlás! Ez a nép most is vitéz, munkás és nemeslelkű és megesik rajta most is, hogy a többi emberiség számára is megfizeti a nagy tapasztalatok költségét.»

A könyv 14 fejezetre oszlik, ilyképen: *Pavis és a provincia. Arnay-le-Duc (le centre). Nîmes (la maison carrée). Chartres (une cathédrale). L' Aître Saint-Maclon (un cimetière) Beurieux (un village). Laon (la ville moyenne). Le Creusot (un atelier)-La Houille blanche. La Normandie (une province). Le Havre (un port). L'Algérie (une colonie). À Orléans (la Fête de France).* És a végkérdés mindezek után: Hanyatlóban van-e Franciaország?

- Kedves, lelkes, francia könyv. Hitet, hazafiságot lehell. Ki is hinné el Franciaország végpusztulását? Az a faj, a mely

legszeleső bolondságaiban, sőt elvetemült tagjaiban is francia marad, nem pusztulhat el soha. Jelképe az orléansi szűz: egy zsöngye leányalak, mely térdet hajt, de lelkes arczát ég felé fordítja, hogy a mennyei szózatot hallja. Franciaország bensejében is mindig megszólal a hazafias lelkesedés szózatja, valahányszor az eseményeknek csak gyöngye fuvalma is érinti ezt a húrt szívében. (De Vogüé, *Regards historiques et littéraires*, (164. l.) És jól mondja Lavisse (*Essais sur l'Allemagne impériale*, XVI.): «A német szocialista munkás útalja a hadsereget, mint a politikai zsarnokság és a társadalmi elnyomatás eszközt; határozottan nemzetközi, hazátlan ember, «vaterlandesloser Mensch». De nézzétek csak egy francia munkás arczkifejezését, mikor egy ezred elvonul előtte, micsoda mozdulatokkal kíséri és a trombitaszóra hogy tágul az orra.»

Hanotaux utolsó fejezetéből hadd álljanak itt a következő sorok ízelítőül.

«A francia föld kedves és termékeny. Édes azt látni és édesebb viszontlátni. Az a Franciaország, a melyet a régi énekek és a mai népdalok olyan kedvesnek és bájosnak mondanak. Dícsérik kellemes éghajlatát, szép eget, bőven termő gazdag rónáit. Strabo azt mondotta, hogy az a föld, a mely annyi értelemmel van fölruházva és kiékesítve, az Isten lételének egyik bizonyítéka, s hogy ez a föld egykor egy nagy nemzet virágzását fogja látni.»

Ez a jóslat beteljesedett Ezen a választott földön egy nemes faj él tizenöt század óta. Az ország alkotta meg a nemzetet. Franciaország egy haza. A francia faj egységes, a francia tartományok mindegyikének arczképe más, de azért mégis egymásra vallanak és egymáshoz hasonlítanak, mint az édes testvérek.

Az ország két végén a francia nép az évszakok egyforma változását tapasztalja. A lakók lételének anyagi föltételei nagyon közel állanak egymáshoz. De a lakók eredete nem egy, és talán épen ebből támadt egységek. Nincs az az általános hasonlóság közöttük, a mely egyes népek arczát olyan unalmassá teszi. A francia typus keveréke a gallnak, a germánnak és a rómainak, nem is számítva az ibereket, a ligurokat, az arabokat és egyéb fajokat, a kiknek főnmaradása egy szempillantatra észrevehető a hajnak árnyéklatain, a testnek és a föllépésnek egy-egy részletén.

A francia fajban összeelegyedett típusok, mint egy hét-húros hárfa, a dallamnak végtelen változatosságát szülik. A piros-képi és testes északi ember s a sugár és barna délszaki ember között mintha áthidalhatatlan különbségek volnának, de az összeházasodás a különbözetek végtelen változatát hozta létre, a mely az egységes harmoniát szüli. Egymástól mindezek annyira különböznek ugyan, hogy egy a másra örökös megtelepítés tárgya lehet, a mely különös tanulmányra és vetelkedésre hívja föl őket, de azért nem állanak egymástól olyan távol, hogy egymást félreismernék avagy épen gyűlölnék. A vér-mérsékletek gazdagsága és változatossága gazdag forrás a vezetőkre nézve, a kik meg tudják különböztetni a mirevalóságot s azt megfelelően tudják foglalkoztatni. Az éjszak földművelői és kézművesei, a nyugatnak tengerészei és kertészei, a keletnek katonái és törvényhozói, a délnek politikusai és szőlőművelői erővel teljes társaságot, zárt zászlóaljat alkotnak, a melyek egymásra támaszkodnak, egy zászló alatt küzdenek és az ellenséggel szembe néznek.

Ezeknek a népeknek keveredése és hosszas együttélése azt eredményezte, hogy lassan alakult belőlük egy finom, ideges, mozgékony, talán kissé el is gyöngült embertypus, a mely nem is szereti többé a durva munkát és az életnek nyers szükségletét, a melynek értelme más irányt vett, ízlése megtisztult, szóval egy politikai állat állott elő, a melynek fogékonysága és életrevalósága fokozatosan helyébe lépett azoknak a durva ösztönöknek és hatalmas vágyaknak, a melyek talán némely népeknek erejét teszik, de bizonyára nem jelentik haladásuknak utolsó phasisát.

Ezen a földön ugyanannak maradvá, a sokféle francia nép megöregedett és nagyot fejlődött. Több benne manap a virágzás, a finomság, a zamat, a mit senki sem tagad; de vajon megtarthatta-e eredeti erényét, életrevalóságát? Vajon nem hanyatlik-e hosszú lételének súlya alatt? Vajon nincs e a kikerülhetetlen pusztulásnak útján? Ilyenformák azok a kérdések, a melyek egy idő óta fölvetődtek s a melyekre különböző szellemiek más-más feleletet adtak, fogadatlan orvosok, gyanánt a kiknek senki sem kérdezte nézeteit, de consultatióiknak, rendeleteiknek, kritikáiknak és jóslataiknak mosolyogva veti magát alá a francia nemzet.

Hogy az ember azt mondhassa, ez a nép hanyatlik, előbb

eszünkbe kell juttatnunk, honnan eredt és min ment keresztül? Más-e ma, mint volt hajdanán? Történetéből meg lehet mérni fejlődését és meghatározni jellemét; tartsuk ezt szem előtt, tekintettel a veszedelmekre és föltámadásokra, melyeken keresztül ment.

Ez a nép talán az egyedüli egész Európában, a mely tizenöt század óta nem ment át teljes és tökéletes változáson. Marseille és Lyon húsz-huszötöd század óta virágoznak, előkelő eredetűek, megszakítatlan a történetök, és ezek az ősrégi városok, melyekről az ember azt hinné, hogy dicsőségeknek súlya alatt roskadoznak és elnehézkednek, mégis fiatal, eleven és teljesen modern városok ma is.

Talán magára áll a történelemben ennek a fajnak egy-egy jellemvonása, látszólagos mozgékonyságának ellenére is, s ezeket a jellemvonásokat már Cæsar és Strabo is kiemelték: az egyetemleges kíváncsiság, a bőven ömlő ékes-szólás, a szigorú dialektika és a gyakran csipős gúny; s hajdan is megvolt ebben a fajban, vállalataiban és csatáiban az a rohamosság, tanácskozásaiiban az a mozgékonyság, balsorsában az a csüggedés, az egyenlőség szeretete, az egyéni büszkeség, a fegyelmetlenség, a hamaros elragadtatás és a gyors visszavonulás. Már a gall szerette a hort s már ő is hamisította azt. A hajdankorban senki sem tagadta meg a gyors felfogást, a plasticitást, a szépművészetekben való készséget. Ámde a görögök tisztább és józanabb ízlése szerint a gallok szelleme a túlhajtást jelentette, a vitézségben inkább vakmerőségeket, erkölcseikben a folytonos rendellenességet és állandó természetökből eredő munkásságukban is mindig bizonyos meggondolatlanságot lehetett észlelni.

Ezek a jó tulajdonságok és ezek a hibák kísérték végig ezt a nemzetet egész történetén. Európa nagy útjai keresztveződtek földjén s azért minden században kiállott egy invasiót; folyton idegen lovasok száguldozása tette tönkre földjét. De az életért harczolva érezte, hogy él. A szenvedés tanította meg a hazafiság leczkéjére. A modern Európa hatalmasságai közt talán Franciaország volt az első, a mely személyiségének teljes tudatára ébredt. A társulás, a mely az emberben gyakran nem egyéb ösztönnél, nála korán érzelmmé, érvénynyé lett. A különböző francia tartományok benső vonzódásból egymásra támaszkodtak s nagy törzökké öntődtek és olvadtak össze.

A természet olyan tisztán határozta meg Franciaország

jellemét és arcvonásait, hogy századról századra úgyszólván ugyanazokkal a szavakkal írják le, természetesen vagy a jót, vagy a rosszat emelve ki, hol dicsérve, hol meg élesen bírálva. A tizenöt század óta úgyszólván nem is volt miért változnia. Hogyha Franciaországnak nem kellett volna megoldania a burgundiai örökség rettentő kérdését, a mely történetének nagy fordulója és még most sincs tisztázva, akkor határai XI. Lajos és az orléansi szűz óta nem változtak volna» . . .

Ilyen hittel, ilyen lelkesedéssel ír Hanotaux a saját hazájáról. Idegenekre gyakran hivatkozik. Hadd hivatkozzunk mi is végezetül egynehányra, erősségeül azon hitünknek, hogy Franciaország örökifjú, örökké él.

Azt mondja Buchanan, a jeles skót költő és bölcselő, Franciaországról:

. . . At tu, beata Gallia,
Salve honorum blanda nutrix artium.
— — — — —
Victu modesta, moribus non aspera,
Sermone comis, patria gentium omnium
Communis, animi fida, pace florida.
Jucunda, facilis, marte terrifico minax.

Mikor ezeket a gyönyörű sorokat írta egy idegen, majdnem egyidőben írja egy kétségbeeső francia hazafi, Pasquier: «Notre France est parvenue à une extrême vieillesse» . . .

A francia forradalom tudvalevőn fölötte fölbószította Alfieri olasz költőt a francziák ellen. Ekkor írta *Misogallo* című művét. Alfierinek a szabadság nem volt közkincs. hanem privilegium. «Il fut démocrate, mais démocrate féodal», mondotta helyesen róla Villemain. Néki a francia nyelv siketnéma (*Önéletrajza*, IV. 17.), a francia népre meg nem talál elég szidalmazó szót. Mily igazán és szépen mondotta erre nézve Manzoni, *A jegyesek* híres írója: «A *Misogallo* megjelent, és Alfieri szavának, a síról kijövő szózatnak nem volt semmi hatása Olaszországban, mivel egy hatalmasabb szózat emelkedett minden szóban az ellen, hogy Alfieri a haza szeretetét a gyűlöletre akarta alapítani. Franciaországot gyűlölni! Azt a Franciaországot, a melyet annyi szellem és annyi erény dicsőített meg! A honnan annyi igazság és jeles példa eredt! Gyűlölni azt a

Franciaországot, a melyet nem láthat az ember a nélkül, hogy a hazaszeretethez hasonló érzés ne keljen benne, és a melyet nem hagyhat el az ember a nélkül, hogy a száműzetés érzelméhez hasonló mély búbánatot ne érezzen az ember» . . .

S a németeknek, a kik oly hamar készek megszólni a francziákat, kereken megmondotta Nietzsche, mikor azzal dicsekedtek, hogy a német cultura győzte le a francziákat: «A német culturával nem lehet ellenséget megverni, legkevésbé pedig olyant, minők a francziák, a kiknek valódi termőképes kulturájok van (hogy milyen értékű, arról itt nincsen szó), és a kiket eddig mindenben, és hozzá még többnyire nagyon ügyetlenül majmoltunk.»

rdr.

C. Viebig : Von Müller-Hannes. Eine Geschichte aus der Eifel. Berlin W. — F. Fontane et Co. 1903.

«Hannes molnár.» Ez a czíme Viebig Klára legújabb történetének, mely az idén jelent meg a berlini Fontane-czég kiakatában s kerültében-fordultában már a hetedik kiadáshoz ért. Valószínű, hogy ez a szám hamarosan meg két-háromszorozódik, akár a többi regényeinél, melyek föltűnő gyorsan szereztek szerzőjüknek jelentékeny olvasóközönséget. «Nem csuda, mondja rá a gúnyolódó berlini, ha Sappho, a gyámoltalan mitylenei hárfás kellő időben nőül ment volna a görög szigetek legügyesebb könyv-árusához: bizonyára az ő munkái is kapósabbak lennének.» Úgy hiszszük, a rosszkedvű és epés berlininek nincs igaza. Viebig Klára híréből édeskevés az, a mit kiadó férje élelmességének köszön. A recamot, igaz, nem veti meg a németek női Zolája — a hogy ellenségei lesúfolják. Mikor tavaly az Eifelben meg akarták lynch-elni haragos hősei, kiket regényében megörökített: a német glóbus sok ujsága vissza-visszatért ez emlékezetes eseményre. Ámde végre is a XX. században élünk, ki csodálkoznék rajta, hogy az írók népszerűsítése ma már egyéb eszközökkel történik, mint a mikor kis czellában maga másolta könyvét szép cikornyás betűkkel a szerző.

Nyugodtan engedhetjük hát el fülünk mellett a csípős megjegyzést. Családi összekötéseire ügyet sem vetve, nézzünk inkább egyenest az író szeme közé.

Érdekes szem az! Milyen irigylésre méltó éles tekintettel

lát belé apró-cseprő hőseinek még a zúzájába is. Hogyan firkészi ki az Eifel-hegység rejtelmait, nagyhajú lakóinak falánk ösztönét, erőcsontú szép asszonyainak háborgó indulatát, elülő szenvedélyét.

Egy kis elkalandozás után megint az Eifelhez, a szülőföldjéhez tért vissza Viebig asszony, de most nem nagy igényű, epikus keretű história teréül választotta, mint a túlságosan trombita-hangú *Wacht am Rhein*-ban. Ezúttal nem fegyvert és vitézt énekel, a története egyszerű falusi történet. A hőse — az ugyan nem nagy hős.

A maarfeldeni Matthes molnár fia jól megtermett legény. Inni jól tud, dolgozni nem nagyon szeret, seba, van neki mit aprítani a tejbe. Már a bölcsőjében is rámosolygott a szerencse. Vasárnap született. Mikor más gyerekek csipegni is alig tudtak, Hannes már kurjongatott és kis kezével kapkodott a napsugarak után, melyek a vánkosán tánczoltak. A mint felnőtt, az öreg Nelles gazda lányát, Tinát kapta feleségül 15 ezer tallér hozománynyal. Egészséges, erős paraszt nép ez, a melynek romlását tolstoji mélységgel rajzolja meg a szerző. A mi az élet rendes folyása szerint biztos alapja a boldogságnak, megvolt a maarfeldeni malomban. A fiatalok szerették egymást, pénzök is volt, dolguk is volt. Aztán mégis minden felfordul — és ebben mester Viebig, a hogy minden regényírói fogás nélkül, ártatlan arcczal, mintha ez volna a legtermészetesebb, szétszedi a Hannes-ék boldogulásának minden eszközét. Előbb itt hull ki egy szeg, aztán ott esik szét a pánt. Ez a pánt, az a szeg azt hirdeti, hogy az élet bizony nem hajszolja mindenáron az égszakadást, földindulást. Elég egy malomkő neki, hogy megőrölje az embereit, semmivé tegye az ábrándjukat, elpusztítsa a reménységüket. S a malomkő fordul, fordul . . . Egyszerre pedig egészen megáll. A maarfeldeni malomban csend van. Hannes molnár, a gazdag fiatal férj a hetedik községben jár. Kicsinyli a molnárságot. Fát, fát, egész erdőt akar összevásárolni, azon szerez az ember igazán vagyont. Akár a manderscheidi zsidó.

Csakhogy a Hannes szilaj vére nem való a megfontoló speculatióra. A nagy épületfák nőnek-nőnek halomra a malom udvarán, a gabonás szekerek pedig elállhatnak a kapu előtt napestig. A molnárnak nincs kedve az őrléshez. A vánkoson aluszszá ki mámorát a tegnapi nagy áldomás után. Hét ember helyett ivott Hannes és hétszer hét helyett fizetett. Hadd lássa az egész

környék, hogy a maarfeldeni molnár nem veri fogához a pénzét. Ez a hiúság! Neki van a legtüzesebb lova, legszebb kocsija. Azon vágtat haza éjnek idején, míg Tina, a fiatal asszony, örökös rossz sejtelmek közt várja.

De várja más is az ajtófélen. Szeff, a régi szeretője. Rengő járásu, karsu derekú szép lány. Házasságot nem ígért neki, nem is hitte a lány, hogy elveszi a gazdag molnár fia. De azt mégse hitte volna, hogy csak félrerúgja, mint az útszéli rongyot s még csak egy jó szót se szól hozzá, mikor jegyet vált a szőlősgazda lányával. Ezen az éjtszaka meglesi Szeff a molnárt. Kést szorongat a markában, vagy vitriolos üveget, mindegy. Bizonyos hogy nagyon megijeszti vele Tinát, az ablakban virrasztó asszonykát. De nem történik semmi baj. Az élet nem csupa rendőri hírből áll. A legszomorúbb tragédiák nem csattanós fölvonásokból vannak összeszerkesztve. Szeff sem sebesíti meg Hannest; mihelyt az ránéz, parancsoló és gúnyos tekintetével végigméri: a leány dühe szégyenné csapódik le. Tehetetlenül sompolyog el. Soh'sem látják többet a faluban.

A könnyelmű, kevély molnáron már csak egy segitene: ha fia születnék. A lánygyermek még jobban elidegeníti az asszonytól. Ez a gyenge teremtés, a ki nem tud egyebet, mint szeretni, hervad a sír felé. Hannes meg él megcsappant pénzzel, megfogyott életkedvvel, míg csak a catastropha be nem következik. Magával rántja az öregeit is. Maradékpénzöket elkunyorálja. Mi szükségök van rá? Jobb helye annak Haunesnél. Minden körülötte forog, az asszony, a gyerek, a háznép, a környék. Sőt maga — Viebig is.

A regény második felében ugyanis érezhető, hogy ez az erős egyéniség, a zömök, elhízott molnár mint nyomja el a többieket. Mellette vázlatok, helylyel-közzel el is mosódó személyek mozognak. A szegény, ügyefogyott molnárnéra kevés gondja van, a tiszteletes úr is gyenge alak. Hannes mellett lélektanilag tökéletes alkotás csak egy van még: a lánya. Tíz író közül kilencz az előzmények után föltétlenül el hagyta volna bukni a tönkrement és elzüllött parvenü lányát. Könnyű lett volna megokolni atavismussal, az ellenállási erő hiányával.

Viebignek, a «durva», a realista Viebignek kezében a molnárlány sorsa egészen másképp fordul. Nem volna csoda, úgy lehet, ha szegénységében megtántorodnék az elkényeztetett lány, de igazabbnak tetszik a Viebig dialektikája — ki meghagyja az

erény útján — daczból, gőgből és büszkeségből. Ezzel a regény is befejezetté válik eszmei tartalmában: a szenvedélyes, erején felülmerő Hannes elbukik, megtörik, ám a hullámok mégsem csaphatnak össze végkép felette, mert föltartja a lánya, kinek szívósságában megújul a vagyonszerző nagypapa ereje és akarata.

A mint mindenki elfogy mellőle és Hannes magára marad a felserdült gyermekkel s útjába téved hajdani ellensége: ez a kép megszűkült perspektívájával eszünkbe juttatja a Segantini nagy trilógiáját, melyet valamelyik vidéki galéria zugából kimentve, Charlottenburgban állított ki tavaly a secessio. A harmadik képen ugyanaz a hangulat áramlik szét: napszállat, enyészet, a látáskör szűk, a szívek mélysége végtelen. A vulkanikus Eifelnek mélységes nagy regénye ez. Hannes a mult, a kitombolt szenvedély, az elaludt láng, a kihült vulkán. Felette virág nyilik, lombos az erdő, kalászos a róna.

Gorki híres színművéről azt mondja: jelenetek az élet mélységeiből. Erre a regényre az illik rá: jelenetek a lélek mélységeiből. A világnézetek különbözősége okozza, hogy az *Éjjeli menedék* keserű kétségbeesésbe fullad, míg Hannes molnár vége kiengesztelő. Az orosz íróban több a satira, a gúnyos bölcselkedésre való hajlam, a német asszonyban több a kedély. Amaz olykor ellágyul, ez a nő viszont szívesen tetszeleg férfias élvezetek naturalista leírásában. Gorki beletanult a drámai hatások keltésébe, Viebig született stilszta. Regényeit a *Weiberdorf* címűtől kezdve érdeklődve olvassuk, a következőkre kíváncsiak vagyunk.

Balkányi Kálmán.

Nyílt levelek a szerkesztőhöz.

I.

Tisztelt Szerkesztő úr! A *Budapesti Szemle* márcziusi számában (487. l.) szó esik arról a hasonlatról, a melylyel Arany a *Toldi* negyedik énekét kezdi.

Az bizonyos, hogy ezen hasonlatnak legelső forrása a magyar költészetre nézve a szentírás, a 42. zsoltár első pár sora. Általában primitív egyszerűségénél fogva olyan kínálkozó, hogy bátran az emberi egyetemes költészeti kincs tulajdonának lehet tekinteni. Az Arany szövegével kapcsolatban említve van a Lehr

Albert czikkében, Balassa, Zrinyi, Gyöngyösi, Kisfaludy S. De nem láttam még említve azt a helyet, a mely Aranynak leginkább lebeghetett szeme előtt. A két szöveg párhuzamosan ez:

Mint a hímszarvas, kit vadász sérte nyillal,
Fut sötét erdőbe sajtó fájdalommal,
Fut hideg forrásnak enyhítő vizére
És ezerjő-füvet tépni a sebére;
Jaj de a forrásnak kiszáradt az ágya,
Az ezerjő füvet írul sem találja,
Minden ág megtépte, tüske megszakgatta
Úgy hogy még aléltabb most az isten-adta.

Arany

Mint gyors szarvast ha vadász sért,
És dárdája szívéhez ért,
Béfut havast, ligetet, tért,
A seb mérge hogy hozzá fért.
Veti szemét a vett sebre
Lankad ina, mert foly vére;
Ezerjőfű hasznos ire,
Ha rátalálhat e fűre.
Nincs gyógyító semmi szere
Hanem ha jut forrás vízre.

Gróf Bethlen Kata.

E versek gróf Bethlen Katának, a XVIII. század első felében élt erdélyi írónak *Bűjdosás Emlékezetköve* című református imádságos könyvéből az *Előljáró beszéd*-ből vannak kiírva. Az előljáró beszéd és ajánló levelecske így kezdődik:

«A megsebesedett és orvoslás után indult Szarvasnak ábrázatjában le-rajzolt állapotja egy édes hazáján s házán kívül bujdosó és maga bűnein titkon kesergő s annak igaz orvosságát nagy szorgalmatossággal kereső kegyes szívnek.»

Ezután jönnek a fent idézett sorok és azoknak két levélnyi verses folytatása.

A két szöveg közt levő összeköttetés látnivaló. Bethlen Katánál a *sértett* szarvasnak, mely havast, ligetet befut, «*ezerjőfű hasznos ire, ha rátalálhat e fűre, nincs gyógyító semmi szere, hanem ha fut forrásvízre*».

Arany mintha folytatná és felelne rá:

Jaj de a forrásnak kiszáradt az ágya,
Az ezerjő-füvet írul sem találja.

Bethlen Kata tovább megy és végre megtalálja a Jézust.

De találtam egy orvosra
 Ezerjő-fű sok van nála,
 Élet forrása ő maga,
 Szomjú lelkem csak ezt várta.

A Bethlen Kata szarvas-szövege olyan viszonyban van az Aranyé-hoz, mint az Ilosvay feldolgozása van a *Toldi*-hoz. Rendbeszedett, művészi költői alakba van öntve.

A *Bűjdósnak Emlékezetköve* először 1733-ban jelent meg Debreczenben. A Petrik *Bibliographiá*-jában 13 kiadása van megemlítve, de van több is. Például a birtokomban levő 1774-iki kiadás sincs Petriknél. Utolsó kiadása 1859 Debreczen. Egyike volt azoknak a könyveknek, a melyek a XVIII. században és a XIX. elején az *Énekeskönyv* mellett legjobban el voltak terjedve a kálvinista alföldön. Tizenkettedrítés zsebpéldányait gyakran együtt találjuk összekötve a Rádai Pál *Lelki hódolása*-val. Arany bizonyára már gyermekkorában ismerte a kálvinista nép közt még most is sokszor előforduló kedves könyvecskét a debreczeni, nagyvárad, vagy akár a budai vagy kassai nyomtatásban és a szarvasról szóló hasonlat részletesebb kidolgozásánál akár tudva, akár önkéntelenül is szeme előtt lebegett. Talán innen jutott eszébe, hogy a forrásvizet, nem pedig az egyházi nyelvben szokottabb patak vagy kútforrás kifejezést használja.

Igaz tisztelettel

Debreczen, 1904 április 7.

Géresi K.

II.

Tisztelt Szerkesztő úr! A *Budapesti Szemle* f. é. áprilisi füzetében Morvay Győző dr. Fekete Jánosról szóló könyvének bírálatában ezt olvasom: «A főthi kastély ormára pedig *egy francia versét* faragtatja», mely következőn van idézve:

Las d'espérer et de me plaindre
 De l'amour, des grands et du sort,
 C'est ici que j'attends la mort
 Sans la désirer ni la craindre.

Ez a vers nem a Fekete műve, hanem François Maynardé, ki a XVII. századnak egyik tehetségesebb lyrikusa s Malherbe tanítványai közé tartozott. Miután mint IV. Henrik első nejének, Valois Margitnak titkára az udvarnál élt, majd a francia nagy-

követtel, Noailles herczeggel Rómában járt, Richelieu haragját vonván magára a híres *journal des dupes* összeesküvésben compromittált barátjai által, a vidéken élte le napjait, egy ideig mint törvényszéki elnök, elégületlenkedve e félszáműzetés miatt. A francia akadémiának már megalapításakor tagja lett: székét itt majd a nagy Corneille fogja örökölni. Írt odákat, sonnet-eket, elegiákat, epigrammákat stb.; jeles művésze a formának s néha meglepően subjectiv, közvetlen hangon szól lyrája. Műveit kiadta újabban Garrisson (Lemerrenél, 1888, 3 kötetben), e kiadás e perczben nincs kezem ügyében. Maynard-t különben a legutóbbi időkig egy Ménard nevű költő kortársával tévesztették össze. Ő írta a fentebb idézett *quatrain*-t, melyben csalódott becsvágyának keserősége oly erőteljesen szólal meg, s melyet némelyek szerint házának kapuja fölé tétetett, mások szerint dolgozó szobájának ajtajára függesztett. Három variánsát ismerem :

1.

Rebuté des grands et du sort,
Las d'espérer et de me plaindre,
C'est ici que j'attends la mort
Sans la désirer, ni la craindre.

2.

Las d'espérer et de me plaindre.
Des muses, du temps et du sort,
C'est ici que j'attends la mort
Sans la désirer, ni la craindre.

Ez utóbbi variáns második sorát így is találom idezve : «Du peuple, des grands et du sort». Nem lehetetlen, hogy Fekete egy negyedik változatot ismert s ezt használta föl, úgy hogy tehát a nála előforduló («de l'amour») módosítás sem tőle származik.

Kolozsvár, 1904 április 5.

Haraszti Gyula.

Új magyar könyvek.

Alexandr Mrs. Balvégzet. Regény angolból. Budapest, 1904. Budapest. Hirlap vállalat. (16-r. 554 l.) 2 K.

— — Párbaj a végzettel. Regény. Két kötetben. Budapest, 1904. U. o. (16-r. 555 l.) 2 K.

Antalfy Endre. Petrőczy Katalin Szidónia élete és munkái. 1664—1708. Budapest, 1904. Hornyánszky V. (8-r. 122 l.) 80 fill.

Balassa Frigyes. A cséplőgépek szerkezete és kezelése. Budapest, 1904. Pátria. (8-r. 259 l.)

Bullogi Aladár. A magyar nyelv barátaihoz. A «Nyelvtörténeti szótár» szerkesztőjének védekezése alkalmából. Budapest, 1904. Franklin-T. (8-r. 30 l.) 50 f.

Balogh Arthur. Az állam-élet fő jelenségei tekintettel a magyar szent korona elméletére. Budapest, 1904. Politzer Zs. (8-r. 208 l.) 4 K.

Balázs Dezső. Tarján Dénes. Lipótvárosi történet. Budapest, 1904. Légrády-testv. (8-r. 186 l.) 3 K.

Bárd Miklós. Bacsó Pál és egyéb versek. Budapest, 1904. Budapest. Hirl. vállalata. (16-r. 175 l.) 2 K.

Bársony István. A rab király szabadon. Phantastikus állatregény. Mühlbeck K. rajzaival. Budapest, 1904. Singer és Wolfner. (4-r. 208 l.) 7 K.

Barta Lajos. Soha többé! ... és három más elbeszélés. Handwerk Károly könyvdíszével. Budapest, 1904. Dobrowsky és Franke. (8-r. 123 l.) 2 K

Benedek Elek. Szülőföldem. Erdővidéki történetek. (Színes könyvek. XXV. köt.) Budapest, 1904. Singer és Wolfner. (8-r. 176 l.) 1 K 50 f.

Bekics Gusztáv. Ködös problémák. Regényes kép. Budapest, 1904. Lampel R. (8-r. XV, 200 l.) 3 K.

Berkovics Miklós. Báró Eötvös József és a francia irodalom. Budapest, 1904. Eggenberger. (8-r. 96 l.) 1 K 20 f.

Berecz Sándor dr. A képzőművészetek története. Szentés, 1904. Budapest, Franklin-t. biz. (8-r. 200 l.) 3 K.

Beyerlein Ferencz Ádám. Takarodó. Dráma 4 fölvonásban. Fordította Zboray Aladár. (Fővárosi színházak mősora. 172—173. sz.) Budapest, 1904. Lampel R. (8-r. 78 l.) 60 f.

Bogdánfy Ödön. Hidraulika. Kiadja a M. T. Akadémia támogatásával a szerző. Budapest, 1904. Franklin-T. (8-r. 419 l.) 10 K.

Bosnyák Zoltán. Sursum corda. Színmű 5 felvonásban. (Fővárosi színházak műsora. 164—165. sz.) Budapest, 1904. Lampel R. (8-r. 87 l.) 60 f.

Bródy Mihály. Hullámok. Költemények. Budapest, 1904. Dobrowsky és Franke. (8-r. 127 l.) 2 K.

Cathrein Győző. A női kérdés. Fordította Gallovich Jenő dr. Budapest, 1904. Kilian F. utóda biz. (8-r. 168 l.) 2 K.

Crocker M. B. A vándor-madár. Regény 2 kötetben. Fordította Novelly R. 1—2. köt. (Egyetemes regénytár. XIX. évf. 7—8. köt.) Budapest, 1904. Singer és Wolfner. (8-r. 171, 167 l.) Egy kötet 1 K.

Csoma József. Magyar nemzetiségi czímerek. (A Magyar Nemzetségek a XIV. század közepéig. III. köt. II. fele.) Budapest, 1903. Akadémia. (8-r. 175 l.) 4 K.

Csizmadia Alajos dr. A bűnözés világa. Tanulmányok a bűnről, a bűnözésről és a kriminalitás terén kifejtendő állami és társadalmi reakcióról. Pécs, 1904. (8-r. 599 l.) 12 K.

Debreczeni Márton költői művei. I. kötet. Kisebb költemények. II. kötet. A kióvi csata. Az Erdélyi Irodalmi társaság kiadása. Budapest, 1904. Franklin-T. (8 r. CCLIX, 166; VIII, 373 l.) 14 K.

Engel Sándor dr. A magyar szent korona tana és a király jogállásának jellemzése. Marosvásárhely. 1094. (Budapest, Politzer biz.) (8-r. 24 l.) 50 f.

Erdős Renée. Az asszony meg a párja. Budapest, 1904. Singer és Wolfner. (8-r. 222 l.) 3 K.

Évkönyv. Kiadja az Izr. magyar irodalmi társulat. Szerkeszti Bánóczy József. Budapest, 1904. Lampel R. (8 r. 346 l.) 4 K.

Évkönyv, magyar statisztikai—. Új folyam. X. 1902. A kereskedelemügyi m. kir. miniszter rendeletéből. Szerkeszti és kiadja a magyar kir. központi statisztikai hivatal. Budapest, 1903. Kilián F. utóda. (8-r. XVI, 471 l.) 5 K.

Faragó Jenő. Katinka grófné. Operette előjátékkal 3 felvonásban. Zenéjét szerzé Húvös Iván. (Fővárosi színházak műsora. 166—167. sz.) Budapest, 1904. Lampel R. (8-r. 43 l.) 60 f.

Farkas Béla. Vándorúton. Költemények. Pekár Gyula előszavával. Budapest, 1904. Lampel R. (8-r. 129 l.) 2 K.

Félegyházy Elek dr. A tőzsdei bíráskodás. A vonatkozó törvények, szabályzatok és gyakorolat alapján. Budapest, 1904. Grill K. (8-r. 300 l.) 4 K.

Ferenczi Zoltán. Báró Eötvös József. 1813—1871. Budapest, 1903. Athenæum. (8-r. 304 l.) 6 K 40 f.

Festők, modern —. Magyar és idegen művészek alkotásai az eredeti színekben és magyarázó szöveggel. Szerkeszti Térey Gábor dr. II. füzet. Budapest, 1904. Franklin-T. (2-r. 7—12 kép). 3 K 60 f.

Festőművészet remekei, A —. A régi mesterek leghíresebb alkotásainak gyűjteménye színes másolatokban. V. rész. 101—120 tábla. VI. rész. 121—140 tábla. Az előszót írta Térey Gábor dr. Budapest, 1904. Lampel R. Egy rész 40 K.

Földes Béla. Statisztikai előadások. I. sorozat. Budapest, 1904. Politzer. (8-r. 215 l.) 5 K.

Döntvénytár. A felsőbiróságok elvi jelentőségű határozatai. Jegyzetekkel ellátva kiadja a *Jogtudományi Közöny* szerkesztősége. III. folyam. 25. kötet. Budapest, 1904. Franklin-t. (8-r.) 4 K.

Gaal Mózes. Az utolsó lantos. Regényes korrajz. Második kiadás. Budapest, 1904. Franklin-T. (8-r. 198 l.) 2 K 40 f.

Galgóczy János. Újabb sumír szöszedet. (Néprajzi füzetek. 9. sz.) Budapest, 1904. Ranschburg G. (8-r. 62 l.) 1 K.

Giesswein Sándor dr. Történelem bölcsészet és szociologia. Budapest, 1904. Szt.-István-T. (8-r. 61 l.) 1 K 20 f.

Gottl Ágost. A magyar kir. curia felülvizsgálati tanácsa által a sommás eljárásról szóló törvény (1893. XVIII. t.-cz.) alapján hozott határozatoknak gyűjteménye. VIII. kötet. 1902—1903. (1620—1810. sz. határozatok.) Budapest. 1904. Franklin-T. (8-r. LVIII, 439 l.) 8 K 50 f.

Goethe. Iphigenia Taurisban. Dráma. Fordította Csengeri János. A Kisfaludy-társaság Lukács Krisztina pályázatán megdicsért műfordítás második, átdolgozott kiadása. (Budapest, 1904. Lampel R. (8-r. 112 l.) 2 K.

Gottier Lajos. Gentry-történetek. Elbeszélések. Budapest, 1904. Révai L. (8-r. 164 l.) 3 K.

Gréville Henry. Egy régi háztartás. Regény. Fordította Novelley Rózsa. (Egyetemes regénytár. XIX. évf. 10. kötet.) Budapest, 1904. Singer és Wolfner. (8-r. 160 l.) 1 Kor.

György Elek. Lyrái költemények. II. kötet. Sopron, 1904. (Budapest, Dobrowsky és Franke.) (8-r. 119 l.) 2 K.

Hairié Ben Ajad hercegnő. A török nő élete a társaságban és a hárem. Előszóval Berlepsch Goswinától. Budapest, 1904. Szilágyi B. (8 r. 58 l.) 1 K.

Heltai Jenő. A száműzöttek. (Egyetemes regénytár. XIX. évf. 9. köt.) Budapest, 1904. Singer és Wolfner. (8-r. 168 l.) 1 K.

Herczeg Ferencz. Gyurka és Sándor. Újabb adatok a Gyurkovits fiúk történetéhez. Budapest, 1904. Singer és Wolfner. (8-r. 192 l.) 5 K.

Hollósi Sándor. Szabadság, szerelem. (Költemények.) Budapest, 1904. Dobrowsky és Franke. (8-r. 78 l.) 1 K.

Hollós László dr. Magyarország gasteromycetái. (Gasteromycetes Hungariæ.) A M. T. Akadémia megbízásából írta —. Megjelenik a M. T. Akadémia támogatásával. Budapest, 1904. Franklin-T. (2-r. 194 l.) 60 K.

Horváth József dr. Bölcsészettörténet. I. köt. Az ókori filozófia története. I. rész. Bevezetés Thalestól a Sokratikusokig. Pápa, 1904. Kis T. (8-r. VIII, 246 l.) 4 K.

Hubenay József. A nemzeti kereskedelem. Tanulmány. Budapest, 1904. Franklin-T. (8-r. 38 l.) 1 K.

Jakab Ödön. Pihenő. Elbeszélések. Neogrády Antal rajzaival. Budapest, 1904. Lampel R. (8-r. 205 l.) 4 K.

Jókai Mór. A magyar nemzet története regényes rajzokban III. köt. Második képes kiadás. Budapest, 1904. Franklin-T. (8-r. 274 l.) 4 K.

— — Egy asszonyi hajszál. Történelmi regényvázlat. Ötödik kiadás. (Szépirodalmi könyvtár.) Budapest, 1904. Franklin-t. (8-r. 202 l.) 2 K.

— — Véres könyv. Csataképek a keleti háborúból. Ötödik kiadás. 2. kötet. (Szépirodalmi könyvtár. Budapest, 1904. Franklin-t. (8-r. 229, 224 l.) 4 K.

— — Vadon virágai. (Szépirodalmi könyvtár.) Budapest, 1904. Franklin-t. (8-r. 240, 237 l.) 4 K.

Károlyi Árpád. Emlékbeszéd Horvát Árpád l. tag fölött. (A Magyar Tudományos Akadémia elhunyt tagjai fölött tartott emlékbeszéd. XI. köt. 10. sz.) Budapest, 1904. Akadémia. (8-r. 17 l.) 40 f.

Kenedi Géza. Lőporfüst. Az 1878-ik évi bosnyák háborúból. Budapest, 1904. Singer és Wolfner. (8-r. 187 l.) 2 k. 80 f.

Kiss István (Rugonfalvi) Radvánszky György házassági pöre. (1724—25.) Budapest, 1904. Hornyánszky V. (8-r. 130 l.) 4 K.

Kolosváry Bálint dr. A magyar magánjog tankönyve. I. füz. Bevezető rész. Személyjog. — Dologi jog Budapest, 1904. Politzer. (8-r. 500 l.) A teljes mű ára 12 K.

Lewitt-Yeats. Az árulás utja. Regény. Budapest, 1904. Budapesti Hirl. vállalat. (16-r. 371 l.) 1 K 60 f.

Lévai Ödön dr. Az orvos és hivatása. Budapest, 1904. Mai H. (8-r. 151 l.)

Mattyasovszky Miklós dr. Törzsöröklési jog és törzsöröklési szokás. I. rész. A németországi törzsöröklési jog és szokás. II. rész. A magyarországi öröklési szokások. Budapest, 1904. Eggenberger. (8 r. 425 l.) 7 K.

Molnár Ferencz. Józsi. Bohózat 3 felvonásban. (Fővárosi színházak műsora. 162—163. sz.) Budapest, 1904. Lampel R. (8-r. 92 l.) 60 f.

Olsó könyvtár. Szerkeszti Gyulai Pál. Budapest, 1904. Franklin-T. (16-r.)

- 1314—18. sz. *Katona József.* Bánk-bán. Dráma öt szakaszban. Arany János jegyzeteivel és tanulmányával. Második kiadás. (262 l.) 1 K.
1319. « *Molière.* A kénytelen házasság. Vígjáték egy felvonásban Francziából fordította Kazinczy Ferencz. (50 l.) 20 f.
- 1820—23. « *Shakspeare.* Hamlet, dán királyfi. Fordította Arany János. Bevezette és jegyzetekkel kísérte Csiky Gergely. (184 l.) 80 f.
- 1324—30. « *Fromentin Jenő.* Domokos. Regény. Francziából fordította Harasztiné Récsi Jolán. (347 l.) 1 K 40 f.
- 1331—35. « *Legouvé Ernő.* Az olvasás művészete. Szerző engedélyével fordította Feleki József. Második kiadás. (168 l.) 1 K.
- 1336—39. « *Shakspeare.* János király. Fordította Arany János. Bevezette és jegyzetekkel kísérte Csiky Gergely. (128 l.) 80 f.
- 1340—45. « *Arany László.* Magyar népmese-gyűjtemény. Harmadik kiadás. (300 l.) 1 K 20 f.

Pásztor Árpád. Versek. 1902—1903. Budapest, 1904. Szilágyi B. (8-r. 163 l.) 2 K 40 f.

Ruffy Pál. A sertés javítása és hizlalása. 2. kiadás. (A magyar gazda könyvtára. I.) Budapest, 1904. Pátria. (8-r. 160 l.) 2 K.

Sánta Elemér dr. és *Térfi Gyula dr.* A m. kir. miniszteriumok hatásköri összeütközések tárgyában hozott határozatai. 1873—1903. Budapest, Grill. (8-r. XLII. 530 l.) 8 K.

Tarczai György. Szent Margit legendás könyve. Udvary Géza eredeti rajzaival. Budapest, 1904. Sz. István társ. (8-r. 297 l.) 5 K. 20 f.

EMLEKEZÉS DEÁK FERENCZRE.

Születése századik évfordulóján.*)

Deák Ferencz születésének századik évfordulóját megünnepelte az egész ország. Bizonyára a m. t. akadémia legkevésbé maradt ki az ünneplők sorából, nemcsak azért, mert kegyelettel viseltetik a nagy államférfiú emléke iránt, hanem azért is, mert Deák 1839 óta tiszteleti, majd igazgató tagja volt, ki az akadémia válságos éveiben buzgón szolgálta s hathatósan támogatta érdekeit. Halála után emlékének ünnepélyes ülést szenteltünk, melyen egyik legjobb barátja, Csengery Antal tartott fölötte emlékbeszédet. Így nekem csak az a feladat jutott az akadémia megbízásából, hogy Deák születése századik évfordulóján egyszerű megemlékezésben fejezzem ki kegyeletünket. Nehéz feladat ez is, de megkönnyíti az a körülmény, hogy még mindenki lelkében él e nagy egyéniség alakja s elég néhány fővonás, hogy elevenebben emelkedjenek ki a jellemző körvonalak.

A múlt század harminczas éveiben gróf Széchenyi István és Deák Ferencz munkássága, hatása és híre töltötték be politikai életünket. Amaz a visszamagyarosodó, hazafias arisztocratia képviselője, emez a megújhodni kezdő középnemességé. Mindkettő szívét erős hazafi érzés dobogtatta, de nem egy pontban különböztek is egymástól. Széchenyi politikai pályája első korszakában tettekkel és könyveivel mint izgató lépett föl. Hő szenvedélye és mozgékony képzelme egész küldetési hitet ébresztettek benne, a leendő Magyarorszáért lelkesült s merészen elkiáltotta, hogy Magyarországnak nem volt,

*) Felolvastatott a m. t. akadémia 1904 május 15-én tartott ünnepélyes közülésén.

hanem lesz, s úgy hitte, hogy ő van hivatva lerakni alapjait. Deák nem osztozott e merész álmadozásban, nem volt ment némi pessimismustól, de erősen meg volt győződve, hogy minden körülmények közt kötelességet kell teljesíteni, a hazafi kötelességét, a siker reménye nélkül is. Bizonyos elegiai hangulattal vonzódott ő hazájához s ezt ki is fejezte egyik beszédében. «A magyarnak honszeretetét — mondá — se a multak lelkesítő emlékezete, se a hiúság, se az önzés nem támogatják annyira, mint más nemzetekét . . . De van az emberi kebelben egy tiszta forró érzés, mely mindazon segítség-gek nélkül buzgón ragaszkodik a hazához, s nem tartom jó embernek, nem tartom magyarnak, ki e szegény, e szenvedő hazát jobban nem szeretné, mint akármely fényes országát Európának.» Ime az önzetlen szeretet, erős kötelességérzet mély fájdalommal vegyülve, sőt abból születve, abból táplálkozva.

Az 1832 6. és az 1839 40-iki országgyűléseken Deák híven követte Széchenyi nyomdokait. Mindabban, a mi a szegény adózó nép s általában az elnyomott osztályok javára történt, kiváló része volt neki. E mellett a hitel erősítésére, a törvénykezés javítására minden lehetőt megtett: egy szóval a magyar alkotmányba beoltani igyekezett a Széchenyi-eszmék minimumát, melyek szerint hazánkknak a félig-meddig feudális, félig-meddig alkotmányos szövevényből minden álfénytől kitisztított képviseleti rendszerre kell előbb-utóbb áttérnie. Küzdelme annál nehezebb volt, mert a reformokra nézve saját pártjában sem volt egyetértés. Az ellenzék egyetértő és erős volt a sérelmi kérdésekben s ellenzett mindent, a mit a kormány akart, de az urbéri ügyekben meglehetősen szűkeblű volt. Deákot néha elhagyta türelme s a mi nem volt szokása, éles gúnyban fakadt ki. Mikor ismételve hirdették, hogy e hazában minden birtok a földesurat illeti, harsányan oda kiáltott: «Görögország istenei mérsékeltebbek és szerényebbek voltak a magyar nemességnél mert azok az erdők, vizek, rétek birtokán megosztzkodtak, míg a magyar nemes mindennek korlátlan ura.» Széchenyi örvendett, hogy Deákban oly hű bajtársra talált s reform-törekvései új lendületet nyertek, azonban a sérelmek terén mérsékeltebb volt Deáknál. Általában meddőnek tartotta a sérelmi politikát, mely háttérbe szorítja a reformokat, bár egy-egy újabb sérelmi

ügyben ő is felszólalt. Itt Deák vezette a közvéleményt és szokatlan erélylyel. A harminczas évek vége felé nem egy hűtlenségi pert indított a kormány s jeles hazafiak íteltettek börtönre. E magán személyeken ejtett sérelmeket közsérelmeknek hirdette Deák, a szólás törvényes szabadságán s a nyilvánosságon ejtett sérelmeknek, a kormány rendeletét, a bírák eljárását, ítéleteit törvényteleneknek mondotta s azok következéseinek tetteges megszüntetését, teljes mértékű orvoslását követelte és indítványozta, hogy a karok és rendek addig ne tárgyalják a királyi előterjesztéseket, míg mindez meg nem történik. A karok és rendek elfogadták az indítványt, de a főrendek visszautasították; a két tábla között hosszas, hónapokig eltartó küzdelem fejlődött ki.

Deák beszédei és felirati javaslatai erős és ékesszóló jogérzet nyilatkozatai s egyszersmind kifejtései a polgári és alkotmányos szabadság és a büntető igazság elvének. A még ifjú férfiú szereplésén már feltűnnek azok a tulajdonságok, melyek öt húsz évvel később, 1861-ben Magyarország elkobzott alkotmányának fővédőjévé, úgy szólva nemzete ügyvédévé avatták s a nagy pert épen azzal a szilárdsággal és mérséklettel nyerte meg, mint ezt a kisebbet. A kormány nem fogadta ugyan el a fel sem terjesztett felirat elveit, de tetteleg szabadon bocsátotta a foglyokat; Deák sem mondott le az elvekről s azokat a következő országgyűlések védelmébe ajánlotta, de tetteleg félbeszakította az ellenzést s felterjesztését indítványozta a királyi előterjesztések alapján kelt törvényjavaslatoknak. A régi kormányt nem sokára új váltotta fel, a küzdelmet béke fejezte be. Az országgyűlés bezárása előtti napon a követi és főrendi tábla tagjai s az országgyűlési ifjúság egy ezer aláírással ellátott emlékkönyvet adtak át Deáknak, a következő bevezetéssel: «Neked, a fáradhatatlannak, kinek ereje a súly alatt nőtt, veszély közt bátorodott, kísértetek közt nemesedett; neked, a bölcsnek kit törvényhozóvá a természet szült s a nép azzá választott; neked a szilárdnak akaratban és feddhetetlennek szándékban, ki eszed és kebled rendkívüli hatalmával ellent és barátot magadhoz hódítva, a törvényhozás hajóját szikla és örvény között óhajtott révbe vezérléd: tiszteletünk és hálánk jeléül nyújtjuk ez egyszerű emlékkönyvet.» E sorok akkor is illettek Deákra, de később még inkább s jövő nagyságának mintegy jóslatai voltak.

E két országgyűlés alatt Deák az ellenzék vezérévé emelkedett, kit a kormánypárt is tisztelt s a kinek tekintélye a nádorra is hatott. S mivel vívta ki mindezt, e szokatlan jelenségnek mi volt az oka? Bizonyára Deák parlamenti nagy műveltségének is része van benne, de ez nem magyaráz ki mindent. A főokot egyéniségének varázsában kell keresnünk, mely az ész s a szív összhangját magas fokon egyesítette. Erős ítélő tehetség párosult benne igazságossággal, határozottság tapintattal, egyszerűség méltósággal, kedvesség őszinteséggel, feddhetetlenség szerénységgel. Epen nem kereste a pártvezérséget, észrevétlen s önkénytelen emelkedett odáig. Midőn 1833-ban a követségről lemondott bátyja helyett Zalamegye egyik követévé megválasztotta s az országgyűlésen megjelent, eleinte csak feltűnt és várakozást keltett. Majd megismerkedvén a követi kar jelesbjeivel, közölte velök nézeteit a fenforgó kérdésekről. Mindnyájan megbámulták éles ítéleteit és ismeretei gazdagságát. Nemsokára a pártértekezleten is szerepet játszott. Irányt kezdett adni eszme és eljárás tekintetében egyaránt, de magában az országgyűlésen ritkán lépett fel indítványai-val, azokat másokra bízta. Maga nem lévén hiú, örömet élesztgette, fejlesztette mások becsvágyát a közérdek szempontjából. De mikor a vita folyamában némely új fordulat miatt irányt kellett adni vagy a szétáradó tanácskozást a kellő mederbe téríteni, vagy pedig az ellenpárt megújult ostromát vissza kellett verni s döntésre vinni az ügyet, akkor mindig résen volt, felszólalt új szempontokat, érveket hozva föl s még nagyobb világosságot árasztva a kérdésre.

Politikai hatását elősegítette társalgási kedvessége is. Deák örömet látogatta barátai és jóismerősei családját, s ha sétált a pozsonyi vagy pesti városligetben, meglehetően csoport sétáló vette körül s ő szívesen elbeszélgetett minden rangú és sorsú emberrel, a társaság többségének értelmi színvonalához alkalmazva magát. Elbeszélgetett komoly és mindennapi dolgokról egyaránt. Gyakran mondott adomákat s beszélt el humoros történeteket a magyar életből. Nem egyszer találóan jellemezte a politikai eseményeket vagy bírálta meg a legújabbban megjelent irodalmi műveket. A nőket derült kedvvel mulattatta, a gyermekekkel eltréfált, eljátszott; méltán mondotta róla egyik pozsonyi követtársa, hogy szíve olyan, mint egy gyermeké s esze, mint egy ó-kori bölcsé. Deák jótékony-

ságot is gyakorolt, bár nem volt fényes jövedelme. Sokan folyamodtak hozzá pártfogásért s ő talán többször is adott ajánló leveleket a folyamodóknak, mint kellett volna. Az ügyefogyottakat vagy szenvedőket jó tanácssal vagy adománynyal vigasztalta meg. Az öreg és béna koldusok különösen szerették őt, mindig adott nekik néhány fillért s nagyon gyöngéd volt hozzájuk. Midőn a hatvanas évek vége felé egy este a klubból haza igyekezett, egyik utcasarkon ülő és szundikáló vénasszonyt látott, a ki önkénytelen nyújtja feléje kezét. Deák néhány ezüst hatost tett bele s ezzel tovább ment. De az úton eszébe jutott, hogy hátha valamelyik suhancz kiveszi a szundikáló anyóka kezéből a pénzt, visszament hát, fölköltötte szunnyadásából s figyelmeztette, hogy tegye el a pénzt, mert valaki ellophatja. Méltán jegyezte meg róla egyik barátja, hogy sok embert tett hálátlanná, senkit elégületlenné. Méltán írt róla mint hazafiról és emberről a hetvenes években Arany János e töredékes sorokat:

Ismertem én — ismerte minden
Nem oly rég azt a jó urat,
Ki öreg volt már férfi renden,
S vénült korig ifjú maradt.
Öreg névvel hódolt eszének
Az a bizalmas tisztelet,
Mely a szívet nem érzi vénnek
S midőn tisztel, inkább szeret.

És a hazafiság — ne lenne
Méltóbb erény mindannyinál,
Azt mondanám: nagyobb volt benne
Az ember a hazafinál.

Deákot államférfiúi pályáján szónoklata is fokozatosan emelte. Épen akkor jött Pozsonyba, a mikor a magyar politikai szónoklat megújhodni készült Kölcey kezdeményezésére, a ki a megújított nyelvet és izlést az országgyűlésbe is bevezette beszédeivel s az izenetek és föliratok fogalmazásával. Deák, ki a megújult magyar irodalom sugalmi közt nevedett föl s kinek nem egy író barátja volt, különösen Vörösmarty, örömet csatlakozott hozzá, s nyomukat az ifjú szónokok egész csoportja követte. Deák nem vadászta a szónoki hatást s talán épen azért nem egyszer nagyobb diadalt aratott, mint azok, a kik azt föladatúl tüzték ki. Szónoklatá-

nak főeleme az erős logika volt. Úgy vélekedett, hogy a köztanácskozásokban a logikai fegyver a legillőbb s leghatalmasabb. «Vannak — mondá egy alkalommal — más fegyverek is, de én azokhoz nem értek. Meglehet, hogy ezt az egyet is hibásan forgatom, de használom, mert bizalmam van hozzá.» Más is forgatta e fegyvert, más is bizott benne, de forgatása módjában van az erő és hatalom, a mi nem mindenkinek adatott. Deák nemcsak czáfolta ellenfelét, hanem egyszer-mind minden oldalról fölvilágosította a kérdést s egyszerű, természetes szabatossága mindenkinek érthetővé tette. Megvolt gondolatainak, kifejezéseinek bizonyos plastikája, mely mindenkinek szemébe tűnt s emlékébe vésődött. Bár leginkább az értelmet akarta fölvilágosítani, akaratlan a szívet is melegítette. Nemes méltósága, őszinte megghatottsága emelte gondolatait, hathatósakká tette kifejezéseit és az igazságot, melyből kiindult vagy a melyet kifejtett, oly tökéletes alakban fejezte ki, mely az ó-kor nagy íróira emlékezteti az embert. Senki beszédeiből nem ment át annyi szárnyas ige a közönség ajkaira, mint a Deák beszédeiből. Ide járult még ép magyar nyelve, mély kerülte a divat szeszélyeit, a népnyelvben gyökerezett s mint annak virága nyílt ki. Beszédeit és iratait emelte az a körülmény is, hogy mint egy nagy párt, olykor mint a nemzet vezére állott előttünk. Az a két fölírat, melyet 1861-ben az országgyűlés elébe terjesztett, a tartalom és forma összhangját oly magas fokon tanusítják, hogy a magyar szónok próza remekeinek kell elismernünk.

S ez a férfiú az 1843-iki országgyűlésen már nem jelenhetett meg. Lehetetlenné tették azt ellenségei és jó barátai egyaránt. Népszerűtlenné kezdett válni a kisebb nemesség körében. Haragudtak reá, hogy a múlt országgyűlésen engedelmeyeket vívott ki a népnek, megkárosította a nemességet s újabban indítványozni merte, sőt határozattá emelte a megyei közgyűlésen mint a követi utásítás egyik főpontját azt, hogy a nemesség birtokai arányában járuljon legalább a házi adóhoz. Hazaárulónak nevezték el Deákot, a ki a nemes embert adófizető paraszttá akarja tenni s nagy korteskedéssel leszavazták a házi adót. Ekkor aztán a Deák pártja is a korteskedéshez fogott, bár Deák ellenezte azt, s midőn vesztegetéssel, itatással sőt vérengző erőszakkal kivívta a házi adó elvét és Deákot követté választotta, ez határozottan vissza-

utasította azt. Párthivei haraggal fordultak el tőle s nyilatkozatát megvetéssel fogadták, sőt az országos közvélemény sem mindenütt helyeselte eljárását s ő mintegy kénytelen volt egy Klauzálhoz intézett nyílt levélben magát mentetgetni. «*En a megbízó levelen — írta a többek között — melyet Zalának rendei ily módon történt választás után nekem kiadnának, vérfoltokat látnék, én az országgyűlésen a választásbeli visszaélések korlátozásáról szívem szerint szólni sem mernék, mert minden arczon olvasnám azon szemrehányást, hogy én is a korteskedés sok oldalú mesterkedésének köszönhetem jelen állásomat; én is hordókban és barátom erszényében leltem föl a közbizalmat, az én választásom is 30,000 forintba került s áldozatul választásom előtt hat vagy hét embernek, sőt, fájdalom, talán még többnek is elkellett esni, s hogy az ember százanként el nem hullott, csak a katonaság közbejöttének tulajdonítható; Istenem! ha én ily előzmények után a követséget elvállalnám, összeroskadnék az első ülésben a szégyen és fájdalom súlya alatt.*» Deák elhatározása erős tiltakozás volt az akkor már nagyon is elharapózott korteskedés ellen, másfelől diadalmas védekezés minden oly kényszer ellen, mely lelkiismeretével ellenkező cselekvésre ösztönzi, ha mindjárt a közvélemény nevében is. S ehhez hű maradt későbbi éveiben is, szilárdan ment azon az úton, melyet lelkiismerete kijelölt és sem alulról, sem fölülről indult nyomásnak nem engedett.

Egész 1848-ig nem hallatta többé szavát az országgyűlésen, de azért nem vonult vissza a politikai élettől. A megyei gyűlésekre híven eljárta, sőt megjelent az ellenzék országos értekezletén is, de főirányt az ellenzéknek már nem ő adott, hanem gróf Batthyány Lajos és Kossuth. A követséget Zalából 1847-ben sem fogadta el, betegeskedését hozva föl okúl, de midőn 1848 márcziusában a magyar alkotmány átalakulóban volt, a követek, főrendek közül többen felszólították, hogy mielőbb jelenjen meg Pozsonyban. Zalamegye egyik követe lemondván, tüstént Deák választatott meg helyébe, meg is jelent Pozsonyban, majd az igazságügyi miniszterséget is elfogadta. Készségesen teljesítette hazafi kötelességét mint képviselő és miniszter egyaránt. Híven vigyázott a törvényes formák megtartására s minden oly intézkedések mellesére, melyek ingerültséget idézhétnének elő, a vallásöz-

felekezetek, a földesurak és hajdani jobbágyok között. Pessimismusa ugyan folyvást táplálta aggodalmait, de azért szilárd és nyugodt maradt. Midőn 1848 augusztusában nehezülni kezdtek a dolgok, a kormánypárt tagjai közül többen föl-szólították, hogy alakítson egy új pártot s lépjen föl Kossuth ellen. «Bécsben is, Pesten is akarják a forradalmat — mondá Deák nyugodtan — az ki is fog törni s nekem sem fönt, sem alant nincs oly erős támaszom, hogy megakadályozzam. Ha a kocsit elragadják a lovak, a jó szerencse s a kocsis ügyessége még megmenthetik azt, de ha valaki oda megy és rángatja a gyeplőt, bizonyos a pusztulás. Én nem állok be rángató-nak.» De olykor fékezőnek oda állott. Indítványozták, hogy az országgyűlés jelentse ki magát permanensnek. Deák fölöslegesnek talált minden ily nemű határozatot, mert az országgyűlés törvényesen föl nem oszlatható mindaddig, míg az 1848. IV. t.-cz. 6-ik szakaszának nincs elég téve, tudniillik míg a költségvetés meg nem állapított. Deák nézetét helyeselték s az indítvány visszavonatt. Ugyanez időtájban meg akarták bizni egy proclamatio szerkesztésével. «Bizzuk ezt a honvédelmi bizottságra — mondá Deák — a proclamatiónak oly saját stilusa van, melyhez én absolute nem értek. Ha az urak törvényjavaslatot akarnak készíttetni, parancsoljanak velem, meg fogom tenni, de proclamatiók írásába sem most, sem máskor nem fogok bocsátkozni.» A küldöttségekben ritkán nélkülözték, szívesen is vett részt bennök: tagja volt az osztrák birodalmi tanácsnál és herczeg Windischgrätz-nél járt békeküldöttségnek. És itt megszakad egyelőre politikai pályája, mert Windischgrätz csak a küldőinek tett jelentését juttatta Debreczenbe, de őt magát visszatartotta.

Nemzeti nagy katasztrophánk mély buba ejtette Deákot, de épen úgy le nem roskadt a sors csapásainak súlya alatt, mint megtanúlt uralkodni szenvedélyein. Egy pár évig jószágán, falun élt, de 1854 őszén felköltözött Pestre. Eladta jószágát gróf Széchenyi Istvánnak, bizonyos, egész holtáig tartó évjáradék fejében. Úgy látszik, Széchenyi czélzatosan vette meg jószágát, hogy Deák kénytelen legyen az év nagy részét Pesten tölteni s ott társadalmi úton befolyjni a közvélemény alakulására. A főváros örült, hogy ismét falai közt láthatja az ötvenkét megye táblabíráját, mint pesti polgárt. Tisztelet és szeretet vette körül. Az *Angol királynő* vendéglőben lakott,

báró Kemény Zsigmond mellett, kivel mind szorosabb barátságot kötött. Méltán mondja Csengery, hogy «Deák szobája az ország szalona volt, a hol minden rendű és rangú hazafi otthon érezte magát, a hol a régi pártok emberei találkozáskor, becsülni tanulták egymást annál, a kit mindnyájan szerettek; a hová az ország minden részéből értesítést hoztak s a hová az ország minden részébe irányt és vigasztalást vagy legalább a kitartásra és szenvedésre lelki erőt vittek az egyes vidékek tekintélyei. Elég volt olykor, ha azt beszéltek el otthon, hogy Deák él és működik, hogy nem esett kétségbe, hogy egyszer-másszor derültnek is látták.» Deák a szenvedőleges ellenállásnak valóságos típusa volt. Békén tűrt mindent, de a kormány czélzatait semmiben sem segítette elő, visszavonult minden politikai küzdelemtől, de elfoglalt minden talpalatnyi tért, mely némi szabad mozgást engedett, megragadott minden alkalmat, melyben az eltiport nemzetiséget éleszteni lehetett. Eljárt a gazdasági egyesület s az akadémia üléseire; a közművelődési téren minden fontosabb kezdeményezésnél ott találjuk, ott az akadémiai Kazinczy-ünnepély rendezésénél, sőt még lakomáján is megjelent s itt mondotta talán első és egyetlen nyilvános toastját, mely csak ennyi volt: «Lakoma után imádkozni kell; az én imádságom rövid, csak három szóból áll: éljen a haza!» A sajtóra is befolyással volt. A jelesb írók gyakran látogatták. Szalay többször fölkereste, Kemény *Pesti Naplója* mintegy közlönyéül szolgált, Csengeryt, kit úgy kedvelt, mint régebben Kölceyt, nem egyszer sugalmazta, az elhunyt Vörösmarty után most Aranyt szerette meg, kivel télen át majdnem minden vasárnap találkozott özvegy Bezerédj Istvánné ebédein.

Várta, megjósolta a Bach-rendszer ingadozását, bukását, de aggódva kérde magától: mi jó utána. Ekközben kiadatott az októberi diploma s az országgyűlés megnyitandó volt. Deák lelki küzdelmek között élte napjait. Hangulatát éleken jellemzi az a levél, melyet 1861 január 9-én írt egyik bizalmas rokonához. «Sok nehéz időt értem már — írja többek között — nehezet a hazára, nehezet az egyesek politikai állására nézve. De még nem értem időt, melyben nyíltan, bátran s belső megnyugvással ne mertem volna szembe nézni a bekövetkezendő eseményekkel, azon megnyugvással, hogy tudom, értem és érzem, mi az én polgári kötelességem

minden egyes esetben, mit teljesíteni fogok, az eredmény Isten kezében van. De most kábult a fejem, elszorúl mellem, ha szembe nézek azon lehetőségek chaosával, mi előttünk áll s miből egy elhibázott lépés végveszélybe dönti a hazát. Engedni a kiegyenlítés kedvéért épen olyan kárhozatos lehet, mint szoros ragaszkodással törésre vinni a dolgot.» Azonban egy pár hét múlva tisztába jött magával és megállapodott abban, a mit két fölirati javaslatában kifejtett. Érezte, hogy a gondviseléstől reá bízott hivatást kell teljesítenie; nemcsak az alkotmány sérelméről van szó, hanem a magyar nemzet létéről s az alkotmány jövője fejlődhetőségéről. Meg kell kezdeni a küzdelmet a siker reménye nélkül is. A legrosszabb esetben csak az érheti az országot, a mit szolgai meghúnyászkodása szülne.

A két fölirati javaslat határozottan és erélylyel visszautasította az októberi diplomát, mert octroyálás az és így nem egyéb, mint folytatása az absolutismusnak s egyszersmind elkobozása legjelentősebb jogainknak. Visszaköveteli ősi alkotmányunkat, mely nem ajándék volt, hanem kölcsönös egyezkedésen alapult s a nemzet életéből fejlődött ki. A *pragmatica sanctio*ra támaszkodik, mely kétoldalú szerződés, s nemcsak az uralkodóház örökösödési jogait, hanem Magyarország alkotmányos önállását is biztosítja. Védi az 1848-iki törvényeket is, jogosnak tartja visszaállításukat s némi módosításukat csak a király s nemzet egyesült akaratja teljesítheti. «Ha — úgymond Deák — van joga a fejedelemnek az előde által szentesített törvényeket a maga személyére nem ismerni kötelezőknek, mi lesz akkor alkotmányunknak, az ország törvényes szabadságának, alkotott és alkotandó törvényeinknek biztositéka? Mire támaszkodnak a birodalom népei, a melyeknek Felséged alkotmányos szabadságot adott, ezen szabadság tartósságára nézve? Töröljük ki az alkotmányból a kötelesegeknek azt a folytonosságát, mely nemzedékről nemzedékre száll s a fejedelmekre, mint a népekre egyaránt kiterjed, minden alkotmány s minden állam biztositéka az események játéka lesz. Ez a folytonosság alapja mind a nép szabadságának, mind a fejedelem uralkodási s örökösödési jogának. E folytonosság tagadása megsemmisíti azt a közvetítő erőt, a mely nélkül az érdekek összeütközésénél minden kérdés csak az önkény hatalmával vagy a fegyver élével volna meg-

oldható s mely nélkül a népeknek és a fejedelmeknek nem volna egyéb választásuk, mint abszolút uralkodás vagy forradalom. E jótékony közvetítő a jognak állandóságába vetett hit s bizalom, mely a kötelezettség érintett folytonossága nélkül még csak nem is képzelhető.»

E két fölírat nemcsak Magyarország közjogi állását helyezte kellő világításba, jogi és jogtörténeti fejtegetések alapján, hanem fölemelkedett a szabadság örök elveihez, a politika alapigazságaihoz is és a történeti jogot a jogbölcsélet eszméivel kötötte össze. S mennyi méltósággal mondotta el mindezt Deák. Érezte, hogy a nemzet nevében beszél és királyához szól; egyesítette a tiszteletet és őszinteséget, az alattvalói hűséget s a törvényhez való ragaszkodást. Diadalmasan megczáfolta mindazt, a mit elleneink föl szoktak hozni: a jogvesztés eméletét, a régibb törvényeinkből kiokoskodott reáluniót s azt a sokszor hangoztatott vádat, hogy a magyar alkotmány ellenkezik a monarchia biztosságával. A jogvesztéssel a jogfolytonosságot állította szembe, a reálunióval a personáluniót s a monarchia nem elég biztosságával az érdekek kiegyenlítésének lehetőségét. Tudta, hogy egyezkedésre nem hajlandó a kormány; az országgyűlés föl fog oszlattatni, azért második fölíratát így végezte be; «Lehet, nehéz idők következnek ismét hazánkra, de megszegett polgári kötelesség árán azokat megváltanunk nem szabad. Az ország alkotmányos szabadsága nem oly sajátunk, melyről szabadon rendelkezhetnénk: hitünkre bizta a nemzet annak hű megőrzését s mi felelősek vagyunk a haza s önlelkiismeretünk előtt. Ha tűrni kell, tűrni fog e nemzet, hogy megmentse az utókornak azon alkotmányos szabadságot, melyet őseitől örökölt.» S midőn nem soká az országgyűlést föloszlatták, búcsukép Deák intette a nemzetet, hogy semmi szín alatt és semmi esetben ne hagyja el a törvényes tért. «Ez a biztos tér — mondá — melyen fegyveres erő ellenében is megállhatunk. A törvény oly nyugalmat ad a léleknek, hogy a legsúlyosabb eseményeket is, ahhoz ragaszkodva, be lehet várni, és épen ez idézi elő azt, a mi a tűrésnél a legfőbb, hogy méltósággal tűrjünk, mert a méltóságot a törvényesség adja meg és semmi más.»

Így végződött a dráma első fölvonása, de három évi szünet után egy új fordulat következteben újra megindult,

hogy egy pár év alatt alig remélt örvendetes kifejlést érjen. Bécsben kezdettek fölhagyni a jogvesztés elméletével és Schmerling állása is ingadozott. Deák szükségesnek tartotta a maga részéről a közeledést s megírta híres husvéti cikket, melyben egyenesen a király nemes szívéhez és bölcseségéhez fordult. Kimutatta, hogy ha az idők folyamában viszály tört ki Magyarország és Austria között, annak oka nem a magyar nemzet, hanem az osztrák államférfiak voltak, a kik sértették törvényeit és alkotmányát elkobozni törekedtek. Az összeütközés veszélyeit nem az osztrák államférfiak változott nézete, jó tanácsa fordította el, hanem királyaink belátása és lelkiismeretessége. Most is ide felebezi Deák Magyarország jogos követeléseit azzal a kijelentéssel, hogy a magyar nemzet soha sem fogja ugyan alkotmányos önállását föláldozni, de kész törvényeit a törvényszabta úton összhangzásba hozni a monarchia szilárd fennállhatása biztosságával.

A névtelen cikkekre a király Schmerling elbocsátásával s az országgyűlés összehívásával felelt, mert tudta, hogy a névtelen cikket Deák írta. Újra megindult az egyezkedés, most már mind a két féltől elismert alapon, de így is nagy akadályokba ütközött s az európai események hatásának kellett megérlelnie a kérdést. Deáknak ellenségei és barátai egyaránt türelmetlenül várták, hogy minő kiegyezési tervet fog ajánlani. Mindnyájan elismerték, hogy oly kitűnő jogász, a minő nincs az országban s alkotmányunk védelmében halhatatlan érdemeket szerzett, de abban kételkedtek: vajon oly erős-e az alkotás terén, új intézmények létrehozásában. Deák érlelte eszméit s lelkiismeretes fontolgatás után megnyugodott tervében. Itt is a *pragmatica sancti*óból indult ki, mely nemcsak a magyar alkotmányt biztosítja, hanem a közös védelmet is. Az 1848-iki törvények is elismerték a közös ügyeket, annak idejében Kossuth sem tiltakozott ellenök, de nem határozták meg, hogy tulajdonképen mik azok s mi elintézésök módja. Deák nemcsak jogi szempontból vizsgálta a *pragmatica sancti*ót, hanem történeti és politikai szempontból is. Azt tanulta a történelem adataiból, hogy Magyarországot s az osztrák tartományokat nem csupán dynastiai érdek csatolta össze Magyarországgal, hanem a politikai szükségesség is. Mihelyt a törökök megtelepedtek Európában, elfoglalták Konstanti-

nápolyt s Nyugat meghódítására indultak, Magyarország elégtelen volt sokáig minden segítség, szövetség nélkül ellenállani. Jókor érezték ezt az osztrák és cseh rendek is és Mátyás király azért hódította meg Ausztriát és Csehországot, hogy nagyobb erővel tartóztassa föl a törököt s esetleg római császárrá választatván, kiűzhesse egész Európából. A mohácsi vész után I. Ferdinándot azért választotta meg királynak az ország, hogy a török ellen segítséget, védelmet találjon benne. Midőn a török Magyarországból kiűzetett s hazánk egysége visszaállított, Magyarország s az osztrák tartományoknak bizonyos egysége is alakulóban volt, mint az európai súlyegyen szükségessége. Bizonyos úrt kellett betölteni s ezt egymagokra se Magyarország, se az osztrák tartományok nem teheték, csak együtt véve. Ez átalakulásnak természetes volt kezdete, mesterkélty folytatása, s bevégzése az erőszak és ármány vegyülete. Új és természetes alapokra kellett fektetni az úgynevezett birodalmi kapcsolatot, a haldokló szervezetet élővel fölváltani, beolvasztás helyett az érdekek kiegyenlítését keresni — volt mindennél fontosabb és nehezebb föladat, melyet Deáknak meg kellett oldania.

Első sorban a közös ügyek meghatározása volt szükséges, természetesen a *pragmatica sanctio*t véve kiinduló pontúl. Két túlság között kellett középútat választani. Egyik túlság volt a *personal-unio* szigorú magyarázata, mely alig enged meg közös ügyet Magyarország és az osztrák tartományok között, a másik a központosító törekvés, mely minden fontosabb ügyet közös ügynek foglalt le. Deák a közös és viszonyos védelem kötelezettségéből indult ki, melyet a *pragmatica sanctio* megállapított, s melylyel Magyarország ő felsége többi országainak és tartományainak és ezek Magyarországnak egyaránt tartoznak. Ebből vonta le a közös ügyeket, csak addig menve el, a meddig a közös védelem követeli, s azon túl nem. Így közösügy a külügy, s a had- és pénzügy egy része, melynek élén közös miniszterek örködnek, békében és háborúban egyaránt a két állam biztonsága felett. Közös törvényhozás nincs, hanem a két független állam delegatiók útján ellenőrzi a külügyeket s szavazza meg a közös költséget. Külön tanácskozik mind a két delegatio, s ha meg nem egyezhetnek, csak szavazásra gyűlnek össze. Így ki van zárva, hogy ez intézmény közös parlamentté ala-

kulhasson. Deák terve több volt, mint personal- s kevesebb, mint realunio, folyvást szem előtt tartva a sajátságos viszonyokat. Az öreg táblabíró, az egyszerű magyar jogász megalkotta azt, mire az európaisággal diesekvő államférfiak képtelenek voltak. Nem masolt valamely európai intézményt, hanem újat, eredetit gondolt ki, mely épen úgy megfelelt a magyar alkotmánynak, mint annak a két oldalú szerződésnek, mely az alkotmányt biztosította. Nagy erélyvel és ékeszólással indítványozta tervét s vitte keresztül a bizottságokban s magában az országgyűlésben is, hova azt mint törvényjavaslatot a magyar minisztérium benyújtotta.

Deák úgy tekintette a sikert, mint méltó befejezését pályájának. Elvégre küzdelmei díjában megérte azt az időt, midőn törvényes és tényleges állapotja az országnak összhangzik, egymást fedi s az a végzetes küzdelem, mely Magyarország és Austria között többé-kevésbbé három évszázad óta tart, mintegy befejezést nyert. Örvendve szemlélte azt a nagy szellemi és anyagi föllendülést, mely miden téren megindult, mint egy szebb jövő hírnöke. De örömébe aggodalmak is vegyültek, melyeket nyilvánosan nem fejtett ki, bizalmas körben azonban megérintett. Tudta, hogy a dualismus államformája kényes és bonyulult, mely ovatosságot és tapintatot kíván. Tudta, hogy a központosító irány le van ugyan győzve, de még mindig él, s a personal-unio legridegebb fölfogásának hódol a nemzet egy tekintélyes része és e két túlság egymást fogja táplálni. Tudta, hogy ha két állam valamely közös célra szorosabban szövetkezik, le kell mondani némely oly intézményről, mely külön nem működhetik, csak együttesen s ez a helyzet egyik félre némi hátránnyal is járhat. Deák mindezt tudta, de arról is meg volt győződve, hogy a dualismus, ha módosítva is, egyetlen alkotmányos formája a monarchiának s utána csak az absolutismus vagy foederalismus jöhet, mely mindkét félre nézve nagy veszélyeket rejt magában. Azonban vigasztalta és megnyugtatta őt az a remény, hogy a közös védelem eszméje, mely biztosítja a nagyhatalmi állást s nemcsak európai szükségesség, hanem hazánk fönnállhatóságának is támasza, lassanként mind inkább meg fog erősödni s az ellentétek idő teltével elsimulnak.

De reméljünk vagy aggódjunk avagy bármely vélemény-nyel legyünk a kiegyezésről, annyi bizonyos, hogy annak

megalkotója történelmi nagy alaknak marad, mint a magyar értelmi és erkölcsi erő nagy képviselője. A magyar nemzet soha sem feledkezhetik meg róla, a ki oly sok hazafiúi erényt egyesített magában: a ki önzetlenül szerette hazáját, annak áldozta egész életét s jutalmúl megelégedett a hiven teljesített kötelesség öntudatával; a ki minden tettében eszélyt és szilárdságot, erélyt és nyugodtságot párosított; a kinek mint magánembernek becsülete teljes összhangzásban volt az államférfiéval; a kit a balsors nem tett csüggedővé s a siker elbizottá; a ki soha sem ringatta nemzetét illusiókba, mindig csak olyat ígért, melynek kivihetőségéről meg volt győződve; a ki nem játszott szavával s került a képmutatást; a ki, ha szükségét látta, bátran kimondotta meggyőződését a trónnal és nemzettel szemben egyaránt s panasz nélkül tűrt gyanusítást, méltatlanságot; a ki nem hallgatott a hiúság csábjaira, csak lelkiismeretére; a ki nem kereste a nép kegyét, de a kit a nép szeretete és hálája kísért sírjához. A késő nemzedék is hazafi-kegyelettel fog föltekinteni reá s mi, kik most születése századik évfordulóját ünnepeljük, véssük elménkbe és szívünkbe három jó tanácsát. Egyik ez volt: «A mit erő és hatalom elvesz, idő és kedvező szerencse ismét viaszahozhatják, de a miről a nemzet, félve a szenvedésektől, önmaga lemondott, annak visszaszerzése mindig nehéz, mindig kétséges.» Második tanácsa ez: «A hazát jobban kell szeretnünk, mint gyűlölnünk ellenségeinket.» A harmadik ez: «A haza sorsát a szeretet óvatosságával kell őrizni; kockáztathatunk mindent a hazáért, de a hazát kockáztatnunk nem szabad.»

E három eszme cultusa a legméltóbb áldozat emléke oltárán; hevítse lángja keblünket s vezessen fénye útainkon!

GYULAI PÁL.

A SOCIOLOGIA ELVEI.

A sociologia fogalmai oly rugalmas természetűek, hogy a gondolkodó egyéniségének tág tér nyílik. Az egyéni észjárás szerint többet-kevésőbbet vonhatni körébe, úgy hogy az okoskodás könnyen eltévelyeghet közhelyek és szállongó phrasisok tömkelegében. Nem kerülhető el, hogy majd minden állítás az olvasó fölfogásához képest ellenmondással ne találkozzék. Nem is lehet mindenki megelégedve az egyes fogalmak meghatározásával; ezt a tárgynak ingadozó mivolta és az egyéniségek különfélesége magyarázza meg. A fő az, hogy a fölfogásnak következetesen valamely alapeszméből kell kiindulnia és a részleteknek belé kell illeszkedniök a szerves egészbe.

A következőkben megkísértem francia forrás nyomán a sociologia fő elveit megírni.*) Hosszas elmefuttatásokba nem bocsátkozom és nem is szándékozom controversiák nagy lehelletű megbeszélésében tévelyegni, a mire a tárgy természete különben bőséges alkalmat nyujtana. A sociologiai írókra csak takarékosan hivatkozom, hogy magát a tárgyat egyéni fölfogásom szerint kellő tárgyilagossággal állíthassam oda. A dologban jártas helyenként a nélkül is reá fog ismerni egyik-másik eszmére, de talán olyasmit is fog találni, a mit a magam egyéniségéből merittem. Mindenekfölött kerülöm a hivatkozást a mai társadalmi viszonyokra és a napi

*) *Précis de Sociologie*, par G. Palante, Paris. Félix Alcan éditeur, 1901. A szerző, a mint könyve előszavában mondja, a sociologia eredményeit akarja összefoglalni, azon elvek nyomán, melyeket a korbéli sociologusoktól legjobban indokolva vél. A könyv tehát a sociologia rendszerének kísérlete akar lenni. A *La Nouvelle Revue Internationale* a könyvet ismertette, azt becses vezérfonalként ajánlja mindazoknak, a kik a sociális kérdések iránt érdeklődnek.

politikára, a mi a politisálás ingatag terére vezetne és az ellenmondásokat szaporítaná. Az olvasó, ki a sorok közt olvasni tud, sok helyt maga fogja az alkalmazást megtalálni és ez is bizonyítéka annak, mily kapcsolatban áll a sociologia a társadalmi tudományokkal, különösen a történettel és a politikával.

I.

Első föladat a sociologia fogalmának meghatározása. Világos, hogy ez az első fogalom, melylyel tisztába kell jönni, mert ezzel jelölik meg nagyjában a sociologia körét. Itt mindjárt többféle meghatározás kínálkozik. Legtágabb értelemben sociológián a társadalmi tudományok összegét érthetni; ezek a közgazdaság, a politika, az ethnologia, a linguistika, a vallások, a művészetek tudománya stb. Ilyen tág körű tudomány szabatos határokkal nem bír, azért létjogosultsága sem lehet. Szűkebb értelemben sociológián érthetni a különleges társadalmi tudományok rendszerét, vagyis azon viszonylatok tudományát, a melyekben a különleges társadalmi tudományok egymás közt léteznek. Ez szabatosabb meghatározás az előbbinél, habár még nem kielégítő. Harmadik, még szűkebb meghatározás az, mely a sociologia tárgyává teszi a társadalmi formákat, vagyis tartalmuknak levonását, abstractióját. Ez irány képviselője Franciaországban Bouglé, Németországban Simmel. Ezt sem mondhatni kielégítőnek, minthogy szerinte sociologia lenne a társadalmi tudományoknak, tehát kiválón gyakorlati tudományoknak elmélete. Palante legszűkebbre vonja a kört, mondván, hogy a sociologia nem egyéb, mint a társadalmi lélektan. Ezen érti azt a tudományt, mely a társadalmi élet által alkotott egységeknek eszmei indokolását tanulmányozza és azokat rendszeresen tárgyalja.

Mindjárt első tekintetre látható, hogy a társadalom lélektana és az egyéni lélektan közt szoros benső kapcsolat létezik. Nem szabad ugyan a társadalmat minden nyilatkozásában valami, szinte végtelenül változatos egyénként fölfogni, mert ennek révén a gondolkodás sok téves következtetésekre vezetne, de tény, hogy a társadalmi tudat és az egyéni tudat folytonos és kölcsönös hatást gyakorolnak egymásra; még

pedig hatnak egymásra, a mennyiben egyfelől az egyéni tudatok a társadalmi tudat alakulására és fejlődésére befolyást gyakorolnak és a mennyiben másfelől a társadalmi tudat sem maradhat visszahatás nélkül az egyéni tudatokra. Mondhatni tehát, hogy a társadalmi tudat az érvényre jutott egyéni tudatoknak határozott formákban nyilatkozó eredménye. A formák folytonos változásnak vannak alávetve, minthogy az egyéni tudatok folyton érvényesülni igyekeznek, de nem érvényesülhetnek egyaránt. Ezért mondhatni, hogy a társadalom folytonosan idomul és fejlődik, még pedig idomul és fejlődik úgy előre, mint visszafelé, míg a lehető tökélynek legmagasabb fokát elérte, vagy, míg hanyatló irányban fejlődve fölbomlik, új társadalom alakulásának elemeit alkotván.

Ilyen társadalom-lélektani fölfogással nagyjában megnyertük a társadalom tudományának, a sociológiának meghatározását is. A sociologia annyi, mint tudomány a társadalomról, vagy, a mennyiben az összes emberiséget végtelenül változatos nyilvánulatainál fogva, a tárgy elhomályosítása nélkül, egyetlenegy társadalomként fölfogni még sem lehet, annyi, mint tudomány a társadalmakról. A sociologia tehát szabatosan szólva nem társadalmi tudomány, minthogy ilyen több van, nem is a társadalmi tudományok összege, minthogy ez végtelenül tág terület volna, hanem az emberi társadalom, vagy az emberi társadalmak tudománya.

A kinek ez a meghatározás nem elég világos, fölvetheti ellene, hogy a «társadalom» szó is magyarázatot igényel. Csakhogy meg kell fontolni, hogy nem képzelhető oly meghatározás, mely rövides szövegezésében a tárgyat egész terjedelmében visszaadhatná; elégséges, ha a meghatározás nem tartalmaz olyasmit, a mi nyilván oda nem tartozó, idegenszerű gondolatra vezet. Világosabb lesz a sociologia fogalma, ha szorosán megkülönböztetjük a szomszédos tudományoktól, de a melyeknek elemeit sokan, tulságosan széles terjedelemben, belé szokták vonni. Mindenekelőtt megkülönböztetendő a sociologia a socialis metaphysikától. A metaphysikai kérdések, a melyeket rendszeren a társadalom szempontjából belé szoktak vonni, a természet kérdése és a végnek, vagyis az emberi rendeltetésnek kérdése.

A természet szempontjából az emberi társadalmat kép-

zelhetni atomok mechanikai halmazának, avagy sejtek rendszerének, a milyenek valamely élő lénynek sejtiszövetekét és szerveit képezik; de képzelhetni szellemi monasok rendszerének is, a melyek észszerűek és szabadok, összhangzatosak és önállók egyszersmind. Ezekből a physikai és szellemi alapfölfogásokból keletkeztek a socialis mechanismus, a socialis biologismus és a socialis spiritualismus vagy dualismus hypothesisai. E különböző iskoláknak mai napig meg vannak személyesítői. Így például a socialis organismust, vagyis a szerves társadalmi elméletet Spencer, Roberty, Worms fejtették ki. Ellenben némely leibnitzi és kanti spiritualista előnyt adott a socialis dualismus philosophiájának. Ezek az elméletek érdekes megjegyzésekre szolgáltatnak alkalmat, de nem hatnak belé a sociologia lényegébe; sőt a mennyiben a párhuzamot egyén és társadalom közt a végletig viszik, különczködő szójátszássá, curiosummá fajulhatnak. *)

A metaphysika másik szempontja a végé, az emberi rendeltetésé. Itt kérdések egész sorozata tódul a gondolkodó elé. Van-e az emberi társadalmaknak czélja? A socialis világ véletlennek terméke, vagy gondviselő eszme dominálja-e? Van-e haladás, a szónak metaphysikai és finalista értelmében, vagy pedig az evolutio észszerűtlen és czélnélküli örökös újrakezdődés? A czél az Isten fogalmában tetőzve az összes emberiségé, vagy pedig az elmék kiválóbbjai köztársaságának sajátja, a mint Schopenhauer és Nietzsche mondja? Ezek a metaphysika kérdései, nem a sociológiáé. A sociologia csak azt teheti, hogy constatalja az emberi társaságok valóságos menetét és a socialis tudat átalakulásait.

Nem téveszthető össze a sociologia a történettel. A történet a forrás, melyből a sociologia merit. De a történetíró az

*) Shakespere *Coriolanus*ában is, miután Menenius Agrippa a zavargó polgároknak elmondta az ismeretes parabolát a gyomorról és a testnek többi részeiről, hirtelen odafordul az 1. polgárhoz és azt kérdi tőle:

Mit szólsz erre, te

Nagy újja ennek a gyülekezetnek?

1. Polgár. Én a nagy újja? mi okért a nagy újj?

Menenius. Mivel te a legaljasabb s rongyosabb vagy

E bölcs zavargók közt, s te jársz elől.

Vezérkedel, pimasz sehonnai.

Hogy önmagad húzz hasznót a dologból.

eseményeket önmagokért tanulmányozza, míg a sociologus tanulmányozza az általános befolyásokat, melyek a socialis állapotok előidézésére nyilvánulnak, épen úgy tanulmányozza azokat a combinációkat, a melyekre törekednek és a socialis észjárás formáit, melyek az események bekövetkezésére elhatározók.

A sociologia nem is azonos az ethnológiával, sem az anthropológiával, sem azzal az új tudománnyal, melynek anthropo-sociologia a neve és a mely az anthropológiának egyik függeléke. Ezek a tudományok mindenk fölött az embert, mint ethnikai tényezőt tanulmányozzák, a mely tényező szerepet játszik ugyan a socialis formák alakulásában, de a melytől a socialis formák elkülönítik magokat, új jelenségekül följé emelkedvén.

Érinti a sociologia területe a közgazdaság területét, de ez szűkebb amannál. A közgazdaság csak a vagyonosság kérdésével foglalkozik. Vannak ugyan egyes gazdasági törvények, mint a munkafelosztás, a kereslet és kínálat közti viszony törvényei és mások, melyek a két ismeretágban közösek, de a közgazdaság ezeket a törvényeket csak a gazdálkodásra, csak a vagyonosságra való alkalmazásukban vizsgálja.

Rokonelemeket tartalmaznak a sociologia és a politika, holott a kettőnek lényé egymástól különbözik. A sociologia a társadalomnak vagy a társadalmaknak objectiv tudománya, működésök és észjárásuk önkénytelen fejlődése szerint: a politika ellenben gyakorlati célt, irányzatos fejlődést tart szem előtt, a mennyiben föladatául tűzi ki eszményszerű társadalmi állapot létrehozását. A sociológiának sohasem szabad függnie a politikától, ennek szükségleteitől és aspiratióitól: ellenben a politika függ a sociológiától és világosságot kell tőle nyernie, különben nem volna egyéb, mint sophismák hiú csetepatéja és érdekek harca.

A sociologia és a morál közt szoros benső kapcsolat van, minthogy a socialis problema tetőző pontjában a legmagasabb moralis problémával találkozik, a mely a korbelt tudatot elfoglalja, felölelve az egyén és az összeség közti viszonyokat. A kettő közti benső viszony némelyeket arra indit, hogy a sociológiát és a moralt azonosítsák. Így például Roberty szerint a morál társadalmi productum lenne. Ennek a

socialis optimismusnak ellenfelei azok, a kik ellentétet állítanak föl az egyén és a társadalom közt. Ezek szerint a társadalom olyan, mint a természet, mely Schopenhauer és Renan szerint közönyös a morállal szemben. Azt hiszem, hogy mind a két nézetben van valami elfogadható, de egyik sem szabatos. A sociologia és a morál nem azonos, mert utóbbi az egyén viszonyaival foglalkozik a többi egyénnel, valamint az egyének összességével szemben. Ezekben az egyéni viszonyokban maradandó elvnek kell uralkodni, a mely nem egyesek gondolkodásának és kölcsönös megállapodásának eredménye, hanem mintegy ösztönszerűen, ihletszerűen van beléoltva az érzékenyebb lelkiismeretű és nemesebb érzésű egyének lelkébe. Ennek a bizonyos valaminek kell uralkodnia a társadalmi fejlődésben is, a melybe az egyéni tudatok összessége befoly. A társadalmi fejlődés közönyösnek mutatkozik ugyan a morál, mint az egyéneket mozgató elv iránt, de ez a közöny csak látszatos. Magyarázata az, hogy a társadalmi formák alakulására mérvadó egyéni tudatok folyton változnak és kíméletlenül elhaladnak egyes, döntő befolyásra nem emelkedhető, de gyakran legmagasb erkölcsi értékű egyéni tudatok fölött. De ez nem azt jelenti, hogy a sociologia ellentétben állhatna a morállal, sőt ellenkezőleg összhangban kell lennie vele, ha fejlődése egészséges és maradandóságra tart igényt. A morál nem teremtménye az egyének és nem is productuma a társadalomnak, mert absolut, minden korban föltétlen érvénynyel bíró elv. Nem ejthet tévedésbe az, hogy kiválóbb egyének, sőt egész korok más-más erkölcsi fogalmakkal birhatnak és ebbeli nézeteiket változtathatják; ez csak arra mutat, hogy a történetek bizonyossága szerint a conventionalis világ szabályai ellentétben állhatnak a morállal, de azért egyes mélyebb érzésű és messzire látó egyének igen is tiszta tudatával birnak koruk ferde nézetkörének és azt magokban elítélik.*)

A sociologia és a socialismus közti különbség nem sok

*) A római társadalom fölbomlását a társadalmi tudattá vált egyéni tudatok erkölcsi romlottsága okozta, de senki sem merné állítani, hogy nem léteztek egyesek, a kik lelkök mélyében el nem itélték koruknak uralkodó ferde erkölcsi irányát. Az Üdvözítő is előre megszíratta Jeruzsálem pusztulását.

magyarázatot igényel. A sociologia tárgyilagosan foglalkozik a társadalommal, illetve a társadalmak fejlődésének minden időbeli törvényével; ellenben a socialismus modern irány, mely a munkarend megváltoztatásával a társadalom uralkodó rendjét is megváltoztatni törekszik.

II.

Mielőtt a társadalmak fejlődésére befolyást gyakorló törvényekre áttérnék, néhány szót ejtek a társaságról vagy a társadalomról. Társaság és társadalom meglehetősen synonym fogalmak; más nyelvekben azonos elnevezések van (Gesellschaft, société, society, società). A magyarban a használat némi különbséget állapított meg a kettő között, a mennyiben a «társaság» az egyéneknek szűkebb körű, inkább magánjellegű csoportosulását jelentené, ellenben a «társadalom» szó egyéneknek szélesebb körű, közjellegű csoportosulását. De ez csak újabb keletű nyelvhasználat dolga; különben a «társaság» szót «társadalom» helyett is szokták használni. («Emberi társaság».) De ha a «társaság» és a «társadalom» közt terjedelem és jelleg dolgában némi különbséget meg is engednénk, tény, hogy mind a kettő azonos törvényeknek van alávetve és mind a kettő alakulatoknak változatos mennyiségét mutatja.

A társaság vagy a társadalom egyénekből álló csoport, mely önkénytelenül vagy készántag egyesült, bizonyos körülmények és bizonyos szükségletek befolyása alatt. Természetes, hogy a társaságok végtelenül különbözők terjedelmre és jellegre nézve; vannak nagyok és kicsinyek, természetesek, mesterségesek, ideiglenesek, tartósak stb. Egy egyén több társaságnak is tagja; ebből köteleességek összeütközése keletkezhetik. Azért nem mondhatni, hogy van társaság, van társadalom, de azt, hogy vannak társaságok, vannak társadalmak. A sociologia az a tudomány, mely az egész társaságot vagy társadalmat, azaz a társaságok és társadalmak összességét összefogva tárgyalja, megállapítva keletkezésök, fejlődésök és felbomlásuk törvényeit.

A társadalmat legnagyobb terjedelmében, mint az egész emberiségre kiterjedő köteleket fogva föl, az az egyéneknek

legfőbb csoportosulását, alakulását jelenti, a melylyel terjedelemre és jelentőségre nézve csak az állam vetekedhetik. Csakhogy a társadalom az államnál is szélesebb körű alakulat, lényegre nézve is különbözik tőle. Az állam kizárólag politikai viszonyokat tartalmaz; ellenben a társadalom minden fajú társas közlekedések összegét jelenti, legyenek azok gazdaságiak, jogiak, vallásiak, erkölcsiek stb. Az a különbség is van köztök, hogy az állam kényszeres hatalmat jelez, míg a társadalom általánosabb jellegű és megfelel a szervezkedés, a fejlődés önkénytelenségének. Ebből foly, hogy az állam csak az azt alkotó egyének határozott területére szorítkozik, míg a társadalom geographiai határokat nem ismer, nemzetközi jellegű, sőt az egész emberiségre kiterjed.

Alapul véve a társadalmakat keletkezésöktől felbomlásukig, a sociologia legtermészetesebb fősztásául kínálkozik, ha négy korszakot különböztetünk meg; nevezetesen vizsgálni kell

1. hogyan alakulnak a társadalmak,
2. hogyan tartják fenn magokat,
3. hogyan fejlődnek, és
4. hogyan bomlanak föl és szűnnek meg.

A társadalmak alakulásának tényezői fizikaiak, physiologiaiak, psychologiaiak és gazdaságiak. Ezek a tényezők egyes gondolkodóknál külön-külön elméletek alapelveül szolgálnak, ámbár kétségtelen, hogy ha nem is mindenütt azonos arányban és mérvben, de együttesen hatnak közre az alakuláshoz. Concret tényezőkre vonva le az elméleteket, azt találjuk, hogy a társadalmakat szülő tényezőik lehetnek: a fajkülönbség, a földrajzi viszonyok, a szerves rendből folyó bizonyos tevékenység, a társiasságra való hajlam vagy a socialis psychismus, az életmód és a gazdálkodási tevékenység.

A fajkülönbséget illetőleg nyilvánvaló, hogy a fehér faj uralkodik a többieken, változatos kulturképességet tanusít és a legkönnyebben honosul meg a legellentétebb éghajlatok alatt is. Ehhez azonban nem csupán a szín adja meg a magyarázatot, hanem már századokra visszamenő intézmények és műveltségi állapotok hatása, melyek az ellenállási képességet megedzették és kifejtették azt az önértetet, mely életrevaló társadalomnak alapföltétele. A történetelőtti korban valószínűleg más színű törzseké volt a fölény. Azonban

korunkban a fehér színen belül is az előny társadalmak alakulásánál a nagy nemzeteké, melyek nagy történeti multra, nagy embertömegekre, általában véve nagy hatalmi eszközökre támaszkodhatnak. Másfelől azonban igaz az is, hogy a fehér fajokon belül az elválasztó korlátok mindinkább leomlanak és az igényekben, életmód és szokások tekintetében kiegyenlítő színvonal húzódik. A különbözőség mindinkább eltűnik a fajok kölcsönös érintkezése következtében. Lényeges különbségek leginkább a végletekben, vagyis a sarkvidéki és a forró égélj fajainál mutatkoznak, a mely végletek a fejlődésre alkalmatlanok és a fajokra szinte eltörülhetetlen jelleget nyomnak.

A socialis földrajz és a socialis történet nyomán állíthatni, hogy a társadalmak közti különbségek létesítésénél leginkább a természet külső körülményei és az éghajlat gyakorolnak befolyást. A természet a legáltalánosabb tényező; viszonyai határozzák meg a gazdasági tevékenységet, az életmódot és az ezekhez szükséges erélyt és jellemet. Ha van valami általános, ez az, de ezenkívül folyton mozgó és változékony egyszersmind. Az önfentartás ösztöne a néptörzseket minden időben költözködésre, vándorlásra kényszerítette. A vándorló törzsek sajátos hajlamaikat az új területre átvitték ugyan, de az idő következtében az új tájak természeti viszonyaihoz és léteszközeihez voltak kénytelenek alkalmazkodni.*)

Közép-Ázsia óriási legelőinek (stepjeinek) lakói szükség szerűn pásztorok voltak és nyájaik szükségletei szerint örökös vándorlásra, nomád életre voltak kényszerítve; majd, a mikor elszaporodtak és legelőik elégtelenné váltak, óriási tömegekben, olykor hatalmas vezérek alatt (Dsingiszkán, Tamerlan, Attila), sok izben és többfelé kiáradtak Ázsiából, melyet méltán az emberiség bölcsejének nevezhetni. Kiáradtak Európa felé és ellepték déli Oroszország pusztáit; egyes rajaik elhatoltak Európa közepéig, köztük az utolsók Magyarországot

*) Erre bő adatokat nyújt Edmond Demolin könyve: *Comment la route crée le type social*. Ezt a sociologiai szempontból fölülte érdekes művet alkalmilag külön megbeszélés tárgyává szándékozom tenni. Itt csak néhány vonást emelek ki belőle, a mennyiben mostani tárgyammal szorosabb kapcsolatban van.

alkották. A török fajok ellepték Kis-Ázsiát, eláradtak Afrika északi részein, sőt Konstantinápolyt elfoglalván, erősen befészkeltek magokat Kelet-Európában.

Az ázsiai nomádok egy része, kiinduló pontul véve a közép-ázsiai fensíknak északi részét, egyenesen északnak vette irányát és benyomult a szomorú sarkköri régióba, a tundrába, mely csak zuzmót terem és mely végtelen egyhangúsággal örökre a természettel való küzdelemre kárhozzat. E jövőnyeknek a sivár természeti környezetben szükségképen szét kellett szóródnok. A természettel való örökös küzdelem megfosztotta őket a kultura eszközeitől és annak lehetőségétől, hogy valaha nagyobb tömegekké tömörülve áldottabb tájakra térhetnének vissza.

Az amerikai sarkköri régióból a népesség három úton költözött be az új világ belsejébe: a szavánok útján dél felé, a mely terület Észak-Amerikának egész középső részét foglalja el; a Rocky Mountains útján délnyugot felé, a mely területnek sziklás jellege van és csak sovány legelőket nyújt; és a tavak útján délkelet felé, a mely úton a néparadat a felső tavat, a Michigan, a Kuron, az Érie és az Ontario nagy tavait találta. E néptörzsek főképen a vadászatra voltak szorítva, a melytől a földművelés békés foglalkozásához áttérni fölötte nehéz. Más rajok Dél-Amerika felé húzódtak, a hol a világnak legóriásibb erdei és legnagyobb folyói vannak, az Amazon és az Orinoco. Ez a terület körülbelöl akkora, mint egész Európa és azt az egyenlítő két, szinte egyenlő részre osztja. E területen a csapadék rendkívüli nagy, a hőmérsék tikkasztó, a mely megritkítván a levegőt, a két földszark szeleit az egyenlítő felé vonzza és így roppant erős légáramlatokat szül. Természetes, hogy e tájakon az érintkezés és közlekedés az emberek közt nehéz és ez a törzsek sajátos jellemvonásait eredményezte: halászattal és vadászattal foglalkoznak, de nagy tömegekké nem bírnak egyesülni.

Visszamenve a földgolyó másik felére, az ó-korban a földközi tenger mellékeinek lakói élénk forgalomban álltak egymással: részint benyomultak Afrika sivatagjaiba, részint a tengeren közlekedtek. Ez úton szükségképen iparnak és kereskedelemnek kellett kifejlődni, még pedig közvetítették az afrikai continensen a karavánok, a tenger mellékein sűrű hajóforgalom. De ez a forgalom nagy jelentőségét elvesztette

Amerika fölfedezése által, a mely időtől kezdve a földközi tenger népeitől a vezérlő kereskedelem átment más népekre. Az ipar és kereskedelem helyi jelentőségüből átváltozott az egész földkerekségen kiterjedőre. Természetes, hogy a világforgalom újabb nagymérvű költözködést okozott. Közép- és Dél-Amerikában a spanyol, Észak-Amerikában az angol faj emelkedett túlsúlyra. Rokonok európai elődjeikkel, de már nem azonosak és napról napra inkább elválnak, részben más intézmények és foglalkozás következtében, részben a vegyülés által a különféle bevándorlott és benszültt fajokkal. A népeknek ez a költözködése, bár jellege sokban változott, még napjainkban szemünk előtt folytatódik. Európának majdnem minden állama rajokat bocsát ki az új világ felé. Ennek a hajlamnak a kormányok is tápot adni kénytelenek, a mi abban nyilatkozik, hogy más tengeren túli részekben, Ázsiában és Afrikában biztos gyökeret verni igyekeznek, területek megszerzése és telepítvények létesítése által. Úgy látszik, mintha a vén Európa nem birná eltartani lakóit. A kereset forrásai Európában megcsappantak, a megkövült társadalmi intézmények nyomasztóvá váltak és az európai élet előnyei, legalább a munkából élő osztályokra nézve, nem állnak arányban azokkal a roppant pénzbeli és vérbeli áldozatokkal, melyeket az államok polgáraiktól megkövetelnek. E körülmények okozzák az európai népségek eltolódását más világtájak felé és most Európa népei készülnek elárasztani a világot, a hogy annak idején a népesség túlszaporodása és a legelőknek elégtelenné válta Ázsia nomádjait kiáradásra kényszerítette.

Az előzményekből bátran levonhatni, hogy főképen a természeti tényezők és az éghajlat határozzák meg a fajok életmódját, tevékenységét és ezekkel együtt a társadalmak alakulását is. A természeti viszonyok, összeségükben véve, a legáltalánosabb tényező és bizonyos tekintetben azt elsődleges tényezőnek nevezhetni. Habár tulajdonképen elsődleges tényező nem létezik; minthogy az emberiség fejlődésének egymásutánjában minden állapot valamely előbbi állapotból folyt és valamely későbbire vezet. Az emberiség fejlődése hullámos irányban történik; a társadalom a töle telhető legmagasabb fokra emelkedik, míg annyira lehanyatlik, hogy más társadalmi alakulat elemévé válik. Már régóta, mostaná-

ban és még ezentúl is sokáig a fehér fajé a vezérlő szerep; idegenkedő törzseket elnyom, egyeseket el is enyésztet, de azokkal, a melyek alkalmazkodó hajlamokat tanusítanak, összevegyül. Későbbi századok fejlődésének eredményeit bajos volna előre megjósolni, de az kétségtelennek látszik, hogy egyes, most virágzó fajok elsatnyúlnak, egész társadalmi rétegek elmaradnak és visszafejlődnek, de más életképesebbek jönnek helyökbe, úgy hogy idővel, a pseudomorphosis törvénye szerint, a régi formákban új anyag érvényesül. Az ügyfolyamat szinte észrevétlenül megy véghez, mégis oly határozottan, hogy az éles megfigyelő tüneteit pontosan észlelheti.

Társadalmak alakulására a már szerves rendszerré alakult formák is nagy hatást gyakorolnak. Ez különösen észlelhető olyan újkori társadalmakban, a melyek, mint például az észak-amerikai társadalom, már határozott társas rendszerré tömörült társadalmakból keletkeztek. Ezek a társadalmi fejlődés folytonosságának bizonyítékai. A szerves rendből folyó elméletek nem a kezdetleges szülő okra, hanem már csak másodlagos származéokra vezetik vissza a társadalom keletkezését. Hiszen világos, hogy a szervezet már alakulat és a szülő ok az az alapelv, mely a szervezetet eredményezte. Ez az eszme a physiologiai és a psychologiai indokokra vezet. Mind a kettő voltaképen ugyanegyvet jelent, ámbár más oldalról szemlélve; minthogy a psyche a physicumnak emanatioja, vagyis a physicum szüli a psyche mivoltát. Az embert a vele született társiaság, vagyis a társadalomban való élés iránti hajlam vezeti a társadalom felé és az ebben való érvényesülésre physikai és psychikai sajátságai képesítik. És minthogy az embereknek óriási többsége átlagos, sőt átlagon aluli értelmiséggel és fölfogással bír, de ezt is kiváltképen a közvetlen létfontartás érdeke foglalja el, azért nagy szerepet játszik az utánczás, a mely megrögzött szokásokat szül. A vezetés, új eszmék fölvetése csak kevés hivatott egyénnek adománya; a nagy többség csak követésre van hivatva és talán akkor szolgál leginkább eszközül kevesek céljainak, a mikor nagy garral a legkövetelőbben tolakszik előtérbe. De másfelől a kevés kiválóbb egyén vezérlő szelleme is csak ritkán bír érvényesülni; észjárásuk magasabb színvonalát lenyomni kénytelenek a többség átlagos színvonaláig. A többségnek

ezt a majd mérséklő, majd elfojtó irányát nevezni nyáji szellemnek. *)

A mint egyfelől tény, hogy a külső viszonyok és a természeti tényezők határozzák meg egyes népfajok életmódját és gazdálkodó tevékenységét, másfelől tény az is, hogy viszont a társadalmak alakulására a gazdasági tényezők is befolyást gyakorolnak. Az egyének szövetkezeteinek nem lehet alárendelt jelentőségű az, hogyan él, hogyan garázdálkodik, és hogyan táplálkozik. Ezen a czímen elméletek alakultak. **) De a gazdasági elméletek jók lehetnek a közgazdaság külön tudományában; a sociológiában azonban elégtelenek, mint-hogy egyoldalúak.

A gazdálkodó tevékenység bizonyára fontos az emberi társadalom alakulása szempontjából, de az alakulás indító okát mélyebben kell keresni. A társadalom az ember társas ösztönének, a socialis ösztönnek, a társiasságnak eredménye. Az ember természettől fogva társas lény és ez az eszme rá-visz az antik Aristoteles alapelve, a ki azt mondotta, hogy a társadalom természetes eredetű és az ember társas ösztönének származéka. Ez a társas ösztön arra készíti az embert, hogy másokkal szövetkezzék physikai, psychikai és erkölcsi igényeinek megvalósítása végett. Ez a hajlam a kezdetleges társadalmakban épen úgy nyilvánul, mint a leginkább kifejlettekben. Az igények a fokozódó műveltséggel végtelenül megszorodnak, szétágaznak, finomulnak; és a társadalom peripheriája is ebben az arányban nagyobbodik. Az alapelv

*) Ez áll nemcsak a tömegekről, hanem bizonyos fokig az értelmesebb testületekről is. Jellemző Schiller epigrammja:

Jeder, sieht man ihn einzeln, ist leidlich klug und verständig;
Sind sie in corpore, gleich wird euch ein Dummkopf daraus.

**) Ilyen elmélet például Hildebrandé, ki a társadalmat a termelvények fölosztási módja szerint osztályozta; e szerint van termelvényi, pénzbeli és hitelgazdaság (Natural- Geld- und Kreditwirthschaft. Ily elmélet a Bucheré, a ki a gazdasági élet általános szervezete alapján négyes osztályozást állított föl: 1. a mikor az egyén maga keresi létföntartása eszközeit; 2. a mikor minden család a többiektől elkülönített háztartást vezet, ez azért házi gazdaság; 3. a községek háztartása (a közép-korban) és 4. a népgazdaság, a mikor a termelvények több kézen mennek keresztül, mielőtt a fogyasztóhoz érnek.

azonban minden társadalomban ugyanaz; a legkezdetlebbebb társadalomban, melyet a történet előtt ismeretlen ősemberek, az adamitok faja alkotott és ugyanaz a legújabb kor társadalmában. Ha pedig az uralgó alapvető társas hajlamnak, socialis ösztönnek nevezem, ebben benne van, sőt vele azonos értelmű a szükség fogalma, a szükségét alkotó tényezőknek tekintve a külső és belső mozzanatoknak, a physikai, a psychikai és erkölcsi indokoknak teljes sorozatát. Ily értelemben azt is mondhatom, hogy társadalom alakulásának alapindoka a szükség.

Kellő magyarázattal közel áll ehhez Rousseau elmélete, mely szerint a társadalom az egyének kölcsönös megállapodásán, szerződésen alapulna. Ezt sokan azzal a mondással vélik megczáfolhatni, hogy maga a szerződés már társadalom lételetét föltételezi és így nem lehet a társadalom keletkezésének alapoka. Ez az ellenvetés megáll, ha a szerződés fogalmát mindenben czéltudatos, kétoldalú, sőt többoldalú jogi értelemben vesszük. Másképp áll azonban a dolog, ha a szerződés fogalmát csupán az alkotó egyének nyílt vagy hallgatólagos beléegyezésével, hozzájárulásával azonosítjuk. Ezzel a szerződést a szónak magánjogi értelméből kivetkőztetjük és azt, mint társadalmat alkotó alapvető tények sorozatává tesszük, melyet az egyének társas szükségérgzete tart fönn.

III.

A sociologia második kérdése: hogyan tartják fönn magukat a társadalmak?

A társadalom lényében rejlik a conservatióknak, a föntartásnak általános törvénye, mely azon életelvben áll, hogy a társadalom nagyobbodni, terjeszkedni, magát érvényesíteni törekszik, nem erkölcsi vagy erkölestelen mozzanatokból, hanem azért, mert él és élni akar. A társadalom szinte ellenállhatlan ólomsúlylyal nehezkedik az egyének hajlamaira, elhatározásaira és ezáltal szinte öntudatlanul hajtja végre a conservatio törvényét. Soverain nyugalommal korlátozza, sőt elenyészteti az egyének magánérdekeit: hazudik, öl, lop és bitorol. Súlyos kifejezések, de jellemzők, csak nem szabad azokat magánjogi értelemben venni. Igaz voltukat be kell

látni, ha fontolóra vesszük a társadalom hatalmának befolyását az egyének magánviszonyaira.

A társadalmak föntartásának jelenségeit úgy lehet behatón tanulmányozni, ha a föntartás általános törvényén kívül több különös törvényt különböztetünk meg, a melyek tulajdonképen az általános törvénynek alkalmazásai. A különös törvények formulázásában az egyéni fölfogásnak tág tere van, közülök több rokon egymással, sőt egymással azonosaknak is látszanak, de, habár fejtegetések gyakran csak elme-futtatás-szerű benyomást tesz is, az igen alkalmas a tárgy megvilágítására.

Ilyen különös törvények a következők: a socialis egység és folytonosság törvénye, a vitalis alkalmazkodás törvénye, a socialis differentiatio és ezzel kapcsolatos a kiválók törvénye (*loi des élites*), a socialis egyetemlegesség (*solidaritas*) és a nyáji szellem (a *gregarismus*) törvénye, az egyformaság (a *conformismus*) törvénye és ezzel kapcsolatos a különködők (*nonconformisták*) kiküszöbölésének törvénye, a mozdulatlanság (*immobilismus*) és a socialis változóság törvénye, a socialis dogmatismus és optimismus törvénye és végre a socialis formaiság (*formalismus*) törvénye, a melylyel kapcsolatos a csoport hazugságának törvénye.

A socialis egység és folytonosság lényegében azonos, csak hogy amaz határozott időszakra, emez pedig hosszabb időtartamra vonatkozik. A folytonosságnak két faja van: *physiologiai* és *psychologiai*. A *physiologiai* folytonosság a vérkötelékben rejlik, a mely az idő folytában az egyik emberöltőt a másikhoz köti. A *psychologiai* folytonosság az értelmi és az erkölesi egyformaságban (*conformismusban*) áll, mely szerint a föntartó tényezők a csoportban az elődökről az utódokra szállnak át. Föltétel, hogy a régiekből elegenden maradjanak tevékenységben, a kik a fiatalokat bevezessék. Így származik a *psychologiai* folytonosság.*)

A *vitalis* alkalmazkodásnak törvénye abban áll, hogy a társadalomnak, ha fönn akarja magát tartani, környezetéhez (*milieujéhez*) kell alkalmazkodnia. Mihelyt a környezet föltételei megváltoznak, a társadalomnak is át kell alakúlnia és

*) Ennek megfelelő példáit mutatják a *katholikus papság*, a *bureaucratia* stb.

alkalmazkodnia, különben eltűnik.*) Az alkalmazkodás lehetősége egyjelentésű az érvényesülni bírással. Hogy valamely társadalom megmaradhasson, lételevel valamely életszükségnek kell megfelelnie. Más szóval : hogy a társadalmi réteg valamely szükséges tevékenységnek szerve legyen. A tevékenység maradandósága biztosítja a szerv maradandóságát.

A socialis differentiatio törvénye abban áll, hogy a társadalomnak, ha az idő folytában fenn akar maradni, a kifejlett és szétágazott szükségletekhez képest, specialis tevékenységekre képesnek kell lennie, vagyis finomul kifejlett, differentiált szervekkel kell bírnia, melyek szabatosággal és rögtönsséggel képesek a tevékenységek teljesítésére. A differentiált szervek szükségességét az is indokolja, hogy miután a társadalom mindenféle széthúzó, ellentétes érdekekből és ennek következtében ugyanannyi különböző áramlatokból áll, ezek elsimitása, az egyensúly létesítése céljából is alkalmas szervekre van szüksége. A szervek differentiatioja nem jár bizonyos inconvenienciák nélkül, akár a társadalom szempontjából, akár az egyén szempontjából. A társadalom szempontjából gyakran megtörténik, hogy a differentiált szervek magokat öncélnak tekintik és így nem szolgálnak eszközül az összesség céljaira, de fönmaradni, sőt erősödni igyekeznek a socialis test egészének rovására. Az egyén szempontjából meg abban nyilvánul az inconvenientia, hogy az egyén valamely tevékenységhez célul önnön azonosítását köti és benne absorbealódik. Az egyén elfogadja az összes előítéleteket és indokokat, akár jók, akár rosszak, a mennyiben kasztjához tartoznak. És ennek következtében annak az elméleti depressiónak veti alá magát, melyet testületi szellemnek neveznek.

Ilyen elfajulás révén a differentiált szervek nem a maradandóságnak, hanem a megkövülésnek, az elmaradásnak szerveivé válhatnak és ez előbb-utóbb az illető társadalmi réteg eltűnését vonja maga után, de az egész társadalmi testet is megmételezheti. Különben, minden a társadalmi testnek, különösen egyes rétegeinek életerejétől függ. Ha az életerő

*) Ilyen például Magyarországon a gentry-társadalom, mely részben eltűnőfélben van, minthogy sem anyagilag, sem szellemileg az előrehaladt korhoz alkalmazkodni nem bír.

épen a kor szükségleteihez alkalmazkodik, a differentiált szerveknek is életképeseknek kell lenniök. Ezzel kapcsolatos a kiválók törvénye (loi des élites), mely szerint egyes elemek, egyének kiválnak és a társadalom megmaradására döntő befolyást gyakorolnak. A különféle aristocrátiák azok, melyek a társadalom legkiválóbb elemeit tartalmazván, a társadalmakban a föntartás elemét képviselik. A kiválóság eredetileg, minthogy az erőn alapult, szükségszerűn önkényszerű volt; napjainkban már nem szükségszerűen az. A modern társadalmi kiválóság azokból az egyénekből áll, a kik szellemi vagy erkölcsi tekintetben válnak ki; ebben a születési aristocrátia is osztozik, különösen ha hatalmi tényezőkre, történeti multra és vagyonra támaszkodhatik. A modern kiválóság, akár értelmi, akár tudományos, akár művészi, nemcsak maradandóvá, hanem haladóvá is teszi a társadalmat; minthogy ezt vezeteti, ha a hatalom külső jellegeivel nincs is fölrüházva. Kormányok, a mint helyesen jegyezték meg, rendesen nem tartoznak a kiválósághoz; mert a kormány tagjai rendszerint nem hozzák létre az új eszméket, nem nyitnak új irányokat, hanem csak a pillanatnyi szükségnek hódolnak és az új irányokat követik.*)

A socialis egyetemlegesség (solidaritás) törvénye a létező társadalmi köteléknek erősítésére törekszik. Ez a törekvés egyfelől a külső ellenségek fölötti diadalmaskodás czéljából, másfelől a veszedelmes belső ellenségek megsemmisítése czéljából működik. Érdekközösségbe és védelmi kapcsolatba hozza az ugyanazon csoporthoz tartozó egyéneket. Az egyetemlegességet a socialis folytonosság mellé helyezve, mondhatni, hogy az egyetemlegesség folytonosságot létesít a térben, a mint a folytonosság egyetemlegességet az időben, az egymásra következő emberöltők közt.

Az egyetemlegesség törvénye az emberi tevékenység minden területén érezteti hatását. Van gazdasági, politikai, val-

*) Hogy az élite nem ragaszkodik a tekintélyhez és nem gyűlöli az újat, vagyis nem misoneista, azt leginkább Oroszország bizonyítja, a hol az aristocrátia és az élite gyakran progressista, sőt forradalmi. Novikoy szellemesen magyarázza, hogy nincs összeférhetlenség az élitek és a haladás közt. Az élitek az eszméket finom érzékkel juttatják kifejezésre, úgy hogy a közönséges, nyers tudatba való behatolásra képesekké válnak.

lási, foglalkozási, osztályi egyetemlegesség stb. Az egyetemlegesség önmagában véve közönyös és erkölcsnélküli (amoralis) volna ugyan, de minthogy különös célját tekintve szűk körben mozog, más körökre sértővé, ezért erkölcstelenné is válhatik. Az egyetemlegesség tulajdonképen többeknek egoismusa, az egyéni egoismusok elmélyítése és kiterjesztése. Az osztályi és testületi ráncok nagyobb mérvben vakok, makacsok és engesztelhetlenek, mint az egyéniek. Az egyetemlegesség szelleme lényegileg ellenfele az individualismusnak; mert bizalmatlan minden egyéniség iránt, a mely a közép-szer fölé akar emelkedni. Az embernek nem kell épen fölényvel birnia, hogy gyűlöljék: már azt sem bocsátják meg neki, ha elkülöníti magát, ha eredeti.

Az egyetemlegesség szelleme lényegében conservatív, minthogy egy célra működik és zsarnoki. Névtelen és felelősség nélküli zsarnokság az, de egyszersmind szolgaság is, mert az, a ki kötelékéhez tartozik, fogva is van. Az egyetemlegesség szellemének valódi alapja a gregarius szellem, a nyáji szellem; erős gúnnyal birkaszellemnek lehetne nevezni. A solidaritas szellemének és a gregarismusnak egyik következménye a tisztelet általánosítása és a közvéleménytől való félelem. A társadalom önnönföntartására hasznosítja az egyénnek a szolgaságra irányuló hajlamait és isteníti a közvéleményt. Ellenben az önuraló (autoarch) és az egyéni bölcsélet nem törődik más véleményével.

Az egyformaság (conformismus) törvénye az egyetemlegesség törvényének egyik alkalmazása. Abban áll, hogy minden társaság tagjaitól a viselkedés, a modor, sőt az eszmék és vélemények bizonyos hasonlóságát követeli meg. A társadalom nemcsak a tetteket, hanem az értelmiségeket és az akaratokat is szolgálatába hajtja; ennek következménye, hogy sok ember csoportjának mázát ölti magára. Az egyformaság törvénye következményül maga után vonja azt, hogy az egyformaság ellen föllépőket, a különcöket (a non-conformistákat) kiküszöbölni igyekszik. A csoport ellenállhatatlan, részben öntudatlan nyomást gyakorol azon lények kizárására, kik a socialis fegyelemnek alá nem vetik magokat.

A mint az egyformásító szellemet (a conformismust) az utánzás ösztöne hatja át, úgy az üldözés ösztöne is he-

víti.*) Minden vadembernek sokkal nagyobb a hajlama az üldözésre, mint az utánzásra. A vadak Isten büntetésétől félnek, ha eltűrik, hogy valaki eltérjen a szokásoktól és újítást hozzon be! Ez a kizáró ösztön a haladt korokban is uralkodik, habár látszólag műveltebb, simább formában. Osztályok, testületek, kasztok nem bocsátják meg egy tagioknak sem, ha környezetök eszméit, sőt előítéleteit surlódásba hozzák egymással. Tehát conformistának vagy gregárius szelleműnek kell lenni, ha az ember csoportja fölfogásával összhangzásban akar maradni. A kiküszöbölés törvénye nemcsak a függetleneket és a lázongókat sújtja, hanem a gyöngéket, a tehetetleneket is, a kik nem járulnak hozzá a csoport erősítéséhez. Ez a hajlam teljesen állati. Az alsó udvar szárnyasai is megrohanják a beteg tyúkot, hogy kivégezzék. Hasonló tények ismétlődnek az emberi társadalmakban is.

Ez eszme továbbfejlesztésénél óvakodni kell a pessimismus túlságaitól. Meg kell fontolni, hogy az ember általánoságban épen oly távol áll az erkölcsi tökélytől, mint az erkölcsi alávalóságtól. A rosszabb hajlamokat ellensúlyozzák a jók és ezzel folytonos hullámzást okoznak, a minnek eredménye a társadalmak fejlődése valamely irányban, majd előre, majd hátra, majd haladó, majd hanyatló irányban.**)

A mozdulatlanság (immobilismus) és a változóság törvényei elnevezésökkel kifejezik azt, a mit érteni kell rajtok. A két törvény látszólag ellenmond egymásnak, de voltaképen nem mondanak ellen, hanem kölcsönösen ellensúlyozzák egymást, hogy ugyanegy célhoz, a társadalmak föntartásá-

*) Az üldözés, mondja Bagehot, kiegészíti az utánzást.

***) A kiküszöbölés törvénye teljes vadságában azoknál a sociologusoknál található, kik az emberi társadalmakat az állati társadalmak típusához szeretnék idomítani. Ezeknél az egyének darwini megvetése nyilatkozik. Palante egy névtelen szerzőnek *Die Aristocratie des Geistes* című füzetét említi, melyben a szerző észszerű selectio révén társadalmat állít föl, a hol kiselejteznék a társadalom haladását akadályozó egyéneket. Így például külön városok lennének az alkoholisták és a kicsapongók számára, a melyekben bőven részesülneek mindabban, a mi kiirtásukra vezetne. Ferde haladási elmélet! Szerinte a haladás nem lenne az emberiség számára teremtve, hanem az emberiség a haladás számára. Ily okoskodással angyalokat óhajtának létrehozni; már pedig Arany is azt mondta: «az ember tisztel, hogy legyen békében, harczban ember».

hoz, érjenek. Bizonyos esetekben a mozdulatlanság (immobilismus), vagy az újnak gyűlölése (misoneismus) kedvező a socialis csoport fönmaradására, a mikor tudniillik a társadalmak nyílt és lappangó ellenzökből vannak összealkotva. De a mozdulatlanság bizonyos határon túl tespedést szül és azért beáll a változás szüksége. Különösen a modern korban az eszmecsere sokféle lévén, folytonos a hullámozás és ez a változóságot szüli, mely a misoneismus ellen küzd.

Az értelmi és erkölcsi egyformaságnak következménye a többé-kevésbbé tudatos socialis dogmatismus. Ez a socialis dogmatismus törvényét alkotja. Azt érteni rajta, hogy minden szervezett társas kötelék: társadalom, állam, nemzet, város, osztály, rend stb. önmagában hinni kénytelen, hinni önnön erkölcsi és socialis értékében.¹⁾

A socialis dogmatismus háromféle: vallási, metaphysikai és erkölcsi.

Vallásos értelemben a dogmatismus a társadalmat az egyén fölött álló magasabb lénynek, istenségnek tekinti. E fölfogás szerint a socialis tekintély az isteni akarat emanatiója lenne. Ezt az elméletet nemcsak theologusok tartják, mint Bosuet, hanem sok független sociologus is. Csakhogy ez utóbbiak a helyett, hogy a socialis tekintélyt az isteni tekintély emanatiójának vagy symbolumának tekintenék, ellenkezöleg az Isten fogalmát a társadalomról szóló tapasztalati fogalmuk metaphysikai transpositiójának nézik. Mindenesetre van analogia a társadalom és az Isten fogalma közt. Ha a római költövel elmondhatjuk, hogy van bennünk Isten és az bennünk működik,²⁾ épen oly jogosan mondhatjuk azt a társadalomnak szinte öntudatlan, sejtésszerű működéséről.

Máskor a socialis dogmatismus metaphysikai formát ölt. Ez elmélet szerint a társadalom önmagában észszerű, absolut valóság, mely az egyén fölött áll és azért felsöbb joga van az egyénekkal szemben. Önmagában immanens és isteni észszerüségből létezik.³⁾ Ez az elmélet az előbbihez hasonlít, de merevségében nem fogadható el, mert úgy tünnek föl, mintha

¹⁾ Nietzsche szerint az önmagában való hit a társaság «hátgerince.»

²⁾ Est Deus in nobis, agitante calescimus illo.

³⁾ Hegel szerint «isteni lényegénél fogva.»

a társadalom önczél volna, mintha nem az egyének kedvéért léteznék, hanem megfordítva.

Erkölségi dogmatismuson azt érteni, hogy az államnak legfőbb és igazságszolgáltató tevékenysége erkölségi tevékenység, vagyis az igazság megvalósítása. Érvényre juttatja a dolgok természetét. A mit a dolgok természetének neveznek, az nem egyéb, mint a társadalom szükségleteinek összege, vagy más szóval, a közérdek. A morál tehát, ez elmélet szerint, alapjában véve nem lenne egyéb, mint társadalmi utilitarismus. Ezt csak annyiban tekintem elfogadhatónak, a mennyiben az erkölségi fogalmak koronként a közhiedelemben változnak, de azért nem mondhatni, hogy minden korszak erkölsileg jó volna, mivel vannak erkölsileg jó és rossz korszakok. Létezik mindenképp fölötte abszolút erkölségi minőség, ha nem is érvényesül mindenkor egyaránt, de tisztán és tudatosan él a nemesebb egyének tudatában.

A socialis dogmatismusnak egy formája a socialis optimismus. Arra megy vissza, hogy a társadalomnak, ha fennmaradni akar, biznia kell önnön életképességében. A socialis csoportnak érdeke, hogy meggátolja a socialis pessimismus minden doctrinájának terjesztését, a melyek az elégtelenség általánosítását idézhetnék elő.*)

A socialis dogmatismushoz csatlakozik a socialis formáság (formalismus) törvénye. Ez abban áll, hogy a társadalmi formák megállapodás-szerű szertartásos szokásokban nyernek testet. E társadalmi formaságok és szokások a társadalmi föntartásnak hatalmas eszközei.

A socialis formáság törvényéhez csatlakozik a csoport hazugságának törvénye. Ugyanis a csoport tudatosan őrzi meg a tekintélyének föntartására hasznos rendszabályokat, sőt illusiókat is. Ezek a collectiv hazugságok számosak és hatalmasak; valóságos törvényt alkotnak, a socialis öszintenség törvényét. A hazugság lényeges része a társadalom szervezetének, nélküle mindenütt békétlenség volna; nyugalmat és kellemet idéz elő. Ez igen visszatetszően hangzik ugyan, de a dolgot kellőleg fölfogva mély erkölségi igazság

*) Leibnitz socialis optimismusa szellemében azt akarja, hogy az ember ne tartozzék államának elégtelenei közé; azt akarja, hogy mindenki magát a legjobban érezze a társadalmak legjobbjában.

rejlik mögötte. A társadalmi érintkezés természete megkívánja, hogy senki kellemetlent ne mondjon vagy ne tegyen másnak, a kinek [arra joga nincs; ellenkezőleg mindenki tisztelje másban a független embert és bánjék úgy vele, a hogy maga szeretné hogy mások bánjanak ő vele.*)

Mindezen fölsorolt törvények nyomán mondhatni, hogy a szerves társadalom a tétlenség (az inertia) erejével van fölrüházva, mely saját tömegbeli súlyánál fogva tartja fönn magát. A törvények mindegyikéből inertiára utaló jelleg villan ki. A társadalmi inertia törvénye, mint a physikai inertiáé vitalis elven alapszik, mely abban áll: kitartani a lételben. Más szóval: a társadalomnak az az irányzata, hogy élni akar; e mellett az erkölcsi szempontot oldalt hagyja. Ez egyszerűn tény, ez az objectiv valóság; de belőle nem szabad azt következtetni, hogy a helyes társadalmi fejlődés erkölcsellenes is lehetne. Ily irányu következtetés tátongó ellentétességet tárna föl társadalom és egyén, társadalom és morál között. Ez Machiavellire vezetne, a ki az erkölcsiség szempontjából nagy különbséget lát egyén és állam között. Szerinte az egyénnek mindent föl kell áldoznia az erényért, ellenben az államnak mindent, még az erényt is föl kell áldoznia saját föntartása érdekében. Ily merevül fölállított ellentétesség nem fogadható el, sőt mély benső ellenmondást foglal magában, a mennyiben világos, hogyha az egyének általában, vagy legalább is a társadalom fejlődésére mérvadó egyének erényesek, nincs indító ok arra, hogy az állam és a társadalom erkölcstelen irányt kövessen. Az tény azonban, hogy romlott közviszonyok közt és ezek föntartása érdekében a machiavellismus eszközei a leghatékonyabbak, de ekkor is csak tünetei a romlott közviszonyoknak. Erkölcsellenes eszközökkel tartós sikert elérni nem lehet; azok legfeljebb arra jók, hogy fölébresszék a jobb közérzést és ellenhatással tisztább közviszonyokat létesítsenek.**)

*) A mikor Polonius Hamletnek megígéri, hogy a színészekkel érdemök szerint fog bántani, Shakespeare bölcselő királyfia azt válaszolja Poloniusnak: «Veszethordtat, ember, sokkal jobban kell! Bánj' mindenkivel érdeme szerint: melyikünk kerül el a mogyorópálcát? Bánjon velök saját embersége és méltósága szerint; minél kisebb az ő érdemök, annál nagyobb érdem a szivessége!»

***) Eszem ágában sincs az *Il Principe* szerzőjéről néhány röpke

IV.

A sociologia harmadik kérdése: hogyan fejlődnek a társadalmak?

Ha a társadalom föntartása legfőbb tényezőjének a benne rejlő tétlenségi erőt találtuk: viszont a társadalom fejlődése legfőbb tényezőjének a tevékenységi ösztönt kell tartanunk. A két tényező alanyai tekintetében azt észlelhetjük, hogy a társadalom föntartásában inkább az összeség lelki ereje, míg a társadalom fejlődésében inkább az egyes egyének lelki ereje lép túlsúlyra, természetesen a nélkül, hogy az egyik a másikat teljesen kizárná. Mondhatjuk tehát, hogy a társadalom föntartásánál a társadalmi tudat dönt, a társadalom fejlődésénél az egyéni tudat.

A mint egyén és összeség közt, úgy van valóságos ellentét egyéni és társadalmi tudat közt; habár természetes, hogy vannak számos érintkezési pontjaik. Általánosságban azt mondhatni, hogy a társadalmi tudat a mérsékelt, a leszállított egyéni tudatok aggregatuma, vagyis az egyéni tudatoknak egységesítése és általánosítása. Ez fejt meg a kettejük közti rokonságot, de köztök levő ellentétességet is. A társadalmi tudat, mely a nagy társadalmi intézményekben, a milyenek a vallás, a törvényhozás, az osztály stb. nyer látható alakot; az egyént magának alávetni törekszik. Törekszik az egyént stationarius intézményei ösvényén tartani, mert a társadalom lényegében gyűlöli az újat (misoneista) és ellenzi a haladást (anti-progressista). A társadalmi tudatban tehát conserváló elem van. Ellenben az egyéni tudat szülője a haladásnak; rejtelmes csira az, mely magában hordja a jövőndőt, hasonlóan az elemi sejthez, mely homályos és nyugtalan zavarja az életnek és magában hordja a jövőndő életnek végtelen keletkezését. Valahányszor haladás létesült, azt az egyéni tudat létesítette, a mely életerőt öntött a köztudatba és magával ragadta.

szóban véleményt mondani. De kettőt megjegyzek; egyik az, hogy Machiavelli műve magán hordja zilált korának és a sajátos olasz szellemnek bélyegét; másik meg az, hogy Machiavelli nemcsak állambölcseelő volt, hanem kiváló gyakorlati államférfi és hazafi is. Elvei beléillettek a szerte-szét szakadozott Olaszországba, melynek fejlődelsei örökös villongásban álltak egymással.

Az egyéni tudat világosabb és őszintébb a társadalmi tudatnál. Őszintébb, mert egy bizonyos időnek társadalmi tudata rendszerint conventionalis hazugságok fonadéka, fonadéka ráerőltetett és aggodalmasan követett jelszavaknak; világosabb, mert a társadalmi tudat ellentmondó nézetek szövődéke. Az egyéni tudat boncsoló elméje áthatja a társadalmi tudat szövődékét. A társadalmi tudatot a csoport érdeke vezérli; benne az egyéni tudatok felelősség hiányában elvesznek.*)

A társadalmi tudat mindent statikai nézőpontról szemlélvén, természettől fogva korlátolt és feszélyező; ellenben az egyéni tudat magában központosítván azokat az értelmi és erkölcsi befolyásokat, melyek a társadalmi dynamismust képezik, emberöltőről emberöltőre szinte korlátlan látkörök felé fejlődik. Hogy ez a fejlődés elvégre is csak bizonyos határig terjed, ennek oka megint a társadalmi tudat, mely előbb-utóbb az egyénnek magasabb szárnyalását alacsonyabb színvonalra vonja le és az érvényesülés lehetőségének korlátai közé szorítja. Ily módon kölesönös összehatás létesül egyéni és társadalmi tudat közt; az egyéni tudat csak úgy nyerhet alakot a társadalomban, vagyis csak úgy érvényesülhet, ha tárgyat és eszmét a köztudatból, a tömegek szükségérzetéből és a környezet igényeiből merít; másfelől a társadalmi tudat is mozgalomba jő azáltal, hogy az egyéni tudat föl birta ébreszteni a tömegek érdeklődését és így az egyéni tudat a társadalmi tudatban befolyásossá, uralkodóvá lett.

Meg lévén ezzel adva a társadalmi fejlődés alaptényezője — mely mintegy kovásza izgatja, érleli, életre költi — magyarázatot igényel a fejlődés fogalma, melyet tudományos műszóval evolucionak neveznek. Némelyek előtt az evolutio szó szükségszerűn valamely határozott cél eszméjét rejténé magában. A mikor társadalmi evolutióról beszélnek, azt értik rajta, hogy az emberiség valamely tökéletesebb állapot felé

*) Schopenhauer szerint is a társadalmi tudat a pusztá élni-akarásnak megtestesülése, mely az értelmiséget mellőzi; ellenben az egyéni tudat az a rejtélyes oltár, melyen a fölszabadító értelmiségnek szikrája lángra lobog, hogy a lételt a nyers élni-akarásnak önzései fölé emelje.

halad, mint a milyen a tényleges állapot. Ez a finalista fölfogás. Mások az evolutio szót a fejlődés vagy átalakulás szavakkal egyértelműnek, az evolutio ügyfolyamát csupán természetes ügyfolyamnak tartják, a nélkül, hogy hozzá valamely elérendő cél eszméjét fűznék.

A való közepütt létezik. Az evolutióból nem hiányzik ugyan a teleologia, minthogy az emberek általában, különösen pedig a kiválóbbak, többé-kevésbé mindig valamely észrevehető cél szempontjából cselekednek. De a céltudatos törekvés csak korlátolt. A fejlődés alapföltételei és a külső körülmények adott tényezők, melyek az emberek fölött uralkodnak és melyeken belül cselekvéseik szükségszerű tények érvényével bírnak, őket mintegy ösztönszerű egymásutánban vivén előre.*)

A teleológiának föltétlen alapulvétele dogmatismusra vezetne, mely elméletileg és gyakorlatilag egyaránt téves volna, mert kétségtelen, hogy a fejlődés egyes stádiumai közt ok és okozati kapcsolat létezik. Ez rávisz az evolutio és a causatio közti különbségre. A kettő azonos volna, de a különbséget köztök a különböző álláspont határozza meg, a melyről a dolgokat szemléljük. És ez a módszer különbözőségét állapítja meg a dolgok egymásutánjának megfigyelésében. Az evolutio az eseményeket vizsgálja, a mint egymásból fejlődnek; az a leíró módszer a történetíró módszere. A causatio az események okait fürkészi, a mint szükségszerűen valamely okozatot előidéznek; ez a magyarázó módszer a böleselő módszere. A sociologus egyiket sem hanyagolhatja el, mert történt dolgokból irányzó elveket von le a történendőkre nézve. A történetek és a történendők közt vas következetesség nyilvánul. Önámítás lenne azt hinni, hogy a követendő cél kitűzése az egyénektől függ; mert a természetadta alapdispositiót és a körülményeket az emberekétől független akarát teremtette és a legnagyobb emberi bölcseség csak annak fölismerésében állhat, hogy a társadalom fejlődése ez adott föltételek közt történhessék. Van tehát az

*) Az emberiség tökély felé halad, de soha el nem érheti; jellemzi a folytonos törekvés. Jellemző Lessing aphorismája, melylyel azt az eszmét fejezi ki, hogy a tökéletesség az Istenségnek attribútuma, az embert csak a tökéletesség utáni törekvés illeti meg.

egyének értéke, mint társadalmi tényezőnek, a társadalom fejlődésében, de természetadta korlátokhoz van szabva. Nem fogadható el oly metaphysikai alap, melyen a társadalom távol a tényektől és az egyének befolyásától nyugodnék.

Az előzményekből azt következtetem, hogy a társadalmi evolutióban a causalitás törvénye uralkodik és ebben az egyéni tudatok számára mozgató hivatás nyílik. A causalitás törvényei háromféle nézőpontról szemlélhetők: először a szerint, a mint az egyén a többiektől csak ösztönszerűen sajátít el valamit; másodsor, a mint az egyén a többiekkel ellenzőleg cselekszik és harmadsor, a mint az egyén cél-tudatosan alkalmazkodik a körülményekhez. Ezek nyomán a causatio három fő törvényre vezethető vissza; ezek: az utánzás törvénye, az ellenzés törvénye és az alkalmazkodás törvénye. Az egyéni tudatok e három törvény szerint működnek és ezek a társas életben kölcsönösen hatnak egymásra.

Az utánzás hatalma könnyen constatálható kezdetleges társadalmakban. Ez sok sociologus annak megvizsgálására vezetett, vajon az utánzás polgárosult társadalmakban kisebb-e, mint kezdetleges társadalmakban? Kétségtelen, hogy nem kisebb, de másféle. Kezdetleges társadalmakban az utánzás egyszerű dolgokban és kirívóbb, nyersebb formában nyilatkozik; ellenben polgárosult társadalmakban az életnek bonyolultabb föltételei közt és finomabb formában. Az utánzás általánossága divatot teremt, mely gyakran változik, ha pedig megjegezül, szokássá válik. Divat és szokások minden társadalomban vannak, még a legkevésbé fejlett társadalmakban is; azonos emberi jellemvonások származékai.*)

*) Sociologusok, különösen Tarde az utánzás fő törvényének hatásait a részletekben vizsgálván, al-törvényeket különböztetnek meg. Ilyen az utánzással kapcsolatos törvény volna az egyoldalutól a kölcsönöshöz (la loi du passage l'unilatéral ou réciproque). Itt az utánzás abban állna, hogy kölcsönös viszonyokká változtatja át az egyoldalú viszonyokat. E szerint például az utánzás tette volna, hogy a háboru, mely a kezdetleges társadalmakban pusztá embervadászat volt, emberséges hadjárattá változott, hogy az absolutismus önkormányzattá, a szabadalom mindenre kiterjedő törvénynyé, a lopás vagy az ajándékozás cserévé lett. Ezt az utánzás elve önkényes kiterjesztésének tartom, minthogy a közmeggyőződés illetén gyökeres átváltozásához az utánzáson kívül más tényezők is hozzájárulnak. Tény azonban, hogy az utánzás szelleme az emberi társadalmat minden

Az utánzásból foly a haladó áthasonulás, a progressiv assimilatio a társadalmakban. Ugyanis a fejlődés iránti fogékonyság megszűnik egy-egy fajnak sajátja lenni és minél nagyobb mérvben lesz alá vetve az egyéni felsőbbbségnek, annál inkább törekszik az emberi társadalom egyformásítására. A haladással az egyes törzsek közti korlátok leomlanak. Az érintkezések sűrűsége következtében a szokások nemzetközieské válnak és a természeti alapföltételek, valamint az egyéb külső körülmények megszűnnek döntő tényezőkké lenni a társadalmak fejlődésében.

Az ellenzés épen oly szükséges a társadalmi fejlődésre, mint az utánzás. Az utánzó áramlatok egymással természetesen ellenkeznek, az egyének agyában küzdelmet létesítenek; azután a kiegyenlítés valamely módjában elsimulnak. Az ellenzés és a küzdelem épen oly szükségszerű, mint az utánzás. A társadalmi ellenzések lehetnek külsők vagy belsők, a mint az egyénen kívüli körülményekből származnak, vagy pedig a mint magából az egyénből fejlődnek. Külsőknek nevezhetni az ellenzéseket, a mikor a különféle társadalmi irányzatokban lépnek föl, vagyis: több emberek és emberek csoportjai közt előfordulnak. Viszont belsőknek nevezhetni az ellenzéseket, a mikor ugyanabban egyénben különböző irányzatokként mutatkoznak. Mégis általában az ellenzések kútfeje mindig az egyénben rejlik; csak miután az egyénben kiforrták magokat, lépnek az érvényesülés terére. A küzdelem porondját nevezve érvényesülés terének, a hol az egyén már nem önálló kozmosúl, hanem csupán egységül jelenkezik.

Az ellenzés csak negatív szerepet játszik a társadalmi fejlődésben és csak átmeneti időszakot létesít az utánzáshoz és az alkalmazkodáshoz. Az ellenzés ügyfolyamában a tár-

phasisában keresztülhatja és az a haladásról fejlődőleg általánosabb, az érzelmek finomodásával emberségesebb formákban nyilatkozik. De nem árt a tulságos optimismustól óvakodni. Az emberiség nyers érintkezési formáit fölös számban szemlélhetni az úgynevezett polgárosult társadalmakban is. Csak emlékezni kell a hadviselés nyers formáira az angoloknál, és emlékezni kell az állami szervezetek durva bánásmódjára másképen gondolkodó törzsek irányában. Magyarázatul szolgálhatnak a szenvedélyek, melyek az emberséges indulatokat, a magasabb műveltség mellett is, vajmi gyakran elfojtják.

sadalmi életnek formátlanságai, visszaállásai nagy szerepet játszanak; sőt a rossz szellemének is lényeges hivatás jut: képviseli a kovászt a fejlődés egymásutánjában. A gonosz tettek is az erkölcsi élet tényezőivé válnak azáltal, hogy a jónak érvényesülését, erős küzdelmek révén, elősegítik.*)

Az ellenzés általános törvénye egyik következményének a differentiatio törvényét tekinthetni. Minthogy a társadalmi befolyások ellenkeznek egymással, a viszonyok különfélékké válnak és mindinkább bonyolulnak. Már Rousseau is észlelte ezt. mondván, hogy a társadalmak zavaraiból új és gyakran ellenkező viszonyok sokasága szülemlik, melyek ellentétes szellemben törnek azok ellen, a kik a társadalmi ösvényen nagy szenvedélyességgel haladnak.

A mint az ellenzés, úgy a differentiatio is külső vagy belső. A külső differentiatio a társadalmi viszonyoknak abbéli növekvő bonyolulásában áll, melyek az egyént körükbe belévonják; a belső differentiatio viszont az érzések, az eszmék

*) Goethe *Faust*jában, a mikor Faust azt kérdi Mephistophelestől, az örökös tagadás szellemétől: voltaképen ki vagy te? — Mephistopheles azt válaszolja:

Ein Theil von jener Kraft
Die stets das Böse will und stets das Gute schafft.
Ich bin der Geist, der stets verneint!

Madáchnál az *Ember tragédiája* utolsó jelenetében az Ur azt mondja Lucifernek:

Te Lucifer meg, egy gyűrű te is
Mindenségemben, működjél tovább:
Hideg tudásod, dőre tagadásod
Lesz az élesztő, mely forrásba hoz,
S eltántorítsa bár — az mit se tesz —
Egy percze az embert, majd visszatér.
De bűnhődésed végtelen leend
Szünetlen látva, hogy, mit rontni vágyol,
Szép és nemesnek új csírája lesz.

Lombroso *L'uomo delinquente* című műve több helyén arra utal, hogy alig van olyan gonosztevő, a kiben egy-egy nemesebb vonás nem nyilatkoznék. Ehhez hozzáténném, hogy alig van kiváló ember, a kinek valamely hajlama, vagy indulata nem volna, mely a gonosztevőt jellemzi. Ezt általánosságban az emberi nemre méltányló vonásnak tekintem. Ha van hibátlanság, az emberek közt, az csak a középszerűknél található. Középszerű egyének rendszerint rokonszenvesebbek, mint rendkívüliek.

és az egyéni tudatoknak, meggyőzéseknek növekvő bonyolulásában. Valamint tehát az ellenzés külső körülményekben vagy magában az egyénben találja kútforrását, úgy a differentiatio is.

Az utánzás tetőzése az áthasonulás, az assimilatio; az ellenzése az elkülönbözés, a differentiatio. Ha már az utánzás és az ellenzés egymással ellentétes törvények; ezeknek corolláriumai, az assimilatio és a differentiatio az ellentéteséget a legmagasabb fokon mutatják. Az assimilatio szerint az evolutio a kicsinytől a nagyhoz, a heterogéntől a homogénhez való haladásban; ellenben a differentiatio szerint az evolutio a nagytól a kicsinyhez, a homogéntől a heterogénhez való haladásban áll. Bajos volna meghatározni, az assimilatio vagy a differentiatio van-e túlsúlyban a társadalmi fejlődésben. Egészséges fejlődés az, a hol a kettő egymást egyensúlyban tartja; összhangzatos érvényesülések megóvják a társadalmat mélyebb megrázkódtatásoktól és a fejlődés tényezőinek arányos hullámzását idézi elő.

Az utánzás és az ellenzés közti küzdelem békítő meg egyezést, compromissumot talál az alkalmazkodásban és így az alkalmazkodás törvénye kiegészíti az utánzás és az ellenzés törvényeit. Az alkalmazkodás látszólag közelebb áll az utánzáshoz, mint az ellenzéshez, de csak látszólag, mert az alkalmazkodás a legtöbb esetben abban áll, hogy bölcsebbnek itéljük olyan körülményekben megnyugodni, a melyek bennünk inkább az ellenzés indulatát ébresztenék föl. Az alkalmazkodás souverain gondolkodási módot tesz föl, mely kikerülhetővé teszi a gépies utánzást, de jobb meggyőződés szövéténekénél visszatart az ellenzés végleteitől. Az alkalmazkodás ügyfolyama a valódi haladásnak biztositéka, mert kétféle elem van benne: a réginek föntartása és az újnak elfogadása. Utóbbi megóv a tespedéstől, előbbi a rohamos fejlődéstől. Az alkalmazkodás egyöntetűséget hoz létre és az önmérséklés szelleme hatja át, mely a maradandóságot biztosítja.

Mindezek mellett is tény, hogy az események, vagy a multnak idült elmaradása, vagy az ellenző áramlatok túlhatalma miatt, olykor erőszakosan előre haladó irányba törnek, a minek következtében forradalmi mozgalmak keletkeznek. Ezeket sokan a társadalmi bomlás jelének tekintik,

holott gyakran nem egyebek, mint az elmaradhatlan jellegű átalakulásnak és megújulásnak szükségszerű tünetei és a társadalmat aránylag rövid idő alatt előbbre viszik, mint a mekkorát előbb hosszú időszak alatt haladt volt. Ezek azonban csak kivételes társadalmi jelenségek és az észszerű alkalmazkodás szülte haladásnak föltétlen érvényét csak erősítik. Az eseményeknek erőszakos irányban való fejlődése, ámbár következményeiben olykor üdvös is lehet, mindig kóros állapot tünete és ha eredményeiben üdvösnek is bizonyult, mindig depressio jár nyomában.

V.

A sociologia negyedik kérdése: hogyan bomlanak föl és szűnnek meg a társadalmak?

A társadalom fölbomlásán érteni azt a tényt, mely szerint külső és belső okok befolyása következtében az előbbi társadalmi kötelék által összekapcsolt elemek megszűnnek ugyanabban a combinációban összemaradni, a melyben eddig voltak, e helyett, az alakulat fölbomlása után, a nagy egészbe térnek vissza a végből, hogy azt a tényt, mely szerint újabb combinációba alakuljanak össze. A mint a természetből semmi sem veszhet el és a bomlásnak indult anyagból új meg új képzetek alakulnak, úgy hogy a teremtés műve sohasem szünetel, de szünet nélkül folytatódik: úgy az emberiség is halhatatlan, ámbár a társadalmi formák folyton változnak.*) De nemcsak a formák változnak folyton, hanem alkotó elemei is; mégis az új képzeteknek lényegét az a forma adja meg, melyben az alkotó elemek érvényre jutnak. Ezért a latin szólással mondhatni, hogy a forma adja meg lényegét a dolognak.***) A fölbomlás után egyes elemek képtelenek az új keretekben alakulni, hamar kivesznek; mások az új sociális elemekhez alkalmazkodnak. A régi társadalmak romjain új társadalmak alakulnak. Az újak nem ismétlik a

*) Ossian mondja: «A népek olyanok, mint az oceán habjai, mint az erdős Morven lombjai; elenyésznek a suhogó szélben és más levelek emelik zöld fejüket magasra.»

***) Forma dat esse rei.

régieket és elmondhatni a közmondással, hogy lehetetlen kétszer ugyanazon habok közé lépni; de másrészt áll az is, hogy az új társadalmak az evolutio és a dissolutio szempontjából a régi társadalmak törvényei alatt állnak és így lényegében és nagy vonásokban minden ismétlődik. A haladásnak föltételei csak bizonyos korlátok közt mozognak és az újabb haladás magasabbnak látszik az előbbinél, mint-hogy az új korszak a réginek vállain emelkedett följebb. Az egyes korszakok egymásutánja, a mint egymásból fejlődnek, ferde síkhoz hasonlítható, melyen az újabb kor fia magasabb helyzetből visszatekint az előbbi korokra. A haladás csak bizonyos fokig lehetséges; azontúl kezdődik a hanyatlás a társadalom fölbomlásáig. Ez törvény szükségszerűségével jár és nem tulajdonítható véletlennek. A fejlődés és visszafejlődés egyes phasisaiban egyes események meglepő voltuknál fogva véletlennek, egyes cselekvények hibáknak látszanak, melyekről azt vélhetné az ember, hogy elkerülhetők is lettek volna, de lényegökben okok szükségszerű okozatai azok, melyek a determinismus szellemében alakultak, a hogy alakultak és másképen nem alakulhattak volna.

A társadalmak hanyatlásának és fölbomlásának okai sokfélék lehetnek; az okok forrásai ugyanazok, a melyekből a társadalmak keletkezését előidéző okok származnak. Általánosságban visszavezethetők ethnologiai, biologiai, gazdasági, pszichologiai és socialis okokra.

Kétségtelen, hogy a faj tisztaságának befolyása nagy a társadalmi csoportok végzetére és a népek hanyatlása és bukása a felsőbb ethnikai elemek kimerülésére vezetendő vissza. Itt még mindig kérdés, mit nevezni felsőbb ethnikai elemeknek. Némely faj már kezdettől fogva magasabb életképességgel bír más fajnál; más fajnak kiváló életképessége abban nyilvánul, hogy könnyen fogad be új elemeket, melyek életerejét növelik. Már ez a befogadó képesség is nagy életképességre vall, a mennyiben a befogadó képességgel bíró fajok némely ásványnak azzal a sajátságával bírnak, a melyet pseudomorphosisnak neveznek és abban áll, hogy a régi alakulat formái megmaradnak, de új anyagot vesznek föl, melyek a régi anyagot kiszorítják és ennek a régi anyagnak természetét sajátítják el. Az arcidom és a koponyaidom tanai, ha ugyan birtak egyáltalában valaha azzal a nagy

indokoltsággal, melyet sokan gondoltak felőle, napról napra jelentéktelenebbekké lesznek; minthogy a fajok szaporodó vegyülése következtében mindinkább nagyobb mérvű a fejlődés az assimilatio irányában.*) A vérvegyülék minősége nagy befolyással bír a fajok és vele a társadalmak fejlődésére és itt azzal a sokak által táplált téves hiedelemmel találkozunk, mintha a vérnek vegyületlensége előnyös volna a társadalom fejlődésére. Ellenkezőleg áll a dolog: a sűrű vérkeresztezés biztosítja a faj fönmaradását és épségét. Vérkeresztezés által a képességek élénkülnek és finomúlnak. Ellenben az úgynevezett fajtisztaság, vagyis a vérnek vegyületlen állapota tespedést, kórosságot és mind physikai, mind szellemi hanyatlást okoz, a minek fölötte gyakran erkölcsi elfajulás is jár a nyomában.

A társadalmak hanyatlásának élettani okai az életképességre vezetendők vissza. Az életképességet annyi különféle külső és belső, physikai és szellemi, öröklött és szerzett mozzanat állapítja meg, hogy külön-külön föl sem sorolhatók, a mennyiben minden képzelhető ok tulajdonképen erre az egy tényezőre, az életképességre vezethető vissza. Lényegében az életképesség egyjelentésű az életerővel és a természetől nyert adomány, mely physikai szívósságot, szellemi ruganyosságot és erkölcsi tudatot tartalmaz. Mindezek az idő folytában okvetlenül gyengülnek és a társadalmi testnek romlania kell, ha más elemek nem járulnak hozzájuk, melyek az életerőt fölfrissítik és megújítják. Úgy hogy mondhatni, ha valamely evolutio tökélyének tetőpontjára emelkedett és új ösztönzés nem tereli más irányba, a physiologia törvényénél fogva ezentúl már jegeczülni kezd, és tovább fejlődni megszűnik, a mitől a bomlás nincs messze.**)

A társadalmak lételének anyagi föltételei annyira benső

*) Alkalmazhatók Arany gúnyos sorai:

Nincs ostobább, mint a külső idombul
 Belbecsre vonni következtetést;
 Megengedjen dr. Gall, de bolondul
 Keresi hajszálak között az észet,
 (A dinnye az csak, mely úgy jó, ha kondul,
 S nem mindig hősi termet ad vitézt.

***) Si paullum a summo discessit, vergit ad imum. Horatius.

kapcsolatban állnak a többi föltételekkel, úgy hogy a társadalmak hanyatlására vezető gazdasági okok leginkább szembeötlenek. Ezek számosak. Egyik fő gazdasági ok az a parasitismus, mely a vagyonosság aránytalan megoszlásában nyilvánkozik; mutatja a szegénység túlságának eredményeit a többségnél és a gazdagság túlságának eredményeit a kisebbségnél. A hanyatlás okai lehetnek a gazdagságok szétforgácsolása épen úgy, mint fölhalmozásuk, különösen a föld fölaprózódása sokaknál és tömegesítése egyeseknél. A gazdasági okok közé sorolható az is, ha az egyének a tevékenységi ágakban helytelenül oszlanak meg és a mikor az intézmények oly természetűek, hogy az alkalmasoknak útját állják az érvényesülésben, de az alkalmatlanokat szétiben alkalmazzák a legtöbb és a legjobb helyekre.*)

A társadalom fölözlésének pszichologiai okai arra vezetendők vissza, hogy a társiasság szelleme annyira gyengül, hogy a társadalmat összetartani és fejlődő irányban előre vinni képtelené válik. Minthogy a társadalom alakulásának és tartósságának lényeges eleme az utánzás törvényének helyes irányban való működése, természetes, hogy mihelyt az erre való fogékonyság eltompúl, a társadalmi érdekek is meglazúlnak. Az utánzásnak correlat tényezője a leleményesség, az inventio, hasonlóképen fontos szerepet játszik. A mikor a föltaláló képességek egy bizonyos fokon alul gyöngülnek, a mikor az egyéni eredetiség háttérbe lép a gregarius szellem haladása mögött, a mikor az egyéniség érzete elvész és helyébe valami pipogya társiasság lép, a melyben mindenki másra támaszkodik: a társadalmi tudat megérzi az egyéni tudatok gyöngültét és a társadalom az első erős összeütközésre fölbomlik.

A társadalmi bomlásnak más pszichologiai okai is vannak. Minthogy a társadalom fönmaradásához szükséges, hogy önmagában bízzék, hogy azon erkölcsi és socialis dogmatismusra támaszkodhassék, mely föntartásához szükséges, sőt támaszkodhassék megállapodásszerű (conventionalis) forma-

*) Carlyle «rókai értelmiséggel» bírónak nevezi azokat, a kik politikai és socialis pártfogás útján mennek előre. Ily módon nepotismusra és favoritismusra alapított oligarchia áll elő, mely hozzájárul a társadalom hanyatlásának siettetéséhez.

ságokra is: mihelyt ezek a tényezők meglazúlnak, a társadalmi tudat széttagolódása is közel van. Ez a széttagolódás socialis ellenmondásokból eredményeződik. A külső ellenmondások visszahatnak az egyéni ellenmondásokra és viszont.

A polgárosodás társadalmi szabályokat létesített, melyeket szintén tekintetbe kell venni; sőt ezeket bizonyos fokig a társadalmat föntartó tényezők közé kell sorolni, még ha belőlük az őszinteség hiányzik is. Külső tiszteletet kell tanúsítanunk intézmények irányában, melyeket alapjokban véve képtelenségnek tartunk és megadólag ragaszkodnunk kell oly meggyőzésekhez, melyek egyéni belátásunkkal ugyan meg nem egyeznek, de a melyeket az emberek óriási többsége, értelmiségőknek a közepes átlagon aluli mivoltánál fogva, tisztel és nagyra tart. A társadalmi megállapodások és benső meggyőződésünk közt örökös surlódás, sőt összeütközés létezik, a melyekben rendszerint az előbbieket győznek. Ennek bizonyos határig erkölcsi alapja van, a mennyiben a fő elv az: saját énünkkel tisztában lenni, de mást lehetőleg kimélni. Nem észszerűen cselekszik az, a ki élte föladatává tüzte ki mások bálványának lerombolását, ha benső meggyőződésből kifolyólag más eszményt nem állít föl helyébe: megdönti mások hitét és iránytű nélkül állítja őket oda az élet mozgalmas tengerében.

A társadalom fölbomlására vezető okok, utolsó elemzésekben, mind socialis okok, de vannak olyanok, melyek kiválóan azoknak nevezhetők. Ilyen okok közé sorolhatók mindenekelőtt a társadalmi test bizonyos szerveinek hypertrophiája, túltengése. Ez abban nyilvánul, hogy a társadalom valamely szerve túlhajtott jelentőségre vergődik, holott észszerűleg annak csak egyik eleme vagy eszköze lehetne. Ilyenek a burocratismus, a militarismus, a clericalismus túltengése. Egyes népekre hanyatlást hozó tényező a másik népnek ipari felsőbbsege is. Helyesen jegyezték meg, hogy napjainkban Észak népei, területi hódítás nélkül is, hanyatlásra kárhóztatják a dél népeit, arra kényszerítvén ezeket, hogy ipari versenyre keljenek velök, holott örökletességöknek nem felel meg oly socialis állapot, melyhez alkalmazkodni kénytelenek.

A hanyatlás a haladásnak ellentéte, megfordítottja. A mint a haladás elve a progressio szóban jut kifejezésre,

úgy a hanyatlás a regressio szóban, melyet visszafejlődésnek lehet fordítani. Progressio és regressio szükségképen mindenütt és folyton párhuzamosan működnek, de a fejlődés ügyfolyamában, hogy azt egészségesnek lehessen nevezni, a regressio szerveinek alárendeltségben kell lenniök és túlsúlyra nem szabad vergődniök. Ez képezi a sociális regressiónak egyik törvényét; vagyis a visszafejlődés mindig kíséri a haladást, a mennyiben a régi szervezetek megbomlása szükségszerű következménye az új intézmények fejlődésének. A regressio másik törvénye az, a melyet a túlélők törvényének lehetne nevezni. A mint minden progressio részletes regressióval jár, úgy a kiveszett szervek és intézmények nyomai megmaradnak és ezek a maradványok a régi formák kivesztére emlékeztetnek.

A visszafejlődés mindig határozott irányban működik; visszatérést jelent a kezdetleges állapothoz. Ebben az egymásutánban pozitív jelenségek mutatkoznak, a melyekből általánosítva határozott tételket állíthatni föl; még pedig ezeket:

először, valamely kiveszett szerv vagy intézmény nem térhet vissza,

másodszor, valamely pusztá nyombeli állapotra visszafejlődött intézmény vagy szerv nem fejlődhetik ki újból és nem öltheti magára régi tevékenységét, — és

harmadszor, a kiveszett szervek és intézmények nyomai új tevékenységet nem vehetnek magokra, kivesztek. (Denmoor és Vandervelde.)

De az alakatlan (amorph) állapot, mely valamely társadalom fölbomlását követi, csak ideiglenes. A mikor valamely társadalom eltűnik, a szabadjokra bocsátott elemek a körülmények uralma alatt új renddé egyesülnek, a melyben a régi formákból mindig megmarad valami. Ez különösen társadalmakról is áll, melyeknek osztályok, rétegek, kasztok stb. a neve. Fölbomolván, új formákba térnek vissza; bár különböző személyekkel, különböző társas fegyellemmel, de mindig újjászületnek. Mondhatni tehát, hogy ámbár a társadalmak fölbomlandók, maga a társadalmi élet halhatatlan, a hogy maga az emberiség is hallhatatlan, noha egyes kötelei fölbomlandók. Osztályszellem, hierarchiai szellem mindig létezni fog, habár más-más formában. És ebben vigasz-

taló elem van. Társadalmi osztályok és rétegek szemünk előtt hanyatlanak és bomlanak, de más alkatrészek tódulnak helyökbe, úgy hogy a magasabb társadalmi egységek, mint nemzet és állam, nem szükségképen vesztenek a változás által, de sőt nyerhetnek létüket szilárdító föltételeikben.

Végül néhány szó a socialismus hatásáról. Az örökös átalakulás elvén a társadalomnak a socialismus irányában való fejlődése sem fog változtatni és a socialismus túlzó apostolai hiába biztatják önmagokat és híveiket azzal, hogy a társadalmi rendnek hitök szerinti átalakulása gyökeresen meg fogná változtatni és javítani a társadalom mostani rendjét. A socialismus a munkarend megváltoztatására törekszik, de minthogy adminisztrálók és adminisztráltak, munkaszervezők és munkások mindig lesznek, ezért a társadalmi egyenlőtlenség mindig meg fog maradni. A modern socialisták közül már sokan ez irány felé hajlanak és már-már lemondanak a társadalmi egyenlőség régi eszméjéről. Új socialista áramlat keletkezik, a mely főképen az egyéni differenciáció és egyenlőtlenség eszméjére támaszkodik és így igazuk van azoknak, a kik azt állítják, hogy a sociális kérdésen belül is van aristocratikus kérdés.

Az újabb irányu socialisták a társadalmi forradalom által a mostani és, fölfogásuk szerint, hamis kiválóság (élit) helyébe valódit kívánnak tenni. Csakhogy nehéz a valódi kiválóság criteriumát föllállítani. Eltörülnék az osztályi többség adta előnyöket, helyettök érvényesíteni kívánnák az egyéniségek előnyeit. Csakhogy a társadalmi mechanizmus nem tekinthető csálhatatlan eszköznek a kiválóbb elemek kiválasztására. És nem nehéz előrelátni (mivel az emberi gyöngeségben gyökerezik), hogy a mai democratából, mely lényegében szintén, habár más fajú nepotismuson és favoritismuson alapszik, alig válhat ki értékesebb aristocrata elem, mint a milyen a régi aristocratia. És nem remélhető, hogy mindig a legértékesebb elemek fognak fölszínre kerülni, sőt szinte bizonyosra vehető, hogy minden körülmények közt az ügyesebbek, az élelmesebbek fognak érvényesülni. Okvetlenül erre kell vezetni a szélső sociologusok azon a tanának, mely az egyéniség kifejlesztésére helyezi a fösúlyt.*)

*) Nietzsche mondta: «Nicht nur fort sollt Ihr euch pflanzen, .

A kiválóbb egyéniségek uralma elérhető volna, ha az egyéniségek fejlesztését általánosságban el lehetne érni. Csak-hogy a kiváló egyéniség mindig csak kivétel marad; az emberek óriási többsége, még a magasabb értelmiséggel bírók közül is, mindig gregarius szellemű lesz.

JOÓB LAJOS.

sondern hinauf!» — Palante ehhez hozzá tette: «Vous ne devez point vous grégariser, mais au contraire vous individualiser.»

RIMAY JÁNOS SZERELMES VERSEI. *)

Madách Gáspárnak, a költőnek, 1631 végén vagy 1632 elején, nagy gond nehezedett lelkére: Istenben elnyugodott atyafiának, Rimay Jánosnak hátrahagyott ékes iratait akarta az enyészettől megmenteni.

Egy ismeretlenhez intézett, kelet nélkül való levél fogalmazata maradt fenn. E szerint igen szeretne a czimzettel találkozni, mert sok rendbeli dolgról óhajtana vele beszélni. Levelével ugyan már meg is kereste volna, de nem akadt arra felé menő emberre. Azután így folytatja: «Kegyelmed is peng idogenséget mutatván mi hozzánk szegény atyafiainkhoz, sem üzenetivel, sem levelével meg nem látogat, az Kegyelmed szolgálatjára nem ébreszget bennünket.» Eddig tehát a levélírást elhagyta, de «hallván bizonyos emberektől kgd becsületes elméjének hatható éles voltát, mind magyar szónak kimondásában, mind peng írásának tudományában», igen kíváná, ha ő elősegítené, hogy Istenben elnyugodott Rimay Jánosnak írásai világosságra kerüljenek és ezáltal Rimay jó híre és nevének «terjedezést és élemedést» adhatnának és támaszthatnának.

Igen kívánatos lenne, Madách szerint, hogy Rimay izzasztó elméjéből való írásaiból, munkájából «országunkban feledségben semmi ne jutna, mert itt immár mi tájunkon — munkájának szép, fontos magyarsággal folyó elméje, bágyasztó ékesírása — igen hanyatlásra juta».

Rimay írásait oly emberek is forgatják immár, «az kinek elméjének csekély volta nem is érdemelné és nem hogy az

*) Felolvasatott a M. T. Akadémia I. osztályának 1904 május 2-án tartott ülésén. — Mutatvány szerző *Rimay János Munkái* című művéből, mely a M. T. Akadémia kiadásában sajtó alatt van.

olvasásra kezében is vehetné, nem értvén, eszében sem vevén bölcs írásának magyarságát, de jobb volna, hogy távol kerülne és feketítő színt ne adna és rázna írására, mód nélkül való olvasásával».

Olyanok ezek, mint a sánta ló, mely sárba lépve botlásai-val mindent befecskendez, úgy ezek is rebegő olvasással «tisztá szép ékes tudományú írását csak besárosítják és homályosítják».

«Bizonyosan írhatom kegyelmednek, hogy oly megbusult elmével vagyok az írásnak tékozlási felől, csaknem meg-epeszt elmémnek töredelmessége, holott látom szegény atyánk-fiát, egyszersmind mind testében, mind írásának ékességes voltában meghalni. Nem is remélhetek háza és maradéki közül, hogy írására jó gondot viselvén, világosságra való terjedezést adhatna.»*)

Azt találta tehát Madách Gáspár, hogy Rimay utódai nem érdemesek arra, hogy az elhunyt ékes írásait forgassák és olvassák, mert meg sem értik azokat, sőt azt sem remélheti, hogy háza és maradéki jó gondját viselnék a hátrahagyott írásoknak.

Madách tudta, mit féltett, ismerte Rimay munkáinak nagy részét, énekeit minden esetre, ezekből harminczhét «minden argumentumival együtt» nála volt 1629-ben, tehát még Rimay életében, akkor, midőn Ráday András sürgette az énekek kinyomatását.**)

Nagy kár, hogy Rimaynak legalább versei akkor ki nem nyomattak, még nagyobb kár, hogy Madáchnak előbb idézett levelében kifejezett azon szándéka, hogy Rimay Jánosnak írásai világosságra kerüljenek, vagyis kinyomattassanak, nem sikerült.

A kinyomatástól várta Rimay jó hírének, nevének terjedését, ezzel kívánta elérni, hogy országunkban, mestere elméjének munkájából feledésbe semmi ne jusson, hogy bölcs írásinak szép és fontos magyarsága ékes például szolgáljon a kortársaknak, serkentse az utódokat és védje magyar nyelvünket a hanyatlástól.

*) Ipolyi A.: *Rimay J. Államiratai*. Budapest, 1887. 359. l.

***) Báró Radvánszky Béla: *Madách Gáspár versei*. Budapest, 1901. 4. l.

Midőn látja Madách mestere írásainak pusztulását, tékozlását, szép kifejezést ad bánatának, hogy majdnem eleped elméje, látván szegény atyafiát egyszerre mind testében, mind írásának ékességes voltában meghalni.

A kinyomatás nem sikerült és így Madách Gáspár minden igyekezete és búsulása ellenére sem tudta Rimay írásait megmenteni. Szétszóródtak, nagyrészt elkallódtak.

Rimay írásait különben már a költő életében is érte pusztulás. Összes verseit mind könyvestől valószínűleg egy erdélyi útja alkalmával a Tisza vizébe ejtették volt és mint a Radvánszky-codex összeírója megjegyzi: «az ulta együvé nem szedhették őket, csak ennyire is, az mint itt vannak».*) Az a mennyire lehetett, annyira való összeszedés azonban csak jámbor szándéka maradt a codex összeírójának, mindössze húsz költeményt mentett meg gyűjteményében. A közben üresen hagyott lapok is, melyekre némely versnek csak kezdő sorait írta föl, azt bizonyítják, hogy megkezdett munkája félben maradt.

A második pusztítás még nagyobb kárt okozott írásai-ban. 1629-ben panaszolja Rimay egy Rákóczy Györgyhöz írott levelében, hogy Sztregován házát (valószínűen a törökök) fölprédálták, 609 kötet könyvéből csak 131 maradt meg, azok között is sok szakadozott, mocskolt és marcangolt állapotban nagy fogyatkozásokkal került elő.**)

Könyveit nagyon sajnálta, szerette őket, azt írja, hogy semmiért sem adott ki szívesebben pénzt, mint jó könyvekért. Az elveszettekben vallott legalább is ezer forint kárt, mert igen válogatott könyvek voltak és többnyire igen szépen be is voltak kötve. A Rákóczytól megküldött *Fejedelmek Serkentő Órája* is ott veszett, Rimay jegyzeteivel bőven ellátva.

Könyvbéli veszteségeit egy könnyen nem pótolhatta, megszokott foglalkozásában is megakadályoztatta, korlátolnia kellett legalább egy ideig természetből vele született ösztönét, mely folyton szorgalmazta őt, mint saját maga írja, a könyvek forgatására és olvasására, melynél benn ülő embernek örvendetesebb mulatsága nem lehet.

*) Rimay J. Munkái. 1. 1.

***) Ipolyi A.: Rimay J. Államiratai. 333. 1.

De nemcsak sokat olvasott, hanem sokat is írt. Munkáinak számát az előbb említett kárvallások erősen megapaszt-hatták, korunkra kevés jutott belőlök.

Eddig csak a Balassa-Rimay-énekek kiadásaiban kinyomatott istenes énekek, oktató költemények, egy pár vitézi ének és a Balassa testvérek hősi halálát dicsőítő költemény-sorozata volt ismeretes.

Csak néhány évtizeddel ezelőtt került elő családom levél-táraiból néhány ismeretlen munkája, még pedig eredeti kéz-iratokban.

Az eddigi ismereteknek megfelelően irodalomtörténetünk azt tanította, hogy Rimay János istenes énekek és didactikus versek költője volt csupán és lyrai költészettel nem foglalkozott, szerelmes verseket nem írt.

E tanítás indokolt volt már csak azért is, mert arról a költőről, kit istenes énekeiben majdnem folytonos önvád kinez, ki mindig fertelmes bűneitől való megszabadításáért eseng, az állandó vezeklésben és a jámbor hitben találja meg csupán az üdvösségre vezető utat, ki tankölteményeiben a legszigorúbb erkölcs elveinek hódol és az emberiség boldogulását a természetes szenvedélyektől való tartózkodásban véli föltalálni, arról a költőről, emlékek hiányában bajos lett volna föltenni, hogy a theologusok tanítása ellenére virág-énekeket írjon.

A valóságban azonban Rimaynak sokkal egészségesebb fölfogása volt. Mély és igaz vallásossága mellett helyes irodalmi érzéssel és kritikával állítja föl télelét a szerelmes versek írásának és olvasásának szükségéről.

Először is a nyelv fejlesztésének szempontjából indul ki. Szerelmes versek írása a költemények e fajában való munkálkodás fölötte szükséges minden nemzet nyelvének szépítéséhez. Nálunk-magyaroknál azonkívül a szépen írott szerelmes versek hivatása, hogy a magyar nyelv ékességének példájául szolgáljanak, annak terjedést, erősödést adjanak, hogy úgy vehessenek a többi írók példát követésre belőlök és ajánló formát is a tökéletes magyarsághoz.

Ha pedig valaki a szerelem argumentumában való énekeknek e munkáját nem javallaná, sőt kárhoytatná, az kárhoytassa inkább minden más nemzet nyelvén írott hasonló munkákat.

Másod sorban azután áttér Rimay a világirodalomnak ebből a szempontból való vizsgálatára. Elmondja, hogy más nemzeteknél nem is tartoztatták magokat szerelmes versek írásától, sem az első, sem a közép, sem az utolsó időbeli elmék. Példákat hoz föl a régi classikusokból, az újabb úgynevezett középkori és humanista latin irodalomból. Az olasz irodalom jeleseiről, Dante, Petrarca, Boccaccióról sem feledkezve meg, rátér annak bizonyítására, hogy a deák nyelv kincses tárháza is fölötte megüresülne és elszegényednék irodalma, ha ezeket a szép munkákat elszakasztanák mellőle.

E helyesen kifejezett elvek mellett mi természetesebb, mint hogy ő maga is beállott a virágénekek művelői közé. Azután oly tartósan hódolt e kedvtelésének, hogy későbbben élve sem mondhatta volna el Zrinyi Miklóssal:

Én az ki az előtt ifu elmével
Játszottam szerelemnek édes versével.

kezdetű invocatiót,*) mert bizony ő erősen deresedő, ha nem őszülő fővel 1629 körül is énekel még sólymocsokjáról.**)

Korunkra huszonhét szerelmes éneke maradt, ezek közül néhányat bemutatok.

1.

Kiben Cupidóval fedlik.

Cupido, ne nyilad, lúj vile bátor mást,
Nem várok én tüled már semmi áldomást,
Jól felébrölt szemem nem kíván álmodást.

Eddig is szivemet héjába sebhatted,
Semmi jókkal fejem nem ékesitheted
Szivemet örömmel nem teljesitheted.

Hideg remínsíggel foly te égéreted,
Egyik szódat másnak háta megé veted,
S így, ki téged szolgál mireggel eteted.

*) Gróff Zrini Miklós: *Adriai Tengernek Syrenaia*. Bécsben Anno 1651. C. 2 lap.

***) Bárá Radvánszky Béla: *Rimay J. Munkái*. 35. l.

Ne csudáld, hogy félen mentem seregedtül,
 És hogy nem függhetek tovább is kezedtül,
 Távol járdogálván ezután tegzedtül.

Ifju és kegyes hozzám, ki tőled elfogott,
 Ellened erőbül még ki nem is fogyott,
 Mondván: itt lelsz áldást, kint pedig s bút is ott.

Kezével kirántá nyiladot szivembül,
 Seb szegény és mégis (mond) ebbül:
 Ligy enyim, vígy íret erre szerelmembül.

Engedek azért én ez kegyes kedvének,
 Irével élek is adott szerelminek,
 Hegyit elkerölvén te nyilad élyének.

Te hatalmad ellen vile viaskodom,
 Sok nyeltem búm miatt nem lesz immár gondom,
 Vigan, állva, járva énekemet mondom.

2.

Más.

Semmi alatt nincsen földön nyomorultabb,
 Szerelem töviben akadott szegény rab,
 Elméje bujdosik, mihelyt felkél az nap,
 Éjszaka is szeme semmi álmot nem kap.

Lelke szive nincsen az maga testiben,
 Azok tüle mentek mert szeretőiben,
 Kételen úgy élni kell annak kedviben,
 Kinek szive, lelke tartatik keblében.

Ne csudáld hát engem, te az én szeretőm,
 Elég az, hogy nincs te kivőled erőm,
 Lelkimmel, kivel birsz, légy inkább segítőm,
 Tudván, hogy te lehetsz kinomban enyhítőm.

Ébreszt és éleszt engem az te két szemed;
 Rólam, azért őket, ha lehet, le ne vedd,
 Sőt kedvedet hozzám mind addiglan neved,
 Míglen tőlem áldást érdemelhet neved.

Azt akkor méred meg, ha kedvedben fogadsz,
 És kiesnem abból életemben nem hagysz;
 Hígyj, hogy hív szolgálóra holtodiglan akadsz,
 Ha szép számnak száddal sok szép csókokat adsz.

3.

Más.

Egy szép rózsaszálat küldtem ajándékon ;
Vedd tőlem, szerelmem élte, azt oly okon,
Hogy szívünk nyugodjék köztünk egy szándékon,
Mint ez nőtt, nyílt, nyugodt szép harmatos bokron.

Mi szerelmünknek is vastagodjék ága,
Viruljon közöttünk naponként virága,
Szerelmünknek köztünk kedves legyen szaga,
Rá soha ne hulljon semmi gonosz ragya.

Ez küldtem rózsáért nem kívánok nagyot,
Csakhogy hajtsd én hozzám szerelmes orczádot,
Kire ragasztottad szép piros rózsádot
Hogy annak szivhassa illető szagodat.

4.

Látod ez gyöngy szemet . . .

Csak az te jó kedved ád néha szint neki,
Mint ezt is az zománcz színével szépíti,
És miként az arany, ezt ki nem ejtheti,
Képedet szívem is úgy nem felejtheti.

Forgása ez gyöngynek sem jegyez egyebet,
Csakhogy elmém forgat szüntelen tégedet,
Ne vond meg hát tülem te is kedvedet,
Hadd foglaljam belém egészen szerelmedet.

Kövesd ez aranynak engedő lány voltát,
Törés nélkül adja kezeidnek hajoltát ;
Életednek hozzám nyújts te is lány foltát :
Igy enyhítsed bennem tüzemnek nagy voltát.

5.

Más.

Beborult felhőzet, bánathozó egem !
Máskor fájlalással mit borzaszta engem
Szomorított kedvem :
Venusnak tüzivel nem hagysz melegednem.

Irigyled-e annak várt bódogulását,
Szívemnek neveli ki vigasztalását,
Nézd hiv ajánlását:
Vidulj meg, derülj fel, ne hervaszd orcáját.

Add látnom derülten kívántam személyét,
És ne epeszd bennem szívem remétségét,
Hadd foghassam kezét:
Ne zárd be utamat s neki ne szegd kedvét.

Látod az ő dolgát; úgy vagyon, mint nekem,
Egymás nélkül veszély járnunk az tengeren,
Habokkal hány engem:
Segítsen ő nekem s én neki eveznem.

Fényes világgal vidíts meg bennünket,
Láthatod egymáshoz megindult kedvünket,
Neveld örömlenket:
Záportul meg is óvd virágzó kertünket.

Illetünk téged is belőle jó szaggal,
Az mi szerelmünket ne terheld haraggal,
Te birsz minden maggal:
Kiméljve bánj velem, mint szerelmes rabbal.

Te is személyemben örvendő szerelmem,
Szerelmedben ne hagyj üresültnek lennem,
Megnyugodjál bennem:
Restségben nem találsz, ha szolgáltatatsz velem.

Sokféle szerencséd ne lehessen csak egy,
Búval, bánattal is soha ne ismerkedj;
Épen álljon a hegy;
Melyet szám ízihez terem szép piros megy.

Ha e szerelmes verseket és fogyatkozásait nyelvünk fejlettségének mostani világánál és korunk itéletével nem vizsgálhatjuk is, egy különös jelenséget nem hallgathatunk el.

Szinte csodálatosnak tűnik föl, hogy Rimay, ki annyira lelkesedik a szép és ékes magyar nyelvért, ki Balassa Bálint legnagyobb érdemének tartja szép és ékesen szóló magyar nyelvét és főként ezért akarja terjeszteni írásait, saját verseiben nem igen ügyel a szépen folyó kifejezésekre. Költői nyelve és verselése sok helyt darabos, olyan, mintha alig fordított volna gondot reá, rímeire se mindig ügyel, néha igen szerencsétlenül választja meg azokat.

E megjegyzésünket némileg enyhítheti azon körülmény, hogy a kéziratoknak egy kis részénél gondos javításokat láthatunk, egy másik, ugyan nem nagy része, azonban valószínűleg simítatlan maradt.

De nem volnánk igazságosak, ha csak korunk mértékével mérnök Rimay munkásságát, énekeit. Tekintetbe kell vennünk azt is, milyen volt az ő korának ízlése és milyen hatással volt ő kortársaira, sőt még a későbbi nemzedékre is.

Eddig ismert énekei, Balassa verseivel együtt 1604-től 1806-ig 36 kiadást értek, mostanáig legalább annyiról van tudomásunk. Ez már magában véve is elég bizonyíték arra, hogy ők valának legkedveltebb és legolvasottabb költőink.

Ezenkívül kortársaitól is van elég bizonyosságunk, melyekből meggyőződhetünk arról, mennyire becsülték, szerették és mennyire bámulták költeményeit.

Nemcsak Ráday András és Madách Gáspár rajongtak ékes írásáért, verseiért, többi kortársai is versengettek, hogy legalább egy-egy éneket kaphassanak tőle. Dóczy István egy *Magdolna* névre költött éneket kér tőle és levelében azon reményének ad kifejezést, hogy talán készen is vagyon olyan.¹⁾ Egyik Balassa, Kékkő várából írva, kérve kéri, ne foszsa meg őt szép és bölcs irogatásitól azoktól, melyeket concipiál és szerezzet, tegye őt részessé ebben, szeretne dicsekedni is azokkal és mások irigységét fölkölteni.²⁾

Ráday András kéri, hogy az *Virtusról* komponált énekét küldje el Ferenczffy Lőrincznek, az udvari magyar titkárnak.³⁾ Eszterházy Pál, midőn egy levelében meghívja Rimayt magához Nógrád várába, arra kéri, hozza el magával iratait is mert «gyönyörködöm mind elméjében s mind írásiban kegyelmednek, s nem is hoznak unalmat sok ideig való olvasási is».⁴⁾

Rimay kész munkáit kéziratban, úgy látszik, elég szivesen közölte jó embereivel. Azt írja egy levelében Rákóczy Györgynek, «most irogatok, raggatok nagyságos uram egy satyrát, dorgáló, feddő írást a nem udvari udvariság ellen»,

¹⁾ Ipolyi A.: *Rimay J. Államiratai*. 188. 1.

²⁾ U. o. 305. 1.

³⁾ U. ott. 321. 1.

⁴⁾ U. ott. 324. 1.

ígéri, ha készen lesz, megküldi. Igéretét az év vége felé be is váltotta. Reöthy Orbán tudósít bennünket erről egy levelében, melyben írja Rimaynak, hogy levelét más szép írásával együtt elküldte Rákóczy Györgynek. Bizonyosan tudja, hogy ő nagysága igen kedvesen fogja venni. Ő maga is elkezdte olvasni, de nagy kinjai miatt be nem végezhetette, de a mit olvasott belőle, abból is látta, hogy «igen gyönyörűséges írás». ¹⁾

Esterházy Pál, Rimay halála után is keresgeti az elhalt költő munkáit, levelez érettök több felé. Bory Istvánt pedig különösen arra kéri, szerezze meg Rimaynéól *De Virtute* című könyvecskéjét, mely ugyanaz az *Udvariságról* írottal. Szeretné a zólyomi kalastromban eltöltendő idejét e versekkel elmulatni. ²⁾

Ha ezekhez még hozzáveszszük Balassa Bálint itéletét és jövendölését, ki így szólott felőle még éltiben: «Ha úgy mégy elő dolгодban, az mint elkezdtil, gyakorolván azt, nem hogy el nem érkeznél vile, de meg is fogsz haladni;» ³⁾ világos képet nyerünk a kortársak véleményéről és el kell ismerünk nagy hatását.

Balassa jövendölő itéletét azonban, a melyhez hasonló eszmét egy kortársunk így fejez ki:

Lehuny egyik nap, másik felragyog
S lesz a tanítvány mesternél nagyobb.⁴⁾

nem írhatnók alá, mert szerintünk a mester maradt a jóval nagyobb.

BÁRÓ RADVÁNSZKY BÉLA.

¹⁾ Ipolyi A.: *Rimay J. Államiratai*. 332. és 344. ll.

²⁾ U. ott 362. l.

³⁾ Radvánszky E.: *Rimay J. Munkái*. 1. l.

⁴⁾ Kozma Andor: *Örök Harcz*. Drámai költemény.

COMICO-TRAGOEDIA CZÍMŰ MORALITÁSUNK KORÁRÓL.

Irodalomtörténetíróink mindannyian megegyeznek abban, hogy *Comico-Tragoedia* című moralitást régi irodalmunkban nevezetes hely illeti meg. Kiváló irodalmi mű, nem a műfajnál fogva, melybe tartozik, mely a költészetet csak eszköznek tekinti erkölcsi célok szolgálatára, nem is szerkezeténél fogva, mert hiányzik belőle a cselekvény egysége s a négy különféle történetet csak lazán fűzi össze egy közös eszme: a halál diadalma a bűnön; nem is a szerző miatt, a kit nem ismerünk, vagy névtelen fordítója miatt — mivel minden valószínűség szerint csak fordítással van dolgunk: hanem nyelve miatt, melynek erőteljessége, tisztasága, magyarossága a korhoz képest figyelemreméltó és verselése miatt, mely gyakorlottságával, változatos versformák könnyen kezelésével valóban meglep s tanulmányozásra készít bennünket.

A kort említettük s a mű korát nem tudjuk. De többen tudni vélik s ellentétes fölfogásuk békésen él egymás mellett irodalomtörténetünkben. Az egyik Toldyé, ki a *Magyar költészet történetében* (2. kiad. 203. l.) a tizenhatodik század drámai irodalmában szól róla, vagyis inkább a Beöthy Zsolté, a ki ugyanezt a fölfogást vallja s bizonyítani is törekszik. «Szélesebb alapon épült — úgymond — mint a Sztárai-féle *Papok házassága* s a társadalomnak több vérző sebént mutogatja a híres *Comico-Tragoedia*, mely sokkal későbbi lenyomatokból ismeretes ugyan, de alapeszméjével, hangjával, képeivel, fenyegetőzéseivel és tréfáival a XVI. századnak eltagadhatatlan gyermeke. Rész szerint vig, rész szerint szomorú» moralisálásával egyedül csatlakozik a keserű humor amaz első magyar termékéhez, mely Balassa Menyhért meg-

gyalázására iratott. Egy futó tekintet tartalmára meggyőzhet, hogy egészen azon kor poesisének nehéz fulasztó levegőjét szívjuk benne, melylyel foglalkozunk». (*Színműírók és színészek* 359. l.) Ezt a véleményét 1903-ban is föntartja, mert *A magyar nemzeti irodalom történeti ismertetésében* is azt mondja, hogy ezt a művet csak sokkal későbbi kiadásokban birjuk ugyan, de valószínűleg ebből az időszakból (tudniillik a XVI. századból) való. (I. köt. 8. kiadás 44. l.) Beöthy véleménye komoly figyelmet érdemel, mert *Az első magyar politikai színmű és kora* című értekezése, melyből előbbi idézetünket vesszük, jeles példa, hogyan kell a kor- és művelődéstörténetet az irodalmi mű magyarázására alkalmazni, de a mit a *Comico-Tragoediáról* mond, azt akkor fogadhatnók el, ha bizonyosak volnánk benne, hogy eredeti művel van dolgunk. De ez távolról sem bizonyos.

A másik elméletet Négyesy s utána Binder Jenő képviselték. Ez utóbbi *Egy magyar Lázár-dráma és rokonai* című becses tanulmányában (*E. Ph. Közl.* 1898.) kifejti, hogy miként Négyesy, ő sem tartja lehetetlennek, «hogy *Comico-Tragédiánkat* Felvinczi György írta, vagy legalább verselte; ugyanaz a Felvinczi, kinek I. Lipót 1696-ban ismeretes engedélylevelét adja comico-tragédiák és comediák játszására.» Elmondja továbbá, hogy a részéről foganatba vett összehasonlítás eredményei erősen tanuskodnak Felvinczi szerzősége mellett. Így például «föltünő egyezések mutatkoznak a két dráma között külsőségekben, milyen mindjárt a közös *Comico-Tragédia* cím», meglehetősen számmal vannak verselés- s nyelvbeli egyezések stb. Az «alaki egyezéseknél fontosabb a két darab alapgondolatának azonossága s ezzel kapcsolatban azon hasonlóság, mely szerkezetökben mutatkozik. Ha mindezekhez — úgymond — hozzávesszük a rokontárgyaknak hangban is egyező földolgozását, annyit biztosra kell vennünk, hogy Felvinczi legalább is ismerte az 1683-iki *Comico-Tragoediát*. Vajon ő volt-e ennek is szerzője, egyéb adatok hiányában biztosan eldönteni nem lehet, de nagyban emeli a föltevés valószínűségét a névtelen *Comico-Tragédiája* nyelvének határozottan erdélyies színezete» . . . Következnek a példák. «Mindez — így vonja le a példákbl a következtetést — erdélyi emberre vall s szépen összevág a Felvincziről ismeretes életrajzi adatokkal, melyek szerint írónk

erdélyi származású ember volt, iskoláit is ott végezte s 1673-ig ott viselt különböző helyeken tanítói hivatalt, továbbá azzal a fönnebb megállapított ténynyel, hogy a *Comico-Tragédia* keletkezése évét nincs okunk 1683-ról elébbre tolni».

E fölfogás tarthatatlanságára Szilády Áron mutatott rá az *Irodalomtörténeti Közlemények* 1898. évfolyamában (248. l.). «Ismételve megemlítjük — úgymond — az 1646-ik évi kiadást, melynek címlapja, könyvtáblából kifejtve, megvan a muzeumi könyvtárban. Ezt tudva, nem fogunk többé Felvinczi szerzőségéről beszélni, a ki csak születetett s még semmiesetre sem írhatott akkortájban». Ennek a kiadásnak címét tudniillik Fraknói Vilmos közölte a *Magyar Könyv-Szemle* 1878. évfolyamában (272. l.) adalékul Szabó Károly *Régi Magyar Könyvtárához*. E szerint módosította aztán Négyesi is véleményét a Beöthy *Képes irodalomtörténete* második kiadásában és Binder is a *Philologiai Közlemények* 1899. évfolyamában.

Óvatosabban nyilatkozik Bayer *A magyar drámairodalom történetében*: «Ha — úgymond — eredetiségének kérdését eldöntik, bizonyára határozottabban szólhatunk koráról is, de meg kell jegyeznünk, hogy alapeszméje épen nem vall a XVI. évszáz polemikus drámáinak korára, sőt az Epilogot teljesen nem tudjuk higgadt modorával a XVI. évszázba képviselni». (I. 32. l.)

Kisértsük meg moralitásunk magyar szövegének korát közelebről meghatározni, tekintet nélkül most arra, hogy eredetivel vagy fordítással van-e dolgunk. Erre nézve az egyes «actusok» élén álló *nóták* szolgálnak becses útbaigazítással. Már Lugossy utalt az ilyen *nóták* fontosságára (*Új Magyar Múzeum* 1850—1. II. 125—6. l.). Egy izben már nekünk is volt alkalmunk rámutatni arra, hogy a verses irodalmi termékek *nótáit*, melyek sokszor a dallamra, sokszor az utánzott versformára utalnak, több figyelemre kelene méltatni, mint azt eddig irodalomtörténetíróink tették.*) Még ha elvesztek is a *nóta*úl választott költemények, akkor is becsesek, mint egy elpusztult világ rommaradványai, melynek reconstruálását a romokból meg kell kíséرتeni; ha ismer-

*) *Bogáti Farkas Miklós élete és költői működése*. Budapest, 1895. 18. l. 2. jegyzet.

retesek, akkor tájékoztatnak néha az illető mű koráról, vagy forrásáról, néha nem csupán csak a versforma vagy dallamra nézve mintául választott mű hatásáról. Például az Argirus históriáját a «*sok búval, bánattal az Aeneas király*» kezdetű ének (valószínűen egy az *Aeneas szomorú énekével*, melyre szintén hivatkoznak) nótájára, tehát később írta Gergei, de mindenesetre 1646 előtt, mert már akkor viszont ezt nevezik meg nóta gyanánt. És még sok más kérdésre derítnek világosságot e figyelemre alig méltatott nóták, így a *Comico-Tragoedia* korára is.

Dramánk négy «scéna»-ból áll, összesen tizenöt «actus»-sal. Az első scéna öt, a második négy, a harmadik és negyedik három-három actust foglal magában, végéhez még ezeken kívül egy epilogus járul: *A halálnak mindenkhez való intése* címmel. A tizenöt actus, vagy (Felvinczi nyelvén szólva) «cselekedet» tizennégy nótára megy, a mi eléggé változatos verselésre mutat. Mert hogy a nóta itt csak a versformát jelenti, nem pedig, mint Toldy akarja (*Magyar költészet története*) a dallamot, a ki ehhez messzemenő következtetéseket fűz: arról Bayer meggyőző fejtegetései után (*Magyar dráma-irodalom története* I. 71.), fölösleges volna szólnunk.

Az első «nóta», melyre az első scena első actusa megy, így van jelölve: Ad Notam Lyricam Odes: *Imé melly szép újság 's'at.**) Az erre a nótára írt ének első versszaka:

Én Virtus égből,	Isten kegyelméből
A magas székből	És jó tetszéséből
E' földre,	Ez helyre,
Elbocsáttattam	
'S ide ho[z]attam	
E' végre stb.	

Azt a költeményt, melynek verselését ez a vers követi, megtaláljuk a *Vásárhelyi daloskönyvben*, a Heinrich-féle *Régi Magyar Könyvtár* 15-ik kötetében a 166—8. lapokon:

Ime, mely újság,	Szivemnek bánatja,
De nem vigasság	Megújula kénja
Érkezik;	Mint járék;
Hogy siralomra,	
És nagy bánatra	
Mint juték.	

*) Idézeteinket az 1719-iki kiadásból vesszük.

A nóta ugyan egy szótaggal («szép») több, mint az itt levő költemény első sora, de hogy ez csak sajtóhiba, a két vers összevetéséből egyszerre kiviláglik, tudniillik a nótára írt vers maga is ötszótagú. A terjedelmes (18 versszakból álló) szerelmes verset szerzője szeretőjének Annának küldötte, mint maga mondja:

Ezt keservemben	Az én szeretőmnek
És bus szivemben	És fő orvosomnak :
Szerzettem;	Küldöttem.
Vegye jó neven	
Ezeket együtt	
Én velem.	

A versíró Kóródinak hívták, kinek egyéb szerzeményeiről mit sem tudunk, nevét is a költemény hat első versszakába rejtette el (IDOROK=KORODI). Bennünket most legjobban az utolsó stropha érdekel, mely így hangzik:

Hatszáz esztendő	Egy úgy írta versül,
Hetedik üdö	Hogy szeretőjétül
Mikor járt	Az elvált,
Ki helyett soha,	
Hogy mást, azt mondja,	
Nem talált.	

Hatszáz esztendő hetedik üdö: 1607 a költemény szerzettetési éve, ez az egy adat maga elég annak bizonyítására, hogy a magyar *Comico-Tragoedia* a XVII. században készült. De van még több adat is.

A 2. és 3. actus nótáinak: «Nota Odes militaris *Segít-ségill* (1735. kiadásban *Segítség*) a' nagy Isten 'sa't.» és «Ad Notam Lyricam Odes *Zengnek a mezők*' ; 'sa't». teljesen megfelelő költeményt nem találtunk. Az első Szegedi Gergely *Énekeskönyvének* «Segítséggel hiuc az menybeli istent», vagy Balassának «Segítségül hívlak téged jó Istenem», a másik Kriza *Vadrózsák*: című gyűjteményének (227. l.) *Zengenek az erdők* kezdetű énekeire emlékeztetnek ugyan, de már csak a versforma is óva int az azonosítástól.

A negyedik actushoz nótát egy historiás ének szolgáltatott: *A szent írás mondja* ; 'sa't. kezdettel, ugyanezt a nótát használja Felvinczi *Comico-Tragoediája* «harmadik megjelenése második cselekedeté»-ben: «A Szent írás mondja, hogy szoros út vagyon 'sa't».

Az ötödik előtt ilyen föliratot találunk: «Ad Notam Odes, Spect. ac Magn. V. H. *Delfisbol Apollo feje le-függeszt 'sa't.*» Valószínűen a rövidítés föloldása «Spectabilis ac Magnifici Valentini Homonnai» és arra a Homonnai Drugeth Bálintra kell gondolnunk, a kinek egy szép énekét Thaly ismertette a *Századok* 1871-ik évfolyamában (98. l.) A Decsy-codexből, melyet Thaly szerint 1609—13 között irt össze Decsy István. Kezdeté:

Holdnak, az szép napnak, az szép csillagnak
Istene! vezére jó szerencsémnek!
Ura, előmente állapotomnak,
Világa — virága ifjúságomnak, —
Világa — virága ifjúságomnak.

Homonnai 1577-ben született s 1609 november 7-én 32 éves korában halt el s költői működése a XVII. század első tizedére tehető. Apja Homonnai Drugeth István, bizonyára ugyanaz, a kiről Rimay *Igaz általút, Jókkal forró kút* kezdetű istenes éneke előtt ezt írja: «Az jó emlékezetű, vitézségben és istenes életben gyönyörködő Tekintetes és Nagyságos [Spectabilis ac magnificus] Homonnai István uram kértére csinálta e következő kis énekét». A «Delfisból Apollo feje lefüggesztve» kezdetű ének nem maradt ránk.

A második scena vagy Felvinczi nyelven «megjelenés» első és második actusa fölött ez áll: «Ad Notam Odes Hist: *A' Tündérországról*». Hogy ez a historiás ének Argirus historiája, melynek kezdeté:

A Tündérországról bőséggel olvastam,
Olasz krónikából kit megtordítottam,

abban nincs semmi kétség. A versforma is megegyez: mindkettő Zrinyi-sorokban van írva. Mint fentebb említettük, ez is egy adat arra, hogy *Argirus historiája* már 1646-ban annyira el volt terjedve, hogy nótául is fölhasználták.

A harmadik actus nótája: «Nota ejusdem: vel *Légyen jó idő tsak.*» E sor Rimay Jánosnak egy nagyon ismeretes költeményéből van véve:

Legyen jó idő csak: fecske száll házamra,
Nincs öldhatatlan nyűg vetvén nyavalyámra,
Ha gondja Istennek csak egy szál hajamra,
Inkább gondot visel lelkekre s magamra.

Rimay első művei közé tartozik, mert már Balassa ismerte s «Boldog az ki akarsz lenni életedben» kezdetű költeményét ennek nótájára írta, ha ugyan Rimay vagy más később nem írta fölébe ezt a nótajelző idézetet. Mert erre is van sok példa. E nagyon népszerűvé vált éneket az 1623-ban kiadott unitarius *Ajytatos Isteni Diczereitekben* is megtaláljuk Balassa több éneke társaságában (92. l.) s természetesen a Balassa és Rimay istenes énekeinek együttes kiadásaiban is.

A második scena negyedik actusa fölé («Siralma a polkolbeli Gazdagnak»), mely «Oh bu-látott, sok kint-vallot, gyarló testem» sorokkal kezdődik, ez a nóta van írva: «*Reménségem nints 's'at.*»

Itt önkéntelenül Balassa

Remínsígem
Nincs már nékem
Ez földön éltemben senki szerelmiben

kezdetű szerelmi költeményére gondolhatnánk, ha a strophaszerkezet ennek ellen nem mondana. Balassa ezt egy német *Ich hab vermaint* kezdetű villanella nótájára írta s a Radvánszky-codexben maradt ránk. Ha az említett nóta csakugyan erre utal — a mi kétséges — akkor a *Comico-Tragoedia* költője ezt csak kézírati másolatból ismerhette.

A harmadik scena első actusa *Paisa szegény fejemnek* kezdetű énekre utal. Ennek első strophája a bártfai (1635—40) közötti kiadás szerint):

Paisa szegény fejemnek,	S vigasztalója lelkemnek,
Én istenem, légy éltemnek,	Oh én lelkem élj,
Bátorítója szívemnek,	Jesusban élj.

A refrain a *Comico-Tragoedia* nem követi. Szerzője a versfejek szerint Péczeli (vagy Pécseli) Király Imre. (Tulajdonképen itt *Peleci Imre Kiraa* olvasható, de ez a versfők összezavarásából származhatott.) Megvan a Decsy-codexben is 34. szám alatt és a Balassa-Rimay *Istenes énekei* mellékletében.

Péczeli Király Imrét 1609 május 7-én ajánlja Szenczi Sziogyártó Lukács nagymegyeri lelkész Szenczi Molnár Albertnek, mint volt tanítványát, a ki itthoni tanulmányát bevégezve s egy ideig Komáromban rektorkodva, ekkor indult el külföldi egyetemi útjára. 1609-ben Heidelbergben tanul, (beiratkozva

május 30. Toepke II. 245.), tehát még fiatal embernek kellett lennie. 1610-ben Szenczi Molnár 36 éves, közte és unokaöcse, Szenczi Sziygyártó Lukács között 8—10 év a különbség (1598 márczius 30-án subscribál a debreczeni collegiumban), viszont Sziygyártó Lukács és Péczeli Király Imre mint tanító és tanítvány között szinte kellett 6—8 évi korkülönbségnek lennie s így 1610-ben alig lehetett több 22 évesnél. Első kelettel ellátott énekét (*Gazdag, bőkegyelmű...*) 1608-ban még mint ifjú írja, az utolsó vers-szak szerint:

Ezerhatszáz után	Istenhez szive szerént
Nyolezadikban jutván	Egy ifju imádat
Eszteendő forgás szerént	Illyen fohászokodást
Boldog Aszszony Hóban	Nyújta rhythmusok szerént.
Pápa városában	

Másik szintén keletes énekét (*Praedának ki örül*) 1631-ben írta. *Paisa szegény fejemnek* kezdetű énekének készítését e két dátum (1608—1631) közé tehetjük, megjegyezve, hogy jó darab időnek kellett eltelnie, míg az annyira ismeretessé vált, hogy nótául választották. Énekeit összegyűjtve a Balassa-Rimay énekei mellé 1635—1640 között helyezhették.

És itt egy kitérést kell tennünk arról, mikor jelent meg a Balassa-Rimay *Istenes énekeinek* első kiadása? Az irodalomtörténetben még mindig erősen tartja magát az a nézet, hogy 1604-ben Lőcsén. Ez állítás alapja a Radvánszky-könyvtár 1750-ik évi catalogusa, melyben ez van: *Rimay és Balassa versei Lőtsén 1604*. E mellett szól az a körülmény, hogy Szenczi Molnár Albert 1607-ben már idézi Balassának *Bocsásd meg Istenem ifjúságomnak vétkét* kezdetű énekét (*Psalterium Ungaricum*. Előszó); hogy a Thoroczky Máté-féle unitarius énekes könyv (kiadási évét Kanyaró 1607-re teszi) és a Kósa János-féle *Ajttatos Isteni Dicziretek* (első fenmaradt kiadás; 1623) több énekét átveszi, hogy Rimay csakugyan készült a kiadásra, mint fenmaradt előszava s ajánlása bizonyítja stb. De egyes énekeknek az Énekeskönyvekbe való bevétele úgy is megmagyarázhatjuk, hogy Balassa és Rimay énekei kéziratban is hamar elterjedtek; Szenczi Molnár idézetére nézve megjegyezzük, hogy ő Rimayval, Balassa énekeinek örökösével összeköttetésben állott; a Radvánszky-catalogus datuma könnyen lehet íráshiba «Lőcse

1704» helyett, a mely évből már csakugyan ismerünk lőcsei kiadást; de ellene szól az a körülmény is, hogy 1604-ben Lőcsén nem volt nyomda s az első lőcsei nyomtatványokat a Bártfáról egyideig ott vendégszereplő Klösz Jakab műhelyéből 1611 és 1614-ből ismerjük. De legfontosabb adat, mely bizonyítja, hogy Rimay Balassa-kiadása csak terv volt és Rimay életében, *tehát 1631 decz. 7—10-ike előtt, nem jelentek meg Balassa Istenes énekei, az 1665-ik évi kassai kiadás előszavában található.* Ki írta, nem mondhatjuk meg, mert írója «Solvirogram Pannonius» anagrammatikus név alá rejtőzött el. Álljon itt belőle az erre vonatkozó rész:

«Sokan vadnak kik felette igen ez Istenben elnyugott hazája szerető vitéz Urnak munkájára régtől fogva vágynak, de mind edgyütt s igazán sohol nem találhatnák: mert némely maga gondolatlanok, elmés voltokat akarván mutogatni, felette igen megvesztegették, magok vagy mások nevét kikalapálván a versek fejből és így osztán az ő elméjekől (így) származott munkának mondgyák, maga ha valóban megvisgálnák, üresen találnák a kalastromokat,*) mert bizony azt sem tudgyák, honnan jött s' hova mégyen, mivel-hogy oly dolgok vadnak, kiváltképpen a hol (exemplis pennarum él), mellyek sem Magyar sem Deák nyelven nem taláztatnak, hanem vagy Török vagy pedig más írásokban; jóllehet nem e kibocsátott Énekekben, hanem más munkákban vadnak. De ezek sohol (avagy ha taláztatnak-is, igen ritkán) nem taláztatnak mind edgyütt s igazán, *hanem csak az nemes és vitézlő Rimái Jánosnak leírt könyvében, mellyet ugyan ezen vitéz Urnak emlékezetire ki-akarván bocsátani, ez énekek eleiben írt Elogiákat — is helyhezette volt.* De minthogy mensura rerum omnium tempus est et dies occasio, *az idő s' alkalmatosság ez jó igyekezetiben ellent állott.* Ellenben pedig vadnak sokan ismét olly izetlen agyafúrt emberek, kik hejában való csácsogó nyelveket megzabolázni nem tudván, e vitéz Urat immár halála után is rágalmazásokkal sértegetik, azért hogy a régi tudós embereket követvén szerelmes verseket írt. Ugyanis inkább akart a tudós emberekkel gyaláztatni, mint a bolondokkal dicsírtetni. Nem-is csuda pedig, mert hogy álhat meg a bölcseknek imez mondása: Virtutem

*) V. ö. ezzel a szólásmóddal: «Nem káptalan az ember feje.»

sequitur invidia, ha minden embereknek tetczenék. Mert vallyon s ki vólt . . . bölcsébb Aristotelesnél, ékesben szólló a Deákok között Ciceronál? a Görögök között Demosthenesnél? mindazonáltal ők sem tetczettenek minde(n)nek. S (ez) dologért pedig egyéb munkáját-is megvetik. Ugyanis nem jó disznó orrában arany perecz, nem-is illeti a számárt bársony nyereg, bolondnak jó fa-péncz is, sem az sem más munkája nem kengk*) való s hanem annak, a ki tudgya, hol lakik s mit eszik. Nincs soha olly szép harmatos gyenge virág, hogy a pók mérget ne szijon róla, mellyről a méhek mézet szedegtetnek: azokban a Magyar nyelvnek ékességét s a szóknak okossan és helyessen való öszveszerkesztetését abban lévő harmóniát s elmés inventiókat, mellyekkel mint a szép folyó patak ékesen csergedez, kell megtekinteni . . . *annak békét hagyok, hanem im ez nehany Istenes Énekít*, mellyeket több foglalatossági között mikor hozzáérkezett, kit Psalmusokból, kit az Uj Testamentomban lévő idvösséges locusokból, kit pedig csak a maga inventiojából irt azoknak jóságos cselekedeteket meg-tudgyák böcsülni, *ki-eresztem*, hogy ez vitéz Urnak országa mellett való dicsiretessen viselt dolgainak tündöklő hirét, elméjének ékes volta-is öregbitse, lelke Isten-nél, teste pedig az földken lévén, közöttünk való jó emlékezetit terjeszsze, álhataoson örökké megtartván.»

Ez előszó szerint Balassa költeményei kéziratban nagyon el voltak terjedve, sőt «megvesztegetve», vagyis átdolgozva; Rimay a kiadásra készült, de nem valósíthatta meg tervét halála miatt (1631), ő tette az elogiákat az Istenes énekek elé, melyeket minden kiadásban megtalálunk és végül holta után az ő «leírt könyve» szolgált az összes kiadások alapjául. Mert ez az előszó nem a kassai kiadás elé iratott, meg kellett lenni ennek a most csonka, 1635—1640 között kiadott, bártfai kiadásban is. Nevezetes dolog, hogy Rimay költeményeiről nem szól az előszó, holott a (kassai és bártfai) kiadásban már benne van. Azt kell föltennünk, hogy a kiadó nem vette észre, hogy a Rimay leírt könyvében a saját költeményei is benne vannak. Vagy ezzel később bővítették volna? Az előbbi mellett szól az a tény, hogy Balassa és Rimay költeményei e kiadásokban össze vannak keverve s

*) Így! ennek?

a kassai kiadás címe is csak Balassa énekeiről beszél, noha a Rimayé is benne vannak. Abból, hogy a címen ez áll: «Most ujonnan sok kedves Énekekkel, Péczeli (így) K. Imrének Istenes Énekivel megbővítettett» föl kell vennünk, hogy volt olyan kiadás, melyben nem voltak benne a Péczeli Király Imre énekei. Ez nem lehetett a bártfai, mert az megegyez a kassaival, tehát 1632—1635 között kellett még egy kiadásnak lennie, mely azonban nem maradt fön.

De miért mondtuk ezt el mind itt? Azért, mert ha Balassa és Rimay énekei 1632-ben, vagy azután jelentek meg: még később, tehát 1635—1640 körül bővítette meg azt kiadója Péczeli énekeivel s ha ebből ismerte volna a *Comico-Tragoedia* szerzője a «Paisa szegény fejemnek» kezdetű éneket, a mi nem lehetetlen, akkor már semmi akadály sem lenne arra nézve, hogy az 1646-iki váradi kiadást tartsuk a *Comico-Tragoedia* első kiadásának s készítését is csak néhány évvel tegyük előbbre. Ezt csak megemlítjük, de belső okoknál fogva korábban írottnak gondoljuk, mint erre még visszatérünk. De lássuk a még hátralevő nótákat.

A *vitézek karja* (III. 2.) kezdetű vitézi ének (oda militaris) előttünk ismeretlen; az utána következő (III. 3.): *Árva fejem s'át*. A Mátray-codex és Vásárhelyi daloskönyv

Árva fejem, mi haszna éltem,
Ha csak búban forog reményem

kezdetű énekére emlékeztet, csakhogy ennek két első sora 9—9, két utolsó 13—13 szótagból, míg a *Comico-Tragoedia* actusa 8 szótagos sorokból áll.

A IV. scena első actusa *Gondolkodván egyszer egy ifjú* kezdetű «ódát» említ s ezt megtaláljuk a *Vásárhelyi daloskönyv* 120. lapján:

Gondolkodván ezen, egy ifju monda:
Akarnám ki nekem kenyeret adna,
Az mellé egy kupa bort is felhozna,
Ugyanis az nekem nagy ajándékot adna.

Az utolsó stropha szerint szerzője egy ifjú, de nevét nem mondja meg:

Ez éneket egy ifju gondolkodván
Nem vala kenyere akkor házában,
Vagyon éhezésben és koplalásban
Bár enni vinnének az scholában.

A még hátralevő két nóta egyike a *Sziget veszedelme* *historiájára* hivatkozik, melyet Töke Ferencz 1556-ban írt (*Historia obsidionis insulae Antemi*) és Sziládynál a *Régi magyar költők tára* VI. kötetében olvasható; a másik a *Nagy bánatban* Dávid kezdetű ének, s melynek nótájára már Sztáray is írt éneket (XXVI. Psalmus) s megtalálható Szegedi Gergely *Énekeskönyvében* (1569. 28. l.) ekképen:

Nagy bánatban Dávid mikoron vala,
Bűneitől hogy megijedett vala,
Isten haragját fején látja vala,
Azért hozzá igyen könyörög vala.

Szerzője maga Szegedi Gergely s Bornemisza Péter is átvette 1582-ben megjelent *Énekeskönyvébe* (XCV. levél).

Eddig tartanak a nóta-jelzések s most vonjuk le a tanúságot ezekből. A *Comico-Tragoedia* magyar szövegének szerzője ismeri a XVI. század költői irodalmát. A mit ebből idéz, azt nyomtatásban olvashatta; de ismeri a XVII. század elejének nevezetesebb költeményeit is, ezeket nagyobbbrészt kéziratból. Úgy látszik a *Vásárhelyi daloskönyv* volt főforrása, nem úgy a mint az ránk maradt, mivel 1648., 1662., sőt 1675. évből származó költemények is vannak benne, hanem korábbi, 1646 előtti formájában. *Comico-Tragoediánk* tehát mindenestre 1607 után keletkezett, hogy melyik évben, azt ezen nóták korának pontosabb meghatározása dönthetné el, a mit a kéziratoss énekeskönyvek beható tanulmányozásától várhatunk. A Péczeli Király Imre fentebb idézett énekének kiadási kora is szolgáltatna némi útbaigazítással, de a Decsy-codex közlése, habár írásának ideje nincs is még kritikailag megállapítva, visszatart attól, hogy következtetéseinket erre alapsítsuk. Feltűnő körülmény, hogy olyan énekes-codexet forgatott a szerző leggyakrabban, melyben a Radvánszky-codex után legtöbb Balassa-költemény maradt fönt s ez önként Rimay János leírt könyvét juttatja eszünkbe. Nincsen-e magának Rimaynak is valami köze a *Comico-Tragoediához*?

A *Comico-Tragoedia*, mint említettük, erkölcsi czélnézetű

jelenetek mozaikszerű összeillesztése. Az első ilyen jelenet címe: *De virtute ex vitio: A jóságos cselekedetről és vétekről*. Rimay művei között is találunk két költeményt a Virtusról. Az egyiknek címe: «*Encomia virtutum. A jóságos főcselekedetek*, melyek deák nyelven virtusoknak hivattatnak, úgy mint: Hit, Reménység, Szeretet, Igasság, Okosság, Józan-ság, Nyájasság, Mértékletesség, Erősség, Tűrés az Szenvedés s minden dolgok fölött fölemelkedett elmével és adakozó kész kedve («liberalitas» fordítása) is . . . a versekben úgy irattatnak meg, mintha egy asztalnak környékezetivel az ő hivataljoknak lakodalmában ülvén, másoknak is efféléknek asztalokhoz való járulása és magokkal való nyájaskodásra okot láttatnának adni . . . Nota: Legyen jó idő csak.» A másik hosszabb költemény felirata: «*Encomia et effecta virtutum*. Akadtam egy picturára, kiben a virtusok egy asztalnál körül ülve vagynak delinealtatva. De nem lévén semmi inscriptiója az picturának, ilyen magyar verseket csináltam alája» . . . stb. A költeményben Virtus és az egyes erkölcsök megszemélyesítve jelennek meg. És végül harmadiknak az itt szereplő erényekre külön-külön egy költeményt írt, melyek csak fogalmazásban maradtak s arra mutatnak, hogy szerző egyes erények rajzát még jobban ki akarta bővíteni. Mind inkább közeledett ez által ahhoz, hogy a *Comico-Tragoedia* első jelenetéhez hasonló költeménynyé váljék. Csakhogy az «*Encomia*»-ban Rimaynak kétségtelenül eredeti költeményével van dolgunk. De van még egy érdekes körülmény is, melyet meg kell jegyeznünk. Már Ipolyi (Új M. Muz. 1853. II. 481/2. l. és Rimay J. államir. Előszó) figyelmeztetett arra, hogy Rimaynak egy nagyobb munkájának kellett lennie *De virtute*, mely azonban elveszettnek tekintendő. Érdekes fejtegetését szó szerint kell idéznünk. «A levelek által — úgymond tudósítatunk Rimaynak egy eddig ismeretlen munkájáról: *De Virtute*, vagy az *Udvariságról*. Róla semmi több bizonyosat nem tudok, valószínűséggel gyanítom csupán, hogy az címe (úgy látszik csupán azon első része: *de virtute*) latinsága daczára magyarul volt írva, s ilyennek fölvételével csupán kora szokását követhető . . . Egyébiránt maga e kettős, latin és magyar cím, mely alatt a munka ismeretes volt, igen okozatosnak mutatkozik, a mennyire egyrészt nyelvünkön a virtusnak tökéletesen megfelelő szó

hiával voltak . . . Ezeknél fogva azonban már tartalmát is könnyen gyaníthatjuk, fönmaradván még ránk Rimay több e tárgyú tankölteményei, például e fölirat alatt: «Virtusok a szívben mint drága myrtusok: Boldog ki ezekkel gazdagúl, s kinese sok». (Megjegyezzük, hogy e föliratot a kolozsvári Balassa-Rimay kiadás-typusban az előbb említett «Encomia Virtutum» fölött találjuk.) Egy más: *Sokat csal a világ, és Fajtalan udvar* stb., melyekkel azonban az idézett munkát nehezen fogjuk azonosíthatni, miután azok sem önálló «könyvecskét», annál kevésbbé pedig «könyvet» nem képezhettek . . .» Ipolyi megjegyzi még, hogy bár az idézett levél alapján, mely énekről beszél, a kérdéses könyvet versben írtnak lehetne tartani, mindazáltal ő prózának tartja s rá is mutat egy töredékre, de ez inkább a költemények felé szánt «Summácská»-nak látszik. Toldy (*A magyar költészet kézikönyve* 2. kiad. I. 126. l.) nagyobb tankölteménynek gondolja. Esterházy Pálnak 1632 nov. 8-án Bozók várából Bory Istvánhoz küldött levelében (Rimay államir. 362. l.) az ide vonatkozó rész így szól: «Emlité sógoruram ő kegyelme, hogy Rimainé asszonyom ő kegyelme az szegény jóemlékezetű ura de virtute írt könyvecskéjét küldötte volna; de mást, az udvariságról írván, azt nem küldötte volna. Azért azon könyv az, nem kettő, mert a virtusban comprehendálta volt szegény az udvariságot is, s méltán is. Igen kívántam azért uram azt a könyvet is . . .»*) E levélre Bori elküldte a Virtusról szóló éneket, bizonyára azt, a melyet az «Istenes énekek»-ből mi is ismerünk és erre újra írt Esterházy (u. o.): «Az mely éneket ő kegyelme — úgymond — küldött énnekem, nem az, az kit én kívántam, hanem az, mint Bozókban megírtam vala kegyelmednek, kérem mostan is kegyelmedet, ha lehetséges, effectuálja ő kegyelménél, hogy csak kevés ideig is, adja kezemhez, csak megolvasása és az kiknek kívántatik, mássa leírására». Megjegyezve, hogy az előbbi levél idézett helyéből nem következik, hogy a mű czimében az udvariság kifejezés is benne volt, mert az csak tartalmára vagy egyik részére utal: ki kell mondanunk, hogy nagyon ráillene a *Comico-Tragoediára* is, melynek első scenája. «De virtute»

*) V. ö. Rimay államir. 321 és 332. l. A «nem udvari udvariságról» írott énekekkel mi ezt nem azonosíthatjuk.

szól, második, a gazdag tobzódásáról és haláláról szóló scénájának *Udvariság* is lehetne a címe és akkor erre utalna az első scena végén e sor:

S-igy Injustitiát az *Udvariakhoz*, (2. scena)
Küldöm Molestiát zendült Parasztsághoz (4. scena)

valamint a második scena kezdő sorai:

Mi is Ebrietas jer mennyünk *Udvarhoz*,
Egy nagy Gazdag ember hivat minket házához.

Azonkívül sem a kor, melyben iratott, sem a nóták, melyeket követ, sem a mű nyelvezete, gyakorlott verselése, a szerzőnek erkölcsi iránya, sem a mű kiadása (tudniillik Rimay halála után 1646. lehet az első kiadás) nem mondana ennek ellene. Érezzük, hogy ez állítás igazolására még több adatra van szükség, de szembeötlő volta miatt a vizsgálódást erre is ki kell terjeszteni. Annyit azonban ezentúl bátran állíthatunk, hogy a *Comico-Tragoedia magyar szövege a XVII. századból való.*

DÉZSI LAJOS.

EGY ÚJ ASSZONY LEVELEI.

Leszniczky Józsefné Ő Nagyságának

Budapest

Andrássy-út, saját ház.

Miglész, 1903 márczius 20-án.

Édes kedves Lolám!

Rettenetesen bánt a lelkiismeretem, hogy még nem válaszoltam leveleidre. Ne haragudjál, szívecském! Hiszen magad sem régen mentél férjhez és bizonyosan emlékszel még arra, hogy az első hónapban, ha épen nem is leírhatatlan, a mit átélünk, de mindenesetre megírhatatlan.

A második hónapban pedig egyáltalában nem járt az eszem. Egyetlen hosszú csudálkozás volt ez a hónapom. Egészen másnak láttam az életet a főköző alól, mint pártában szoktam volt látni. Hát jóformán csak most sikerült ismét egyéniségemre találnom, de nem sokat érek vele. A mit mi modern pestiek egyéniségnek mondunk a nőknél, az Miglészen csak különvélemény a szent és sérthetetlen általános szokással szemben.

Pesten genialis leánynak mondtatok, mert majd megörülök *Tristan és Isoldáért*, torzképeket rajzolok, olvastam mindent, a mit a tánczosaim nem olvastak, még Labruyèret is és voltam a párisi kiállításon, sőt majdnem eljutottam Londonba is! Azt hitte volna az ember, hogy ez majd bizonyos tekintélyt ad nekem Miglészen, olyan nimbus-félét, mintha Mars-lakó tévedne földi emberek körébe. Szó sincs

róla! Geniálisságom itt száználmas figurává töpörődik össze s félek, egyszer még meg is szűnik «à tout jamais»!

De mit tegyek? Hiába ragyogtatom összes tehetségeimet, nem imponálok vele senkinek. Ha *Tristant* játszom, fájdalomában üvölt a jó öreg zongora, mely nem szokta meg, hogy mást kívánjanak tőle, mint a *Szűz imáját* és ijedten néz be az inas, hogy mi baj van? Ez az egész hatás! Labruyérét nem érdemes említeni. Azt mondaná rá az anyósom, a mit Garamiról mondott, tudod a Betty férjéről, mikor róla beszéltem: «Nem hallottam a nevét sohasem, nem lehet valami fájn ember.» Torzképeimet pedig megszegyeníti a miglészi benszülöttek valóságos képe.

Bizony itt mindenki csak olyannak néz, akár más asszonyt. Csak családtag vagyok. És ugyan ki volna itt kíváncsi egy családtag geniálisságára?

Azt kérdezed hogyan és hol élek? Mi történt esküvőm óta? Hogy a kezdetén kezdjem és ne a végén, mint tettem, volna, mielőtt geniálisságom letört, az esküvőre alig emlékszem. Csak az maradt meg élénken emlékezetemben, hogy Béla rokonai meg az enyimek nagyon csudálkoztak egymáson. Mindnyájok arczára volt írva, hogy nem érzik belső szükségét az atyafiságos barátkozásnak. Az én rokonaim bizonyos aggodalommal nézték Bélának falusi kosztón hízott, öntudatos fellépésű atyjafiait, azok meg olyan «hogy is kezdjem»-tekintettel erőlködtek az én rokonaimhoz közeledni. De hiába, megbénította jó szándékukat a csudálkozás ezeken az embereken, kiknek kezdőbetűi elől hiányzik a korona.

Rémségesen furcsa volt, mikor apámék szigorúan angol-stilű ebédlőjében, az orchydeákkal diszitett asztal mellől megdördült az ipam toastja: «Uram, uram, Túri László, immár énnékem igen kedves nászuram, szállok az úrhoz!..»

Azután elutaztunk Miglészre. A lélektannak a vegyes érzelmekről szóló fejezetein át jutottam oda, a hol azután behúnyt szemmel szenvedtem el a boldogságot, míg nem eszméltem, napok múltán, mikor a fülembé sügta valami: «Milyen kár, hogy elmúlt ez is!»

Nem tudom, azért múlt-e el, mert véletlenül megpillantottam magam körül Miglészt, vagy azért láttam-e meg Miglészt, mert elmúlt az első napok boldog állapota, de tény, hogy csak akkor fogtam föl, hogy Miglész — Miglész!

Arra kérsz, hogy fényképeket küldjek neked a házról s tájról. Minek az, aranyos Lolám? Miglész! Nem többet mond-e ez a név száz fényképnél? Vagy leírjam? Pierre Loti tolla is belebicsaklanék ilyen vidék leírásába. A ház? Hosszú vanília-krémszínű skatulya, mélyen a szemére húzott ormótlan kettős francia tetővel. A tető sarkain egy-egy félrebillent buzogány fenyegeti az eget. Ha nem volna kis kertecske a ház mentén, benéznének az ablakon a legelőről hazatérő tehenek. A ház mögött van egy igen nagy kert, de abban alig van más, mint akác és ribizlibokor. A vidék lapos, akár az asztal és üres, mint valami butorozatlan szoba. Egyforma benne minden jobbra-balra, talán száz mérföldnyire is. Egy zöld tábla, egy barna tábla, megint egy zöld, megint egy barna, egy két liceumsövényes tanya — no meg a Tisza. De a Tiszát is nagyobbna képzeltem. Az ég rettenetes nagy. Csak Ostendeben láttam ilyenfélét, de az sem egészen ekkora.

Miért nem élhetek Bélával az én helyes, aranyos kis leánykori szobámban! Ott minden kedvem szerint volt és az enyim volt. Völegénykorában Béla is csak az enyim volt benne és senki másé. Itt mindenkié, mindené! A gazdagságé, a szüleié, a tiszttartóé, a falué... Csak épen hogy néha egy kissé az enyim is. De tulajdonképen akkor is inkább én vagyok az övé!

Ezt én nem így gondoltam. És ez nincs is kedvem szerint. Én modernnek képzeltem el a mi házasságunkat. Férj és feleség mint teljesen egyenjogú szerződő felek.

Hogy csináltad te, hogy férjed engedi azt tenned, a mit akarsz? Aranyos ember a férjed! Csak azt nem engedném meg, hogy Béla is annyira függetlenül viselkedjék, mint a te urad. Természetes is, hogy a te uradnak több szabadság kell, mert pesti ember. De Bélának nem lehetne rá jogzime, hogy sohase legyen otthon.

Köszönöm ajánlatodat, hogy ősszel együtt menjünk a Lidora. Most még nem merek szólni róla Bélának. Félek, hogy fölfortyanna. Mert a milyen édes kedves tud lenni, mikor ő akar valamit, épen oly hirtelen haragú, ha én akarok valamit. Látod, milyenek a férfiak; Béla engem határozottan rászédett, engem, a feleségét, mikor különben egy országért sem szólna egy hamis szót. De míg völegénykorában csak szép szeliden pislogott, ha nem tetszett neki va-

lami, most, hogy a hálójában vagyok, tartózkodás nélkül zsarnokoskodik rajtam.

Pá, angyalom! Nem irhatok többet, mert már sopánkodik a szakácsné, hogy elkésik a főzéssel. Micsoda szakácsné! Fogalma sincs főzésről, mindig csak rest asszonyderelyét, turósgaluskát és paprikáscsirkét akar főzni. Mikor fogom ennek a fejébe verni a civilisált világ menujét! Pedig Béla szereti a francia konyhát. És jó ebéd után sokkal könnyebben lehet vele bánni.

Ézerszer csókol szerető

Évád.

Miglész, 1903 május 5-én.

• Lolókám, aranyosom!

Leánykoromban azt hittem, ha férjhez megyek, csak a férjem iránt vállalok el mindenféle kellemes és kellemetlen kötelességet — majdnem ideiktattam egy zárjelt, magyarázatúl, de nem merem, lehetetlen. Itt, ebben a faluban, ebben a házban, még csak a férjemet megcsókolni is alig merem máskor, mint sötétben, nemhogy ilyen zárjeleket volnék képes leírni. Mit is akartam mondani? Igen. Hát hatalmasan tévedtem! Úgy látszik, kötelességeket vállaltam egy tisztas agg pár iránt is, a kiket egyszerre lángoló gyermeki szeretettel kellett megszeretnem, mikor azt sem tudtam még tulajdonképen, kicsodák, micsodák; kötelességem régi barátként bizalmas beszélgetésekbe merülni egy tisztelendő ural, a kinek parasztszaga van; a pitvar küszöbén félóraig elhallgatni az öreg beteges Zsuzsi, a pensionált kulcsárné végtelen panaszait; betérni a «botos ispán» (te nem is tudod, micsoda tisztség az, úgy-e bár?) házába, megdicsérni az unokáját, (valami mozgó pizsokhalmaz, fönne két nagy csillogó kék szemmel és kenderszínű hajkazallal); kötelességem megsimogatni a vén Sajót, az ipam örökké influenzás kedvelt kuvaszát, mikor fehér batisztszoknyámba törli is az orrát... Óh! ki tudná lajstromba szedni mindazt a kötelességet, mely a fiatal asszonyokra vár férjök oldalán! Tetteinknek irányjelző czövekekhez kell igazodniok s e czövekek: ipam-napam, Zsuzsi, a botos ispán, Sajó, a falu, a megye!... Csak az nem jöhet számításba, mi az önmagunk vágya. De önmagam?

Mi az? Van az még? Ha van is, hallgatni kell róla. Hát irok egyébről.

Tudod, miért ülök én Miglészen? Úgy-e, nem? Majd megmagyarázom. A magot elvetik a cselédek s abból nagy-lassan termés lesz. A tinókat etetik, s abból marha lesz. A férjem azért ül itt, hogy ezt az érdekesítő processust nézze... egy életen át! Én hát azért ülök itt, hogy várjak itthon, míg férjem nézi, hogyan nő a vetés, hogyan hizik a «jóság» (— itt így mondják —), míg nézi-nézi, reggeltől estig!

Te nyugateurópai asszony azt súgnád, hogy hiszen az Astarte napszaka a jobbik. De tévedsz, angyalom. Erre mi-felénk keleten Astarte, úgy látszik, a horkolás istennője!

Bocsánat, tisztos vadrózsavirágos falak, hogy köztetek Astarte nevét mertem leírni!

Annál jobban gyönyörködik az ipam Béla «szorgalmában». Azt mondja, míg meg nem házasodott Béla, minduntalan Pesten ült s alig törődött a gazdasággal. Hogy miért kellett epen ennek a garçonkori szokásának megváltoznia! Hisz ez ellen nem volna kifogásom. De az ipam hozzáteszi «Istennek hála»! (sic) s akkor nem mondhat ellent az ember.

Különös ember az ipam. Nem annak örül, hogy én kerültem a fia házához, hanem, hogy «asszony jött a házhoz». S milyen büszke erre a házra! — Ha nem is parádés, de ellakhatik benne most már akárki — mondja. A «most már»-ral arra czéloz, hogy «most már» van ám fürdőszobánk is! Van bizony! Egy lim-lom sötét kamarába beállítottak egy barnára festett rövid pléhkadat. Ha fürdeni akar az ember, a mosókonyhában melegítik a vizet, azután két kertészgyerek hozza a meleg vizet egy rúdra fűzött dézsában, a mindenest meg mögöttük jön a figyelmeztetéssel: — Ki ne loccsantsátok azt a vizet, mert egymáshoz verem a fejeteket. Az inas meg a mindenest csittítja nagy hangon: — Ne kiabáljon már no, mert mindjárt kihajítom innét. A konyhaszolgálók meg a konyhablakból nézik: — Ahun viszik ni a forró vizet. És büszke rá az egész udvar, hogy «most fürdik a nagyságos asszony!» «Azír olyan szép, mer' hogy mindig fürdik, akár a kacsá?» magyarázta egyszer az inas az ablakom alatt.

Hát «most már» azután nagy itt a civilisatio.

Az ipam mindennel igen meg van elégedve mindig. «Ha a jó Isten jó egészséget ad nektek és ha megtartjátok ezt a

mi kis földünket, a mi még megmaradt a régiből . . . ne cseréljétek herczeg Eszterházyval sem!» Csak egy vágya van. Attól könnybe lábbad a szeme: «Ha a jó Isten (jó Isten nélkül nincs mondat) megengedné érnem, hogy unokát ültethessek a térdemre . . .» Mikor először mondta, elpirultam; másodszor zavarba jöttem, mintha kötelességmulasztást hányának a szememre; de harmadszor már majd kiugrottam a bőrömből!

Ezek után már nagyjában elképzelted ipamat.

Képzeld még hozzá egy álmosan füstölgő csibukot, egy örökké nyitva felejtett mellénygombot, s körülbelül előtted áll az egész ember . . . Nem, mégsem! Igazágtalan vagyok. Még más ismertető jele is van. Ha kezét nézi az ember, föltűnik, hogy épen olyan ránczos és barna rajta a bőr, akár a botos ispánén. De az átütő csontok hosszúak, finomak. S olyan az egész ember. A csontjai úri csontok, csak a bőr parasztos rajta . . . Még tovább megyek. Bensője úri benső, csak a szava parasztos. De már a tekintete nem az. Udvarias tekintet. Tudod, mi az? Ezt meg Pesten nem ismerik. Ott van közönyös, kíváncsi, szemtelen, sunyi, levetkőztető, kihívó, ravasz tekintet, de az udvarias tekintet, az csak itt van meg még, mifelénk keleten. Tulajdonképen kívül, hogy szeretem az ipamat, legalább azt, a mi nem látszik rajta, csak áttetszik a külsején. Jaj, csak ki lehetne fordítani, mint a szűrt!

Az anyósom? . . . Úgy főzet, hogy úszszék a zsírban minden. És ilyen még a jósága is. Zsiros jóság, sok «édes lelkemmel», «jóságos (ejtsd: ja-ósaagos) nagy Isten»-nel, «eszem a lelked»-del és czuppanós csók-sorozatokkal. Azt hiszem, nem nagyon szeret. Ha nem tetszik neki valami, a mit én teszek, csak hallgat és maga elé néz a földre, mintha a világ minden tragikuma ránehezednék, akár Atlas vállára. És tudod, mikor hallgat igazán fülhasgatón? Ha azt mondom, hogy az asszony egyenjogú a férjével, hogy külföldön kellemesebb az élet, mint itthon, hogy annál a franczia bohózatnál, melynek szörnyűeködvé olvassa a sujet-jét az újságban (de azért elolvassa ám szórul-szóra) különbet is láttam már, vagy ha véletlenül bokán felül lebben a szoknyám, ha migraine-em van, ha idegen szót a helyes kiejtéssel használok stb. stb. De különösen akkor hallgat abszolút némasággal, ha vala-

melyik szép schlafrokkomat veszem magamra! Ilyenkor úgy érzem magamat előtte, mintha — isten bocsáss — valami párisi cocotte volnék! . . .

Nemcsak férjhez mentem! Anyóshoz mentem, apóshoz mentem, Zsuzsikhoz, Sajókhoz, ákáczfákhoz, rozoga hidakhoz, feneketlen sárhoz mentem!

Oh Budapest!

Ostoba leánykoromban megvetéssel néztem végig utcáidon, «egyik olyan, mint a másik» — bérkaszárnyaídon s izléstelenül öltözködő, kedélytelen, szürke népeden. Nyugati nagy Metropolisok után sóhajtottam.

Oh Budapest. Te nyugati Metropolis! Vágyaim Mekkája! . . .

Berobog az udvarra az uram «zandlófere». Hát ég veled, rózsám. Csók-özön!

Truly yours

Éva.

Miglész, 1903 június 1-én.

Drága Lolikám!

Délután van és afrikai rekkenő meleg! Itt ülök a besötétített kis sarokszobámban. Tudod, itt be van sötétítve a szoba, ha csak annyira világos, hogy írni lehet benne. Mert a zsalugáterek valami csudálatos fából vannak, a melyen keresztüljár a napsugár. A férjed üzletember. Vajon nem lehetne-e milliókat szerezni ezzel a csudafa-zsalugáterrel?

Vidám a szobám. Ósdian vidám, mintha százéves nénike állna neki balettet tánczolni. A falon merőleges kéksávok között halvány vadrózsacsokrocskák szenelegnek s a menyezeti közepére gyümölcskoszorú van festve, melyből azonban nagyon sokat csipegetett már vasfogával a falánk idő. A butorok — liliputi-butorok; Isten tudja, hogyan ülhetek rajtok a krinolin-világban? — Világos kelmével vannak bevouva, melybe naivul merev virágok vannak szőve. A falon aranykeresztes metszetek. Hogy miért kelljen az én szobámban függnie *Napoleonnak Moszkvában*, a *Nemzeti Múzeumnak* és *Jurisich hőstettének*, azt nem értem. De Béla nagyon búsan nézett rájok, mikor levettem a falról, hát visszaakasztottam.

De Jurisich mellé csak nem akaszthatom az én secessiót

képeimet s a virágos liliputi butorok közé csak nem állíthatom a forgatható könyv-állványt, meg az angol mahagoni «art-nouveau» székeimet! Egy kísérletet tettem, de azután rögtön visszazártam mindent a ládámba. Ezekre még rájok kerülhet a sor, de mi lesz a szép ruháimmal? Itt nagyot néznének, ha csipkeruhába öltözném s föltenném nagy párisi kalapomat. Itt csak a regalebérlő felesége jár selyemruhában, ha ünnep van (lazacz-színselyem késsel!). Ha neki öltözött, el nem mulasztja, hogy el ne sétáljon a ház előtt. Ha megpillant, azt mondja: — Kiszthand!

A sarokban aranykeretes zöldes üvegü tükör függ — a legyek kedvencz sétateré! Ha a chaise-longue-on fekszem, (olyan rövid, hogy csak meghajtott térddel feketem rajta) épen a tükörbe látok. Olyankor szeretnék belénevetni abba a tükörbe.

Modern és nem is rút asszonykát látok benne, fehér flanellszoknyában, rózsaszínsávós blouseban, sárga czipőben — akár angol lady volna Brightonban. És ez a lady — Miglészen van!

De ma nincs kedvem mulatni. Rettenetesen lehangol a forróság és ez a folytonos harangszó. Bim-bam, bim-bam! Egy gazdag paraszt halt meg s már ebéd óta folyton szól a harang, élesen, sántikáló ütemben. Ez a harangozó nem is verset harangoz el, hanem eposokat, hosszúkat, mint a *zemla-vesta*.

Most úgy tűnik föl, hogy csak ez a szoba, a harangszó és egy boszantó légy — csak ezek: a valóság. Ezenkívül az egész világ csak jó-rossz álom. Ha nem volna ez a szoba, a harang és a légy, — a Nirvána volna! És vágyom a Nirvánára, a Semmire!

Ne ijedj meg, Lolókám, nem bolondúltam meg egészen. Talán csak a hőség teszi, meg a harang. Oh ez a harang! . . . Vagy pedig, hogy Bélával nem tudjuk egymást megérteni.

Ezt nem akartam megírni, de ha kijött belőlem, hát mit tegyek? Ő practikus és positiv. A minek nem látja át kézzelfogható értékét, az neki csak üres, ideges sápitozás. Odaadná a Pegasust egy kosorrú igáslóért, Hypokrene forrását egy iczi-piczi ártézi kútért és a sphærák zenéjét a kalászok susogásáért.

Egy este Laforgue egyik novelláját olvastam föl neki.

Nagyon megharagudott. Azt mondta, az ilyen író, ha nem bolond, akkor az olvasót tartja bolonddá s hogy ennek a «kificzamodott szó-kabalának» a veleje csak közönséges malaczság. És megtiltotta nekem az ilyen olvasmányokat. Nekem, a kinek leánykoromban szabad volt mindent olvasnom! Arany *Toldiját* akarja nekem fölolvasni, meg Petőfit, hogy azokból megszeressem a falut. Ugyan hogyan szeretném meg belőlök, mikor szakasztott olyanok írják le, a milyen?

Ha pedig zongorához ülök, azt kívánja, hogy magyar nótát játszszam. A classzikus zenétől elálmosodik. De a múltkor egyszer el is ment a kedvem végleg a zongorázástól. Estefelé nyitott ablaknál játszottam Grieg *Anytra tánczát*, mikor nagy rőfögés zavart meg. Félszemmel kipillantottam az ablakon. Épen a malaczkok tértek haza a legelőről. *Anytra tánczának* hangjainál galoppoztak be az udvarra! Nem tudtam, nevessek-e vagy sirjak? Többé nem zongorázom.

De ugyan mivel töltssem az időt, ha nem zongorázom, nem olvashatom azt, a mi érdekel s nincs kívül beszélnem arról, a mi érdekel? Csak nem írhatok reggeltől estig neked! Különösen, ha te csak olyan röviden válaszolsz. Persze te, boldog asszony, nem érsz rá hosszú leveleket írni. Hát, ha csak rövidet is, de mielőbb írj

szerető *Évádnak*.

Miglész, 1903 június 6-án.

Édesem, képzeld csak! Ma reggel épen a nagy gesztenyefa alatt ültem s reggeliztem — persze egyedül, mert Béla már hat órakor kiment a tanyára, — az a schlafrokk volt rajtam, melyben az anyósom előtt szégyenlem magamat. Egyszerre a léczkerítésen túl nagy libagágogás, szárnycsapkodás támadt s a hány vizsla, agár, kuvasz lebzsel az udvarban, uczú! mind nekiiramodik nagy ugatással. A nagy csetepatéra kiszaladnak a szolgálók, mosónék, kocsis, bojtár, minden — ki a kutyákat hívja, ki meg a másikat szidja, s a nagy fölfordulás között berobog egy hatalmas, piros — automobil! Miglészén — automobil! Első pillanatra azt hittem — délibáb bolondít. Mert hallottam, hogy a délibáb vizet mutat szomjas embernek, fűgét az éhesnek — vagy így valahogy . . .

Gróf Habersfeld Titi jött ezen az ördögmasinán. Egy darab nyugati civilizatio! Itt lakik egy «nagy hajtásnyira», mint a hogy errefelé mondják.

Nagyon kedves volt. Bár az ő tekintete nem udvarias, hanem — inkább... hiszen úgyis tudod. Sokat neveltünk. Olyan különös volt, hogy mi ketten itt találkozunk, a Tisza partján: mi, a kik Párisban is találkoztunk az Eifel-torony tetején!

Azt mondta, hogy csak azért vett automobilt, hogy enge-
met könnyebben meglátogathasson. Egy ideig olyan szemmel nézett végig, mint a tánczórán a fiúk, mikor először jelentem meg hosszú ruhában. De kissé szemtelenebb kíváncsisággal. «Ejnye, be jót tesz magának a férjes állapot, Évike!» — mondta. Nem tágít, csak Évikének akar hívni most is. Azután új nevetem kifogásolta. «Szalkayné, Szalkayné!... sehogy sem illik magára. Magát nem is lehet magyarul kifejezni, akár a «frisson»-t. Marchesa della Grazia, Comtesse Montfleury, legalább is Gräfin Habersfeld... de Szalkayné, tout court!»

Féltem, hogy véletlenül odavetődik anyósom. Mit szólna, ha hallaná, hogyan szoktunk társalogni mi ketten! Titinek néhány száz holdja van még Tóvölgyön s egy kis urilaka, a melyet ő «Habersfeld-Castle»-nak csúfol. A Tiszát «Quadalquivir»-nek hívja, a rozzant hidat a falú végén «Ponte Vecchio»-nak, a kis templomocskát «Münster»-nek s a haranglábat «Campanile»-nek.

Annyit nevettem, hogy beléfajultak arcizmaim. Bizony elszoktam a nevetéstől.

Itt marasztaltam ebédre. Béla most egészen máskép viselkedett vele szemben, mint annak idején Pesten. Akkor sülve-főve voltak, s ha Béla nem is volt akkora korhely, mint ő, de jó forrásból tudom, hogy nem egyszer virradtak meg együtt cigány vagy kártya mellett, vagy — de vessünk sűrű fátyolt a multra! És most? Béla határozottan nagyzási hóbortban szenved. Erkölcsi nagyzásban. Ha Titi kissé borsosabb tárgyat érintett, olyan savanyú arcot vágott, mintha a kaviárból neki csak a citrom jutott volna. Igazán kihozott a sodromból.

Azután, mikor elment Titi, volt mit hallgatnom. Hogy micsoda semmi ember ez a Titi! Mindannak ellenkezője,

a mi létjogot ad a férfinak. Egy kapavágásnyi hasznot sem tesz a világnak, erkölcsi anarchista, az aranyifjuság megrontó ördöge!... (Itt vidéken még emelik az önérzetet a métermázsás dörgedelmek és a kilométeres körmondatok. Ha Erkölcs, Haza, Vallás van szóban, — a jó régi verseskönyvek fejezetcímei! — faltörökossal vitatkoznak és Józsuészerű harsona-fortissimókkal. És Béla stilszerűségre törekszik Miglészen, úgy látszik.) Lám, most is kártyán nyert egyetlen este annyit, a mennyit jóra való munkásember egy éven át sem tud a földből kitúrni, véres verejtékkel sem. És automobilon jár! Életveszélyes már az országút is miatta, mert megbomlasztja a lovakat... és elgázolja a libákat! Ha a gőzhajó nem tűrte meg a feudalismus szagát, hát a magyar levegő nem tűrheti meg az automobil benzínbűzét!

Megkérdeztem, miért zsémbel e miatt velem? Tehetek én arról, hogy Titi bűnei vízözönt hozhatnak a világra? És hogy ő most már olyan szemmel nézi Titit, mint a tettenért tolvajt nézi az, a ki már eleget lopott. Erre azt felelte, hogy én tetszelgek magamnak a léhaságban. Akkor... úgy-e, kitörtél volna a helyemen? No hát én is kitörtem. Egy kissé tovább szaladt velem a nyelvem, mint akartam. Azt mondtam, hogy otthon ünnep volt egész életem, de mióta férjhez mentem egy pœnitentia, böjti prédikációkkal súlyosbitva. Erre elhallgattunk és unatkoztunk.

Azután meg akart csókolni. Olyan leereszkedő kegygyel nyújtotta ajkát, hogy felügrottam s a szobámba zárkoztam. Két órahosszat néztem *Napoleont Moszkvában*, a *Nemzeti Muzeumot* és *Juristics hőstettét*. Szörnyen unatkoztam. És ő nem jött utánam! Még néhány hónapja a Mont Blanc tetejére is eljött volna egyetlen csókért!

Pedig... véletlenül a tükörbe pillantottam... így, durczásan nem is voltam rút. Nem tudja a csacsi, mit veszített.

Lolókám, irj nekem sok pesti pletykát. Sokat és részletesen. Igaz-e, hogy Pethes Jenő elválik a feleségétől? És miért? Bánki Flóra vagy Zarándy miatt? Titi azt mondja, hogy Zarándy csak azért kering folyton Pethesné körül, mert az az egyetlen lény, a ki türelmesen képes meghallgatni műtörténelmi monológjait. Hiszesz te a műtörténelemben? Az ilyen szende, törekeny Tanagra-figurácskák, mint Pethesné, mindig azt juttatják eszembe, hogy a rhodusi co-

lossus ősrégen elpusztúlt, de a berlini muzeumban százával láttam Tanagra-alakocskákat, a melyek rengeteg sok viszontagság után is teljes épségben maradtak — törékenyek!

De ha a kis Tanagra bolonddá tartaná is a világot az ő műtörténelmi lexiconjával, akkor sem itélném el. Éljen Francillon! Szemet szemért! Titi azt mondta, hogy szívből helyesli ezt az elvet, s hogy a megtorlás jogát a férjek garçonkori gazzetteire is kiterjesztené. Béla dühében marokolatig döfte belé a szemét!

Mintha leánykoromban nem láttam volna Francillont, s nem vontam volna le belőle minden logikus következtetést! Oh ez a Béla!

Furesa! A mamaék idejében a leányokat tartották üveg-bura alatt, — manapság, úgy látszik, az asszonyokat szeretnék alája dugni a férjek.

Sokszor ölel-csókol a te hü

Évád.

P. S. Fiaccám! ne czimezd Miglészre leveleidet, hanem így: Miglész u. p. Kalaháza. Mert észrevettem, hogy minden leveletem fölbontja a kíváncsi miglészi postáskisaszszony és megint beragasztja. Béla csak most mondta meg, hogy ő ezt tíz éve is tudja s ezért a kalaházi postára küldeti a bizalmasabb leveleket. Előbb is mondhatta volna, úgy-e?

Miglész, 1903 június
(nem tudom hányadika!)

Édes egyetlen Lolám!

Ezer köszönet az újságcikkért. Rögtön ráismertem Pethesék regényére. Kitünően vannak leírva. Végre, ha kiírták volna a nevöket, lehet ilyennevű ember száz is. De a jelzők, — valóságos személyazonossági bizonyítványok. Azonnal előfizettem erre az újságra...

Na, már megint harangoznak!...

Zivatar elé harangoznak. Hála Istennek! Már elviselhetlen volt a forróság. Ha ez így tartott volna még egy ideig, négerré sültém volna és Béla — Othellóvá.

Gyönyörű felhők emelkednek. Ilyet sohasem láttam! Gúla-alakban száll föl az egyik, gyorsan, mint a léghajó.

Olyan a színe, mintha izzani kezdene. Szegény fecskék, menekülnek... Most nagyot lobbant! Folyton dörög, mint egy mély orgonaharang. Ez nagyon szép, Lolókám! Csak látnád te is... és... és mégis sírni szeretnék. Nagyon szeretnék sírni...

Egész zsibvásár van ablakom alatt. A kis kertbe futott össze mind az asszonycselédség és ott jesszusmáriáznak. Az utca tele van hazavágtató disznókkal. A lovakat is hazahajtják...

Most meg már Béla is a kis kertből nézi. És káromkodik, mint a jégeső...

Jégeső!

Mint a visszhang, mondta ki épen most Béla! Szemben meghajoltak a jegenyék és hirtelen olyan sötét lett... Fúj! nem látni semmit a portól...

— — — — —
— — — — —

Na, most már azután szépen vagyunk!

És én még örültem a fürgetegnek! Elverte a jég az egész határt. Olyan a falu, mint egy koppasztott veréb. Alig maradt levél az ágakon. Az utakon pedig csak úgy folyik a víz, piszkos víz, olyan színű, mint a habos kávé.

Bélával beszélni sem lehet. Olyan mérges, hogy mindent a földhöz csapna, ha nem volna annyira takarékos. És káromkodik, hogy szinte káprázik tőle a szemem. Milyen furcsa!

Ha valósággal kára volna, sajnálnám. De így nevetni volna kedvem. Hiszen biztosítva volt a termés. Legalább nem kell learatni. A pénz mégis meglesz. Hát igazán komikus a kétségbeesése. Úgy sajnálja «azt a szép rozsot, a pataki dülőben», meg a szőlőt, (a mely oly éktelenül savanyú bort ad), mintha a legnagyobb csapás érte volna. Azt mondja, azért nem értem ezt, mert városi leány vagyok.

Mikor ilyen... ilyen^{sz}falusiasan viselkedik, akkor igazán úgy hiszem — hiba volt tőle városi leányt nőül venni.

Hát még ipam- napam!

Csudálom, hogy a jó Isten el nem veszi türelmét ennyi jajgatásra, orrlógatásra és hamarjában vissza nem állít mindent régi állapotába, csak hogy békesség legyen!

Folyton azt hajtogatják, hogy nem érdemes manapság gazdasággal kinlódni. Hát adják el, ha olyan rossz üzlet!

Jaj, csak eladná Béla! Soha a lábamat se tenném többé Miglészbe, de más faluba sem. Csak épen a másik udvart nem engedném eladni, a hol ipamék laknak. Ők annyira szeretnek itt élni! Nekik sokkal okosabb volna itt maradniok.

Jaj-jaj-jaj-jaj... Micsoda sírató-chorus! Hát nem itt jaggat már az egész falu a szomszédaszobában! A pap, a szolgabíró, a kántor, az orvos — tout Miglész!

Tudod-e, Lolókám, mire jövök rá? Hogy a mi nevelésünk, fővárosiaké, nagyon hiányos. Tudjuk, milyen a Yancsekiang vidéke, tudjuk, milyen a világ az éjszakai sarkon és a Viktoria-Nyanzánál; még azt is tudjuk, milyen volna az élet a Marson, ha ott emberek élnének. De arról nem tudunk semmit, mi van Budapeستől hat-hét órányira kelet felé. Ez más ország, ezek más fajbeli emberek. Ha ez itt Magyarország, úgy Pest nem tudom, micsoda, de bizonyára Magyarország Antipodja!

Már az írástól is elment a kedvem. Engedd el, édes szívecském, az illedelmes záradékot.

Csókol *Évád.*

I. P. S. Hallottál már ilyet? Más országban, ha ennyire búsulnak az emberek, mindenki igyekszik, hogy mennél hamarébb egyedül lehessen. Itt, úgy látszik, megfordítva szokás. Itt maradnak vacsorára mind a jajveszékélők. Olyan halottitor félére!

II. P. S. Hogyan is vehetett nőül Béla pesti leányt?

Miglész, 1903 július 3.

Drágám!

Titi gróf nagyon sokat nyerhetett. Gyönyörű paripán állított be és szinte kicsattan a jókedvtől. Ő is mulat az itteniek óbégatásain. Pedig az ő termése nem is volt biztosítva. De ő föl sem veszi kárát. Legalább nem mutatja előttem. Már a mi igaz, igaz! Gavallér úri ember a körme hegyéig. (Már csak azért is, mert mindig tiszta a körme, a mi itt nem általános szokás.)

Hát nem épen akkor kellett átjönniök anyósoméknak, mikor ő itt volt? Persze kocsin jöttek, bár öt percnyire sincs a másik udvar. Furcsa, hogy a falusi ember egy viláért sem

menne ki gyalog udvarából. Sőt, hidd el, többet ülnek a szobában, mint mi pestiek.

Titi azzal mulatott, hogy zavarba hozzon anyósom előtt. Minduntalan kezet csókolt nekem és botrányos pesti pletykákat beszélt. Hogy Matild elválik férjétől egy képviselő miatt. Igaz? Halottal róla te is? Hogy Tátrafüreden nadrágban biciklizik Örösyné. Balaton-Földváron meg azzal mulatnak, hogy négyeseket tánczolnak a vízben, a cigány meg csónakban húzza. Szörnyű mulatságos lehet! Ti boldog pestiek, kik fürdőben nyaralhattok! Hiszen a fürdő — az Pest.

Ipam jóizüeket nevetett Titi pletykáin. Ő benne van legalább egy kevés bonhomia. De anyósom! Bár ő is élvezett, de a saját fölháborodását élvezte csak. Azt mondja, hogy nem olyan rosszak a pesti asszonyok, a milyen ostobák a férjeik. Érted ezt? Ha te érted, az nem baj, csak Béla meg ne értse túlságosan, különben elhinné és képes volna örökre eltiltani a pesti jukkerasszonyoktól.

Különben Béla unalmat fitogtatott s végre teketória nélkül ellépett. Vissza se jött estig. Igazán derék fiú ez a Titi. Más ember megneheztelne rá annyi tapintatlanságért.

Ha Titi és az újság nem járnának Miglészre, egészen el kellene libásodnom. De az újságok is olyan ostobák! Csak politika és rablógyilkosság van bennök. De politikáról nem érdemes olvasni, mert mikor ipamékhoz megyünk tarokkpartiera (majdnem naponként!), ott úgyis végig kell hallgatnom az összes aznapi vezércikkeket. Ipam a függetlenségi lapét dörgi el, Béla a kormánypartiót igyekeznek elmondani, ha szóhoz jutna, a pap clericalis vezércikket prédikál, az orvos pedig antigentry philippikákat förmed. Egyik sem hallgat a másikra, csak elmondja a maga vezércikkét. A külföldi események jobban érdekelnének, de azokról úgy írnak a lapok, hogy valahogy meg ne tudja az ember, miről van szó. Például: «Dol. A kormány újabb rendelete óriás fölháborodást okozott a nationalisták között. Az izgatottság tetőfokára hágott, mikor a rendőrök a templomba hatoltak. Több nő elájult.» Hát ebből azután értse meg valaki Miglészen, hogy tulajdonképen mi baj van Dolban, mikor még azt se mondják meg, hol van Dol? Vagy tudod te, hol van Dol?

De Titi mindent tud vagy legalább is mindent meg tud magyarázni. Mert azt hiszem, a tudást sokszor phantasiával

pótolja. De végre az egyre megy. Ha azt mondja, hogy Dol Sumatrában van és nem igaz is, legalább egy hypothesisit nyújt, és el tudom képzelni a dolgot. Mert phantasiája, az van! Tudtad te, hogy irodalommal is foglalkozik? Bevallotta nekem. Azt mondja, szégyenli, mert ez banalis. Ma mindenki ír, bár senki sem olvas. Egy sor munkájának a tárgyát mondta el. Mæterlinck-irányú, de nem olyan érzelgős, mint Mæterlinck. Inkább cynikus. Lemosolyogja az emberek elavult, kicsinyes erkölcsi törvényeit, melyek között úgy érzi magát, mint Gulliver a törpék kötelékeiben. Azt hiszem különben, hogy kissé a fejébe szállt a Nietzsche Übermensch theoriája. Übermenschnek képzei magát, a ki csak azért nem cselekszik valami csattanósat, monumentalist, mert nem tartja érdemesnek, hogy bármiért is fáradjon (— a mi nem visel szoknyát —). Az ő modorában elmondva (— az ember sohasem tudja, mennyi a komoly szavaiban —), azt tartja, hogy az egész emberi lét csak a természet vegyi konyhájában megésett tévedés következtében keletkezett. És most nem tudja szegény természet, mit tegyen? Ha itt agyoncsap egy maréknyi életet, amott megint föllobban, mert mindig akad Übermensch, a ki a természet boszantására, megmenti az emberi nemet a végső pusztulástól. Ez gyermekes játék — mondja ő — és ő a kis újját sem akarja megmozdítani az emberiségért. Ő nem játszik!

És a szerelem! Azt mondja csak két erkölcsi törvény van: «szeretem» vagy «nem szeretem». Tilos — az nincs régóta. Én tiltakoztam, mire formalisan leszidott: — Maga volt valamikor az a híres genialis leány? Hiszen maga hétköznapi, zsinóron rángatott, koczkába osztott, füttyszóra dresszrozott, orientalis szépség. Csak a haja kulturszin-szöke!

Hiszen más is van még bennem kulturszinü, nemcsak a hajam. De a kultura Miglészen aggasztó volna. Jobb zár alatt tartani. Olvastam egyszer, hogy a vadembereket megelőli annyi pálinka is, a mennyitől fehér embernek meg se csillan a szeme. Hátha így vagyunk mi Miglésziek a fölvilágosodással?

Pedig a mi igaz, igaz az Miglészen épen úgy, mint akár Párisban. És hogy az egyéniségemnek nem való ez az életmód, a mit tőlem Béla megkövetel, az szent igazság.

Úgy-e, ha a te férjed azt kívánná, hogy csak egy napig

maradj a szobában, csak azért sem volnál képes megtenni, mert más kívánja. Pedig egy pesti szoba Miglészhez képest olyan, mint a nagyvilág és az Erzsébet-tér...

Végre kimozdulunk! Egy első visite-et teszünk a szomszédfaluban. Báró Kothurnyayéknál. Azt hallottam, a fiatal báróné igen szép és kedves. Talán olyan, a kivel lehet társalogni is. Hiszen udvari körökbe is jár télen. Megyek öltözni! Béla dűnnyög. Únja a látogatást.

Sokszor csókol régi barátnőd

Éva.

Miglész, 1903 július 20.

Édes Loló!

Azt nem is képzeltem, hogy az embernek Miglészen meg-
lepetésekre is készen kell lennie!

A pipázóban fegyvertábla lóg. Feltűnt, hogy egy díszkardnak igen szép a markolatja. De annál inkább boszantottak a hüvely nagy üvegrubinjai és üvegsmaragdjai. Azt tanácsoltam Bélának, tétessen a helyökbe olcsó, de valódi féldrágaköveket. Mert utálok mindent, a mi hamis. Hát képzeld Béla kinevetett. Azok autentikus igazi régi drágakövek. Bélának egy őse kapta a sultántól(!), mikor Bethlen Konstantinápolyba küldte.

Egy perczig azt hittem, hogy ez a gondviselés útmutatása, symbolikus kifejezője annak, hogy míg Pesten nem minden arany, a mi fénylik (és azt tudom tapasztalásból), talán Miglészen mind arany, a mi nem fénylik. Oh, vajha úgy volna!

De különben mit ér az arany, ha nem fénylik?

Az is meglepett, hogy Béla ősei olyan nagy urak voltak. Béla különben maga sem tud rólok semmit, vagy talán csak nem szívesen beszél rólok. Azt mondta, kérdezzem a papot, az tud minden régi históriát. A pap azután el is mondott sok mindent. Valaha sokkal nagyobb urak voltak a Szalkayak, mint most báró Kothurnyayék.

Különös! Egyszer meglátogattunk párisi útunkban egy francia családot, melylyel Blankenbergheben ismerkedtünk meg. Az úr — pedig igen előkelő volt — egész idő alatt

családi ereklyéit producálta. Még a dédanyja báli czipőjét is üveg-vitrineben tartja.

A Szalkayak, mintha csak szégyelnék, sohasem beszélnek származásukról. Béla nembánomságból hallgat arról, Anyósom — mert azt hiszi, hogy úgyis tudnia kell róla mindenkinek. De ipam, meg vagyok győződve, azért hallgat, hogy úgy ne tűnjék föl, mintha dicsekednék őseivel előttem, kinek ősei egyszerűen — nem ősök.

Mikor akarsz a Lidóra menni? Lehetőleg hamar. Jó?

Csókol szerető

Évád.

Miglész, 1903 július 27-én.

Kedves angyalkám!

Köszönöm hosszú leveledet. Tehát Füreden azt beszélnek, hogy mi már válunk? Nem azon esodálkozom, hogy épen ezt mondják — hiszen ezt minden fiatal párról mondják, — hanem, hogy még eszébe jutok az embereknek.

Azt kérdezed, hogy miért nem írom meg, milyenek báró Kothurnyayék? Hát milyenek is? Nem tudom. Nem méltóztattak megerőltetni magokat, hogy megmutassák. A fiatal asszony nem is olyan szép, a milyennek mondják. Na és magasabb műveltség! Ha ez is az! Inkább neveletlenek. Legalább velem szemben nagyon játszták a nagyurat. Béla hihetetlenül dühös volt. És mikor haza jöttünk, olyan figyelmes volt irántam, akár Pesten, vőlegénykorában. Hiszen ez szép tőle, de tudhatta volna előre, milyen népség az, a hová visz!...

Lolókám, egész leveled csupa kérdés. De hogyan juthatott eszedbe az utolsó kérdés? Akárcsak ipam! Szegény öreg úrnak már igazán rögeszméjévé vált, hogy unokát hőczögtethessen térdén. Azt hiszem, ha senkisémet látja, a Sajóval csinál «hop-hop-katonát».

Engem itt körülbelül úgy tekintenek, mint a ki szerződéses kötelezettséget vállalt, hogy unokákat szállítson.

Titi nagyon melázó lett utóbbi időkben. Azt mondja megúnta eddigi életmódját. Most már csak olyan neki a kártya és a színésznők, mintha nyitott kaput döngetne. Mert unalmas, hogy mindig nyer és mindig hódít. Arra vágyik

most, hogy pénzt nyerjen kártya nélkül és olyan nőt hódítson meg, a kinek saruit megoldani sem tartja magát érdekesnek. Kérdeztem, miért köti magát a sarukhoz, mikor az már manapság olyan ritka viselet? Hát lemondott a sarukról. Megelégszik tennisz-czipőkkel is, ha muszáj! Megszidtam, hogy mindig immoralitason jár az esze. Erre megeredt a nyelve. Mestere a beszédnek! Öt percz alatt bebizonyította, hogy az ő morálja az igazi morál, a szellemi felső tízezreknek való nemesebb morál és hogy én, a ki eszesebb vagyok, semhogy a köznapi morálban igazán hihessek, csak rút hypokrita vagyok, kivel csakis aethetikai részvétből áll szóba. Mert a szíve fáj értem, hogy ilyen szép létemre ennyire alant járok! Majdnem megharagudtam, mert eleinte nem vettem észre, hogy csak ugratás az egész. Már lassan jár az eszem! Miglészen lassan jár minden: a viczinális, a nap, az ember és az ész is! Lassan jár — de nem ér tovább.

Hallottál róla, hogy Titinek valamikor rettenetes botránya volt Bécsben egy hercegnővel? A hercegnőt sürgősen férjhez kellett adni, de nem adhatták Titihez, mert ő csak félvér-gróf (anyja polgárleány volt), hát hozzá adták egy elcsapott uralkodó hercegi család utolsó sarjához, egy tökéletes trotlihoz. Így azután helyre billent a megsértett világrend és az ex-uralkodóhercegi család ismét vagyonhoz jutott, már nem létező trónjok pedig örökshöz(!). Öreg papunkat kérdeztem meg a részletek felől, mert az tud minden pletykát. Föltűnt, hogy csudálatos módon büszkének látszott arra a kis trónörökös hercegre. Addig nyomoztam a dolgot, míg szörnyen furcsa fölfedezésre nem jutottam! Titi anyja kissé csapodár hölgy volt és hogy, hogy nem?... Papunk joggal lehet büszke Titire, és Titi miatt az Erbprinzceskére. Talán hasonlítanak is egymáshoz a miglészi pap és az Erbprinz von Donnerwetterstein (vagy hogy hívják). Reményelem most már felengeded a magyarázó genealogiai táblákat!

Titi a hercegnő-affaire óta búsulta neki magát a víg életnek. Annyi bizonyos, hogy húsz kötetre valót élt át s hogy a csörgősapká alatt ész és meleg jó szívet rejteget. És a csörgősapkát is bizonyos elegantiával viseli.

Azt tanácsolod, szívem, hogy az adott viszonyok között elégedjem meg egyelőre azzal, hogy a háztartásban tehetek,

a mit akarok. Dehogy is! El akartam bocsátani a Julis szolgát, mert lehetetlen rávenni, hogy tisztára mossa a tányérokat. Béla ezt sem engedte. Mert a Julis atyja hű régi cselédjük volt. Ezért hát életem végéig piszkos tányérről kellennem! Kissé lázongtam, mire Béla éktelenül megharagudott. Hogy én képtelen vagyok a «magyar» gondolkodást megszokni! Hogy én szívtelen, finnyás, figurás, (legmélyebb megvetéssel) pesti vagyok — ha nem is mondta épen ezeket, de tudtam, hogy ezeket gondolja.

À propos, tányér! Tudod-e, hogy a legszebb régi bécsi tányérokat használjuk. Julis azokat törí. El akartam őket zárni, de Béla azt mondja: a tányér arra való, hogy egyik róla az ember és nemhogy üveg alatt nézze. És azt tanácsolta, ha Julis eltör egyet, pofon kell verni, «majd eszén jár azután». Hogy én pofozkodjam! Anyósom ugyan megteszi. De tőlem ne kívánják.

Milyen kár, Lolókám, hogy két embert, kik lelkök mélyén igazán szeretik egymást és legbensőjökben összeillők is, annyira elválasztják egymástól, a mit otthon megszoktak: — észjárás, nevelés, tudja Isten, mi minden, egészen a villafogásig. Ezen a sok külső dolgon át alig birunk átgázolni, hogy egymás igazi egyéniségéhez jussunk. Hiszen vannak boldog perczek, a mikor megfeledekezünk ezekről a válaszfalokról, de mindennapi életünket — előtted kimondom — elkészerítik. És mindegyikünk meg van győződve, hogy neki van igaza és egyikünk sem akar, de nem is bir lemondani meggyőződéséről. Kínos vergődés ez, melyben néha úgy vilámlanak szemeink, mintha csak elkéseredett ellenségek volnánk — — és egy óra múlva már ezer eszeveszett csókkal igyekszünk kitörölni a rossz nézések és szavak emlékét és olyan gyönyörködéssel nézzük egymást, mintha csak most de érzélgős kezdek lenni! Kezdek édesbús-, méla-, bánatsauceban fölolvadni és æolhárját pöngetni. Pedig ehhez nem vagyok eléggé halvány, sem eléggé ætheri. (Alig megy már rám leánykori angol derekam!)

Már igazán nagy szükségem van rá, hogy egyszer kibolondozzam magamat veled, mint leánykorunkban tettük. Ezt nem lehet kiállani, ezt az egyformaságot. Egyik nap úgy hasonlít a másikhoz, mint a libák vagy a parasztgyerekek egymáshoz. El kell innen mennem egy időre! Muszáj! Hatá-

rozd meg már, mikor induljunk a Lidóra? Ha csak szeptemberben megyünk is, de már tudni akarom a napot. És melyik vonattal, mennyi időre? Milyen ruhákat viszesz magaddal?

Nem haragszol, ha majd Béla meglátogat pár napra? Mert szeretnék vele gondolázni holdvilágnál. Vajon eszébe jutna-e még, hogy lopva megcsókoljon? Szeretném már másutt is látni, nemcsak itt. Mert csak akkor láthatom ismét elegáns nyugateurópainak öltözve, ha egyszer kilépünk Miglészről. És szeretném, hogy lássanak vele a velencei nász-utazók. A fiatal asszonyok irigyelnének, a férjek meg dühösök volnának. Itt nincsen, ki előtt henczegnem vele. És akkor mire való, hogy olyan szép fiú?

Gyors és kimerítő választ kér

Éva.

Miglész, 1903 augusztus 5-én.

Kedves jó Lolókám!

Most nem is kellene írnom neked. Égesd is el azonnal a leveletem. De nem állom meg, hogy ki ne öntsem a lelke-
met valaki előtt, kiről tudom, hogy szeret. Mert szüleimen
s rajtad kívül nem szeret engem senki, de senki!

Megkértem Bélát, ereszsen el veled a Lidóra, — majd szeptemberben. Ilyet csak megbeszélhet az ember férjével egész nyugodtan is? Béla nem értett meg mindjárt. Azt hitte, vele akarok utazni és tetszett neki az eszme: csak azt szerette volna, hogy még tovább kérjem. De, a mint megmondtam, hogy neki majd csak látogatóba kellene lejönnie, egyszerre föllobbant akár egy dynamitakna. — Hogy jut ilyen az eszedbe? Hogy képzelhetsz ilyen számárnak? Hát olyan képem van, mint a ki egyedül hagyja kószálni feleségét a nagyvilágban? Hát hülyének tartasz? . . .

Na tudod! Nekem is van türelmem, de azt nem tűröm, hogy ilyen hangon beszéljen velem bárki is. Végre nem vagyok se gyermek, se rabnő! Egészen nyugodtan mondtam neki: — «Most már csak azért is elmegyek, akár tetszik, akár nem. Nem szoktam meg, hogy rajtam basáskodják valaki és nővel gorombáskodni gyávaság!» — Azt is megmondtam, hogy én sem vagyok hülye és azért mentem férjhez, hogy a kedvem szerint éljek, nem pedig, hogy itt penészesedjem meg ezen az utálatos Miglészen.

Erre — még most is zúg tőle a fülem — rámröpakodott: — Jó, de ha elmégy — ne is jer vissza többé! — Azzal kirohant, bumm! becsapta az ajtót, az ámbituson akkorát vágott az agarászostorával egy vizslára, hogy az még most is vonít, az istállóban fölpofozott egy kocsisgyereket... és Isten tudja, mit tesz még estig! Talán a nagy gesztenyefát is kicsavarja tövestől!

Nem tudok sírni, de nagyon szerencsétlen vagyok. Még azt is meg tudnám bocsátani neki, ha egy kicsit becsipne vagy ha kártyáznék vagy ha megcsalna (hiszen te mondtad, hogy azt annyira megszokhatja okos asszony, akár a szivarfüstöt), de gorombaságot — soha! Az a legnagyobb bűn, a mit férj elkövethet.

Hát természetes, hogy én nem maradok ebben a házban. Ha így kell lennie, jobb, mennél előbb. Ha majd kimegyek innen — becsaphatja utánam az ajtót, még erősebben is, mint az imént. Hiszen úgyis szenvedélye az ajtócsapkodás. Becsaphatja. Én ugyan nem kopogok rajta soha!

Pedig olyan rosszúl érzem magamat egy idő óta. De ezt a miglészi levegő teszi. Legalább ez is elmúlik, mint a hogy annyi minden elmúlik... fájdalom, a java leggyorsabban!

Nem tudom, hová megyek. De minden esetre fölkereslek a Svábhegyen. Azután talán mamáékhoz megyek Ischlbe. Szegény apa és mama! Nem is sejtenek még semmit!

De ez gyalázat! Szegény ostoba leányok, tévedésből leszünk asszonyokká, mert a férjhezmenetel mindig csak lépremenés. A férj azután megún és minden ok nélkül csak úgy kiadhatja útunkat, ha kedve tartja. Persze ő azután boldogan él tovább. Csak a mi életünknek vége!

De legalább függetlenül, egyéniségemnek megfelelően fogom életemet végig élni!

Ki gondolta volna ezt, mikor még egy fél éve olyan boldogul szerettük egymást! Vagy talán ő csak színlelt?...

És épen most kell jönnie Titinek! Persze egy szót sem szólok neki. Képzelheted, milyen kínos lesz őt mulattatnom, most!

Majd megsürgönyzöm, mikor érkezem.

A te szegény, nagyon nagyon szerencsétlen

Évád;

Miglész, 1903 augusztus 6-án.

Egyetlen kedves Lolám!

Hogyan is kezdjem csak? Annyi minden történt, mióta elküldtem tegnapi leveletem! Rövid pár óra alatt!

Már azt nem tudom, hogyan történt, hogyan nem, talán észre vett valamit Habersfeld Titi s ravaszúl kiszedte belőlem... vagy talán nem is vett észre semmit... nem tudom, de... mi türes-tagadás benne — kijött belőlem! Már hogy elmondtam neki, hogy elhagyom uramat. Azt hittem nagyot néz majd, vagy megilletődve földre süti szemét. Eszeágában sem volt! Épen olyan előkelő nyugalommal ajánlotta föl, hogy elvisz automobilján, ha akarom, hetedhét országba is, mint ajánlotta egyszer, hogy beviszi egy leveletem a kalaházi postára. Az sem lepte meg, hogy tüstént elfogadtam ajánlatát. Mert elfogadtam, két kézzel — csak úgy kaptam utána — csak azért is! Mintha ő minden eshetőségre el lett volna készülve... De, úgy látszik, a férfiak a kis újjokat sem mozdítanák meg asszonyért — ingyen.

Titi is valami homályos jutalmat kötött ki. Nem szóval mondta, csak a nézése igyekezett valami szerződésfélét kötni az én szememmel. Máskor mulattatott volna erőlködése vagy talán dühbe hozott volna — mert mégis szemtelenség volt tőle olyat föltenni rólam, — de abban a lelki állapotban... tudja Isten, ha nem is éreztem magamat mindenre képesnek, de arra igen, hogy megszökjem vele, azután valahol a faképnél hagyjam. Hiszen az uram elleni haragba belefűlt minden más érzelmem.

A kompnál kellett bevárnia a kocsimat. El is ment csakamar a komphoz. De előbb... Utólag visszagondolva megfoghatatlan! Ki sem mondhatom, mennyire szégyenlem magamat. De már csak megírom. Te meg fogod érteni! Mielőtt elment, megcsókolta mind a két kezemet, százszor is — és én hagytam! Azután... azután bizony meg is akart volna csókolni. De akkor mégis megijedtem a szemétől. Nagyon vad szeme volt. Siettettem. Nem igen ment, de kinyitottam az ajtót és jóformán kitoltam rajta.

Nemsokára bejött Béla. Tudja az ég, hol járhatott. Egy sár volt a czipője, pedig három hete sem esett.

Kértem, fogasson be a hintóba és egy szekérbe, azután

hagyjon magamra, hogy pakkolhassak. Ő nyugodtan ült le és rám nézett.

— Elmegyek — mondtam. — Hová? — kérdezte. Az az én dolgom. És képzeld! csengetett az inasnak és megrendelte a kocsit! Ez újabb insultus volt! Boszúból azt mondtam. «Elmegyek, még pedig nem egyedül megyek.» «Nagyon szívesen elkísérem» — felelt olyan nyugodtan, hogy majd a bőrömből ugrottam ki idegességemben. «Elkísér más — vágtam oda — a komptól Habersfeld automobilján megyek — valahová!» Meg se mukkant. Fejét rázva nézett egyik hamutartó cserepeire, melyet izgatottságomban kissé erősebben tettem le. Ez azután végleg kihozott a sodromból. Mintha jobban sajnálta volna a hamutartót, mint összetört boldogságunkat! Kitértem. «Én olyan férjnek hittem, mikor még nem ismerem eléggé, a ki inkább megölne, semhogy ilyen türelmesen engedjen megszökni.» Erre azt vártam, hogy a milyen hirtelen haragú, legalább is megver. Nem. Azt felelte: «Akkor nem ismertél eléggé». Igazán utálattal kiáltottam rá: «Ilyen nyugodt marad, mikor rajta kapja a feleségét, hogy éjnek idején megszökik egy idegennel, s azt sem akarja megmondani hová?!» Megint váratlan választ adott: «Ha te csalódtál is bennem, én ma is olyannak ismerlek, a milyennek első percztől fogva ismertelek. Csak nem hiszed, hogy féltselek! Ha el tudnál hagyni, rád nézve jobb, ha meg is teszed. De bárminő körülmények között is egészen biztosnak tudnám kezekben a becsületedet, még ha nem is volna egy a saját magadéval».

Erre megálltam, s vártam, hogy közelítsen. Meg sem mozdult. Azt is hiszem, rest volt fölkelni a székből. Csomagoláshoz fogtam. Igazán elszánt voltam. Csak akkor kezdtem el sirni, mikor a tea-gown került a kezembe, a mit Miglészre érkezésünk után vettem föl. Annak a selyme és a csipkái emlékeztettek valamire... egyszóval sirtam. Jó idő múlva vettem csak észre, hogy Béla nyakában sirtam. És mikor magamhoz térve rá néztem, épen olyan kedvesen nézett rám ő is, mint mikor az a tea-gown volt rajtam. És... és... Hogy is mondjam csak? Egyszerre forogni kezdett velem a világ. Még meg sem értettem, mit sejtek, mikor eszembe jutott, — úgy, minden, de minden értelmi kapcsolat nélkül, — az ipam «hop-hop-katona»-rögeszméje. Hiszen. értesz, úgy-e?

Akkor szörnyen csacsinak éreztem magamat.

És csak éjjel jutott eszembe — nem tudtam aludni — hogy Habersfeld Titi talán még mindig vár rám a kompnál.

Nem is akarok többé gondolni sem erre az esetre, csak még épen neked akartam megírni, hogy megértsed, miért nem mehetek veled a Lidóra. Bocsáss meg és felejtsd el, a miket írtam, felejtsd el régebbi leveleimet is, mert azt hiszem, néha kissé igazságtalanul írtam Béláról. Hiszen végre az ő egyénisége is más életmódot kívánna meg, mert benne is megvan az érzék minden iránt, a mi élvezetet a nagyvárosi élet nyújt. De ő inkább gondol a jövővel, lemond a maga élvezeteiről és keményen dolgozik, hogy megszaporítsa a vagyont «gyermekeink» részére. És azért is szereti annyira földjét. Persze mi pestiek nem értjük meg ezt úgy, mint a falusi ember, de végre is tiszteletreméltó az érzése és önzetlen. Én pedig kissé önző vagyok. Csak az a mentességem — és ezt utólag Béla is elismerte, hogy veled akartam lenni.

Csókollak kedvesem és nagyon kérlek, ne haragudjál

igazán szerető *Évádra*.

Miglész, 1903 augusztus 13-án.

Édes Lolám!

Képzeld! Bélának párbaja volt! Hála Istennek, neki nem történt semmi baja, de báró Kothurnayn — a kivel összeveszett — akkorát vágott, hogy húsz öltéssel kellett megint bevarrni. Néhány nappal ezelőtt bement a városba, a meggyülésre. Szerettem volna én is bemenni, de ő nem hitt, a mit kissé rossz néven vettem. Ezért azután kiállhatatlan is voltam. Le akartam beszélni róla, hogy bemenjen, mire idegesen felelt, hogy dolga van a városban. Nem haragudtam rá, de azért elég savanyú arczezal fogadtam, mikor két nap múlva haza tért. Elmondta, hogy összezördült Kothurnayval és párbajban megvágta. Leánykoromban az volt az elvem, hogy okos embernek nem szabad párbajt vívnia, mert az ostoba és vad dolog. Elhatároztam már akkor, hogy a férjemnek sohasem fogom megengedni, hogy párbajozzék. Hiszen az angolok is megélnék párbaj nélkül. Mert már úgyis harcias kedvemben voltam, zsörtölődtem a párbaja miatt és komolyan

kértem, hogy többé ne krakélereskedjék és legyen udvariasabb ezentúl az emberek iránt. Ő kinevetett s összecsókkolt, mint gyermeket szokás, ha valami mulattató ostobaságot mond. Azután kiment a kertbe. Zsebre tett kézzel állt meg a ház előtt, valami vig nótát füttyült és olyan megelegedéssel nézett körül, mint Hunyadi János nézhetett, mikor kiverte az országból a törököt. Nem tudom, hol volt addig az eszem, de csak akkor kezdett járni és rájöttem, hogy hiszen értem párbajozott! Csak más ürügy alatt. Mert Kothurnyayék nem adták vissza a látogatást. Persze én miattam! Azelőtt kuszi pajtások voltak a Szalkayakkal. Az apák még tartották az atyafiságot, a fiúk pedig együtt korhelykedtek. De most már persze régebbi mágnások, mint voltak pár évvel ezelőtt és ezért kell gögösebbeknek is lenniök. Nem tudták bevenni a polgárleányból lett Szalkayné — becses «engemet»! Hát azért akart Béla egyet nyesni valakin a familiájokból. Nem tehetek róla, ezután a fölfedezés után is ostobaságnak tartom a párbajt, de azért kirohantam Béla után és elmondtam neki, mennyire hálás vagyok . . . persze csak csókkal mondtam el.

És anyósom még természetesnek találta, hogy Béla koczkáztatta életét, mert Kothurnyayék ostobák! Ő, a ki annyira félti Bélát! Még hozzá nem is haragudott rám, hogy ilyen veszedelmet hoztam a fiára. Sőt mosolyogva megcsókkolt és azt mondta: «Kutya csipje meg azokat a szamarakat, csak nem is hagyjuk, leányom, hogy bántsanak. Ha más hagyná, én kaparnám ki a szemöket!»

Igy leírva durvának gondolhatod, a mit anyósom mondott, mert nincsen benne a szíve melege. Furcsa dolog az! Az ilyen dolog úgy egyszerre lesz világossá az ember előtt. Ekkor is egyszerre lett világossá előttem, hogy mi tulajdonképen mindnyájan szeretjük egymást, ha nem is értünk mindenben egyet. Mikor én eddig azt hittem, hogy anyóssal ki nem állhatjuk egymást!

Ipamat leginkább az érdekelte, ki hogyan viselte magát, hogyan vágott, hogyan védett? Szörnyü büszke volt Bélára. Hidd el, a Szalkayaknak most is kardot kellene viselniök . . . de hová lettek modern elveim?

A párbaj hírére eljött «tout Miglész», a pap, a szolgabíró, az orvos. És itt maradtak vacsorára. A pap toastot is mondott, a miből az sült ki, hogy egy felebarátot fölnyesni

néha Istennek tetsző dolog. Tessék hát Miglészen párbajjel-
nes propagandát csinálni! Vacsora után persze tarokkoztak
és az osztások alatt vezércikkeket mondtak el. Szokás sze-
rint jól megszapulták az egész magyar társadalmat, a visz-
onyokat, közerkölcsöt és az osztrákot, bámulták az angol alkot-
mányt, megdicsérték a japániakat, undorodtak a francziák
züllésétől, nagyon megvoltak elégedve a theával — sok rum-
mal és czukorral — és itt maradtak éjfélig.

Tegnap megint mozgalmas napunk volt. Pesti vendégeink
voltak! Még hozzá Garamiék! Garamiék Miglészen! Egy
eladó birtokot néztek meg a szomszédban. A birtok nem tet-
szett nekik, mert a lakóházban nincsen semmi comfort. Com-
fort! Hát ugyan mi? Mintha földbirtokon az volna a földolog,
hogy angolos comforttal berendezett palota legyen rajta!
Egyébként is ellenszenvesekké lettek, mióta nem láttam őket.
Mi lelte őket? Szörnyen adták a bécsi snobot! Minduntalan
németül kotyogtak, mikor nagyon szellemeseknek akartak
föltünni. Garami per «ön» beszélt ipammal, a mit itt jó-
ízlésű ember nem mondana világért sem idősebb úri ember-
nek, Betty pedig nagysádogolni kezdte anyósomat, a ki végre
rászólt: «sose nagysádogj lelkem, hiszen a menyemnek vagy
a barátnéja». Betty olyan ostobán nézett rá szép kék sze-
mével! Igazán szégyenkeztem a «barátném» miatt. Mikor ki-
vittük őket a Tiszához, olyan finnyásan szedegették a lábokat
a tarlón, mintha — ipam szerint — kakasbörtopánkában jár-
nának. És Betty vörösrefestett haja! Újjé! Azután folyton
csak Bécsset dicsérték. Csak ott lehet mulatni, csak ott van-
nak jó szabók, csak Bécs környékén lehet kellemesen nya-
ralni. Minden áron Béccsel akartak nagy hatást tenni.
Csak akkor zökkent helyre kissé Betty, mikor berobogott gróf
Habersfeld automobilja. Mindjárt kevesebb megvetéssel nézte
szerény otthonunkat, mikor egy gróf és egy automobil jelen-
léte diszította.

Na tudod, ennek a Habersfeldnek igazán bámulatos pa-
rafa-tehetsége van. Más ember elsülyedt volna szégyenében.
Mikor bolonddá tettem — hiszen emlékszel rá — hajna-
lig várt rám a kompnál. És most beállít hozzánk, mintha
semmi sem történt volna és játszsa tovább az ellenállhatlan
szívbeteg. Egyenesen Bettyre vetette magát. Szerencse,
hogy ipamék nem értik a pesti jour-tájszólást, mert «flirt»

czimén annyi malaczságot beszéltek össze, hogy igazán undorító volt.

Garaminak mindenféle kalandja akadt. Belépiszkált botjával egy darázs-fészekbe. Azután úgy megrémült szegény, csak úgy kipkedett-kapkodott jobbra balra. Szerencsére látták a darazsak, hogy csak pesti ember s többé rá se néztek. Azután meg Sajóval gyült meg a baja. Sajó különben csöndesen elmélázgat naphosszat s még szekér elöl is lusta elmozdulni. A szekerek szokták őt kikerülni. De a mint megpillantotta Garami szépen vasalt flannelnadrágját, fölugrott s minden áron meg akart róla győződni, mi van benne? Előbb csak első lábával próbálta, de azután fogával is hozzá akart látni. Alig lehetett róla lebeszélni. Mikor pedig az istállót néztük meg, kirúgott egy csikó és ha ipam el nem kapja onnan Garamit, mint a pelyhet, ugyan attól koldulna. (Nem valami erősen áll a lábán.) Ez ugyan nem vágyik vissza egyhamar falura! Betty azt mondta, hogy ha már nem vesznek birtokot, akkor ő Toblachba megy a nyár hátralevő részére. Habersfeld elcsudálkozott: «Toblachba? Pompás! Hiszen én is épen oda készülök. Már rendeltem is szobát» (— hiszi a piszi —) «Legalább lesz társaság!» Betty azután rávette férjét, hogy ő csak menjen Marienbadba, a mint az orvos rendelte.

Hát nem kötni való-e ez a Habersfeld?

Mondd csak, lelkem, tudod te, miért nem kísérik el soha az asszonyok férjüket Marienbadba? Vajon a férjek örömére találták-e ki Marienbadot vagy az asszonyokéra?

Csakhogy elmentek már! Most megint csend van. Béla kissé zsémbes, hogy a vendégek miatt nem mehetett ki a tanyára, de van ennek orvossága! Csak fülébe súgok valamit, megszeliődül tőle s olyan lesz, akár a kezes bárány.

Jaj, angyalom, hogy ezt a Garamit láttam, azt gondoltam magamban, hogyha még egyszer leány lennék, soha sem mennék én férjhez máshoz, mint falusi emberhez! Mivé teszi a férfiakat az a város!! Ha hiszesz nekem, fogadd meg a tanácsomat: vegyétek meg ti ezt az eladó birtokot. Hiszen kár értetek!

És nagyon boldog volna akkor a te így csak boldog

Évád.

Miglész, 1903 október 4-én.

Kedves jó Lolám!

Csak épen hadd köszönjem meg kedves leveledet. Hát hiszen hála Istennek, jóra fordúlt minden, nem azért — mint te hiszed — mert nekem nincsen rossz szívem s gyöngeszívem, hanem mert Béla szíve és esze helyén van és gyöngédsége suttyomban helyre hozta az én szívemet is, a mit a pesti levegő annak idején bizony kimozdított onnan. Ne csudálkozzál, ha most komoly hangon írok. De nem is lesz hosszú a levelem.

Kissé megilletődtem. Szemtől szemben láttam meg a Komolyságot (nagy K-val!).

Ma alkonyat felé kimentünk Bélával a Tisza partjára. Hamvas volt az ég, egyetlen nagy árnyék a föld s a Tisza vize merő ezüst. A tulsó parton világos volt a kocsmabalka. Csak a nagy bögő bugása hallatszott. És csöndesen, nesztelenül folyt lábunk előtt a Tisza.

Ilyenkor fényben ragyog Pest s nyüzsögnek a Kossuth Lajos-utczán az emberek. És ott nem tudja senki, hogy a városon kívül csend és árnyék száll a földre, s az esti harangszó után egy óriás nagy szürke cherub jelenik meg s mozdulatlan marad, míg el nem nyeli az éj vagy a hold fénye. Nem láttam a szememmel, de éreztem, tudtam, hogy oda telepedett szemben velünk a Tisza partjára és sphinxtekintetével nézett a csöndesen tovasikló vízre a Komolyság!

Nem féltém tőle s nem is unatkoztam, noha vagy egy óráig ültünk vele szemben Bélával s hallgattunk mind a hárman. De az ő némasága sok-sok mindenről beszélt. Nem tudnám elmondani, mi történt lelkemben. Csak azt tudom, hogy mire besötétedett s elszállt a nagy cherub, jól kisírtam magam az uram keblén.

És most értem már, miért szereti annyira Béla ezt a földet, az ő földjét, az atyja-nagyatyját és — a fiát! Értem azt is, hogy ez a föld — Magyarország. De akkor nem tudom, Pest micsoda? Csak azt tudom biztosan — Magyarország antipodja!

Ezerszer csókol

Évid.

Távirat

Leszniczky Józsefné Ö Nagyságának Budapesten, Andrássy-út 160.

Miglész 1904 február 10-én.

Akit várva vártunk, ma reggel szerencsésen megjött. Fiú !!

Szalkay

ifj. KORÁNYI FRIGYES.

VERGŐDÉS.

Napról-napra csak tünődöm,
Már nem ízlik a dolog;
Elmém fürge gépezetje
Megállt immár, nem forog.

A mi eddig könnyűség volt,
Most nekem súlyos teher,
A mi egykor ég felé vont,
S lelkesített, most lever.

Sürget a vágy néha-néha, —
A vágy még velem maradt,
De szavára föl nem ébred
A szendergő akarat.

Én vagyok az együgyű pór,
Az a hallgatag, komoly,
Ki a patak partján ülve,
Várja, míg a víz lefoly . . .

Őszi szél zúg, tél közelget,
Zord, kietlen a határ,
Szebb hazába seregestől
Vonúl a vándormadár.

Hívó hangjok a magasból
Búcsuképen hangozik,
Törött szárnyú öreg gólya
Lent figyel s megrázkodik.

IZLAND.*)

Izland, szép szigetem, dús, dérkoszorúzta anyám te!
 Hajdan erős, szabad és hős, hova tűnt a hired?
 Gyorsan forg a világ; ragyogó kor fénye lehúnyt rég,
 S éjjeli villámként villan egy ezreden át.
 Szép vala ez ország; havas ormai messze a kék ég
 Boltjain átnyúltak s tengere mélyen alatt
 Csillámlott, a dicső szabad ősök fürge hajói
 Új hon partjaihoz rajta lelék az utat.
 S a gyönyörű völgyek mentén épültek a házak,
 S munka, dicső harc: mind lelkes öröm vala itt.
 Ott láttak törvényt az atyák, hol zúgva leomlik
 Almagnagjánál Öxara bérczi patak.
 Thorgeir bölcsen szólt s a keresztet vallani kezdték;
 Gunnar, Hjédin, Njáll ott vala, Geirr s Gizur is.
 Hősök száguldoztak e honban, a büszke hajósok
 Gazdag zsákmányát hozta a hősi hajó!
 Nincs megállapodás; az emberek hátra, előre
 Mozdúlnak s a mi nem halad, elmarad az.
 Eltűnt hat század; s mi haszonnal róttuk e földet?
 És helyes ösvényen jobb-e ma, több-e e nép?

*) Izland norvégektől való gyarmatosítása 874-től datálódik. A sziget 1874 aug. 2-án ülte meg főnnállásának milleniumát. Thorgeir szavára lett a keresztényen vallás államvallás 1000-ben; a költeményben említett többi név viselője a sagából ismeretes híres ember. Almagnagjá (= Allmänner schlucht) az izlandi országgyűlés hajdani helye. 1380-ban Izland Dánia hatalmába került, s azóta folyvást hanyatlott. Lögberg annyi mint: «törvények hegye»; ez volt az althingi közép-pontja, e körül ütötték föl az országgyűlés tagjai sátraikat és bódéikat. Mostan vadon a tájéka, tele cserjékkel, melyeknek termése a suhanczok és gyermekek öröme. Snorri (meghalt 1241-ben) híres költő, történetíró és politikus. — Hallgrímsson Jónás (1807—1844.) Thorarensen mellett Izland legnagyobb lyrai költője. A fenti költemény olyan hatása volt a honfitársakra, mint Vörösmarty *Zalán futásának* előhangja. Hogy azóta Izland csaknem teljes függetlenséget vívott ki magának, szükségtelen mondanom. A fordító.

Szép még ez ország; havas ormai messze a kék ég
Boltjain átnyúlnak s tengere fénylik alatt.
S rég nem látnak hajh! törvényt, hol zúgva leomlik
Almannagjánál Óxara bérczi patak.
Snorri sátra cserény, s a suhancz a cserje bogyóin
Lögberg szent ormán varjuval összepöröl,
Férfiak és ifjak! ez a hon azt kérdezi tőlünk:
Régi dicsőségünk meghala s vissza se tér?!

HALLGRÍMSSON JÓNÁS *után, izlandiból*

ERDÉLYI KÁROLY.

STATISTIKA ÉS NYILVÁNOSSÁG.

Nincs benne kétség, hogy a statistika, a mely tevékenysége első fokán a társadalmi élet tömegesen föllépő jelenségeinek megfigyelésével egyértelmű, napról napra gyakrabban és szélesebb körben talál alkalmazásra. Mentül jobban összebonyolódnak az életviszonyok, annál nehezebb az állami intézkedések következményeit megjósolni némely fontos kérdések tekintetében előbb megszerzett pontos tájékozódás nélkül, s minél jobban kifejlődik a kormányzás művészete, annál biztosabb adatokat követel, hogy kellőképen mérlegelhesse alkotásai hatását. Képzhető-e pl., hogy az ország érdekeit biztosító kereskedelmi szerződéseket lehessen kötni külkereskedelmi forgalmunk és egyúttal hazai termelésünk állapotának tüzetes ismerete nélkül, vagy — hogy egészen actualis példát hozunk föl — elavult, egyenlőtlen és igazságtalan képviselőválasztási rendszerünk tervbe vett újjászervezését lehetne-e helyes alapokra fektetni s nem kellene-e sötétbe ugrásnak tekinteni, ha nem előzné meg óvatos és sokoldalú tájékozódás különösen abban a tekintetben, hogy hányan vannak és lakóhely szerint hogyan tömörülnek azok, a kik a nemzeti akarat nyilvánításában való közreműködésre kellő belátással bírnak és elegendő biztosítékot nyújtanak arra, hogy e fontos állampolgári functióban a közjó vezéricsillaga után indulnak.

Ha ezen a réven a statistika fontossága egyre fokozódik is, másrészt az is bizonyos, hogy népszerűsége nem növekszik jelentőségével párhuzamosan, sőt még azt sem lehetne határozottan állítani, hogy amaz ellenséges hangulat, a mely a statistikát születése óta kíséri, újabban szelidült volna. Hogy is tehetnének fel ilyet, mikor a statistika alkalmatlan kérdései nem állanak meg az úgy is nyilvánosan ismert dolgok fürkészésénél, hanem befurakodnak a magánéletbe is és fölvilágosításokat köve-

telnek olyan kényes dolgok tekintetében, a melyekhez senkinek semmi köze. Így sopánkodnak tudniillik azok, a kik megrögzött restségökben mindent, a mi a megszokott napi eseményeken felül megzavarja házi rendjüket és kényelmöket, zaklatásnak minősítenek s makacsúl behunyják szemöket, hogy ne kelljen észrevenniök hasznos voltát annak a statistikának, a melynek adatait, a mikor történetesen nekik volt rá szükségök, úgy lehet, épen ők használták nagy mohósággal. S íme, most a legsebezhetőbb oldalához jutottam annak a bár nyilvánosan gyakorta el nem ismert, de valósággal sokfelé uralkodó vélekedésnek, a mely a statistikában alkalmatlan és szükség nélkül való, talán csak az emberek boszúságára kigondolt intézményt lát. Ez a vélemény ugyanis mindig csak akkor üti föl fejét, a mikor a statistika közegei adatokat kívánnak a közönségtől és csodálatosképen tüstént elnémul, mihelyt a közönségnek kellene fölvilágosítások a statistika szerveitől. Más szóval adatokat szolgáltatni nem szeretnek, ellenben épenséggel nem idegenkednek attól, hogy adatokat kérjenek, még pedig néha nagyon furcsa és képtelen adatokat. Emlékezem pl. egy esetre, mikor egy orvos azzal a kéréssel fordult a statistikai hivatalhoz: közöljék vele, évenként hány embert mar meg a kígyó? Jól tessék megérteni, nem azt kérdezte, hány ember hal meg kígyómarás következtében, hanem hogy hány embert mar meg a kígyó. S ha a statisztikai szervek, a melyeknél az adatok összegyűlnek és földolgozásra kerülnek, nem tudják kíváncsiságukat tökéletesen kielégíteni, akkor alighanem épen azok a legtürelmetlenebbek és legelégedetlenebbek, a kik a legrestebb és legkedvetlenebb adat-szolgáltatók s a kik, valahányszor a statistikai tevékenység számai hozzájuk érnek, unos-untalan azt a kérdést vetik föl: hát ez meg már mire jó; mit találtak már megint ki?

Ilyenkor tehát azok az urak, a kik az igazságot kétféle mértékkel mérik (a szerint, hogy ők kérik-e, vagy tőlök kívánják-e az adatokat), tökéletesen elfeledkeznek arról, hogy az adatgyűjtéssel járó költséget és munkát soha és sehol sem áldozák oktalan szeszély és üres kedvtelés kielégítésére. Lehet, hogy a megfigyelés nagy munkája néha nem jár a kívánatos sikerrel s a fölvetett problémát kész megoldáshoz nem segíti, de ez mindig a körülmények előre nem látott gátjain múlik és soha sem a szándékon, a melynek mindig valami fontos állami cél szabja meg irányát. Elfeledkeznek arról is, hogy az adatokat nem

házi használatra, irattárak sötét fiókjai részére gyűjtik, hanem az élet számára való gyümölcsöztetés céljából; vagy közhasznú állami intézkedéseknek szolgálnak alap gyanánt, vagy földolgozva s érthető, könnyen áttekinthető formába öltöztetve a nyilvánosságnak adatnak át, hogy mindnyájan gyarapíthassuk tudományunkat s oly exact ismeretekre tegyünk szert, a melyeneket a társadalmi tudományok közül épen csak a statistika pozitív adataiból meríthetünk. Ezt a nagy czélt szolgálják a statistikai hivatalok úgynevezett kiadványai: bő forrásai a tudásnak és a haladásnak és egyben villámhárítói a statistika népszerűtlenségének. Mert minél hívebben töltik be e kiadványok azt a rendeltetésöket, hogy a statistika nyújtotta ismereteket könnyen emészthetővé dolgozva a nép széles rétegével befogadtassák, annál általánosabbá válik a statistikai adatgyűjtések közérdekű voltának elismerése és annál gyorsabban oszlik el a statistika népszerűtlensége is.

Ezek a közérdek szolgálatában álló kiadványok nagyjából kétfélék: vagy egy bizonyos tárgykörre szorítkoznak (pl. csak a népeesség vagy a bűnügy statistikájának ismertetésére), vagy pedig a társadalom életének számokban összefoglalható minden jelentősebb nyilvánulását egy kötetben tárják föl előttünk. A kiadványok előbb említett csoportja a gyakorlati szempontokon túl a tudomány messzebb menő követeléseivel is számot vet s a tárgyalt kérdést nemcsak számadatok nagy tömegével világítja meg, hanem oly behatóan elemező magyarázatokkal is, hogy gyakran nagyszabású tudományos munkálat jelentőségére emelkedik s a vizsgált kérdésnek valóságos codexévé nő. Az ily kiadványoknak természetesen nem csupán önmagokban van nagy értékök, hanem hálás anyagot nyújtván a további búvárkodásra is, eszmetérjesztő hatásuk megsokszorozza tartalmuk belső becsét is. A kiadványok most említett csoportjának kiváló képviselői gyanánt említhetjük hazai irodalmunkban pl. az 1890. évi népszámlálás eredményeit ismertető köteteket, meg az 1897. évi népesedési mozgalmat tárgyaló kiadványt.

A kiadványok másik csoportja első sorban gyakorlati célokat tart szem előtt s tartalmának rendkívül változatos és sokoldalú volta miatt széles körökben van elterjedve. Ezekben a kiadványokban mint hű tükörben minden oldalról tisztán láthatjuk közállapotainkat; bennök nincs helye a délibábos képzeletnek, sem a hazug Potemkinfalvak festésének, sem a süp-

pedékes talajon mozgó csalóka föltevéseknek, csak a számok köntösébe öltözött szigorú valóság szól lapjaikról hozzánk az élő lelkiismeret meggyőző erejével. E rendszerint évkönyv (Annuaire, Jahrbuch, Yearbook, Abstract, Handbuch s hasonló) címet viselő kiadványoknak nagyon értékes példányával*) gyarapította a közelmúlt napokban a m. kir. központi statisztikai hivatal komoly forrásmunkáink nem nagy seregét a magyar statisztikai évkönyv legújabb folyamának a politikai viszonyoktól kissé késleltetett kiadásával, a mi egyrészt alkalmat szolgáltatott a főntebb előadottak elmondására, másrészt pedig actualissá teszi, hogy az évkönyv rendszerével, beosztásával és tartalmával legalább futtában megismertessük az olvasó közönségnek azt a részét, a mely közvetlen tapasztalásból nem ismeri e kötetet s így talán nem is tudja, nincs-e benne olyan, a mi őt is közelebbről érdekelné s a mit tudnia fontos volna. «Közelebbről» mondjuk, mert hiszen általánosságban minden magyar embert érdekelnie kell e kötetnek, mely teljes leltára állami és társadalmi berendezésünknek. Erről tartalmának rövid ismertetése is könnyen meggyőz.

Öt nagy fejezetre oszlik. Az első hazánk éghajlati viszonyai-
val ismertet meg s ezzel túllép ugyan a modern értelemben
vett statistika körén, a melybe az újabb felfogás csak a társada-
lom megfigyelésének eredményeit sorozza, kizárván belőle a ter-
mészet jelenségeinek észlelését, de a mi gazdaságunk állapotá-
ban, a mely jóformán csak az őstermelésen alapszik s ilye-
ténképen a legnagyobb mértékben függ a természet kényétől,
különös gyakorlati fontosságú. A második fejezet «terület, népes-
ség, közegészségügy» cím alatt a népességet majd a területhez
való viszonyában (népszerűség, néptömörülés), majd — a leg-
újabb népszámlálás alapján — kor, vallás, anyanyelv, foglalko-
zás stb. szerint való összetételében (álló népesség), majd meg-
változásában (szaporodás) állítja elénk, e változás tényezőit
(házasságkötés, születés, halálozás, vándorlás) oly részletesen
differentiálva s általában az egész népességi statistikát azzal a
tüzetességgel tárgyalva, melyet a népességnek az állami lét
alakulásában elfoglalt fontos szerepe szükségessé, a nagy gond-

*) *Magyar statisztikai évkönyv.* Új folyam X. 1902. A kereskede-
lemügyi m. kir. minister rendeletéből szerkeszti és kiadja a m. kir.
központi statisztikai hivatal. Bpest, 1903. Athenæum. XVI + 471. 1.4^o.

dal végrehajtott és kellően kiaknázott népszámlálás és népmozgalmi statistikáknak világszerte párját ritkító tökéletes volta pedig lehetségessé tesz. A harmadik fejezet közgazdaságunk állapotáról ad számot és nagyjából simulván a gazdasági élet főphasisaihoz: a termelés, forgalom és fogyasztáshoz, az őstermelés, a bányászat és kohászat, az ipar (termelés), a kereskedelem, közlekedés, a pénz-hitel- és biztosításügy (forgalom) mibenállásáról és a tüzkárok pusztításairól (fogyasztás) nyújt sokoldalú tájékoztatást, a hol lehet, hozzájuk kapcsolva a gazdasági élet negyedik láncz-szemét is, adatokkal szolgálván a jövedelem-eloszlásnak kényes és statistikailag nehezen megfogható kérdéseiről. A negyedik fejezet a közműveltség és közoktatásügynek nemzeti jövőnk alakulása szempontjából döntő fontosságú állapotáról tájékoztat érdekes és tanulságos számaival; az állami és törvényhatósági élet címét viselő utolsó fejezet a választókról és választókerületekről, az állami és törvényhatósági közigazgatásról, a jogszolgáltatás, a véderő állapotáról és az állami pénzügyről való hasznos tudnivalókkal gyarapítja ismereteinket.

Ezek a pusztán a beosztásnál követett rendszer vázát föltüntető czímzavak nem is képesek sejtetni velünk a majdnem ötszáz quart lapra terjedő s a szemnek is tetszetős formában kiállított évkönyv változatos és dús tartalmát, a mi már magában véve nélkülözhetlen segédkönyvéül avatja e munkát mindenkinek, a ki közállapotaink iránt érdeklődik. De még jobban növeli az évkönyv becsét és szinte alkotmányjogi jelentőségre emeli e munkát az a tény, hogy 1898 óta az évkönyv a költségvetés benyújtásakor az egyes kormányzati ágak működését és az ország közállapotait ismertető jelentés kíséretében törvény erejénél fogva évről-évre a parlament elé kerül, a melynek módjában van a szépítgetést nem tűrő, pártatlan számok világosságánál a magok kendőzetlen mivoltában megismerni közállapotainkat s azok kedvező vagy kedvezőtlen alakulásáért biztos alapon meghozott, igazságos ítélet szavával dicsérni vagy gáncsolni azokat, a kik állami életünk irányítására vannak hivatva.

Könnyű átlátni, hogy az *Évkönyv* ez alkotmányjogi jelentősége belső értékét és külső tekintélyét is nagyban emeli. A belső érték azon a réven nyer, hogy hivatalos statistikánk művelésének főszerve: a központi statistikai hivatal természetesen a legnagyobb gonddal jár el ennek a parlamenti ellen-

őrzés fontos közjogi funkcióját a lehető legteljesebb mértékben biztosító munkának a szerkesztésében, a melynek parlamenti szereplése az *Évkönyv* súlyát, hitelességét és tekintélyét csak növelheti. Reméljük, hogy a belső érték és külső tekintély e gyarapodása kedvező hatással lesz az *Évkönyv* népszerűségének terjeszkedésére, a mire valóban szükség is van, mert nálunk még mindig valóságos «számiszony» uralkodik s vajmi kevesen tartják érdemesnek a fáradságra, hogy meggyőződést szerezzenek egy-egy a levegőbe dobott állítás alapos voltáról. Hiszen csak a napokban történt, hogy egy Amerikában élő honfitársunk itthon tartott fölolvadásában az Egyesült-Államokban élő magyarok számát 1.200,000-re becsülte s ezt a horroribilis számot, a mi a valóságosnak mindenestre legalább is kétszerese, legtekintélyesebb lapjaink is jónak látták hűségesen, minden czáfolat nélkül «leközölni».

S hogy e tájékozatlanság mekkora — szinte érzéketlenséggé fajuló — közönyösségnek válik szülőanyjává, rikító példáját figyelhattuk meg a közelmúlt időkben, a mikor az Ausztriával kötendő vám- és kereskedelmi szövetség tárgyalása folyt a két állam kormánya között. Vajon megmozdult-e a magyar társadalom ebben a nemzet életérdekeit érintő kérdésben; kezére járt-e az intéző köröknek, a szükséges előmunkálatokban, igyekezett-e kormányunk nehéz helyzetét erélyes és indokolt állásfoglalásával megkönnyíteni? Bizony, ha egy-két tiszteletre méltó kivételt nem tekintünk, e súlyos kérdések mindegyikére csak tagadó választ adhatunk. Közvéleményünket az angol-búr háború izgalmai sokkal élénkebben foglalkoztatták, mint a magunk életkérdései s a mi hullámvás kelt is e kérdések tárgyalása nyomában, azt is inkább a politika szele verte föl, mint gazdasági érdekeink megértése. Bizvást kimondhatjuk, hogy ezt az egész dolgot számos mással egyetemben közvéleményünk előtt hajmeresztő tájékozatlanság köde borította, alkalmat adván e sötétség leple alatt felelősség nélkül világgá röpített hamis jelszavak hangoztatására. Már pedig ez az önnön mulasztásunkból támadó homály, a mely annyi nagy kérdésben zavarja meg tisztán-látásunkat, következményeiben végzetes lehet s ezért fontos nemzeti érdek fűződik ahhoz, hogy eloszlátása végett az *Évkönyv* nyújtotta pozitív ismeretek minél szélesebb körben találjanak befogadást.

A MAGYAR KÖNYVTÁRAK JÖVŐJÉRŐL.

I.

Legyen szabad egy pillantást vetnem a jövőbe: milyen képet látok ott, a remény egy sugarának fényében, a magyar könyvtárak jövőjéről? Ime. A fő- és székváros a tudományos könyvtárak mellé hatalmas nyilvános közkönyvtárakat létesített. A központi városi közkönyvtáron kívül negyven fiókkönyvtár működik, mindenik olvasóteremmel, szerteszét a város minden részében nyújtja bőven a könyveket, képzett könyvtárnokok egész serege áll a központi városi nagy könyvtárban s a fiókintézetekben a közönség rendelkezésére. Barátságos útmutatói minden szükséges irodalmi, tudományos, közgazdasági és közérdekű kérdésben a tudnivaló közönségnek. A főváros szellemi életének egyik fő gócpontja ez a nagy könyvtár és fiai. Nemcsak szóra-kozást keresni, hanem tudományához, mesterségéhez, művészetéhez új tudnivalót, új szerszámokat is kovácsolni tódul oda mindenféle foglalkozást űző ember, férfi és nő, fiatal és öreg. Az egyetemek, muzeumok és szakintézetek hatalmas könyvtárai a szűkebb szak-tudományt szolgálják, mint régen, csakhogy nagyobb erővel, több móddal, mint egykor. Ám a művelt közönség s a nép helyet talált a nagy városi könyvtár termeiben, és fiók-intézeteiben. Még e városi könyvtárakon kívül is egész sereg kisebb-nagyobb népkönyvtár állott nyitva mindennap a késő éjjeli órákig, legtöbbször olvasótermekkel, valamennyi haza is kölcsönöz szívesen és könnyen könyvet. Az állam, egyletek, magánosak alapították és tartották fenn e népkönyvtárakat, melyeknek száma évről-évre nőtt. A fő- és székvárosban mily érdekes változás: már nem a kávéházakat, hanem a könyvtárakat szállotta meg szabad idején a közönségnek az a része, mely eddig kávéházakba járt olvasni.

A vidéken is eleven, hatalmas könyvtári élet lüktet. Diadalmat aratott az az elv, melyet egykor merésznek mondtak, hogy Magyarországon minden városban s minden faluban kell nyilvános közkönyvtárnak lennie. Kivéve néhány messzefekvő havasi községet, melyekben az utolsó vándor-könyvtárak működnek, minden városban nagyobb, tudományos szolgálatra is képes közkönyvtár dolgozik. A falvakban kisebb könyvtárak osztják a magyar könyvet a közönségnek, a népnek, az ifjúságnak. Sőt számos kisebb városban és faluban öt-hat könyvtár is működik. Évről-évre szaporodva újabb és újabb könyvtárak nyitak meg. Mióta a könyvtárak dolgát külön országos bizottság vette kezébe s a kormány kebelében is külön szakosztály működött a könyvtárügy rendszeres, tervszerű fejlesztésén, a törvényhatóságokban is egymásután külön könyvtári bizottságok alakultak és buzgalomuk nyomán részint újon alapított könyvtárak, részint több ezer könyvtár, mely régen bezárva porosodott, kibővítve, megnyitva, tárva-nyitva állott és sohasem üresen a magyar közönség rendelkezésére. Utopia ez? Mesemondás? Nem. A képet a valóságból s a jelenkorból vettem. Igaz, hogy az operenciás tengeren túlról, egy kis amerikai állam életéből kölcsönöztem néhány vonást, melylyel a mi ügyünk jövőjét megrajzoltam. Mi volt a múlt XIX. század közepén egész Amerika könyvtári élete? Mindössze 19 könyvtára működött. Fél század múltán több, mint kétezer. Ha nagyon aggodalmas a haladás e szédítően gyors képe, nézzünk más államokat.

Angliában is fél százados a nyilvános könyvtárak alakításának mozgalma. 1849-ben Edwards Edétől hirlapokba, folyóiratokba írt cikksorozat hatása alatt Ewart képviselő indítványára a parlament bizottságot küld ki a nyilvános könyvtárak ügyének megvizsgálására. Kitűnt, hogy csak egy könyvtár nyilvános oly mértékben, hogy nyitva legyen «gazdagnak és szegénynek, külföldinek és benválóknak». Egyedül a manchesteri könyvtár volt ilyen. Megindul a mozgalom, törvényt hoznak 1850-ben, melyet indítványozójáról, Ewart képviselőről Ewart-törvénynek neveznek s mely följosítja a legalább 5000 lakosságot számláló városokat, hogy könyvtárak részére, ha a városi képviselőtestület $\frac{2}{3}$ -a megszavazza, minden font sterling adó után $\frac{1}{2}$, később évekkel úgy módosították, hogy egy egész pennyt szedhessenek könyvtárak és olvasótermek részére. Megkezdí a könyvtáralapítást a törvény szentesítése után két hónappal Norwich, folytatja

Winchester. 1852-ben Birmingham, Manchester, Liverpool, Oxford kimondják könyvtár alapításáról a határozatot. Az első nyilvános városi könyvtár, mely a törvény alapján megnyílt, a manchesteri volt 1852 őszén. Megnyitásának fényét emelte, hogy személyesen jelen volt Dickens, Thackeray, Bulwer. Terjed a mozgalom — bár nem egy városban morogtak és tüntettek is a törvény ellen — de hiában; ma már az egész birodalom el van árasztva közkönyvtárakkal. Kivált a városokban vannak óriás könyvtárak és olvasótermek.

Franciaországban sem hagyták el a könyvtárak ügyét. A nagy nemzeti katasztrófa után, mely 1870-ben érte a nemzetet, a közmívelődés ügyét különös gonddal fejlesztik, mint védbásztóját az államnak. A könyvtárakat egyre-másra szaporítják, kivált Párizsban alapítják a községi, városi népkönyvtárakat. A 20 arrondissement mindenik városházában egy-egy népkönyvtár, kívülök 3—6 könyvtár mindenik kerületben. Összesen 80-on fölül, több mint negyven olvasóteremmel. Mindenik könyvtárra külön bizottság visel gondot. Kölcsön adnak e könyvtárak zene-műveket is, valamint ifjúsági és gyermekolvasmányokat. Olaszország állami szabályzattal vetette meg könyvtárain fejlődésének alapját s kivált mióta egyes nemzeti állam nagy gondot fordít reájok, valamint arra, hogy könyvtári szakembereket képezzenek ki. 1869-től datálódik különös figyelme a könyvtári ügy iránt. Rendelkezéseit fokozatosan terjeszti ki Regolamentooja; szabályzata kitűnő s hogy papíron nem marad, fejlődő könyvtári ügye bizonyítja.

Németország, melynek fővárosa népesség dolgában New-Yorknál nagyobb arányban kezd szaporodni, a közkönyvtárak ügyében is rohamosan siet előre. Tudományos könyvtár volt ott elég, de belátták a nyilvános közkönyvtárak az angol nagy public libraryk és kisebb népkönyvtárak szükséges voltát. Az ilyen nagy városi közkönyvtárak ügyében a Comenius-Társaság indított mozgalmat. 1899-ben a Társaság felhívást intézett a városok előljáráshoz. 150 tekintélyes férfiú, minden pártból aláírta ezt a körlevelet, melyben városi közkönyvtárak alapítását kéri s megállapítják az alapelveket, melyeket a könyvtárak létesítésénél figyelembe venni szükségesnek tartanak. Nagy könyvesházakat (Bücherhalle) óhajtanak a városokban, fiókokkal. Olyanokat tehát, mint az amerikai és angol nyilvános könyvtárak. Nemsokára megnyilvánult a felhívás hatása. Egyik könyvesház

a másik után nyílt meg a városokban. Charlottenburg már előbb, 1898-ban megnyitotta közkönyvtárát, a felhívás után példáját követte, hogy csak néhány várost említsek, Hamburg, Essen, Bréma, Elberfeld, Jéna, Boroszló, mely utóbbinak, valamint más városoknak is (így Kölnnek, Majna melletti Frankfurtnak stb.) már előbb volt kitűnő nagy városi könyvtára: nagyobb népkönyvtárt létesít Freiburg, Darmstadt, Bonn, Düsseldorf, Stuttgart és persze Berlin hasonló nyilvános közkönyvtárakat alapított.

Az elsoroltakon kívül még 46 helyen állítottak föl 1895—1902-ig könyvtárakat és olvasótermeket. A mozgalom (német szakember véleménye szerint) «szélességben nagyon terjed, de mélységben nem». A könyvtárak egy része nem dolgozik elég anyagi eszközzel, sem eléggé kihasználható a közönség által. Igaz, hogy még fiatalok, fejlesztésükön tovább fáradsz.

Ha az északi államokat nézzük: Dániában, Svédországban, Norvégiában mindenütt munka foly és nyomában eredmény nő, terem a nyilvános könyvtárak dolgában. Még nagyobb mértékben és nagyobb eredménnyel dolgoztak Svájcban, Hollandiában, Belgiumban.

Ausztriában is követni akarják a művelt nemzetek törekvését, de — Reyernek, a könyvtárügy egyik igen jeles szakemberének szavát idézzük, mert magunk nem akarunk vádolni — «az úgynevezett irányadó körök azt találják, hogy elég a meglévő állami tudományos könyvtár. A ki nem tartozik a művelt osztályhoz, lássa, hogy hol művelje ki magát. Sőt számos politikus és magas állású egyéniség, tőkepénzesek úgy vélekednek, hogy az emberek dolgozzanak és ne gondolkozzanak, mert a gondolkodás elégedetlenné teszi a népet. Tehát félnek a nép művelődésétől. Szemben velök az osztrák könyvtári ügy emberei s az a kisebbség, mely ott arról van meggyőződve, hogy a műveltség, a jobb képzettség hasznosabb mind az egyesre, mind az államra, egyfelől Angliára és Amerikára mutatnak, másrészt pedig Oroszországra és Spanyolországra. A két első állam virul, a munkásosztály, a mennyire törekvő embernél lehetséges, megelégedett és ha elégedetlen, törvényes uton küzdi ki jogát és jobban megélhetését. Ellenben Oroszország és Spanyolország, bár elég tekintélyes mértékben hátramaradtak műveltségben, mégsem akarnak fölvirágozni, s az emberek ott egyáltalán nem mutatják az idylli megelégedettségnek azt a képét, melyet a reactio előharczosai, mint a míveletlenség eredményét dicsérnek». Így panaszol az osztrák

könyvtárügy egyik legkiválóbb munkása és hozzá teszi, hogy sem az állam, sem a városok nem támogatják őket, hanem társadalmi úton igyekeznek dolgozni. Bécsben az ügy néhány év óta hanyatlott, mondhatni kudarczot vallott. Ott városi könyvtárak helyett egy képtelen specialitast akartak teremteni: a városi hatóság antiszemita népkönyvtárakat (!) propagált s a többi nyilvános népkönyvtár ellen valóságos hadjáratot indított. Segélyt nem ad, azt sem engedi, hogy mérsékelt olvasási díjakat szedjenek, pedig a közönség így is föntartotta és föntarthatja e könyvtárakat és az egyleti úton alapított könyvtárak Bécsben is nagy eredményt értek el, de hiában, emberünk így sóhajt fel: Bécsben mit sem lehet tenni. (Reyer E.: *Die Fortschritte der volkstümlichen Bibliotheken*. Leipzig. 1903. Engelmann kiadása.)

II.

Szabad és művelt nemzetek erős munkája, a nemzeti művelődés terjesztésére folytatott hatalmas és sikeres tevékenysége mellett elszoruló szívvel, a rokonszenv melegségével bámulva nézünk arra a nemzeti kétségbeesett védelmi harczra, melyet az elnyomott Orosz-Lengyelország folytat. Az orosz állam minden eszközt felhasznál arra, hogy megakadályozza a lengyel népkönyvtárak létesülését és a létezők működését. Hivatalos orosz-lengyel népkönyvtárakat propagál, de a lengyel nép mit sem akar tudni ezekről a könyvtárakról. Nem csoda. Az orosz censura az újon létesített hivatalos népkönyvtárakban a lengyel irodalmi jegyzéknek 10,000 művéből csak 163 könyvet és füzetet vett föl. Másféle új könyvtárt alapítani nem lehet. A régi könyvtárak közül van még 23 népkönyvtár Varsóban s egy Radomban. Néhány év óta — úgymond álnév alá rejtőzött forrásunk — ezeket a könyvtárakat szigorú ellenőrzés alá fogták. Katalogusaikból százával törlik ki a legjobb tudományos és szépirodalmi műveket. Első sorban valamennyi sociologiai, közgazdasági és philosophiai munkát. A kitörölt szerzők közül csak egypárt sorolok föl: Darwin, Mill Stuart, Laveley, Buckle, Spencer, Huxley, továbbá: Jókai Mór, Hugo Viktor, Heine, Ibsen, Balsac, Kielland, Shelley és sokan mások. A könyvtárak személyzetét, loyaltásuk dolgában rendőrök és zsandárok ellenőrzik. A censura kétféle. Ha meg is engedik, hogy egy könyv megjelenhessék, vagy hogy

árulják, külön censura dönt, hogy szabad-e a népkönyvtárba tenni. A kormány meg akarja fojtani a lengyel népkönyvtárakat, melyeket Lubomirszky Tádé herczeg, kiváló történettudós alapított 1861-ben. Vele tartott a lengyel irodalom valamennyi jelessége. A mit elültettek, gyökerében támadta meg most az orosz kormány.

És mily megható s mennyire gondolkodásra készítet az, hogy az elnyomott lengyel népkönyvtárakban (melyeknek pénzalapjuk nincs, hanem mindenfelől érkező adományokból élnek) a lengyel nép nagyon sok könyvet olvas. A 23 könyvtárból az önként, ingyen dolgozó könyvtárnokok 1892-ben negyedmillió kötet könyvet adtak kölcsön 105,279 látogatónak ingyen és 1900-ban jóval több, mint félmillió kötetet kölcsönöztek (509,898 kötetet) 140,118 látogatónak. A könyvtár állandó abbonenseinek száma ez idő alatt 4902-ről 14,691-re emelkedett. Az olvasók száma 1897-ben 31% kézműves és gyári munkás, egy harmada fiatalság, 11% kereskedő, 12% alkalmazott hivatalnok. Valamennyi olvasó 40%-a nő. Legtöbbet szépirodalmat olvasnak, de 16% szigorúan tudományos könyv kell és ezenkívül ifjusági iratok, történelem, irod. tört. stb. Hova érkezünk a szabad és független nemzetek culturalis munkájának sikerrel telt képe után. Részvétünk mellett forduljunk ettől a sötét mélységtől ismét a jövőnek ama fönnen ragyogó képe felé, melyet valóságban létezőnek ismerünk s melynek fokozatos fejlődését a polgárosult nemzeteknél láttuk.

Hogyan kell felérnünk a hegycsúcsra nekünk, kik attól ma, valljuk meg, még nagyon távol vagyunk? Egypár irányelvet jelezlök meg legjobban hitem és tapasztalatom szerint.

III.

Mindenek előtt be kell vinnünk a köztudatba egészen, hogy a könyvtár nem nevezetesség, nem gyűjtemény, sem hivatal, hanem folytatása az iskolának.

Ma már nem elég, ha a népnevelés céljára csak iskolákat alapítunk, így az épületnek csak alapját raktuk le. Fedele valamennyi iskolának a könyvtár. Az iskola munkáját köteles folytatni a nemzet minden rétegében a könyvtár. Meg kell kedveltetnünk a könyvet s azt az óriás erőt, mely irodalmunkban fekszik, a nép nevelésére és művelésére be kell kapcsolnunk.

Hazánk földjén száz meg száz patak, vizesés, féktelenül rohanó folyam siet tova. Künn idegen népek villamos erőt fejlesztenek ki vizeikből. Zuhatagok ereje messze fekvő városoknak és vidékeknek ad világosságot, melegséget és munkaerőt. Azt gondolom, hogy a könyvtárakban, könyvesboltokban és padlásokon használatlanul heverő könyvtömeget, a nemzet szellemi erejének annyi forrását és folyamát be kell csatolni a nemzet háztartásába és műhelyeibe, hadd terjeszszzen világosságot, erőt és meleget ebben az országban.

Ha most már kétségtelen köztudattá vált, hogy minél több könyvtárt kell s minél erőteljesebb működésbe hoznunk, akkor a cél elérésére meg kell egymás közt osztanunk a munkát. Az állam: kormány és törvényhozás, törvényhatóságok, és a társadalom: magánosok és egyesületek feladata külön-külön és egyesülten, hogy a könyvtárak ügyét előre vigyék. A könyvtárak haszna is egyaránt éri mindezeket a tényezőket. Mert be van bizonyítva, hogy a művelődéssel, melyet a könyvtárak kétségkívül terjesztenek, a nép, az egész nemzet erkölcsében, egészségében, iparában, gazdaságilag gyarapodik. Politikailag érettebbé válik, sőt mint katona, harczképesebb. Folytatni kell tehát az iskolák munkáját: a szántást s vetni kell. Valóban a könyvtárak vetéséből dúsan arathat a nemzet. A munka felosztását az egyes tényezők közt így képzelem. Az állam kimondja s megvalósítja azt az elvet, hogy a könyvtárak elve a magyar közoktatásügy egyik rendszeresen, szakadatlanul művelendő része. Hátramaradásunkat tekintve — melynek nem a nemzet az oka — teljes erővel az egész vonalon munkába kell fognunk s a könyvtárak ügyét egységes, rendszeres terv alapján rendeznünk. Egyik sürgős tennivaló, gondoskodni szakemberek kiképzéséről, mert a hol nincs a könyvtári szakban kiképzett könyvtárnok sereg, ott a könyvtári ügy nem fejlődhetik. A könyvtári szak már régen tudományos szakokká fejlődött, feladata (mint más helyen kifejtettem) temérdek. Ha erre a célra nem kiképzett szakmunkásokkal akarunk az ügy szolgálatában dolgozni, épületünk lassan emelkedik s mielőtt tető alá hoznók, félek, bedől. A ki azt hiszi, hogy erre a hadjáratra (s talán másra is) elég a pénz, megint pénz, és csak pénz, téved. Ide nem zsoldosok kellene, hanem egy jól kiképzett, lelkes csapat álljon a vezérkar rendelkezésére s csak a pénzzel sohasem győzünk, hanem igen szakértelemmel és lelkesedésünkkel.

Az állam a főfelügyeletet s az irányítást gyakorolja, törvényekkel gondoskodik arról, hogy a könyvtárak számban és intenzív működésben (rendszeres terv szerint egyre fokozandó) munkaképességben dolgozhassanak. Nem szabad most részletekbe mennem, de szükségesnek látom, hogy az Országos Bizottság és Tanács hatásköre kiszélesíttessék úgy, hogy talán törvényhatóságoként alakított bizottságok legyenek segítségére és rendelkezésre, de az adminisztrálás sok aprólékosságában ne ez a vezérkar fárasztja magát és munkaidejét, hanem a kormánynak, mint más egyenlő fontosságú közoktatási ágban, rendes ügyosztálya legyen az összes könyvtárak ügyében is.

A munkát a törvényhatóságoknak támogatniok kell. Hiszem, hogy mihelyt fölvilágosíttatnak arról, hogy itt egy nagy fontosságú és nemzeti actióról van szó, meg is teszik. Tudom, hogy túl vannak terhelve, de a nemzeti cultura szolgálatában ezt a földadatot szívesen elbírák. Kivált a városoknak a kérdés megoldásában nagy a szerepök. Ugyanis halaszthatatlan teendőnk teljes erővel városi, communalis jellegű nyilvános közkönyvtárakkal bevetni az egész országot. Az angol és amerikai public library olvasóteremmel, könyvki kölcsönzéssel, kézikönyvtárral, kapcsolatban fölolvadásokkal, így a fővárosban oly sikeres szabad egyetemmel, zenei előadásokkal: ime ilyen a minta-könyvtár, mely tudományos használatra is alkalmas lehet. Erre a célra egész sereg parlagon heverő, bezárt könyvtárunk van: gymnasiumi, felekezeti könyvtárak. Átalakítva, felszerelve, részökre állami segedelmet is juttatva, kellő kapcsolattal községi, városi jellegű könyvtárakká lehet és kell tennünk a meglévőket. Hogy ezeken kívül a kisebb népkönyvtárak egész serege terjesztendő, az természetes. Valamint fölösleges külön jeleznem, hogy a már most működő kevés nyilvános közkönyvtárt, legyen az tudományos, vagy szakkönyvtár, munkájában teljesen erősíteni szükséges. Nem oly nagy a szükséges áldozat a községek, városok részéről. Nehány fillér culturalis járulékra telik s a város lakossága kedves és becses ellenszolgálatban részesül: könyvtárt, olvasótermet használhat ingyen. Nem is áldozatot hoz, hanem inkább jól gyümölcsöző befektetést csinál.

IV.

Mikor arról van szó, hogy milyen fajta könyvtárt alapítsunk és hozzunk működésbe, hangsúlyoznom kell, hogy milyen legyen minden nyilvános könyvtár. Alapföltétele létezésének, hogy minden irányban függetlennek kell lennie. Sem felekezeti, sem pártjellegű nem lehet. Más, mint az általános culturalis, nemzeti művelődési szempont és az irodalmi színvonal nem vehető tekintetbe a könyvtárak alapításánál, és könyveiknél, különben végők van.

A társadalom föladata nagy és szép e téren. Ha minden részébe belevittük, beleoltottuk azt a tudatot — mert ez ma még nincs benne — hogy a műveltség a legáldásosabb és legfélelmetesebb hatalma egy nemzetnek, s hogy bizalommal nézhetünk népünk, nemzetünk lelkére, fogékony talaj, őserő van benne, ha belejuttatjuk minden magyar ember eszébe és szívébe, hogy a műveltség megszerzésére, terjesztésére egyik legjobban bevált mód és eszköz a könyv, az olvasás, tehát minden könyvtár egy kincstár, melyből meríteni kell: nem féltém ügyünk sikerét.

A könyv szeretetét különös gonddal kell terjesztenünk, hogy úgy mondjam, ismét divatba kell hoznunk a könyvet, mert általános a panasz, hogy könyvet nálunk nem olvasnak eleget. A népnek nincs rá elég módja s alkalma, a kiknek meg volna, azok közül sokan alig nyúlnak a könyvhöz. Unja nagyon sok magyar. Rá kell irányítanunk tehát a figyelmet a könyvre, emlékeztetnünk arra, hogy a ki nem olvas jó könyvet, a nemes gyönyörűség mily forrása előtt megy el közönyösen s mennyi élvezettől fosztja meg magát. Még a könyvedvelés, a bibliophilia nemes szenvedélyét is terjesztenünk kell s hiszem, ha többet foglalkozunk a könyvvel, az érdeklődés iránta ismét föllendül. Fölvilágosítatván teljesen a társadalom nálunk is a nyilvános könyvtárak jelentőségének roppant fontosságáról, a jól informált társadalom egyik leghatalmasabb támogatója, erőforrása lesz könyvtárainknak. Alapítványoknak, adományoknak az áldozatkészség egyik alanya lehet a könyvtár és könyvtári ügy. Nekünk nincs Carnegiénk, nincsenek milliárdosaink, a kik milliókat adhassanak egyszerre. De meg vagyok győződve arról, hogy ha látja a társadalom, mily nagy jelentőségű munkát támogathat, hozzájárul, a ki teheti, erejéhez képest és lesznek nálunk is, mint más helyen, alapítványok, segélyek. Még a kegyelet is —

mint az idegenben — nálunk is felhasználja nyilvánulására azt a szép módot, hogy temetési pompa és koszorúk tömege helyett az elhunyt nevére alapítványt tesz, ki a mennyit tehet s ez alapítványból vagy alapítványból vásárolt könyveken ott van annak neve, a kinek emlékezetére ezt az örökzöld koszorút helyezték a nemzet egyik oltárára.

V.

Egy másik, kapcsolatos ága a munkának az olvasmányok kérdése. Panaszolunk, hogy nem olvasnak elég könyvet. Szembe kell már egyszer néznünk ezzel a panaszszal, hogy a baj okát lássuk. E kérdéssel foglalkozva rájövünk, hogy a könyv terjesztésében Magyarországon a magyar könyvkereskedelemnek is még nagyon sok a tennivalója s hogy a baj egyik gyökere a könyvkereskedelmünk felé látszik vezetni. Állítom, hogy népünk szívesen olvas, ha könnyen hozzájut a könyvhöz. Közmondásos, hogy csak kalendariumot tart. Igen, mert a vásáron kezeügyében van a sátorban. Ha más könyvet is odavisznek eléje, megveszi ő azt is. Épen ebben rejlik a ponyvairodalom terjedésének egyik oka. Krajezáros ujságot is ezért vásárol szívesen s ez jó jel, mert elviszik a házához, vagy az asszony a piacról hazahozza.

Szomorúság másfelől látni, hogy a könyvet, mondhatnám a könyv fogalmát mennyire lejárátja az a rengeteg selejtes olvasmány, mely méregdrága áron jut a néphez. Keserves, hogy épen a rossz könyvekkel tudják colportagezsal a központból elárasztani az országot, eddig legalább így volt s csak az újabb időben látok javulást e téren. Kívül-belül silány rémregényekért, melyeket az élelmesség néha hazafias mezbe burkol és történelmi alakokat helyez beléjük, óriás árakat szednek s e mellé szintén külföldön gyártott jutalomtárgyakat, képeket, zenélő órákat ígérnek. A fővárosi antiquariumok egyrésze továbbá a pornographikus termékek egész áradatával mérgezi a fiatalságot s vidéken is akad nem egy raktáruk. Úgy tudom, hogy a külföld egyrészét is Budapestről látják el ily dugárúval, persze idegen nyelvű nyomtatványokkal. Pornographikus hetilapok állanak az iskolás gyermekek rendelkezésére. Elszörnyedtem, mikor vidéken számos fűszerkereskedés kirakatában láttam (a szivaros boltokban persze mindenik-

ben ott volt) egyik ilyen viperát, mely oly könnyen mérgezi meg az ifjú lelket. Csodálatos, hogy a testre ártalmas szerek nagy részének elárúsítását szabályozzák, míg ilyen nyilvánvalóan kétségtelen lelki bódítókat szabadon árulhatják.

A sajtószabadság élősdierei az ily nyomtatványok, gyártásuk és terjesztésük kiméretlenül megtorlandó. Szükséges — mint látható — hogy minél több jó és olcsó olvasmányt adjunk. Van elég jó és érdekes könyvünk, épen ezért múlik a dolog a könyvkiadókön. Szerencsés irányzatnak tartom azt, mely lehetővé teszi jó könyveknek részletfizetéssel, colportagezsal is terjesztését. Csak minél olcsóbban és jó nyomással kell a könyveket kiállítani, mert a rossz nyomás a szemet gyilkolja. A nép s az ifjúság részére szánt olyan könyveket, melyek túlságosan apró betűkkel, szemet rontó nyomással jelennek meg, nem is szabad bevenni a népkönyvtárakba.

A könyvtárak terjedésével a könyvkereskedelem helyzete is javúl.

Hiszem, hogy a komoly irányban dolgozó íróké is. A jó olvasmányok terjesztésének ügyét újból fölszinre kell hoznunk s ezúttal a lehető sikeres megoldásról gondoskodnunk.

VI.

Még a könyvtárak s kivált a könyvtárnokok részét kell kijelölnünk e munkában. Az ő kezökben van a vetőmag, melyet a nemzet rájuk bízott. Kétségnek sem szabad fenforognia abban, hogy mily felelősséggel járó a kötelességök. Mindenik könyvtárban tíz könyvtár van, ha kellőképen tudjuk kihasználtatni. A közönség szeretete, bizalma a könyvtár erőssége s egyúttal próbaköve. Hogy a közönség s egyben a társadalom szeretetét s bizalmát megszerezhessük, szükséges a legteljesebb szabadságot meghonosítanunk a könyvtárban. Egyik sarktétele a modern könyvtári életnek s a tudományoknak: minél több nyilvánosság a könyvtárban. Hozzáteszem: minél nagyobb humanismus. Ismételten kimondom, hogy a nyilvános könyvtárakat nem tekintem hivataloknak, hanem tudományos és közmívelődési intézményeknek, templomoknak. Nem burocratiát, hanem minél több szabadságot kérek a könyvtárak használatánál. A mi nem azt teszi, hogy rendszer és rend ne legyen. De más a burocratia

és más a rend. A szörszálhasogató rubrikázás helyett a legmeszebb menő előzékenységet óhajtom a közönség iránt. Nem elég kiadni a könyvet. A könyvtár legyen támogatója, jóindulatú segítője annak, a ki hozzá fordul. Sőt oda kell vonzani az embereket; nélkülözhetetlenekké kell tennünk könyvtárainkat a közönség, a nép számára. Ha burocratákat teszünk könyvtárainkba, azok elsorvasztják ezt az intézményt. Ezért látom oly fontosnak a modern szakemberek és ügybarátok képzését a könyvtári szakból. A burocratia úgy pusztít culturalis intézményekben is Magyarországon, mint a fillokszera. Könyvtárakról lévén szó, az amerikai viszonyokra gondolok, mikor ez ellen a philloxera ellen is fiatal amerikai venyigék plántálását kívánom talajunkba. Nem az az egyetlen és fő, hogy minél hatalmasabb számmal imponáló könyvtömeget hozunk össze. Száz kötet jó könyv, teljes szabadsággal a használatában, a mi szempontunkból többet ér ezer kötetnél, mely lakat alatt áll. A viszonyokhoz képest minél tovább nyitva kell tartani a könyvtárakat s minél kevesebb akadékoskodással könyvet kölcsönözni. E tekintetben mai könyvtári életünk nehézkes, elavult szabályzatai tele vannak kincsőriző sárkányfogakkal, melyek minden pillanatban harapnak. Azt tapasztaltam, hogy a szabályzatok legnagyobb részénél a könyvtár igazi használhatósága csak ott kezdődik, a hol a szabály alól kivételt tesz az ember. Jellemző az is, hogy az így adott kedvezményekkel számbavehető súlyos visszaélést nem tapasztalhattam legkevésbbé fiatal és szegény embernél. A külföldi közkönyvtárakból is megható példáját tudom annak, hogy szegény ember mily vigyázattal és becsületességgel viszonzza a bizalmat. Mindent, a mi nehezíti a könyvtárhoz jutást, ok nélkül korlátozza a kiadható könyvek használatát, bátran ki kell dobni s kizárni a könyvtárakból. Minden fontoskodást, hatalmaskodást ki kell irtani valamennyi magyar könyvtárból, mint a gombát a ház földjéből, s az új könyvtáraknál meg előre védekezni ellene, különben elkorhad az egész intézmény.

A könyvtárban a szabadságon nemesak a könyv kikölcsönzésének, a könyv használatának a lehetőség (sőt ha kell, akár a lehetetlenség) menő fokozását értem, hanem azt is, hogy egyes irodalmi ágakról a bilincset valamennyi könyvtárunkban le kell szedni. A szépirodalom eddig a mi Hamupipókékn volt. Csak tudományos használatra engedélyezik nagyobb könyvtárainkban a szabályzatok. Ám valamennyi nyilvános könyvtárunkban föl

kell szabadítani a szépirodalmat s a szorosan tudományos és szakkönyvtárak kivételével a jobb hírlapoktól s folyóiratoktól sem kell félni. Külföldön régóta ott található a városi könyvtárakban a jobb hírlapok és kárt legfőlebb a a koresmáknak és kávéházaknak okoznak. Az olvasók egyrésze az olvasótermekben épen a hírlapokból kapott tudásvágy hatása alatt a kézi könyvtárt használja s áttér a könyvekre. A könyvtári szakban ismert tapasztalat, hogy nevelni is lehet az olvasóközönséget, valósággal rászoktatni, trainirozni a komolyabb olvasmányra. Számptalan megfigyelés bizonyítja, hogy a közkönyvtárak olvasó és könyvetkölcsonzó közönsége a szépirodalomról, melynek classikusaihoz hamar elérkezik, áttér szívesen a könnyebb történelmi művekhez, ismeretterjesztő könyvekhez és komoly szakművekhez. Igazi nyilvános könyvtárt szépirodalmi művek nélkül el sem képzelek. Népkönyvtárt meg épen nem. A magyar népnek sem kell az ilyenféle könyvtár, minthogy a szalonna nem kell neki kenyér nélkül.

VII.

Ha most azt kérdi valaki: mikor érünk el a magyar könyvtárakkal ahhoz a jövőhöz, melynek képét, nem tagadom, a szeretet- és reménységből font keretben vázoltam, felelem: ha nézzük, hogy mi történt az utolsó néhány évben Magyarországon könyvtárak dolgában, meg kell látnunk, hogy a munkát megkezdttük s ráléptünk a jövőhöz vezető útra. Még az elején vagyunk. Valamennyi cultur-nemzet előttünk jár. De nincs okunk csüggedni s minden okunk megvan, hogy a sikert reméljük, ha teljes erővel s úgy a mint kell, céltudatos terv szerint haladunk tovább.

Végezetül egyet. Megvallom, hogy nem csupán a tudomány terjesztése miatt óhajtom a magyar könyvtárak ügyének föllendítését. Nem elég magára az elme képzése, sem a hideg tudomány. Ám azt hiszem s ez pályám gyönyörúsége és vezető csillagon, hogy ha beleoltjuk a nemzetbe a könyvek szeretetét s szétosztjuk az országban a jó könyvek millióit: ők beszélni fognak nemzetünkhöz. Beleviszik a szivekbe a sivárság és a csüggedés helyett a szép iránt való érzéket, a bizalmat, a hitet a jó iránt s a törekvést a jóra. Kiszorítják azt a rettentő gyűlöletet és

keserőséget, mely mindenfelé elterjedt nálunk. Szeretetet juttatnak a szívekbe. A műveltség mellé, mely magára csak erő, szárnyúl adjuk így a lelkek nemes humanizmusát s ez magasra visz, messze a tudatlanságtól, a gyűlölettel s a büntől. Ezek a mi igazi ellenségeink. Irtó hadjáratot kell ellenök folytatnunk. El kell hódítanunk tőlök a szíveket. Váraink a könyvtárak, fegyverünk a könyv. Győzelmünk bizonyos. Nem magunkra harczolunk, mert csatánk közben segítségünkre robog, mint Csaba vitézei, egy égi tábor: valamennyi igaz magyar írónk, költőnk, tudósaink és bölcseink szellemserege.

GYALUI FARKAS.

ÉRTESÍTŐ.

A Renaissance. Történeti jelenetek. Írta Gobineau gróf. Fordította Székely István. I. II. kötet. Budapest, 1904. Franklin.

Talán nincs az egész világirodalomban jeles író, kinek élete oly sok helyen játszódott volna le, mint e drámai jelenetek szerzőjének (1816—1882). Hol Afrikában, hol Ázsiában, hol Dél-Amerikában találjuk. Magason északon, Stockholmban is lakott, Athenben is. Teheranban éveket töltött, meg Rio de Janeiróban is. Életének ezt a sokhelyűségét pályája magyarázza: Gobineau a diplomatiában működött és követ volt.

Gobineau különben még egy más szempontból is rendkívüli író: a külföldön híresebb, mint hazájában, Franciaországban. Ezt talán csak három francia íróról lehet mondani: a regényíró Paul de Kockról, kit nálunk is, Németországban is többre becsültek, mint Franciaországban, Claude Tillierről, (kinek jeles regénye: *Mon Oncle Benjamin* ugyan, fájdalom, magyarra még nincs lefordítva, de Németországban méltán nagy hírnek örvend) és végül Gobineau, a jelen mű szerzője. A német írók közül csak a phantastikus Hoffmann T. H. híresebb külföldön, különösen Franciaországban, mint a németeknél.

Gobineau történet-tudós volt: különösen Ázsiával foglalkozott. Van azonban egy műve, melyre nézve nem tett eredeti kutatásokat, hanem csak összefoglalta, a mit régebbi meg újabb jeles történetíróknál olvasott: Ez a *Renaissance* című műve, melyben a drámai alakot használta. Egyes képekben elvonul itt szemünk előtt hetven nevezetes év története: Savanarola, Cesare Borgia, II. Julius, X. Leo, Michelangelo, Macchiavelli megelevenednek. Gobineau általán kétféle módszert használ: vagy culturtörténeti jeleneteket állít elénk vagy egyes nagy renaissance-egyéniségek lélektani képét akarja drámai keretben bemutatni. Talán leg-sikerültebb alkotása Gobineaunak Savanarola, kinek exaltatióját, elragadó szónoklatát, fanatizmusát jellemzően tünteti föl. A tár-

gyalás modora mindenütt élénk, fordulatos, a jellemzést folyton szem előtt tartó. Néha nagyon is magyarázó, — a személyek azt teszik, a mit a történetíró szokott tenni: fölfejtik a helyzetet és önmagukat elemzik. Itt aztán meglátszik, hogy Gobineau mégsem valódi drámaíró tehetség.

Gobineau főszméje, mely minden művén átvonul a fajsajátságok állandósága és fontossága, a *Renaissance*ban is érvényesül. VI. Sándor pápa (Borgia) például így magyarázza Lucretia Borgiának a Borgia-család fajbéli fősajátságait. (E hely például szolgálhat egyszersmind arra, hogyan beszél és magyaráz Gobineau a történetíró drámai személyeinek álarca mögül.) «Mi nem vagyunk — így szól a kicsapongó, de eszes pápa — nyugtalankodó, állhatatlan olaszok: mi spanyolok vagyunk, kik természetöknél fogva hirtelen erőszakoskodnak. A mit spanyol honfitársaink Új-Indiában (Amerikában) művelnek — Veragna herczeg és társainak kegyetlensége e vidék lakóival szemben — mi, a Borgiák, azt Italiában műveljük. Minthogy pedig kevésbbé aggódunk az eszközök miatt és kevésbbé tartózkodunk a cselekvéstől — mi föl vagyunk mentve a legterhesebb kötelékektől, melyek a többi embert nyüögözik».

Kétségtelen, hogy ez inkább a történettanár magyarázata, mint drámai párbeszéd. A fordító a műhöz alapos, némely magyar vonatkozást is földerítő jegyzetet csatolt. Kár, hogy a fordítás címlapjáról kimaradt: Kiadja a Kisfaludy-Társaság; de még kárabb, hogy gróf Gobineau helyett ez áll: Gobineau gróf. A magyar a báró és gróf jelzőket elől szokta használni. Gróf Zrínyi Miklós soha sem írta magát Zrínyi Miklós grófnak, gróf Széchenyi István sem Széchenyi István grófnak. Ne kövesse a Kisfaludy-Társaság e tekintetben a *Budapesti Hirlapot*, bízza azt a Petőfi-Társaságra, mert lassanként oda juthat, hova a *Budapesti Hirlap* már eljutott, hogy gróf Károlyi Sándorné helyett is ezt fogja írni: Károlyi Sándorné grófné, a mit soha be nem vesz a magyar nyelvérzék. —s.

Ködös problémák. Regényes kép. Irta Beksics Gusztáv. Budapest, 1904. Lampel Róbert kiadása.

«Olga a regényes rajz főalakja, a pessimista philosophia hatása alatt, czéltalannak találván az életet, nem akar férjhez

menni. Arthur küzd Olga pessimismusa ellen s optimismussal igyekszik gyógyítani kedélyét. Azon hitet, végelemzésben illusiót, törekszik támasztani, hogy a földi lét a fejlődés útján az ember szellemi és testi tökélyesedésére, a természet nyers erőinek leküzdésére s végül a szellemnek az anyag fölött való diadalára vezet. A legújabb tudomány és philosophia tényleg hirdeti, hogy az ember magasabb rendű lénynyé fejlődhetik. Ez a tudományos illusio, mert ez végre sem más, mint illusio, elosztatja Olga pessimismusát». Ennyit mond az előszó. A regényes ködradz valamivel kevesebbet. Olga, a pessimista világnézet, nem akar férjhez menni Arthurhoz, az optimista világnézetlethez és ezt egy nyolczvannégy oldalas levélben megírja nagybátyjának. Arthur fogja magát és egy hosszabb (oh nagyon hosszú) czikket ír valamelyik angol szemlébe, melyben mint valami Ellen-Luczifer az eljövendő századok bűvös álmokképeit vonultatja el Olga szeme előtt, mire ez megsemmisülve ennyit rebeg: Arthur, szeretlek! — Szívesen elismerjük, hogy a regény kínos becsületességgel ragaszkodott a kítűzött programhoz, s csak terjedelmessége különbözteti meg az előszótól. Vagy az előszó, vagy a regény fölösleges; én — tudja Isten — szívesebben olvastam az előszót.

Kell-e a nőnek az illusio, vagy — hogy a regény nyelvén szóljak — kell-e a magas színvonalú nőnevelésben részesült nőnek a «tudományos hit»: ez a kérdés teszi Beksics könyvének magvát, ez az a problema, melynek ködjeit az író philosophiává próbálja sűríteni. A napilapok ismertetései, bírálatai egyhangúan elismerték a regény eszméinek nemességét, bizonyításainak lehelletszerű finomságát, szóval: vizének mélységeit, sőt egy türelmes kritikus — a ki talán azért türelmes, mert túrni Goethe szerint annyi, mint megsérteni — vitatkozik is vele, nagyon komolyan s fejtegetéseiben oda concludál, hogy az élet gyakorlati elfogadásához a nőnek nincs szüksége illusiora. Mondjuk ki őszintén, úgy hogy az ne csak a sorok között legyen olvasható: Beksics Gusztáv tételéről nem szabad vitatkoznunk. Hogy a kérdés régi, hogy a legutolsó feminista újság tárcaírója ezzel a themával váltja meg jegyét a Parnassusra, hogy a diszletek, melyeket Beksics ebben a könyvében festeget — az illusio díszletei — már rég a feminista mozgalom lomtárába kerültek, ez mit sem tenne. «Pereant, qui ante nos nostra dixerunt», mondja Beksics.

Schopenhauerben olvastam valahol, hogy gyenge dolgokat

nem szabad bírálnunk, mert ez által egy színvonalra helyezkedünk velök. A következőkben tehát azt fogjuk megmondani, hogy mért nem kritizálunk. Annyi tömjénezés után talán Beksics sem húzódozik a szigorú tárgyilagosságtól.

Regényes képnek nevezi Beksics az ő ködös problémáit s előszavában megemlíti, hogy ha boldogult felesége «a regény gyakorlati kivitelében is részt vehetett volna, a regényes és szépirodalmi elem bizonyára erősebb volna abban a komoly elemnél». Szóval, komoly elem és szépirodalmi elem Beksics szerint ellentétek. Szép. Nézzük Beksics könyvének szépirodalmi elemét!

Olga, Arthur és a nagybácsi. Három száraz fogalompræparatura, mindegyik egy-egy világnézetnek (ennek a világnézetnek a jelzőit majd később mondom el) az elvontsága, a kik nem éreznek, nem cselekesznek, csak beszélnek, s a kik ezzel kimerítik lényegöket. Lehet azonban, hogy tévedek, lehet, hogy Beksics ezt nem szépirodalmi elemnek szánta, hanem komoly elemnek. Mind a hármat: Olgát, Arthurt és a nagybácsit. Lehet, hogy a szépirodalmi elem a stílusba szorult. Majd meglátjuk.

Olga, atyja akaratóból, a ki a szerelem tévedései, a társadalom romlottsága ellen a tudomány vértjével akarta fölfegyverezni, meg saját jószántából is sok mindenféle tornán, művelődési gyakorlaton ment keresztül. Otthon szerzett alpműveltségét Oxfordban, Párisban, Heidelbergában és Budapesten fejlesztette. Nem báloz, nem jouroz, nem flirtel, a különcz nők, az úgynevezett excentrikák sorába nem tartozik; volt Amerikában, de onnan nem hozta magával a yankee kisasszonyok szabadalmazott különczködéseit, nem helyesli a műveltségben való tobzódás elvadulását (legtöbbszörre Beksics kifejezései) nem barátja a legmesszebbmenő nőemancipációnak. Minthogy illúziói nincsenek, minthogy édes anyja halála mind gyakrabban a végokok vizsgálatára tereli figyelmét, nagyon is látja a sívár, szürke és ellen-szenves pessimista philosophia anyagi bizonyítékait, melynek «denevérszárnyai kiröpítik a végtelenségbe, a hol fényes ködpára gyanánt oszlik föl, a helyett, hogy tömörülne a családi életre». Szóval, inkább akar elmélkedni, mint gyermekeket szülni és Arthur kezét a leghatározottabban visszautasítja. Tehát van valami, a mihez Olga az ő ezer negativitása mellett igent mond: a pessimismus. Schopenhauer, Byron, Leopardi és Olga.

Rövid lesznek. A pessimismusról szabad írni, ellenére Schopenhauer hatalmas fejezetének, mely az élet semmiségéről és

szenvedéseiről szól, de a ki erről ír, az adjon néhány új bizonyítékot, vagy legalább is új kitekintést következményeire. Beksiestől ne várjunk új dolgokat. Csak régi dolgoknak az összezavarását. Nála ez is pessimismus: «Az ember értelmi és érzelmi világa nagy átalakuláson ment át és fog átmenni». «A szerelem lehetséges lesz anyagiság nélkül.» «Az emberállatban az ember föléje kerekedett az állatnak». «Maradandó a lelkünk, az öntudatunk, az anyagiság fölött álló szellemi világunk». Leibniznek sem kellene szégyelnie ezeket a kijelentéseket. Egyébként sem válik Olga kisasszony az oxfordi, heidelbergai és párisi egyetemek díszére: nála természet és természettudomány, cultura és civilizatio synonym fogalmak s ilyenfajta ellentmondások pedig: «a természetnek nincs célja» s «a természet tökéletességre törekszik», — «az öntudat a halál által meg nem semmisíthető», «az emberiség halála egészen bizonyos, épen úgy mint az egyéné» — lépten-nyomon találhatók nála.

Arthur egy cikk segítségével meghódítja Olgát az optimis-musnak és magának. Ha ugyan lehetséges, ez az Arthur még ködszerűbb, még fölületesebb, mint Olga. Az optimismus bizonyítékából szerencsés kézzel épen a legpenészesebbeket, a legmesszebb fekvőket ragadja ki s én valóban nem tudom megérteni, mit tanulhatott Olga, Oxfordban, Párisban, Heidelbergában és Budapesten, hogy áhitattal hallgatja Arthur dajkameséit, melyeket írónk, ki önmagával szemben a köteles udvariasságról sohasem feledkezik meg, «tudományos hit»-nek, «genialis»-nak bélyegez? Ennek a dolognak csak egy magyarázata lehet: Olga szívesen hagyja magát Arthurtól meggyőzni, mert tömörülni akar vele a családi életre. De hát az a kérdés: vajon Beksics csak Olgát akarta-e meggyőzni, vagy minket is, a kevesebb iskolát járt szerény olvasókat? Flammariont akarta megcsúfolni, ez minden.

Hogy Arthur mi mindent hord össze az optimismus bizonyítékául, erre nézve álljon itt néhány példa: «A diluvialis idő első korszakának emberét koponyájának fejlődésében gátolta a kemény izomrendszer, mely később lecsúszott az arcra s ekképen a koponya fejlődését szabaddá tette. (Hol az a megrogzött pessimista, ki még erre sem adja be a derekát?) «Elkövetkezhetik egy fényes, dicső korszak, midőn az ember új lénynyé alakulva levetkezi állatiasságát vagy egészen, vagy legalább annak durva emlékeit.» (Olga lelkesedik.) «Az ember eszmeereje megfelelő idegrendszer mellett a föld delejességét közvetlen érintkezésre

használhatja föl... s a mint a gondolat isteni szikrája kipattan az egyik agyvelőben, hosszadalmas és erővesztéssel járó közvetítés nélkül jut el a mások agyvelejébe.»

Ezek után pedig mindenki megbocsátja nekünk, hogy nem érdekel bennünket a főkérdés, melynek gyenge erecskéje nagyon is gyakran elszikkad a szélesre taposott philosophiai eszmék homoksivatagjában: tudniillik, hogy kell-e a nőnek az illusio? A *Ködös problémák* nem komoly munka. Beksics az ő philosophiáját nem az életből, hanem könyvekből, felületesen olvasott, félremagyarázott könyvekből merítette, tudományos ismereteinek forrása a napilapok «különfélék» rovatához hasonlít. Mert csak reporter-agyban támadhat a gondolat, hogy az életkor növekedése egyenes arányban áll a születések apadásával, tehát eljő az idő, a mikor a születések megszűnnek s az ember halhatatlan lesz. Nem komoly munka.

Stilusáról... «irodalmunk vaskorszaka» kissé udvarias kifejezés. Dagályos, zavaros képekkel teli, asthmaticus stílus. Mondatai olyanok, mintha az egyes szavakat nem is osztályozó, válogató emberi elme, hanem valami kóbor szél véletlenül hordta volna egybe.

Flammarionnak pedig nem kell szégyenkeznie új vetélytársa miatt.

Fenyő Miksa.

Paedagogische Briefe von Professor Dr. M. Lazarus. Mit einem Vorwort herausgegeben von Dr. Alfred Leicht. Breslau 1903. Ára 1-50 márká.

A múlt évben halt meg Lazarus, a híres pszichológiai író, a ki Steinhallal együtt megteremtette a német nép pszichológiai tudományt és annak első folyóiratát (*Zeitschrift für Völkerpsychologie und Sprachwissenschaft*). Irodalmi hagyatékában találtak három — levélalakban írt — pædagogiai értekezésének kéziratát. E pædagogiai leveleket kiadta nemrég egy német tanár Lazarusnak hét más, hasonló tartalmú levelével együtt, melyek már a nyolczvanas évek elején megjelentek a *Wiener Allgemeine Zeitung*-ban. A kiadó szép, hangulatos előszót is írt a *Paedagogische Briefe* elé, melyben Lazarust, mint nemzetének nagy tanítóját magasztalja.

A kis gyűjtemény e szerint tíz levélből áll. Ezek hat címre

vannak írva, de csak négy kérdést tárgyalnak. Az első és utolsó levéllel, melyek a pædagogiaról és a nevelés céljáról tartalmazznak általános fejtegetéseket, nem akarunk itt foglalkozni, jöllehet ezek is telve vannak finom megjegyzésekkel. A többi levelek tartalma azonban időszerűségénél fogva megérdemli, hogy szélesebb körök is megismerkedjenek vele. Időszerűséget az kölcsönöz nekik, hogy két oly themát tárgyalnak, mely maholnap — az új népiskolai törvényjavaslat tárgyalásának alkalmából — a magyar közvéleményt is élénkebben fogja foglalkoztatni. A szóban forgó pædagogiai leveleknek egy része az állami oktatás kérdését fejtegeti általánosságban, másik része pedig a kötelező iskolázás tartamának s ezzel kapcsolatban a továbbképző iskolának, vagy mint nálunk mondják, ismétlő iskolának kérdését. Mindkét kérdésre nézve sok érdekes, a dolog mélyére ható mondanivalója volt Lazarusnak, és mindezt abban a világos és szellemes modorban adja elő, mely a *Leben der Seele* szerzőjét kitünteti.

A II—VI. levél foglalkozik az állami oktatás feladatával. Közvetlen kiinduló pontul szolgál Lazarusnak a katolikus irodalmi agitatio, mely annak idején az állami oktatás ellen folyt és egyenesen azt vitatta, hogy az állami oktatás elvben elítélendő. Lazarus meggyőzően fejtegeti, mennyire kell a pædagogusnak arra ügyelnie, hogy pártpolitikai érdekek ne vezessék. Hogy az iskola minél függetlenebb legyen a politikai pártoktól, szükséges volna, hogy a közoktatásügyi miniszter ne függjön a politikai élet hullámzásától, és ha a többi miniszterek kénytelenek is a politikai élet harczaiban helyöket elhagyni, a közoktatásügyi miniszter maradjon ott munkájánál. A közoktatásügyi miniszter ne legyen politikai, hanem pædagogiai miniszter, a ki távol minisztertársai pártcéljaitól csak a maga pædagogiai, a nemzeti műveltség jövője felé vezető útján halad. Minden iskolaszervezésre vonatkozó gondolatnál, mely politikai pártcéljának köszöni eredetét, tartani kell attól, hogy vét az igazi pædagogiai szempontok ellen. Hibás Lazarus véleménye szerint a német socialistáktól a hetvenes években követelt «általános népiskola» gondolata, mely megkívánta volna, hogy a gyermekek mind kivétel nélkül tizenöt éves korukig egy és ugyanazon iskolába járjanak, és hibás a clericalis részről hangoztatott kívánság is, hogy az iskola és a nevelés papi vezetésre bízassék.

Az iskolaügy vezetői ne legyenek mások, mint olyanok, kik állásuknál és hivatásuknál, ismereteiknél és műveltségöknél, lelki-

ismeretöknél és gondolkodásmódjoknál fogva pædagógusok, azaz csak pædagogiai okok szerint döntenek és pædagogiai normák szerint cselekesznek. Sem a művészekre, sem a tudósokra, mint ilyenekre, nem lehet a közoktatásügy szervezését bízni. Ha csak a theologusokon és philologusokon múlt volna a dolog, még talán ma sem volna reáliskola.

A mi már most a clericalis részről az állami iskola, nevezetesen az állami népiskola ellen fölhozott érveket illeti, van ez érvek között egyik-másik, mely megfontolást érdemel, sőt talán helyeslést is, de csak az összes tények latolgatása vezethet kellő eredményre.

Mindenekelőtt nem szabad megfélemedezni arról a tényről, hogy a modern népiskola tulajdonképen az állam alkotása, és ha clericalis részről felhangzik a panasz, hogy az állam sæcularisálta az iskolát, ez nem jelenthet annyit, mintha az állam elvette volna a népiskolát az egyháztól, hanem csak annyit, hogy ő teremtette. A középkor a közoktatásügynek tetőzetét építette föl előbb és csak lassan folytatták később az épület kiegészítését lefelé. S a legalsó fok, a népiskola kiépítése első sorban az államnak köszönhető. El kell ismerni — úgymond Lazarus, persze mindig a németországi viszonyokra gondolva — hogy a mi szellemi szabadság és politikai nagykorúság található ma a nép nagy és széles rétegeiben, az a népiskolának köszönhető, melyet az állam teremtett. Lehet, hogy nem *mert*, hanem *jóllehet* az állam az, mely teremtette, volt a népiskolának az a hatása, de mégis az állam teremtette és övé az érdem. Az állam ronthat az iskolákon, de mindent el nem ronthat. Az iskola végre mindig a tanító kezében van; a tanító csak ember; az emberek igaz, hogy gyengék, de az ember nemes és erős is tud lenni. Nincs Cæsar a grammatikusok felett, de nincs az iskolamesterek fölött sem. A ki a tanítók részére nagyobb szellemi szabadságot óhajt, az gondolja meg jól, hogy miféle iskola-vezetés nyújthatna e tekintetben nagyobb biztosítékot, mint az állam. Az egyházzól bizonyára senki sem fogja állítani, ő maga sem, hogy épen a tanítóknak meg akarná adni a meggyőződés, a kutatás és a pædagogiai haladás szabadságát. De még ha családokból álló társaságokra, vagyis szabad iskolaközségekre bíznák is az iskolák vezetését, miként pædagógusok javasolták, akkor sem volna a tanítók szabadsága jobban biztosítva. Az iskola gazdáinak véleménye uralkodnék, mely sokszor egyoldalúságra vezetne.

Az állam eljárását azonban vezesse az a meggyőződés, hogy a nevelés ügyét másképen kell kezelni, mint bármely más ügyet. Az iskola igazgatásának másnak kell lennie, mint a többi igazgatási ágaknak, mert a nevelőintézetek nem hivatalszobák, nem börtönök, nem törvényszéki termek, nem kaszárnyák, de nem is templomok — jóllehet nekik is van a magok szentsége, a magok joga, és a magok szigorúsága, csakhogy mindez a magok, más-sal össze nem hasonlítható módján.

A mi azt a kérdést illeti, van-e az államnak joga hozzá, hogy a gyermekeket a családból iskolába hajtsa, Lazarus mindenek előtt azzal felel, hogy az iskola jótétemény, még pedig nemcsak a gyermekek, hanem a szülők részére is. Az a lámpa, mely mellett a kis iskolásfiú föladatát írja, az erkölcsi szellemnek tiszta világosságát sugározza ki mindazokra, kik az asztal körül élnek, a nyugalom, melyet az apró szellemi munkásnak szereznek, mert fogalmazványát kell megírnia, vagy nagy példait kiszámítania, a szelidség áldásos fuvallatát árasztja szerteszét. A rend és tudás szelleme uralkodik a kis tanuló kunyhójában ép úgy, mint a főiskolák tanulószobáiban és observatoriumaiban, és sokszor fölélenkíti az anya eltompultságát és fékezi az atya durvaságát. A gyermeki dolgozó-asztal jótéteményét szerzi az állam a maga iskolakényszerével a családok nagy számának.

Egyébiránt az államnak egész újabb történeti fejlődése olyan, hogy a közoktatásügy szervezése neki kötelessége. Az állami functióknak folytonos szaporodása mellett történeti szükséggé lett az oktatásügy is. Hiszen már a testi egészségért, a polgárok anyagi föntartásáért való gond is lassanként az állami functiók körébe vonul, annál inkább kell hogy érdekelje az államot a szellemi egészség és a föntartást előmozdító műveltség. Az állam eszménye ma megköveteli, hogy minden polgárának legyen gyakorlati jártassága egy culturterületen, de e mellett tisztult fölfogása a cultura több területéről, hogy ép úgy legyen egyfelől érzéke a közös munkásság iránt, mint másfelől szigorú lelkiismeretessége, mely a kötelesség teljesítését a maga helyén nem magánügynek tekinti, hanem egyéni pontnak az összmunkában. Csak az államtól intézett, minden hozzátartozójára kiterjesztett és magában szerves egységet alkotó nevelésrendszer közelítheti meg a nevelésnek ez eszményét. Ma csak államnak van hozzá ereje és eszköze, hogy a közoktatásügyi rendszernek ily szervezetét megteremtse. Ebből közvetlenül következik, hogy neki joga

és kötelessége a közoktatásügy fõntartásáról és gyarapításáról gondoskodni.

De nem következik ebbõl az, hogy a közoktatásügy létének és gyarapodásának egyedüli feltétele a középponti és bürokrata vezetés. Több német állam igen õrvedetes haladást tud fölmutatni a közoktatásügy terén, és ezt annak az eljárásnak köszöni, hogy állami vezetőit kitûnõ gyakorlati tanítók és iskolaigazgatók sorából veszi. De a mélyreható hiányok, melyek mégis találhatóak, nagy mértékben onnét erednek, hogy az iskolák politikai igazgatását egyértelmûnek tekintik az egyforma, fölülrõl jövõ reglementirozással. Pedig az államnak csak az a föladata, hogy a nevelésügyet teremtsen és fölügyeletet gyakoroljon fölõtte, de organumait — különösen az iskolák vezetésével megbízottakat — föl kell ruházni azzal a szabadsággal, hogy csak tisztán pædagogiai czélok és meggyõzõdésök szerint mûködjenek. Igazgatók, tanítótestületek és tanfelügyelõk akkor fogják legjobban szolgálni az államot, ha mindenek elõtt tudományos meggyõzõdéseiknek és erkölcsi lelkiismeretüknek engedelmessé válnak.

Akár mennyire akarná is azonban valaki az állam befolyását a nevelésügyre korlátozni és a családok vagy községek szabadságát növelni, arról az állam semmiesetre sem mondhatna le, hogy az iskolák fölõtt fölügyeletet gyakoroljon és a fölõtt örkdõjék, hogy 1. a nemzeti hazafias érzés ápoltságáért, 2. a lelkiismeret és az egyéni felelõsség erkölcsi szabadsága kimûveltessé és 3. a szellemi képesség fejlesztése és az emberiség kulturájában való részvétel elõmozdítottassá.

De e mellett a nevelésügy igazgatása külön eljárást kíván. A közoktatásügy terén decentralisatióknak kell uralkodnia. A nép-lélek kellõ fentartása és fejlesztése csak úgy történhetik, ha tekintettel vannak mindazokra a különbségekre, melyek a nép-lélek különféle képviselõiben találhatóak. A sokféle ellentét, mely nagyváros és kisváros, város és falu, kézmûves, gyáripáros és földmíveslakosság, alföld és hegyvidék, falvak és tanyák között van, mind nyomós ok az uniformis népiskola és bürokrata vezetése ellen. Óvni kell az iskolák egyéniségét és küzdeni kell az uniformizálás rendszere ellen, mely a követelmények és eredmények minden individualitását kizárja, mely a tanítóörök mozgásából kiüz minden szabadságot, hogy mindent arra az egy állami kaptafára húzzon.

Több szabadságot adjunk a tanári testületeknek, több jogot

az egyéniségnek, több önállóságot és több felelősséget, mert mindezzel nőnie kell az iskola nevelőerejének és bensőségének!

Kissé részletesebben reproducáltam Lazarusnak e fejtegetéseit, de a problémát, melyet a szerző itt élesen megvilágít, t. i. az állami egységes vezetésnek egyesítését az iskolák egyéniségének fentartásával, a legfontosabb iskolapolitikai problémák egyikének tartom és nem tagadhattam meg magamtól, hogy a szerző idevágó tétéleinél hosszasan né időzzem.*)

Lazarus leveleinek második csoportja, mint bevezetőleg már említettem, az iskolakötelezettség tartamának, illetőleg a továbbképző (ismétlő) iskola kérdésével foglalkozik. Éles elmével fejtegeti itt a pszichológiai elemzés mestere a népiskolai oktatás tulajdonképeni értékét, és végre arra az eredményre jut, hogy fontos nemzeti közművelődési érdek követeli, hogy a növendék még tizennégy-tizenöt éves korában is, mikor szellemi érettsége már nagyobb, iskoláztassék. Minthogy azonban másfelől a család és nemzet gazdasági érdekei azt követelik, hogy az egyének nagy része e korban már részt vegyen a közgazdasági munkában, szükség van a kötelező továbbképző iskolára. Ez iskola jellemző vonása az, hogy a növendékre csak szabad óráiban, esetleg csak ünnepnapokon tart számot. A gazdaságilag értékesíthető idő a növendéké, illetőleg családjáé. A mi e továbbképző iskolák oktatásának tartalmát illeti, abból az elvből kell kiindulni, hogy a szakműveltség csak másodsorban fontos; elsődrendű fontosságú az általános emberi műveltség. Fontos ugyanis, hogy a kézműves-tanoncz, a fiatal gyáriparos vagy földműves még mint serdülő ifjú, napi munkája mellett is megtöltessék elméleti szellemi tartalommal. Erkölsi emelés, nemesbítés és szilárdítás, vallásos mélyítés, æsthetikai ösztönzés és kielégítés legyenek a cél. Az írás, rajzolás és számolás mestersége a mellett tovább gyakoroltassék és különösen tovább művelendő az olvasás, vagyis a képeség gondolatok elsajátítására olvasmány útján.

A mi a részletes követelményeket illeti, Lazarus azt az elvet állítja föl, hogy a továbbképző iskolában, szervezetében és a növendékekkel való bánásban a lehető legnagyobbmértvű indi-

*) E sorok írója is tárgyalta e kérdés egyik oldalát néhány hónappal Lazarus könyvének megjelenése előtt *Az iskolák egyénisége* című előadásában. (Megjelenik a Gyakorló-főgymnasium 1903/1904. évi *Értesítőjében*.)

vidualisálásnak és szabadságnak kell uralkodnia. Egészen mind-egy, vajon a továbbképző órákon az egyik ír, a másik rajzol, a harmadik számol és a negyedik olvas. Mindenki azzal foglalkozzék, a mit legjobban szeret, illetőleg a mire a tanító véleménye szerint leginkább szüksége van. Közös munka csak a heti egy-két órában folyó nemes és élvezetes olvasmány legyen. Minden vidéken, minden helységben, sőt minden tanítónál más-más legyen a tanterv és a tanítás módja. Ha itt megint uniformis iskolára gondolnak egyenlő osztályokkal, egyenlő föladatokkal és kényszermunkával, akkor hagyják inkább abban az egészet. Csak kellő szabadságot élvező továbbképző-iskola, mely a növendék mindennapi anyagi természetű munkáját nemesítő szellemi ösztönzéssel kíséri, lehet igazán az élet számára nevelő iskola. Vajon több vagy kevesebb iskolaismeretet szerzett-e valaki, az alapján véve mellékes, de mérhetetlen becse van annak, hogy mindenki megtanuljon hivatásos munkája mellett részben erre vonatkozó, részben tőle független, csak saját személyiségének nemesítésére szolgáló ismereteket szerezni. Lazarus — e gondolatot tovább szöve — egyenesen kimondja, hogy két évi igazi továbbképzésért, mely már a szakmunkát kíséri, szívesen odaad két évi teljes (mindennapos) iskolázást szakmunka nélkül. Csak a továbbképző iskola fogja megakadályozni azt, a mit most folyton látunk, hogy a népiskolai oktatás legszebb eredményei illuzioriusakká válnak az élet kemény praxisában. Csak a továbbképző iskola, mely elvezeti az ifjút 17—18 éves koráig, tanítja őt meg arra, miként használja nemes módon szabad idejét. Akárhányszor ugyanis ép az lesz döntő az ember sorsára, hogy miképen használja szabad idejét, sokszor ez döntőbb, mint az, miképen tölti rendes munkaidejét. A munkát mindig védő erők veszik körül, a szabad időt pedig veszedelmes erők. A tizenégy—tizenhét éves korban megszokott életmódtól fog függni, vajon az, ki nehéz munkában tölti napját, szeszes italok mellett vagy szellemi élvezetekben keres-e majd üdülést. S azért nagyfontosságú, hogy az állam a 15—18 éves ifjaknak oly szellemi vezetéséről gondoskodjék, mely szakmukájában is gyámolítsa, de különösen erkölcsi fejlődését oltalmazza és fokozza.

Ezzel kiemelttem Lazarus pædagogiai leveleiből azt, a miről azt hittem, hogy gyakorlati jelentősége van és saját népiskolai kérdéseink szempontjából némi actualitása is. Ha negyedszázaddal ezelőtt keletkeztek is e gondolatok és más ország körülmé-

nyei és mozgalmi alapján, mi is tanulhatunk belőlök. Csak a főbb tételeket állítottam össze száraz egymásutánban, és e kivonatszerű ismertetés nem nyújthat fogalmat arról a sok finom aphorismaszerű megjegyzésről, mely e tételeket kíséri, és még kevésbé Lazarus érdekes, változatos előadás-módjáról, mely nem egyszer a nemes pathos hangjáig emelkedik, de a mellett nem veti meg az élcz fegyvereit a szellemes paradoxontól és elmés antithesistől kezdve egészen a szójátékig.

Mielőtt soraimat zárnám, még utolsó leveléből, melyet különben nem szándékozom ismertetni, akarok két irodalomtörténeti vonatkozású helyet kiemelni és hozzájuk helyesbítő megjegyzést fűzni. E levelében Lazarus a nevelés fogalmát fejtegeti Lessing *die Erziehung des Menschengeschlechtes* című munkájának néhány fogalommagyarázata kapcsán. Lessing ilynemű fölhasználását azzal a megjegyzéssel vezeti be Lazarus, hogy egy nemzetnél sem találni azt a jelenséget, hogy a nagy költők közvetlenül foglalkoztak volna a nevelés kérdéseivel, csak a német nemzet classikus korszaka mutatja azt a nagybecsű tényt, hogy a nagy költők — Lessing, Gøthe, Schiller és Jean Paul — mind nevelésről is elmélkedtek és a ki a németek pædagogiai irodalmának történetét írja, az kénytelen velök is foglalkozni. Csak Torquato Tasso az ő *Padre di famiglia*jával és Rousseau volnának kivételek. (Hogy miért számítja Lazarus Rousseaut épen a költők közé, azt nem tudom, mert Rousseauhoz hasonló író, ki a nevelés kérdésével foglalkozott, igen sok van, pl. Rousseau kedvelt könyvének, a Robinsonnak írója, Defoe is.) Lazarus, úgy látszik, egészen meglepedkezett Miltonról, a kinek igen alapos tractatusa van a nevelésről. (A *Magyar Tanügy* egyik régebbi évfolyamában Angyal Dávid ismertette Milont, mint pædagogust). Különben is annak oka, hogy a német classikus irodalom képviselői mind telve voltak pædagogiai érdeklődéssel — s itt megtoldhatnók még a sort Herderrel és Wielanddal is — nem az, hogy németek voltak, hanem hogy a XVIII. századnak voltak írói. Ennek a századnak írói pedig más nemzeteknél is nagy pædagogiai érdeklődést mutatnak.

Ép oly kevésbé állja meg a helyét Lazarusnak egy más irodalomtörténeti megjegyzése is, mely szerint a pædagogiai regény («Bildungsroman»), milyen a *Wilhelm Meister* vagy Jean Paul egyik-másik munkája, a német irodalomban a legújabb időkig igen gyakori, míg más, regényekben egyébként gazda-

gabb irodalmak alig tudják fölmutatni; itt — Lazarus szerint — Rabelais a kivétel. Csak Fénelon *Télémaque*jára és Dickens *David Copperfield*jére akarjuk itt az olvasót emlékeztetni, melyek vannak a magok nemében oly pædagogiai regények, mint a derék Kompert érdekes *Heini és Franzija*, melyet Lazarus említ.

Ha Lazarus maga kiadta volna e levelet, talán még javított volna ez ötletszerű megjegyzésein, melyek ily alakban nem tarthatók fönn. A kiadó, ki gondos munkájáért megérdemli az olvasó háláját, természetesen nem módosíthatta őket.

A könyvet melegen ajánljuk mindenkinek figyelmébe, ki a nevelésről és a népiskolai oktatásügyről az átlagos pædagogus elmefuttatásokon felülemelkedő megjegyzéseket akar olvasni.

Waldapfel János.

*Kuno Fischer, Francis Bacon und seine Schule. Dritte Auflage Heidelberg, Carl Winter, 1904. Nagy 8-rét. XVI+536 lap.
Ára 14 márka.*

A heidelbergi egyetem híres philosophiai tanára, a kinek pendületes, szónoki, sőt itt-ott költői virágokkal díszített előadása a philosophiát az egyetem legkedveltebb, leglátogatottabb tárgyai közé emelte, — hosszú, félszázadot meghaladó tanári működése alatt széleskörű, bámúlatosan gazdag irodalmi munkásságot fejtett ki. Művei épen úgy tartoznak a philosophia, mint az irodalomtörténet, irodalmi æsthetika körébe. Míg az utóbbiak közt *Faust-commentárja*, Schillerről, Shakespeareről írt tanulmányai állanak első helyen, az előbbieik közt *Újkori Bölcsészettörténete* a legbecsesebb, legmaradandóbb, legismertebb munkája. E mű épen oly *standard workja* a német philosophiai irodalomnak, mint Zeller *Görög Bölcsészettörténete*; egyiknek sem található mása a többi nemzetek irodalmában. E nagy művét a vonzó, kellemes, világos előadás mellett az alaposság, az összes ható tényezők beható ismeretése, a legtávolabbi összekötő fonalak fölkeresése, a milieu gondos megrajzolása és a főtételek, ütköző pontok világos, szabatos formulázása jellemzi. Stílusa nem egy philosophusé, vagy legalább nem egy német philosophusé, hanem egy előkelő essay-íróé: oly eleven, színes, változatos; most a páthosz, majd a csipős satyra váltakozik benne a nyugodt fejtegetéssel, a történelmi előadással, a mélyreható kritikával. Lelkéhez a nagy német philo-

sophusok állanak a legközelebb, Kant és Hegel; itt van legjobban elemében, itt mozog a legotthonosabban, hisz' maga is telivér hegelista. Lám, Spinozát már nem tudja annyira érteni és méltányolni! még kevesebb rokonszenv fűzi a XVIII. század nagy francia íróihoz! Ezen, egészen természetes rokon- és ellenszenv mellett másik gyöngéje illetőleg hátránya nagy művének az időtől való némi elmaradás; Fischer nem kíséri figyelemmel az újabb irodalmat s nem értékesíti azt. *Újkori Bölcsészettörténetéből*, mint utolsó rész, Hegelnek és a hegeli philosophiának ismertetése volt hátra; ezzel két-három év előtt készült el, de a többi kötet mind úgy van, a mint azokat husz évvel ezelőtt megírta.

Ötvenéves doktori jubilæuma alkalmából (1897) a Winterféle egyetemi könyvkereskedés Heidelbergben új kiadást rendezett *Újkori Bölcsészettörténetéből*; e kiadás a pár héttel ezelőtt megjelent X-ik kötettel (Bacon Ferencz és iskolája) most lett teljessé. Az egyes kötetek a következők: I. Bevezetés. Descartes. II. Spinoza. III, Leibniz. IV. Kant (a kritikai bölcészet előállása és alapvetése). V. Kant (az észrendszer az észkritika alapján). VI. Fichte. VII. Schelling. VIII. Hegel (2 részben). IX. Schopenhauer. X. Bacon és iskolája. Ezek közül az I., II., III., IV., V. kötet 4-ik, a VI. VII. X. kötet 3-ik, a IX. kötet 2-ik kiadásban jelen meg ezúttal, míg Hegel e kiadásban lát először napvilágot.

Az előttünk levő X. kötet (Bacon és iskolája) első kiadása 1856-ban, a második 1875-ben jelent meg; a harmadik kiadás a másodiknak változatlan lenyomata s célja csak az volt, hogy e jubilæumi kiadásba beillesztessék, minthogy eddig nem tartozott az *Újkori Bölcsészettörténetbe*, hanem önálló műként, külön kiadónál jelent meg. Mindezt nemcsak az *Előszóból* látjuk, hanem még inkább elárúlja a tartalom. A mű csak a 70-es évek elejéig megjelent irodalomra van tekintettel, tehát az akkor uralkodó fölfogásokat tükrözi vissza; hogy azóta újabb adatok egyes részleteket más világitásba helyeztek, vagy egyik-másik gondolatot, törekvést, irányzatot már talán másként értékel a szakkritika: erre szerzőnk nem vet ügyet, ő ma is olyannak kívánja látni művét, a mint azt férfikora virágjában megteremtette. Egy érdekes példával illusztrálhatjuk állításunkat. Bacon ismertetésénél összeveti szerzőnk Baconnak az ókori görög és római világról vallott fölfogását, ítéletét nagyhírű kortársának, Shakesperenek

ugyane fajta fölfogásával. Nagy hasonlóságot talál a két férfiú ez irányú gondolkozása közt: Shakespeare épen oly kevésbé tudta a görög jellemeket ábrázolni, mint Bacon a görög költészetet megmagyarázni; mindketten inkább a római szellemet értik, azzal rokonok, Homéros phantasiája s általában a görög-classikus ókor idegen előttök. Megegyeztek egymással az emberek megítélése, a jellemekek fölfogása módjában; Bacon a drámai művészet anyagát, az emberi életet épen úgy képzelte, mint a nagy művész, a ki ezt az anyagot páratlanul tudta idomítani; Bacon maga is megpróbálkozott a jellemzéssel s Julius Cæsart és Antoniust hasonló szellemben fogja föl, mint Shakespeare. S miután Fischer így hét lapon keresztül összehasonlítja a két nagy író és gondolkozó fölfogásmódját s köztök nagy és erős megegyezéseket talál, — szinte önkéntelenül várjuk, hogy kitérjen az utóbbi évtizedek erősen vitatott kérdésére, a Shakespeare-Bacon-kérdésre, a mely Baconban látta a Shakespeare neve alatt fönmaradt világirodalmi remekek szerzőjét. Ám erről egy szót sem szól szerzőnk. Miért? miért hallgat itt Fischer, a ki oly beszédes mindenütt, a hol az írók közti viszonyt kell fejtegetni, az írók közt párhuzamot vonni? Azért, mert e kérdés a 70-es évek elején még nem volt actualis, mert az csak a 80-as években, azok vége felé lett hangosabbá, vert egyre nagyobb hullámokat. Szerzőnk maga is érezte most, a harmadik kiadásnál, hogy illenék e kérdést is érintenie, azzal szemben állást foglalnia; ám arra már nem vállalkozott, hogy a §-t újjá dolgozza vagy kibővítse, hanem megelégedett e jegyzet beszúráásával: «Már ebből elegendőleg kitetszik, mily tudatlan és alapjában véve téves az a föltevés, hogy a Shakespeareről nevezett művek szerzője Bacon volt (201 l.)». Sajnálattal kell kijelentenünk, hogy szerzőnk fejtegetéseiből ez épen nem tetszik ki, sőt a két nagy író gondolkozása közt fönálló megegyezések, rokonságok föltárása, szerintünk, inkább az ellenkező föltevést alkalmas erősíteni.

Ha ezt az egy körülményt, hogy a munka 30 évvel ezelőtt készült, számon kívül hagyjuk, Fischer leíró, előadó, fejtegető írói-művészetének minden jelességét föltaláljuk e kötetben, s élvezettel merülhetünk el olvasásába, tanulmányozásába. Rendkívül becsesek s nagyon sokkal hozzájárulnak a tárgyalt gondolkozó vagy annak egy-egy iránya, törekvése tisztább világitásba állításához a párhuzamok és az ellentétes gondolkozókkal való vitatkozások. Például a XXIV., XXV. és XXVI. fejezet, a Bacon

és Joseph de Maistre, Bayle és Macaulay közt vont párhuzamok, valamint a XXVII. fejezet, a melyben a híres kémikusnak, Liebignek a Bacon inductiója ellen intézett támadásait ismerteti, azok alaptalanságát kimutatja: mind egy-egy finom irodalmi csemege, egy-egy finom összehasonlító irodalmi és philosophiatörténeti tanulmány. Ugyanilyen finom párhuzamokat találunk Locke és Rousseau neveléstana, Hume és Rousseau államelmélete közt. Általában szerzőnk, miként Baconnál megállapítja, hogy mily alapot talált ő fölléptekor a philosophiához, vagyis mennyiben készítették elő számára az angol skolasztikusok a talajt, — utódainál is sorba számba veszi, hogy a nagy elődnek melyik gondolatához csatlakoznak, mennyivel viszik azt előbbre, s mily szálak fűzik őket a későbbi gondolkodókhoz. Így aztán az egész kötet egy egységes fejlődés képét tárja elénk, a mely Baconnal indul meg s Humeban találja tetőzését, egyúttal fölbomlását. A két végpont közt a főbb államások: Hobbes, Locke és Berkeley. E kötet ilyenformán az egész Kant előtti angol vagy tapasztalati philosophiatörténetet felöleli; ez irány képviselőit egy kissé szűkebbre fogja ugyan, mint az ellenkező, a rationalis irány képviselőit, a kiket mind külön kötet tárgyal, míg itt öt jónevű philosophusnak kell egy fedél alatt meghuzódnia, — de hát hol találunk a földön teljes igazságot!?

A ki a XVI—XVIII. századi angol gondolkodással meg akar ismerkedni, a ki tudni akarja, mivel járult Anglia az európai gondolkodás gazdagításához, előbbviteléhez: az híu tájékoztatóra, megbízható kalauzra talál Fischer Kuno e művében. L—s.

Alois Riehl: Zur Einführung in die Philosophie der Gegenwart. (Acht Vorträge) Leipzig (Teubner), 1903. 4o. 258. l. (3. MK.)

Riehl, a hallei egyetem előkelő philosophusa, az ismeretelmélet egyik legmodernebb előharczosa új könyvében a művelt közönséghez fordul azon törekvéssel, hogy megértesse a jelen korban legjobban érdeklő philosophiai kérdéseket. Az előszóban megjegyzi, hogy a nagy problémák mindig ugyanazok maradnak, a gondolkodás fejlődését az szabja meg, hogy mikép alakul e kérdések megoldása az emberiség nagy gondolkozóinak egyetemes felfogásában. Könyve első sorban történeti eljárása következtében válik érdekessé; a problémák mai állásával akként ismertet meg, hogy egész fejlődésökön átvezetve minden mozza-

natnál kidomborítja az állandó elemeket, ily módon megállapítva az egyes philosophiai rendszernek jellemző álláspontját. Kritikája, melylyel a fentemlített elméleteket kíséri, számos mély és szellemes fejtegetéssel gazdagítja e könyvében a philosophiai népirodalmat. Könyvében csak a főproblémákat érinti; így a bevezető munka nem tekinthető rendszeres történeti kézikönyvnek; az újabb idők philosophusait igen megválogatja.*)

Az első öt előadásban a megismerés elméletének fejlődését, az utolsó előadásokban az értékelés kérdéseit tárgyalja. A megismerés elemzése és kritikája, a szellemi javak erkölcsi és művészi értékének felfedezése és alakítása a két feladat, melylyel a philosophia átlépi a kutató tudományok körét és a mely megszabja a philosophiának viszonyát a tudományokhoz. Feltűnő, hogy az első kérdést majdnem kétszer nagyobb terjedelemben tárgyalja, mint az utóbbit. Ennek okát abban látjuk, hogy Riehl rendkívül széleskörű és modern természettudományi képzettsége az ismeretelmélet alapproblémáinak megbirálásában a szokottnál fokozottabb mértékben érvényesül. Eredetiségének egyik forrása erre vezethető vissza; magas tudományos színvonalon állanak azon megjegyzései, melyekkel a természettudományok alapjait méltatja (pl. J. Müller és Helmholtz érzékphysiologiáját, az energetika álláspontját, Hertz mechanikáját, stb.)

Röviden jelezni akarjuk ennek a gyönyörű szépen megírt munkának külső beosztását, nem térve ki gazdag tartalmának eredeti részleteire.

Fejtegetését a görög philosophia nagy képviselői (különösen Thales, Herakleitos, Demokritos) természetbölcseletének magasztaló ismertetésén kezdi; «a görög gondolkozó a szellemi eszmét még közvetlenül átruházza az érzékek szemléletére», de speculativ alapon már megteremti a két nagy problémát, melynek tudományos megoldása az új korra marad: «a külvilág és a szellemi világ megismerését» (I. előadás: *Wesen und Entwicklung der Philosophie. Die Philosophie der Griechen.*) Az új kor küszöbén a külvilág megismerésére a nagy természettudományi vizsgálatok hatnak: Kopernikus, Galilei, Kepler és Newton

*) Az e tekintetben felmerülő hézagokat az olvasó legalkalmasabban egy szintén nemrégiben megjelent, népszerűbb munkával pótolhatja: O. Külpe: *Die Philosophie der Gegenwart in Deutschland.* (Aus Natur und Geisteswelt cz. gyűjteményből, Teubner, 1902. 1. MK. 25. pf.)

az «igazi világtendszer» elméletének kifejtésénél önálló positiv tudományt teremtenek és a philosophia jellemét a rendszerbe foglaló Giordano Bruno, Hobbes, Descartes és Spinoza tanaiban ezen tudományhoz való viszonya szabja meg. (II. előadás: *Die Philosophie in der neueren Zeit. Ihr Verhältniss in den exakten Wissenschaften.*) A megismerés tudományos alapot nyert, a legközelebbi lépés, hogy a tudománytól elválva a megismerés problémáját magától a gondolkodástól irányított kritikának vesse alá. E kritika első nagy philosophusa Locke (III. előadás: *Die kritische Philosophie.*) De azon alapfogalmak feltalálása, melyekre Locke a megismerés fejlődése elméletét építi, még nem megoldás, mert hátra van ezen alapfogalmak tartalmi vizsgálata; az ismeretelmélet alapjainak tudományos kifejtését Hume és Kant szolgáltatta (IV. előadás: *Die Grundlagen der Erkenntniss*). Ez első négy fejezetben kidolgozott aperçuk az ismeretelmélet rendszeres története megírójának kitünő útmutatással fognak egyszer szolgálhatni. A munka legeredetibb és legbecsesebb fejezete az ötödik: *Der naturwissenschaftliche und der philosophische Monismus*, a melyben a modern természettudományi felfogások philosophiai hátterét vázolja és bírálja. Ez előadásban olvastuk először R. Mayer antimechanistikus működésének igazán mély philosophiai méltatását, Du Bois Raymond, az energetikusok és újabb penpsychisták fejtegetéseinek találó bírálatát, végül a tudományos monismus legjózanabb hirdetését.

Az *érték-felfedezők*, az emberiség nevelői és szellemi vezetői sorából az ethika fejlődését követve Socrates-t, Kant-ot, Schopenhauer-t és Kitzschet emeli ki. (V. előadás: *Probleme der Lebensanschauung* és VI. előadás: *Schopenhauer und Kitzsche. Zur Frage des Pessimismus.*) Egy végső fejezetben (VIII. előadás: *Gegenwart und Zukunft der Philosophie*) rámutat arra, hogy korunk igazi philosophiai problémáit a tudományok, első sorban a természettudományok legnagyobb képviselői (Helmholtz, Hertz) vetették fel (pl. a physika alapelveinek kérdését). A philosophia programja a régi nagy és folyton fellépő kérdéseknek egységes, a tudományok haladásának megfelelő fentartása, tovább művelése. «A jelenségekben nyilvánvaló törvényszerűséget felfedező kutatás és a jelenséget értékét emelő és a szemléltetés eszközeivel átéreztető művészet mellett a philosophia egyike az emberi szellem éltető erőinek, művelődést teremtő hatalmainak.» A philosophia többet nyújt, mint az őt szükségképen támogató tudo-

mányok összessége, mert nagy művelődési feladata az emberiség egész szellemi életének és munkájának egységes felfogásában áll.

—zr —y.

*Geschichte der chinesischen Litteratur von Prof. Wilh. Grube.
Berlin 1903.*

A lipesei Amelang-féle *Litteratur des Ostens* című vállalat VIII. kötetében jelent meg tavaly a fenti mű, a mely kiváló szolgálatot tett a keleti irodalmak ismeretének. A vállalat céljának megfelelően a culturtörténeti, ethnographiai, geographiai hátterre, a történeti kapcsolatra, a népek agyát betöltő eszmékre és azok irányaira kellett a szerzőnek fősúlyt helyeznie. Ezzel vele jár az előttünk fekvő kötetben is föltűnő sok szövegfordítás. A könyv a művelt közönség számára készült, tehát nem szak tudósoknak; annál nagyobb bece se van, mert az ismereteknek annyi és oly értékes halmazát nyújtja élvezetes előadásával, hogy ezért méltán hálásak lehetünk.

Grube különben is két esztendő telt Kinában, s ekkor közvetlen közelből megismerkedhetett a kínai néppel, annak nyelvével, szokásaival, vallásával és egész culturájával; azonkívül az orosz Wassiliew és a német Gabelenz iskolájából való, s mint ilyen elsőrangú kinologus. Előtte Legge a classikus fordításokkal és Giles három év előtti kínai irodalomtörténetével jöhet számításba.

Szerző alkalmas módon tudja fölkelteni érdeklődésünket az exoticus ország irodalma iránt s valljuk meg, ki is elégíti kívánságunkat; nem annyira az anyag tömörségével, mint annak helyes kiválasztásával, melylyel a nép szellemi világát legjobban jellemző sajátosságokat nyújtja az olvasónak. Így magunk előtt látjuk Kina népének szellemi világát, midőn annak nyelvéről, írásáról, az irodalomhoz való viszonyáról ír, így, midőn az érdekes bevezetés után Confuciust és a classikus irodalmat mutatja be. Ezt követik: *irodalmi emlékek a Confucius előtti és confuciusi korból. Lao-tsze és a tavismus. A költészet feleledése. A Han-korszak. Az ókori megújulás. A történetírás. Philosophia és költészet. A Han-dynastia bukásától a Tang-dynastiáig. A Tang-korszak. A lyrai költés virágkora. A Sung-korszak és befolyása a modern Kinára. Drámai és epikai költészet.*

Csodálattal látja az olvasó, mily nagy költészete van a mennyei birodalom lakóinak, mily művészet, mily erő és vidám humor nyilatkozik meg benne; bizony sok ellentmondást szüntet meg és sok előítéletet tüntet el sokakban a mű. Kína szellemi életét ismerni óhajtok becses olvasókönyvet nyernek benne, s a szaktudós könyvtárában is méltó helyet kér magának Grube könyve.

Á. L.

Maurice Landay: Les Avariés. Roman tiré de la pièce de Brieux. Paris, Librairie Illustrée J. Tallandier.

Az újabb francia drámaírók közül Brieux Eugène neve a legismertebb nálunk. Mióta megesett vele az a szerencse, hogy egyik darabja, melyet hidegen fogadott a párisi közönség, ama bizonyos lovak kifogásáig lelkesítette föl Pest arany ifjúságát, azóta állandóan ott kísért neve a Nemzeti Színház műsorán. Mesterien szőtt párbeszédekben, elmés, ügyes, megvesztegető dialektikával vet fel és bonczolgat egy-egy actualis társadalmi kérdést; s feltámasztva az Augier meg a Dumas fils drámáinak raisonneurjeit, egy vérbeli francziától kitelhető pathosszal szóno- kol egyszer a válás (*Le berceau*), egyszer a biráskodás hibái (*La robe rouge*), egyszer az átöröklés tana ellen (*L'évasion*).*) Hibája azonban, hogy csak ritkán sikerül tendenciáit zökkenés nélkül bele illesztenie a drámai keretbe, s ezért hatását inkább az úgynevezett hálás vagy jól megjátszott szerepeknek és egyéb szinpadai fogásoknak (a *Bölcső* variált befejezése) köszönheti, semmint a saját tehetségének, mely főleg *egy*, pompásan meg- írt jelenetekben állta meg próbáját, de nem egy drámai egész- nek *egységes* hatásában. Van azután egy darabja: *Les Avariés* (A romlott véreűek), mely már épen ad absurdum vitele a thesis- drámának. Szereplői nem is emberek, hanem szavaló bábok, puszta szócsövek. Itt már végkép széttöri a dráma minden sza- bályát, cselekvényről, szerkezetről, jellemzésről szó sincs, a há- rom fölvonás olyan összefüggéstelenül zajlik le előttünk, mint egy kinematographnak káprázatosan váltakozó képei.

*) E három darabján és az *Avariés*-n kívül még egy fiatalkori színműve van, *Patyolat kisasszony* címmel, lefordítva magyarra: *A Maternité* és a *Remplaçantes* ismeretlenek szinpadainkon.

De Brieux nagyra lehet vele, hogy — épen akkor, midőn a *Robe rouge*-t kifütyülték Londonban — az *Avariés* egy egész regény-trilogia írására ihletett egy törekvő fiatal tehetséget: Landay Maurice-ot, a ki most bocsátotta közre a *Trois Maux* főcímű trilogia első darabját: *La Blessure*-t, Brieuxnek ajánlva «en communion d'idées» és Brieux előszavával.

Az *Avariés*, mint czíme is sejteti, egy nagyon is égető problémát bolygatott meg, a mely hozzá olyan kényes, hogy a darabot Párisban betiltották és szerzője csak fölolvasta, meghívott vendégek jelenlétében. (Nálunk azonban dr. Janovics Jenő, mint a szegedi színház újon megválasztott igazgatója, azon melegeben lefordította és előadatta, *A mételey* cízzel, még pedig először a Várszínházban, a hol társulatával működését megkezdte. A fordítás megjelent a *Fővárosi Színházak Műsorában*.)

Van egy betegség, a melyben hét ember közül legalább is egy szenved, a mely napról-napra végzi rettentő pusztításait egyéneknél és családoknál, de a melyről beszélni tiltja az állszemérem, mert a társadalmi képmutatás a «titkos» jelzöt adta neki. És Brieux elszánja magát és egy házasságnak rosszul dramatizált történetén mutatja ki, hogy nincs azon mit szégyelni, nincs miért vele titkolózni, mert ennek aztán csak rosszabb következményei lehetnek. Követeli, hogy ezt is ismerjék el olyan betegségnek, mint akármelyik más, például a tuberculosist, hogy oktassák ki róla már a gymnasista tanulót s hogy különösen az orvosok járjanak elől e téren jó példával, a kik is adjanak minden házasulandó férfinak egészségi bizonyítványt, az ilyen betegeket pedig tiltsák el gyógyulásukig a házasságtól.

Landay Maurice, regényében, mely célzata szerint egyenesen a «népszerű orvosi művek» mellé volna sorozható, szélesebb alapon, bővebb indokolással ismétli meg e követeléseket. Megtartotta a darabból a neveket, a jeleneteket is, többé-kevésbbé szóról-szóra, hanem természetesen kibővíti meséjét — mely Brieuxnél csak Dupont Georges és az orvos párbeszédére (I. felv.), az izgalmas családi jelenetekre (II. felv.) és a klinikai oktatósokra (III. felv.) szorítkozik — a vitatkozó helyeket pedig vég nélküli értekezésekké nyújtja el, melyekhez fölhasznált egy csomó — a könyv végén idézett — tudományos munkát s melyeknek főbb helyei sokszor lapszámra még ríktó betűkkel is vannak szedetve.

Prolog vezet be, mely 1889-ben játszik: itt özvegy Dupontné

kiveszi fiát a collegiumból, mert megbotránkozott rajta, hogy a tanárok, felvilágosítás czéljából, bizonyos egészségteni szabályokat tanítanak a fiatal embereknek. A regény 1897-ben indul meg. Dupont Georges otthon nagyon szolid nevelést kapott anyjától s immár huszonöt éves és házasulandó ember, a nélkül, hogy — mint mondani szokás — megismerte volna az életet. Mindössze két kedvese volt: egy férjes nő, a kivel jobbára plátói módon szeretkezett, majd egy szegény, ártatlan leány, a ki így egyáltalán nem lehetett rá nézve veszélyes, s a kivel eljegyzésekor szakított. De gavallér szokás szerint illik elbúcsúznia a legényélettől. Barátai természetesen hölgyek kíséretében jelennek meg a dárídón s neki is, minden szabadkozása ellenére, párt szereznek. Egyszer aztán Georgest a fodrásza figyelmezteti valamire, a mit a bajusza eltakar. Georges kétségbeesetten rohan Fraisier orvoshoz, a ki kereken kijelenti, hogy három év leforgása előtt nem szabad megházasodnia.

Ám a halasztás természetesen sok, a házassággal egybekötött érdekét felforgatná, hozzávéve még, hogy jegyesét, Henriettet, a ki távoli rokona is, az imádásig szereti. Elmegy hát egy charlatanhoz, a ki magát az ujságokban hirdeti s a ki félévi gyógykezelésre küldi őt haza. Akkor megkötik a házasságot, és tanui leszünk a nászéjszaka lelkifurdalásainak, a dajka okozta botránynak, közben még annak is, hogyan fertőzi meg Georges, mint tartalékos, egy bajtársát a kaszárnyában. Egymást érik a kínos, idegizgató jelenetek, a tanítások, eszmecserék, melyek folyamán még ama betegség történetéről és statistikájáról is kioktat bennünket a tudós doktor Fraisier. Ám ő itt nemcsak a raisonneur, hanem a békéltető szerepét is játssza. Annyit foglalozik ennek a szerencsétlen családnak az ügyével, hogy szinte kérdjük, mennyi ideje marad a betegeinek. Hanem ezt a sok járás-kezelését rokonszenvvel néznők el a humanismus nevében, ha a regénynek már egyszer vége szakadna az ismert közmondás szerint: «Minden jó . . .»

Csakhogy a szerzőt nem hagyja cserben francia temperamentuma. Georgest elküldötte Bretagneba három évre, a mely idő alatt sikeresen ki is gyógyult; a leánykáját szintén megmentette az életnek a derék öreg Fraisier; a Loches pár ugyancsupán az ő megható érvelése alatt, hajlandó volna a békülésre: csak Henriette az, a meggyalázott nő, a vérig sértett anya, a ki nem tud feledni s a kit meg nem indít se esdeklés, se rábeszélés.

Már a Troisième Partienál tartunk s kíváncsian várjuk, hogy mivel tölti ki a szerző a még olvasásra kínálkozó néhány lapot. Nos hát azzal, hogy itt meg fenekestül fölforgatja Brieknek egy másik theoriáját, a *bölcsőről* szólót. Georges egy este, a mint bánatosan bolyong az utcán, véletlenül ifjúkori kedvessel, Elisevel találkozik és se szó, se beszéd, együvé költözik vele. Miért? Mert alig várja, hogy próbát tegyen gyógyulásáról és ég a vágytól, hogy apa legyen, egészséges, életrevaló gyermek apja. Ettől a nőtől fia lesz, a ki csupa élet, csupa erő. Van tehát most Georgesnak egy felesége, a kitől nem vált el s van egy törvényes leánygyermek; és van másfelől egy kedvese, a kivel együtt él és van egy fiúgyermek is, a ki meg nem törvényes. Ilyen furcsa bonyodalmat szőni csak egy francia író képes — és mennyivel kirívóbb ez egy, a nagyképűségig komoly regény végén. De ez még nem minden. Eliset nagyon megviseli a tizenöt hónapi szoptatás és Georges, orvosi tanácsra, sietve délre utazik vele. Marseilleben találkoznak aztán Henriette-tel. Ehhez elmegy Elise, a ki úgy is tudta, hogy Georges nem őt szereti igazán és sikerül rábírnia, hogy férjével kibéküljön. Henriette és Georges az ő halálos ágyánál fognak ismét kezét.

Ez körülbelül úgy hangzik, mint «az immorális egyensúly törvénye», csak hogy a mi jó lehet az *X. asszony*-féle boházatokban, itt aligha van helyén. Vagy szereti Georges Henriettet, vagy nem szereti. Ha szereti, akkor miért nem sürgeti tovább bocsánatát és hogyan képes akkor az elfelejtett, igénytelen munkásleányhoz visszatérni. Ha meg nem szereti, akkor az előzmény volt csupa hazugság. Pedig ő azt hangoztatja egyre, hogy szereti, hiszen érte vezekelt három évig, érte akart megint férfi lenni.

Ez a munka, több más társával egyetemben, melyek kaczerkodó előszeretettel feszegetik a sexualis élet pathologiai oldalait, egy újabb fejezetét alkotja a naturalista regény történetének. Tovább fejlesztése annak az irányynak, melyet a *Germinie Lacerteux* szerzői kezdtek meg és a *Rougon-Maquart* cyclus írója folytatott: hogy a regényben ne pusztán szórakoztató olvasmányt, hanem egy-egy, a társadalom köréből vett tanulmányt nyújtsanak. S a mint a naturalismus e mesterei valami új elnevezést kerestek a «regény» helyébe, a *Blessure* előszavában is Briek azt írja, hogy e műnek célja, *csak a regény szokásos formáját őrizve meg*, mindenkit bevezetni ama betegségek, veszélyeik,

óvszereik, gyógyításuk ismeretébe. E szavak egyúttal jelzik a különbséget a nagy és az epigon naturalisták között: itt még világosan kimondott czél a tanítás, s azért Landaynál hiába is keresnök akár azt a hatalmas compositiót, melyért Zolát még az ellenségei is megbámulták, akár azt a páratlanul mély megfigyelést, mely Goncourték és Flaubert legjellemzőbb oldala, akár a nyelvnek és stilusnak azt a ragyogó művészetét, melyet Daudet Alfonz teremtett meg. Így történik aztán, hogy a *Blessure* meseje lanyha, akadozó, erőltetett, hogy a lélektanról alig van fogalma és hogy stilusában ilyen fülsértő botlásokra akadunk: « . . . dans une allée étroite, familière, peuplée de souvenirs faisant autour d'eux comme une musiquette très douce en l'air des déjâ presque lointaines années. »

Hanem Landay Maurice mindenesetre egy szokatlan újítást hozott be az irodalomba, midőn szindarabból kölcsönzött regénytárgyat, holott addig csak a megfordított szokásra volt példa. G. Henriotnak *L'Enquête* cz. drámáját is földolgozta regénynyé; ezenkívül írt két regényt (*Visiteuses*, *La Grappe*) és három színművet (*Les Envieux*, *L'Impasse*, *Visiteuses*). A *Trois Maux* cyclus következő darabjai *Madame Vénus* és *Paternité* lesznek.

—ó—y.

Még egy szó a magyar zene elméletéről.

Dr. Molnár Géza a *Budapesti Szemle* 1904. májusi füzetében válaszol könyvéről írt bírálatomra. Semmi szükségét nem látom, hogy minden egyes pontra kitérjek, mert részint lényegtelen dolgokra vonatkoznak, részint pedig olyan térre vezetnének, a hol — a mint mondani szokták — tág tere nyílik a phantasiának s bolygó fényt hajszozni sem időm, sem kedvem. De van a válaszban két olyan pont, a mely könnyen azt a gondolatot ébresztheti az olvasóban, mintha én kellő megfontolás nélkül írtam volna bírálatomat. Ezekre nézve szükségesnek látom a fölvilágosítást, mert a ferdítés, bármely formájában is, nem az én kenyerem.

A szerző mindjárt válasza elején így szól: «Én seholsem mondom azt, hogy muzsikánk a görög zenéből bontakozott ki». Alább pedig ezt mondja: «A magyar zene bizonyos elemei az egyházi zenéből származnak, más elemei pedig a Bach és Händel korszakában születtek. Ebben a két talajban gyökerezik a

magyar zene». Már most, ha meggondoljuk, hogy eddigi tudásunk szerint az egyházi zene elődjéül a görög zenét kell tekintenünk, azt hiszem, magából a válaszból kitűnik, mennyire nem értettem én félre az elmélet lényegét. De hivatkozom magának a könyvnek 28. lapjára, a hol szóról-szóra azt olvassuk: «Én azt hiszem, hogy miként versünk, úgy zenénk is a classikus görög és latin ősforrásból szedte elemeit, daczára annak az ellentétnek, mely a régi mértékes és a mi ütemes versünk között mutatkozik». A ki ezt a kijelentést az előbbivel összeveti, az kénytelen elismerni, hogy vagy játszik a szerző a szavak értelmével, vagy pedig az van itt mondva, a mit én a bírálatomban kifogásoltam.

Nem terhel tehát engem semminemű félreértés; sőt most is csak kifogásolni tudom azt az okoskodást, mely szerint, mivel a culturák a görög és latin ősforrásból szedték bizonyos elemeiket (L. a válasz első lapján!), a magyar zene is onnan szedte. Mert ilyen okoskodással a debreczeni csikó-bőrös kulacsot is szépen vissza lehet vinni Ádámra és Évára, a mennyiben — legalább a biblia szerint — tőlök származtunk mindnyájan, kalapostól, gubástól. Egyébként, ha követni akarnám dr. Molnár Gézát a találgatások mezejére, leghelyesebbnek vélném az indo-európai cultura mellett egy ural-altai culturát tételezni föl s a magyar zene elemeit nem a görögben, hanem abban keresném. Erre engem épen magok a nyelvek jogosítanak föl, tehát az, a mit dr. Molnár Géza elméletében nem méltányol eléggé.

De nem hagyhatom azt sem szó nélkül, a miként kiigazítja a szerző válaszában a zeneszerzőknek azt a sorozatát, a melyet én bírálatomban kifogásoltam. Ugyanis úgy tűnik föl a dolog, mintha én azokat a zeneszerzőket is az elmélet rovására írtam volna, a kiktől «elriasztó» példákat vett a szerző. A teljes igazság azonban az, hogy a sorozatból kivett öt zeneköltőtől közöl ugyan az elmélet írója «elriasztó» példákat, de közöl olyanokat is, a melyekre egyenesen buzdítja tanítványait. S azt hiszem, a dolog érdemének megítélésénél ez az utolsó a fő. Épen azért én bírálatomban felsoroltam egy csomó nevet, a melyeket még csoportokba is szedtem, hogy tudniillik, kiktől lehet inkább venni megbízható példákat, s kiket jobb egyszerűen kihagyni a játékból. Szó sincs tehát itt arról, mintha én azokat a példákat is a szerző rovására írtam volna, a melyeket épen elriasztásul hozott föl; ellenben azt most is hirdetem, hogy a magyarul sem tudó, vagy épen idegennek született zeneköltők helyett előnyt kell adni

a népzenének, mert az az egyetlen biztos forrás, a melyből méríthetünk.

Végül kötelességemnek tartom azt is kiemelni, hogy mikor dr. Molnár Géza válaszában elméletét «szerény kísérlet»-nek nevezi, ezzel olyan világításba állítja magát és művét, a mely az érdemleges bírálatra csak jóindulatu hatással lehet.

Seprődi János.

Nyílt levél a szerkesztőhöz.

Tisztelt szerkesztő úr! A *Magyar Nyelvőr* májusi füzetében egy kis cikkem jelent meg a *dobverés* szóról s a bevezetésben a Ballagi és Simonyi közt folyó harcra czélozva, a következőt mondtam:

«mind a két részről erősen verik a dobot, s mind a két részről elfelejtik, hogy dobbal nem fognak verebet».

Cikkemhez írt megjegyzésében Simonyi úr a maga részéről «határozottan és kereken visszautasítja a *dobverés* vádját», s abban a színben tünteti elő a dolgot, mintha én méltatlan vádat emeltem volna ő ellene.

Válaszolnom kell, de válaszomat nem küldöm a *Nyelvör*höz, nehogy «visszautasítás»-ban részesüljön ez is. A *Budapesti Szemlénél* kérek számára bebocsáttatást, mert tudom, hogy szerkesztője nem zárkózik el az igaz szó őszinte kimondása elől.

Simonyi úr nyilatkozatából azt látom — s ezt örvendetes tudomásul is veszem, — hogy ő nem készakarva, nem tudatosan, hanem akaratlanul, tudattalanul zörgeti a maga dobját. Jó lehet a szándéka, de átkozott rossz az ízlése.

A *Nyelvör* márcziusi és áprilisi füzetében «Mi hasznát vettük a *Nyelvtörténeti Szótárnak?*» cím alatt hálynyilatkozatok jelentek meg több munkatárstól. Mindenesetre szép nyilatkozatok voltak ezek, mert az őszinte hála és szeretet «önkéntelen» nyilvánulása áradt ki belőlök; de az, hogy a szerkesztő közzétette őket, igen emlékeztetett a Kwizda-féle «Restitutions-fluid» reklámjaira.

Még nagyobb izléstelenségnek tartom azt, hogy a *Nyelvör* szerkesztője rányomatta jó kövér betűkkel a februári, márcziusi és áprilisi számok címlapjára:

A Nyelvtörténeti szótárról. Első válasz. Ára 50 fillér.

A Nyelvtörténeti szótárról. Második válasz. Ara egy korona. A Nyelvtörténeti Szótár botránya. Harmadik válasz. Ara egy korona.

No már kérem, hát ez sem dobverés? Igazi csinaratta bum, bum!

Szerkesztéshez nemcsak tudomány, ízlés is szükséges.

Budapest, 1904 május 19.

Szily Kálmán.

Új magyar könyvek.

Alexander Bernát. Taine Hippolyte emlékezete. (Emlékbeszéd, a m. tud. Akadémia elhunyt tagjai fölött tartott — XII. köt. 1. sz.) Budapest, 1904. Akadémia. (8-r. 36 l.) 60 f.

Balassa József. Magyar Hangtan. I. Magyar fonétika. A hangok és beszéd fiziológiai elemzése. (A Phonétika elemeinek II. teljesen átdolgozott kiadása,) Budapest, 1904. Franklin-t. (8-r. IV, 166 l.) 2 K. 50 f.

Bársony István. Igaz mesék. (Egyetemes regénytár. XIX. évf. 11. sz.) Budapest, 1904. Singer és Wolfner. (8-r. 159 l.) 1 K.

Comte Ágost. Socialphilosophiai értekezései. Francziából fordította és resumáló tartalommutatóval ellátta Kún Sámuel. (Positivista könyvtár. IV. V.) Budapest, 1904. Deutsch. (8-r. XII, 291 l.) 2 K.

Fáy Gyula dr. Az országos gazdasági munkás- és cseléd-pénztár. (Közigazgatási könyvtár V. évf. VIII—IX. sz.) Budapest, 1904. Orsz. közp. közs. ny. (8-r. 112 l.) 2 K. 40 f.

Festők, modern—. Magyar és idegen művészek alkotásai az eredeti színekben és magyarázó szöveggel. Szerkeszti Térey Gábor dr. III. füzet. Budapest, 1904. Franklin-t. (8-r. 6 kép.) 3 K. 60 f.

Gárdonyi Géza. Füzfalevél, nyárfalevél. Költemények. Budapest, 1904. Singer és Wolfner. (8-r. 142 l.) 2 K.

Halász Sándor dr. A pénzügyi betétek biztonsága különös tekintettel a takarékpénztárakra. A kereskedelemügyi minis- ter megbízásából ismerteti —. Budapest, 1904. Toldi L. (4-r. X, 348 l.) 5 K.

Hanuy Ferencz dr. A vegyes házasságokra vonatkozó tételes jog és gyakorlati eljárás. A pécsi egyházmegyei hatóság jóváhagyásával. (Egyházi és egyháztörténeti értekezések. I. köt. 2. füz.) Pécs, 1904. Lechner K. (8-r. 154 l.) 2 K. 50 f.

Herczeg Ferencz. Kéz kezet mos. Vigjáték három felvonásban. Budapest, 1904. Singer és Wolfner. (8-r. 160 l.) 2 K. 50 f.

Kézmárszky Tivadar dr. A szülészet tankönyve. Tanulónak és gyakorló orvosoknak. A szerző hátrahagyott kézírataiból sajtó alá rendezte Doktor Sándor dr. Budapest, 1904. Eggenberger. (4-r. XX, 676 l.) 14 K.

Kherndl Antal. A tartók grafosztatikája. I. köt. 2. füz. Budapest, 1903. Kilián Fr. (8-r. XI, 273—693 l.) 8 K.

Kubinyi Viktor. Lenau. Budapest, 1904. (8-r. 134 l.)

Láng Lajos. A vámpolitika az utolsó száz évben. (Magyar közgazdasági könyvtár. II. kötet. Budapest, 1904. Politzer. (8-r. 538. 111 l.) 10 K.

Lyka Károly. Kis könyv a művészetről. Budapest, 1904. Singer és Wolfner. (8-r. 247 l.) 3 K.

Lukács Adolf dr. Az esküdtbiróság a «Főtárgyalás» befejező része. Második bővített és javított kiadás. Kolozsvár, 1904. Le-page L. (8 r IV, 155 l.) 4 K.

May Károly. Winnetou a vörös gentleman. Fordította Szekrényi Lajos 3 kötet. Budapest, 1904. Szt. István-t. (8-r. 599, 580, 608. l.) 18 K.

Müller Vilmos dr. Klinikai recipekönyv. Az egyetemi klinikák, a budapesti poliklinika és a fővárosi közkórházak gyógymódjainak, rendelvevényeinek gyűjteménye. Budapest, 1904. Lampel R. (8-r. XVI, 548 l.) 5 K.

Nógrády László. Homokba írt mesék. Budapest, 1904. Franklin-t. (8-r. 94, 93, 80 l.) 1 K. 20 f.

Ordódy Lajos. A szőlő trágyázása. Budapest, 1904. Pátria. (8-r. 184 l.) 3 K.

Papp Antal dr. A hagyatékok illetve a közigazgatási bíróság gyakorlásában. (A fennállott m. kir. pénzügyi közigazgatási bíróság döntvényeiből és elvi határozataiból. (Közigazgatási könyvtár. V. évf. X—XII. sz.) Budapest, 1904. Orsz. közp. közs. ny. (8-r. 135 l.) 3 K. 60 f.

Pauler Ákos dr. Az ismeretelméleti kategóriák problémája. (Értekezések a bölcséleti tudományok köréből. III. köt. 5. sz. Budapest, 1903. Akadémia. (8-r. 128 l.) 2 K 40 f.

Peres Sándor neveléstana. Budapest, 1904. Lampel R. (8-r. 364 l.) 4 K 50 f.

Petényi I. Salamon. Madártani töredékek. — irataiból. Földolgozta Csörgéy Títus, bevezette Herman Ottó. Budapest, 1904. Lampel R. (8-r. XXXVII, 398 l.) 15 K.

Remekírók, magyar—. A magyar irodalom fõmûvei. Budapest, 1904. Franklin-t. (8-r.)

4. kötet. *Kurucz költészet*. Sajtó alá rendezte és bevezetéssel ellátta Erdélyi Pál. (286 l.)
10. „ *Kisfaludy Sándor* munkái. Sajtó alá rendezte és bevezetéssel ellátta Heinrich Gusztáv. I. k. Himfy. (331 l.)
16. „ *Széchenyi István gróf* munkáiból. Sajtó alá rendezte és bevezetéssel ellátta Berzeviczy Albert. 2. kötet. Hitel. Világ Stádium. Úti rajzok. (392 l.)
25. „ *Vörösmarty Mihály* munkái. Sajtó alá rendezte és bevezetéssel ellátta Gyulai Pál. IV. kötet. Drámai költemények. II. (362 l.)
38. „ *Tompa Mihály* munkái. Sajtó alá rendezte és bevezetéssel ellátta Lévay József. II. kötet. Dalok. Ódák. Románczok. Balladák. (275 l.)

Rostand Edmond. A napkeleti királykisasszony. (La princesse lointaine.) Verses dráma 4 felvonásban. Fordította Benedek Marcell. (Fõvárosi színházak mûsora 168—169. sz.) Budapest. 1904. Lampel R. (8-r. 74 l.) 60 f.

Ruttkai György. Sötétség. Színmû 4 fõlvonásban. Budapest, 1904. Singer és Wolfner. (8-r. 133 l.) 2 k. 40 f.

Sági János és Vajda Adolf. Telekkönyvi mintatár. I. kötet: A magyarázó szöveg. II. kötet: A végzések, a telekkönyvek, a névjegyzék, a részletlajstrom és a szõlõváltásági táblás elõterjesztés mintái. Második kiadás. Javította és bővítette Sági János. Budapest, 1904. Orsz. közp. községi ny. (8-r. XXV, 592. l.; 27 darab melléklet) 10 K.

Schächter Miksa dr. Sebészeti gyógyítás. Vérzéscsillapítás. Érzéktelenítés. Sebkezelés. (Therapia. IV. kötet.) Budapest, 1904. Singer és Wolfner. (8-r. 256 l.) 6 K. 40 f.

Sebestyén Ede. A romániai magyarok élete. A romániai magyarok történetébõl. Budapest, 1904. Budap. Hirl. (8-r. 87 l.) 1 K.

Tarczai György. Masolino. Regény Zsigmond korából. 2 kötet. (Családi Regénytár. 33., 34. kötet.) Budapest, 1904. U. o. (8-r. 149, 147 l.) 2 kor.

Tóth Béla. 100 esti levél. Budapest, 1904. Lampel R. (8-r. 408 l.) 4 K.

Váry Dezsõ. Egy házasság története. Budapest, 1904. Singer és Wolfner. (8-r. 176 l.) 2 K. 50 f.

